

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

*Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису*

СЛОМА ВАЛЕНТИНА МИКОЛАЇВНА

УДК 347.41 (477)(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З МНОЖИННІСТЮ СУБ'ЄКТІВ У ЦИВІЛЬНОМУ
ПРАВІ УКРАЇНИ**

12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

В.М. Слома

Науковий консультант:
СТЕФАНЧУК Руслан Олексійович,
доктор юридичних наук, професор,
дійсний член (академік) НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України

Тернопіль – 2020

АНОТАЦІЯ

Слома В.М. Зобов'язання з множинністю суб'єктів у цивільному праві України. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Західноукраїнський національний університет. – Тернопіль, 2020.

Актуальність теми наукової праці зумовлена необхідністю вироблення цілісної концепції зобов'язань з множинністю суб'єктів. У дисертації досліджено генезу зобов'язань з множинністю суб'єктів, з'ясовано їх поняття та особливості, визначено критерії їх класифікації. Визначено поняття та динаміку зобов'язань з множинністю осіб, теоретичні та практичні проблеми участі третіх осіб у зобов'язанні, а також підстави та наслідки заміни осіб у зобов'язанні. Відображено позиції щодо удосконалення правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів, а також окреслено напрями для нормативних змін.

Розділ 1. «Методологічні засади дослідження та загальна характеристика зобов'язань з множинністю суб'єктів» складається з п'яти підрозділів і присвячений з'ясуванню науково-методологічних засад дослідження, сутності категорії «зобов'язання», генези зобов'язань з множинністю суб'єктів, їх поняття та видів, а також правового регулювання даного виду зобов'язань.

У ході історичного екскурсу виокремлено чотири основних історичних періоди розвитку нормативного регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів у актах цивільного законодавства на українських землях. Наведено авторське визначення поняття «зобов'язання з множинністю суб'єктів» та виокремлено критерії класифікації зобов'язань з множинністю суб'єктів. Зроблено висновок, що множинність осіб у зобов'язанні є особливим випадком ускладнення суб'єктного складу зобов'язання при збереженні його єдності.

Розділ 2. «Зобов'язання з множинністю осіб із визначеними частками» складається із трьох підрозділів, у якому досліджується правова природа часткових зобов'язань та їх динаміка.

Визначено часткове зобов'язання як зобов'язання з множинністю осіб на стороні боржника та/або кредитора, у якому кредитори мають право вимагати його виконання, а боржники зобов'язані виконати його у певній частці. Водночас, обґрунтовано, що належне виконання свого обов'язку одним із боржників не убезпечує його від негативних наслідків, що матимуть місце у випадку невиконання хоча б одним із боржників своєї частки у зобов'язанні.

Розділ 3. «Зобов'язання з солідарною множинністю осіб» складається із чотирьох підрозділів, увага в яких сфокусована на з'ясуванні сутності солідарних зобов'язань, підстав їх виникнення та особливостей виконання.

Обґрунтовано, що множинність осіб на стороні боржника і кредитора у солідарних зобов'язаннях, свобода пред'явлення кредитором (кредиторами) вимог та принцип належного виконання зобов'язання обумовлюють правовий зв'язок між особами, які є боржниками, і особами, які є кредиторами (внутрішні правовідносини), та правовий зв'язок між боржниками і кредиторами (зовнішні правовідносини). Досліджено особливості виконання, порядок відступлення права вимоги та переведення боргу, а також підстави висунення заперечень у солідарних зобов'язаннях.

Розділ 4. «Зобов'язання з субсидіарною множинністю осіб» складається з трьох підрозділів, в яких досліджено поняття субсидіарних зобов'язань та особливості їх динаміки.

Проаналізовано доктринальні підходи до розуміння сутності субсидіарних зобов'язань. Обґрунтовано, що субсидіарне зобов'язання є видом зобов'язань з множинністю осіб. Доведено, що субсидіарний боржник стає учасником зобов'язання не з моменту невиконання зобов'язання основним боржником, а з моменту виникнення обов'язку в основного боржника.

Розділ 5. «Зобов'язання за участю третіх осіб» складається із чотирьох підрозділів, у яких розглядаються особливості участі третіх осіб у цивільно-правовому зобов'язанні.

З'ясовано підстави та наслідки участі третіх осіб у цивільно-правовому зобов'язанні. Охарактеризовано правову природу прав третьої особи, які виникають в результаті укладення договору на її користь. Визначено особливості заміни осіб у цивільно-правовому зобов'язанні.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим у вітчизняній правовій науці комплексним дослідженням зобов'язань з множинністю суб'єктів у цивільному праві України. У дисертаційній роботі обґрунтовано концептуальні підходи до правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів, на підставі чого сформульовано нові або такі, що містять елементи наукової новизни положення, що виносяться на захист.

На підставі проведеного дослідження, автором, з-поміж іншого:

– розмежовано змістовне навантаження понять «зобов'язання з множинністю суб'єктів» та «зобов'язання з множинністю осіб». Зобов'язання з множинністю суб'єктів – це вид складного зобов'язального правовідношення, якому властивий особливий правовий зв'язок між його суб'єктами (сторонами, іншими особами), що обумовлює ускладнення здійснення суб'єктивних цивільних прав і (або) виконання обов'язків. Зобов'язання з множинністю осіб – це єдине зобов'язання з ускладненням суб'єктного складу, в якому на стороні кредитора та/або боржника беруть кілька осіб. Таке правовідношення, окрім множинності суб'єктного складу, характеризується єдністю об'єкта зобов'язання та наявністю внутрішніх і зовнішніх правових зв'язків між його учасниками. Зміст такого зобов'язання складає право вимоги кредитора (кредиторів) до боржника (боржників) про задоволення його (їх) інтересів та обов'язок боржника (боржників) вчинити певну дію, спрямовану на задоволення інтересів кредитора (кредиторів);

– виокремлено критерії для класифікації цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів: а) залежно від підстав виникнення: договірні та недоговірні зобов'язання з множинністю суб'єктів. Водночас, недоговірні зобов'язання з множинністю суб'єктів можна поділити на ті, що: виникають з правомірних дій; виникають щодо відшкодування шкоди; б) залежно від зв'язків між суб'єктами, які утворюють множинність: зобов'язання з множинністю осіб та зобов'язання з участю третіх осіб; в) залежно від моменту виникнення множинності виділяють зобов'язання, в яких множинність виникає: у момент виникнення зобов'язання; у процесі існування зобов'язання; у момент виконання зобов'язання;

– запропоновано розглядати правове регулювання цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів як регламентований вплив на такі відносини системи правових засобів, які закріплюють модель фактичної поведінки їхніх суб'єктів, спрямовану на досягнення правового результату, що обумовлений залученням на стороні кредитора та/або боржника зобов'язання двох і більше осіб, а також третіх осіб;

– з'ясовано, що обсяг прав та обов'язків кожної особи, яка є фігурантом на стороні кредитора та/або боржника у часткових зобов'язаннях є доводом відсутності у них правового статусу сторони зобов'язання з множинністю осіб та демонструє спільну персоніфікацію цих осіб як одну із його сторін;

– визначено, що у частковому зобов'язанні дія, як його об'єкт, є спільною для сторін зобов'язання, проте виконується кожною особою, яка виступає на стороні боржника, у певній частці, визначеній законом або договором;

– встановлено умови заміни однієї із осіб, що виступають на стороні боржника чи кредитора у частковому зобов'язанні. У випадку заміни одного із боржників, з метою уникнення негативних наслідків, спричинених невиконанням боржниками своєї частки у зобов'язанні, необхідно отримати згоду всіх інших боржників. У випадку заміни одного із кредиторів у часткових

зобов'язаннях доцільно застосовувати за аналогією положення ч. 1 ст. 362 ЦК України, зокрема, у випадку відплатного передання права вимоги обов'язковою є згода інших кредиторів на відступлення права вимоги одним з них;

– означено співвідношення нормативного та індивідуального регуляторів солідарних зобов'язань крізь призму рис солідарності та виявлено, що її легальні риси характеризують загальну модель поведінки, яка може ускладнюватися можливостями, що встановлюються особою, яка вчиняє односторонній правочин, або домовленістю сторін зобов'язання у тому випадку, коли солідарне зобов'язання зумовлене договірною моделлю. З огляду на це риси окремо взятого солідарного зобов'язання доречно диференціювати на загальні та індивідуальні;

– визначено межі свободи поведінки кредитора у пасивному солідарному зобов'язанні при пред'явленні ним вимоги до зобов'язаної сторони, які обумовлені змістом зобов'язання, допустимістю поділу його предмета та потенційною можливістю боржника, до якого звернена вимога, виконати зобов'язання;

– з'ясовано, що принцип належного виконання для субсидіарних зобов'язань визначається суб'єктним складом правовідносин та реалізовується через виконання зобов'язання основним та/або субсидіарним боржниками;

– встановлено, що субсидіарне зобов'язання не може існувати у зоні зобов'язальних правовідносин, де виконання зобов'язання нерозривно пов'язане з особою основного боржника, тому воно не може бути виконане субсидіарним боржником.

Удосконалено: положення про те, що солідарному зобов'язанню властивий широкий спектр можливостей кредитора у площині пред'явлення вимог до боржників, що є переконливим проявом принципу диспозитивності у механізмі виконання зобов'язань із множинністю осіб. Зроблено застереження, що кожен обраний кредитором варіант пред'явлення вимоги сфокусований на виконання солідарного зобов'язання, як цілісної договірної моделі; доктринальну модель

заміни кредитора у активному солідарному зобов'язанні. Визначено, що з метою захисту прав учасників солідарного зобов'язання, необхідно отримувати згоду від усіх солідарних кредиторів для відступлення права одним із них; підхід до визначення моменту участі субсидіарного боржника у зобов'язанні. Зокрема, поєднання у словосполученні «субсидіарний боржник» двох правових категорій «субсидіарність» та «боржник» позначається на розмежуванні у часі виникнення у іншої особи, до якої може бути пред'явлена вимога кредитора, обов'язку як боржника (обов'язок такої особи як і обов'язок основного боржника виникають одночасно внаслідок виникнення субсидіарного зобов'язання) та моменту, з якого виникає потреба виконання такою особою субсидіарного обов'язку; наукові доводи доречності розмежовувати правову природу прав третьої особи, які виникають у неї з договору, адже до моменту вираження наміру вступити у договірне зобов'язанням третя особа володіє лише секундарним правом, а після вираження наміру скористатися своїм правом ця особа набуває суб'єктивні права і обов'язки як учасник зобов'язання.

Набули подальшого розвитку: визначення цивільно-правового зобов'язання як динамічного відносного цивільного правовідношення, у якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (дії) майнового або немайнового характеру або утриматися від вчинення дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язків. Втім обидві сторони зобов'язання можуть бути одночасно як кредитором, так і боржником; твердження, що зобов'язання з множинністю осіб, будучи окремим видом цивільно-правових зобов'язань та маючи власну видову лінію (часткові, солідарні та субсидіарні), яка обумовлена різними кваліфікаційними характеристиками (у часткових зобов'язаннях кожному кредиторіві (боржникові) належить частка в об'єкті; у солідарному зобов'язанні діє правило «один за всіх», а в субсидіарному зобов'язанні встановлена черговість його виконання основним і субсидіарним боржниками), не підпорядковані узагальненій моделі поведінки їх учасників, що виключає

можливість моделювання загальних законодавчих положень для цього виду зобов'язань; висновок, що всім видам зобов'язань з множинністю осіб властива частковість, проте різняться вони підходами до визначення часток: у часткових зобов'язаннях частки кожного боржника законодавчо визначено рівними або їхній розмір може встановлюватися за домовленістю осіб, а в солідарних і субсидіарних зобов'язаннях частки існують у латентному стані, зокрема у солідарних зобов'язаннях розмір часток визначається безпосередньо кредитором, а у субсидіарних – опосередковується поведінкою основного боржника при виконання зобов'язання; ідея розглядати можливість солідарних боржників (кредиторів) висувати заперечення проти вимоги контрагентів, які стосуються виключно суті та змісту солідарного зобов'язання, як засоби захисту їх інтересів; пропозиція визначити за кредитором, який одержав від одного із солідарних боржників виконання не в повному обсязі, право пред'являти вимогу до інших солідарних боржників, у тому числі й до того, котрий виконав зобов'язання не у повному обсязі; доктринальний підхід до виокремлення субсидіарного зобов'язання як виду зобов'язань з множинністю осіб. Ідентифікуючим фактором у цьому кваліфікаційному процесі є дублююча можливість кредитора задовольнити свої інтереси шляхом пред'явлення вимоги до додаткового боржника виконати зобов'язання, якщо основний боржник його не виконав чи неналежно виконав; визначення третьої особи у договірному зобов'язанні як особи, котра має власний інтерес щодо об'єкта зобов'язання, і задовольняє його безпосереднім вираженням волі щодо виникнення, зміни чи припинення правовідносин; науковий підхід до відмежування зобов'язань із договору на користь третьої особи від зобов'язань з множинністю осіб. Кваліфікуючим критерієм такого розмежування є похідна від вимоги третьої особи можливість кредитора пред'явити вимогу до боржника виконати зобов'язання; доктринальна ідея про допустимість відступлення кредитором частини вимоги у зобов'язанні. Таке відступлення вимоги обумовлює

виникнення часткової множинності осіб між кредитором та особою, до якої перейшла частина вимоги.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані для подальших наукових розробок, удосконалення національного законодавства та практики його застосування, а також для підготовки підручників, навчальних посібників, монографій і викладання курсів/спецкурсів студентам юридичних закладів вищої освіти.

Ключові слова: зобов'язання з множинністю суб'єктів, зобов'язання з множинністю осіб, сторона зобов'язання, третя особа, часткове зобов'язання, солідарне зобов'язання, субсидіарне зобов'язання, договір на користь третьої особи, відступлення права вимоги, переведення боргу.

SUMMARY

Sloma V.M. Obligations with the plurality of entities in the civil law of Ukraine. – *Qualification scientific work as the manuscript.*

The thesis for a scientific degree of the Doctor of Legal sciences on a specialty 12.00.03 - Civil Law and Civil Process; Family Law; International Private Law. - West Ukrainian National University. - Ternopil, 2020.

The relevance of the scientific work is due to the necessity of developing a holistic concept of obligations with a plurality of entities. The dissertation investigates the genesis of obligations with a plurality of entities, clarifies their concepts and features, defines the criteria for their classification. The concept and dynamics of obligations with a plurality of entities, theoretical and practical problems of third party participation in the obligation, as well as the grounds and consequences of the parties' replacement in the obligation. It has been reflected the positions on improvement of legal regulation of obligations with a plurality of entities, and it has also been outlined the directions for regulatory changes.

Chapter 1. «Methodological principles of research and general characteristics of obligations with a plurality of entities» consists of five sections and is devoted to

clarifying the scientific and methodological principles of research, the essence of the category «obligations», the genesis of obligations with plurality entities, their concepts and types, as well as the legal regulation of this type of obligation.

In the historical review it has been singled out four main historical periods of development of normative regulation of obligatory relations with the plurality of entities in the acts of civil legislation on the Ukrainian territories. The author's definition of the concept of «obligations with a plurality of entities» is given and the criteria for the classification of liabilities with a plurality of entities are identified. It is concluded that the plurality of entities in the obligation is a special case of complication of the subjective composition of the obligation while maintaining its unity.

Chapter 2. «Obligations with a plurality of entities with defined shares» consists of three sections, examines the legal nature of partial obligations and their dynamics.

A partial obligation is defined as an obligation with a plurality of entities on the side of the debtor and / or the creditor, in which the creditors have the right to demand its fulfillment, and the debtors are obliged to fulfill it in a certain share. Meanwhile it is justified that the proper performance of his duty by one of the debtors does not protect him from the negative consequences that will occur in the event of non-performance by at least one of the debtors of his share in the obligation.

Chapter 3. «Obligations with the solidarity of entities» consists of four sections, which focus on clarifying the nature of joint and several obligations, the reasons for their occurrence and the specifics of performance.

It is substantiated that the plurality of entities on the side of the debtor and the creditor in joint and several obligations, the freedom of the creditor (creditors) to make claims and the principle of proper performance of the obligation determine the legal relationship between persons who are debtors and persons who are creditors (internal legal relations), and the legal relationship between debtors and creditors themselves (external legal relations). The peculiarities of performance, the procedure

for assignment of the right of claim and transfer of debt, as well as the grounds for objections in joint and several obligations have been studied.

Chapter 4. «Liabilities with a subsidiary plurality of entities» consists of three sections, which explore the concept of subsidiary liabilities and features of their dynamics.

Doctrinal approaches to understanding the nature of subsidiary liabilities are analyzed. It is proved that a subsidiary obligation is a type of obligation with a plurality of entities. It is proved that the subsidiary debtor becomes a party to the obligation not from the moment of non-fulfillment of the obligation by the main debtor, but from the moment of the obligation of the main debtor.

Chapter 5. «Obligations with the participation of third parties» consists of four sections, which consider the specifics of the participation of third parties in a civil obligation.

The grounds and consequences of the participation of third parties in the civil liability have been clarified. The legal nature of the rights of a third party, which arise as a result of concluding a contract in its favor, is described. It has been also determined the peculiarities of replacement of persons in a civil obligation.

The scientific novelty of the obtained results is that the dissertation is the first comprehensive study of obligations with a plurality of entities in the national legal science of Ukraine. The dissertation substantiates the conceptual approaches to the legal regulation of obligatory relations with a plurality of entities, on the basis of which new or those that contain elements of scientific novelty of the provisions submitted for defense are formulated.

Besides mentioned above the author

- differentiated the content of the concepts «obligations with a plurality of entities» and «obligations with a plurality of persons». Obligation with a plurality of entities is a type of complex binding relationship, which is characterized by a special legal relationship between its subjects (parties, other persons), which complicates the exercise of subjective civil rights and (or) performance responsibilities. A multi-

person obligation is a single obligation with a complex entity where several persons are taken on the side of the creditor and / or the debtor. Such a legal relationship, in addition to the plurality of entities, is characterized by the unity of the object of obligation and the presence of internal and external legal relations between its participants. The content of such an obligation is the right of the creditor (creditors) to the debtor (debtors) to satisfy his (their) interests and the obligation of the debtor (debtors) to take certain action aimed at satisfying the interests of the creditor (creditors);

- identified criteria for classification of civil law obligations with a plurality of entities: a) depending on the reasons i.e. contractual and non-contractual obligations with a plurality of entities. Meanwhile, non-contractual obligations with a plurality of entities can be divided into those that arise from lawful acts and in respect of damages; b) depending on the relationship between the entities that form the plurality i.e. obligations with a plurality of entities and obligations involving third parties; c) depending on the moment of occurrence of the plurality, the obligations in which the plurality arises i.e. at the moment of the occurrence of the obligation; in the process of existence of the obligation; at the time of fulfillment of the obligation;

- proposed to consider the legal regulation of civil obligations with a plurality of entities as a regulated influence on such relations of the system of legal means, which enshrines the model of actual behavior of their subjects, aimed at achieving a legal result due to involvement on the part of the creditor and / or the debtor of the obligation of two or more entities, as well as third parties;

- found that the scope of rights and obligations of each entity who is a party to the creditor and / or debtor in partial obligations is evidence of the lack of legal status of the party to the obligation with a plurality of entities and demonstrates the common personification of these persons as one of its parties;

- determined that in a partial obligation the action, as its object, is common to the parties to the obligation, but is performed by each person acting on behalf of the debtor, in a certain proportion determined by law or contract;

- established the conditions for replacement of one of the persons acting on the side of the debtor or creditor in a partial obligation. In the case of replacement of one of the debtors, in order to avoid the negative consequences caused by the non-performance of the debtors of their share in the obligation, it is necessary to obtain the consent of all other debtors. In the case of replacement of one of the creditors in partial obligations, it is advisable to apply by analogy with the provisions of Part 1 of Art. 362 of the Civil Code of Ukraine, in particular, in the case of remunerative transfer of the right of claim, the consent of other creditors to assign the right of claim to one of them is required;

- determined the ratio of normative and individual regulators of joint and several obligations through the prism of solidarity features; it is revealed that its legal features characterize the general model of behavior, which may be complicated by the possibilities established by the person making a unilateral transaction, when the joint and several obligation is conditioned by the contractual model. Taking this into account it is appropriate to differentiate the features of a single joint and several obligation into general and individual;

- stated the limits of the creditor's freedom of conduct in a passive joint and several obligation when he presents a claim to the obligated party, which are determined by the content of the obligation, the admissibility of division of its subject and the potential ability of the debtor to fulfill the obligation;

- clarified that the principle of proper performance for subsidiary obligations is determined by the subjective composition of the legal relationship and is implemented through the performance of obligations by the principal and / or subsidiary debtors;

- established that a subsidiary obligation cannot exist in the zone of obligatory legal relations, where the fulfillment of the obligation is inextricably linked with the person of the main debtor, therefore it cannot be fulfilled by the subsidiary debtor.

It has been improved: the provision that a joint and several obligation is characterized by a wide range of possibilities of the creditor in terms of making

claims against debtors, which is a convincing manifestation of the principle of dispositiveness in the mechanism of fulfillment of obligations with multiple persons. It is noted that each option chosen by the creditor to present the claim is focused on the fulfillment of the joint and several obligation as a holistic contractual model; a doctrinal model of creditor replacement in an active joint and several obligation. It is determined that in order to protect the rights of the parties to the joint and several obligation, it is necessary to obtain the consent of all joint and several creditors to assign the right to one of them; an approach to determining when a subsidiary debtor is involved in a liability. In particular, the combination in the phrase «subsidiary debtor» of the two legal categories «subsidiary» and "debtor" affects the distinction in time of occurrence of another person to whom the creditor can be claimed, the obligation as a debtor (the obligation of such a person as well as the obligation of the main debtor arise both as a result of the subsidiary obligation) and the moment from which there is a need to perform such a subsidiary obligation, scientific arguments appropriate to distinguish the legal nature of third party rights the moment of expressing the intention to enter into a contractual obligation, the third party has only a secondary right, and after expressing the intention to exercise their right, this person acquires subjective rights and obligations as a party to the obligation.

It has got the further development: the definition of a civil obligation as a dynamic relative civil relationship in which one party (debtor) is obliged to perform in favor of the other party (creditor) a certain action (actions) of a property or non-property nature or refrain from committing an action (actions), and the creditor has the right to require the debtor to perform his duties. However, both parties to the obligation may be both a creditor and a debtor; assertion that obligations with a plurality of persons, being a separate type of civil obligations and having its own type of line (partial, joint and subsidiary), which is due to different qualifications (in partial obligations, each creditor (debtor) has a share in the object, in the joint obligation there is a rule «one for all», and in the subsidiary obligation the order of its performance by the main and subsidiary debtors is established). They are not subject

to the generalized model of behavior of their participants that excludes possibility of general legislative provisions modeling for this type of obligation. It has been concluded that all types of obligations with a plurality of persons have a specificity, but they differ in approaches to determining the shares i.e. in partial obligations the shares of each debtor are legally equal or their size can be set by agreement of persons, and in joint and several subsidiary obligations the shares exist in a latent state, in particular in joint and several obligations the size of shares is determined directly by the creditor, and in subsidiary it is mediated by the behavior of the principal debtor in the performance of the obligation; the idea of considering the possibility of joint and several debtors (creditors) to raise objections to the claims of counterparties, which relate exclusively to the nature and content of the joint and several obligation, as a means of protecting their interests; a proposal to determine the right of a creditor who has received from one of the joint and several debtors not in full, the right to make a claim against other joint and several debtors, including the one who has not fulfilled the obligation in full; a doctrinal approach to the separation of a subsidiary obligation as a type of multi-person obligation. The identifying factor in this qualification process is the duplicating ability of the creditor to satisfy his interests by claiming an additional debtor to fulfill the obligations if the principal debtor has not fulfilled or improperly fulfilled it; definition of a third party in a contractual obligation as a person who has his own interest in the object of the obligation and satisfies it by direct expression of will to the emergence, change or termination of legal relations; a scientific approach to separating contractual obligations in favor of a third party from a plurality of obligations. The qualifying criterion for such a distinction is the third party's ability to demand from the third party to make a claim against the debtor; the doctrinal idea of the admissibility of the creditor's assignment of part of the claim in the obligation. Such assignment of the claim causes the emergence of a partial plurality of persons between the creditor and the person to whom part of the claim has passed.

The results of the dissertation research can be used for further research, improvement of national legislation and practice of its application, as well as for the preparation of textbooks, manuals, monographs and teaching courses / special courses to law students of higher educational establishments.

Keywords: obligation with a plurality of entities, obligation with a plurality of persons, party to the obligation, third party, partial obligation, joint and several obligation, subsidiary obligation, contract in favor of a third party, assignment of rights requirements, debt transfer.

Список публікацій здобувача:

Одноосібна монографія

1. Слома В. М. Цивільно-правові зобов'язання з множинністю суб'єктів : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 384 с.

Коллективна монографія

2. Слома В. М. Регрес та суброгація: співвідношення понять / Соціальні, економіко-правові та фінансові виклики в умовах глобальних трансформацій : монографія / за ред. Л. Гур'янової, В. Цибакової; Братислава – Харків : ВШЕМ – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. С. 167– 174.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

3. Слома В. М. Поняття та види зобов'язань з множинністю осіб у цивільному праві. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2015. № 4. С. 149–151.

4. Слома В. М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2016. № 1 (38). С. 123–128.
5. Слома В. М. Суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2016. № 3 (40). С. 113–117.
6. Слома В. М. Виконання зобов'язань із множинністю осіб за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 6 (15). С. 67–69.
7. Слома В. Елементи цивільно-правового зобов'язання. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 2 (10). С. 79–82.
8. Слома В. М. Підстави виникнення солідарних зобов'язань. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2017. Вип. 24. С. 100–102.
9. Слома В. М. Множинність суб'єктів у зобов'язаннях із заподіяння шкоди. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2017. № 6. С. 139–141.
10. Слома В. М. Особливості виконання пасивних солідарних зобов'язань. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. Т. 1. С. 121–125.
11. Слома В. М. Генеза правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів в актах кодифікації цивільного законодавства на українських землях. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: ПРАВО*. 2017. Вип. 14. С. 197–203.
12. Слома В. М. Щодо питання про активну солідарну множинність у цивільно-правових зобов'язаннях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія Право. Вип. 49. Т. 1. С. 152–154.

13. Слома В. М. Право на регрес внаслідок виконання солідарного зобов'язання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2018. №. 33. С. 93–95.*
14. Слома В. М. Щодо питання про виконання часткових зобов'язань. *Часопис цивілістики. 2018. Вип. 31. С. 32–35*
15. Слома В. М. Часткові зобов'язання у доктрині цивільного права. *Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Вип. 6. Т. 1. С. 159-162.*
16. Слома В. Особливості виконання субсидіарних зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства. 2019. №. 3 (19). С. 102–106.*
17. Слома В. М. Розмежування понять «особа», «суб'єкт», «сторона» в зобов'язальних правовідносинах. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2019. № 6. Т. 30 (69). С. 51–55.*
18. Слома В. М. Треті особи як суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. *Право і суспільство. 2019. № 6. С. 105–110.*
19. Слома В. М. До питання про підстави виникнення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Прикарпатський юридичний вісник. 2019. Вип. 3 (28). Т 1. С. 122–125.*
20. Слома В. Нормативно-правова складова механізму правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів. *Актуальні проблеми правознавства. 2019. № 4 (20). С. 195–199.*

**Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях,
які включено до міжнародних наукометричних баз:**

21. Слома В. М. Солідарні цивільно-правові зобов'язання. *Eurasian Academic Research Journal. 2017. № 9 (15). С. 49–54.*
22. Слома В. Возражения против требований кредитора в солидарных обязательствах. *Leges si Viata. 2018. № 6. С. 49–53.*

23. Valentina Sloma. Besonderheiten bei der Umsetzung der zivilrechtlichen Verpflichtung von Bürgen und Garanten im ukrainischen Recht. *Osteuropa recht*. 2018. № 2. S. 161–176.

24. Слома В. Види множинності осіб на стороні боржника у цивільно-правовому зобов'язанні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 2 (36). T. 2. C. 68–71.

25. Слома В. Участь третіх осіб у забезпеченні виконання цивільно-правового зобов'язання. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 5 (39). C. 104–107.

26. Слома В. Субсидіарні зобов'язання в доктрині цивільного права. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6. C. 177–180.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

27. Слома В. М. Зобов'язання з множинністю осіб у римському приватному праві. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 квітня 2016 р). Тернопіль, 2016. С. 298–300.

28. Sloma V. The notion of subsidiary commitments in Ukrainian Civil Law. *Economic and social development of Ukraine in XXI century: national vision and globalization challenges*: Collection of scientific articles. Dradt2Digital Publishing House, 2017. P. 182–183.

29. Слома В. М. Часткові зобов'язання як різновид зобов'язань з множинністю осіб. *Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми* : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (24 лютого 2017 року). Том II. Київ, 2017. С. 147–149.

30. Слома В. М. Види зобов'язань із солідарною множинністю осіб. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 96-й річниці з дня народження доктора юридичних

наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 14 лютого 2018 р.). Харків : Право, 2018. С. 224–225.

31. Слома В. М. Зобов'язання з множинністю суб'єктів за Галицьким цивільним кодексом 1797 року. *Сучасна університетська правова освіта і наука* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції. Том II (23 лютого 2018 року). Київ, 2018. С. 135–136.

32. Слома В. М. Солідарна множинність суб'єктів у зобов'язаннях із заподіяння шкоди. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (20-21 квітня 2018 року). Тернопіль, 2018. С. 205–207.

33. Слома В. М. Припинення солідарного зобов'язання зарахуванням. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства*: міжнародна науково-практична конференція (31 серпня-1 вересня 2018 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2018. С. 41–42.

34. Слома В. М. Припинення зобов'язань з множинністю осіб прощенням боргу. *Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції. Том II (1 березня 2019 р.). Київ, 2019. С. 133–135.

35. Слома В. М. Щодо поняття субсидіарної відповідальності. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII науково-практичної конференції, присвяченої 97-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків: «Право», 2019. С. 212–215.

36. Слома В. М. Щодо питання про зміст субсидіарного зобов'язання. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції. Том II (5-6 квітня 2019 р.). Тернопіль, 2019. С. 58–60.

37. Слома В. М. Щодо презумпції рівності часток у частковому зобов'язанні. *Верховенство права та правова держава*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20-21 вересня 2019 р., м. Ужгород). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С. 54–56.

38. Слома В. М. Відповідальність у зобов'язаннях з множинністю осіб: окремі цивільно-правові аспекти. *Модернізація цивільно-правової відповідальності (Матвеевські цивілістичні читання)*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. С. 272–274.

39. Слома В. М. Щодо підстав виникнення часткових зобов'язань. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Ч.Н. Азімова та 20-річчю з дня створення кафедри цивільного права № 2 (Харків, 29 листопада 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 143–145.

40. Слома В. М. До питання про суб'єктний склад субсидіарного зобов'язання. *Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку*: матеріали XVIII міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 98-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 28 лютого 2020 р.). Харків: «Право», 2020. С. 351–353.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	24
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З МНОЖИННІСТЮ СУБ'ЄКТІВ	39
1.1. Науково-методологічні засади дослідження зобов'язань з множинністю суб'єктів	39
1.2. Зобов'язання як цивільно-правова категорія	55
1.3. Генеза зобов'язань з множинністю суб'єктів	84
1.4. Поняття та види зобов'язань з множинністю суб'єктів	107
1.5. Правове регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів	133
Висновки до розділу 1	148
РОЗДІЛ 2. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З МНОЖИННІСТЮ ОСІБ ІЗ ВИЗНАЧЕНИМИ ЧАСТКАМИ	153
2.1. Поняття та підстави виникнення часткових зобов'язань	153
2.2. Особливості виконання часткових зобов'язань	175
2.3. Відповідальність за невиконання чи неналежне виконання часткових зобов'язань	189
Висновки до розділу 2	195
РОЗДІЛ 3. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З СОЛІДАРНОЮ МНОЖИННІСТЮ ОСІБ	198
3.1. Поняття та підстави виникнення солідарних зобов'язань	198
3.2. Виконання зобов'язань з множинністю осіб на стороні боржника	221

3.3. Виконання зобов'язань з множинністю осіб на стороні кредитора	251
3.4. Відповідальність у зобов'язаннях з солідарною множинністю осіб	265
Висновки до розділу 3	272

РОЗДІЛ 4. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З СУБСИДАРНОЮ МНОЖИННІСТЮ ОСІБ	275
4.1. Поняття та підстави виникнення субсидіарних зобов'язань	275
4.2. Виконання зобов'язань додатковим боржником	313
4.3. Відповідальність за невиконання субсидіарних зобов'язань	334
Висновки до розділу 4	341

РОЗДІЛ 5. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ЗА УЧАСТЮ ТРЕТІХ ОСІБ	344
5.1. Загальні положення про третіх осіб	344
5.2. Зобов'язання на користь третьої особи	355
5.3. Участь третьої особи на стороні боржника у зобов'язанні	376
5.4. Заміна осіб у зобов'язанні	395
Висновки до розділу 5	414

ВИСНОВКИ	417
-----------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	425
-----------------------------------	-----

ДОДАТКИ	477
----------------	-----

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

BGB	Німецьке Цивільне Уложення
DCFR	Проект спільної системи підходів
ГК	Господарський кодекс
ЗК	Земельний кодекс
КТМ	Кодекс торговельного мореплавства
СК	Сімейний кодекс
Принципи УНІДРУА	Принципи міжнародних комерційних договорів
ЦК	Цивільний кодекс

ВСТУП

Актуальність теми. Україна, проголосивши себе європейською державою, стала на шлях реформ і перетворень. Водночас, національне законодавство потребує удосконалення механізму правового регулювання у всіх сферах суспільних відносин, зокрема й у сфері цивільно-правових зобов'язань.

Зобов'язання є однією із фундаментальних категорій цивільного права, що в різні періоди розвитку цивілістики викликає непересічний науковий інтерес та увагу дослідників. Аналіз вчень за окресленим напрямком свідчить про наявність переважно усталених поглядів цивілістів щодо розуміння поняття «зобов'язання», його характерних ознак, визначення основних структурних елементів. Водночас, у сучасних умовах цивільно-правові зобов'язання характеризуються високим ступенем динамічності. Розвиток економічних відносин зумовлює необхідність тісної взаємодії їхніх учасників, що призводить до формування значної кількості зобов'язань з ускладненням суб'єктного складу.

Виникнення зобов'язань з множинністю суб'єктів зумовлене тим, що: по-перше, сторони зобов'язання (кредитор та/або боржник) можуть бути представлені кількома особами; по-друге, у багатьох зобов'язаннях, крім боржника та кредитора, беруть участь треті особи; по-третє, у зобов'язаннях допускається заміна боржника та кредитора іншими особами.

Незважаючи на те, що після прийняття Цивільного кодексу України (далі - ЦК України) правове регулювання зобов'язальних відносин піднялось на якісно новий рівень, однак його не можна вважати таким, що повністю відповідає потребам сучасного цивільного обороту. Зобов'язання з множинністю суб'єктів потребують спеціального регулювання, оскільки саме визначення оптимального правового режиму таких відносин є гарантією задоволення прав та інтересів їх учасників.

З огляду на вищезазначене цивілістична доктрина потребує системного науково-теоретичного дослідження зобов'язань з множинністю суб'єктів з метою окреслення шляхів вирішення як теоретичних, так і практичних проблем. Важливість наукової розробки загальнотеоретичних питань зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів зумовлена також необхідністю врахування позитивного зарубіжного досвіду, оскільки успішність реалізації поставлених перед Україною завдань на сучасному етапі залежить від того, наскільки цивільне законодавство України відповідатиме сучасним тенденціям розвитку європейського права.

Протягом двох останніх десятиліть зобов'язання з множинністю суб'єктів у національній доктрині права були предметом наукових досліджень. Проте останні стосувались, як правило, окремих видів зобов'язань з ускладненням суб'єктного складу. Вони представлені здебільшого дисертаційними роботами на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, до яких можна віднести праці: О. О. Кота «Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України» (2002 р.); І. О. Бровченка «Участь третіх осіб у цивільно-правових зобов'язаннях» (2009 р.); О. Я. Кузьмича «Договір на користь третьої особи в цивільному праві України» (2010 р.); К. М. Левандовські «Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз)» (2012 р.); Д. В. Трута «Цивільно-правові зобов'язання з множинністю осіб» (2014 р.); Г. Г. Гриценко «Множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні» (2015 р.); О. І. Чернілевської «Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами» (2017р.); В. М. Касапа «Заміна сторін у цивільно-правовому зобов'язанні» (2017 р.) та ін.

Науково-теоретичну базу дослідження становлять праці вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема: М. М. Агарова, К. Я. Ананьєвої, А. С. Бакіна, С. М. Бервено, В. А. Белова, О. Є. Богданової, Т. В. Боднар, К. Борзової, М. І. Брагінського, І. О. Бровченка, С. І. Вільнянського, В. В. Вітрянського,

Є. Годеме, В. О. Голевінського, Н. Ю. Голубевої, С. Д. Гринько, А. Б. Гриняка, Г. Г. Гриценко, О. В. Дзери, С. М. Єрмолаєва, Ю. В. Журавльової, О. С. Іоффе, І. Р. Калаура, В. М. Касапа, Б. Е. Кензєєва, О. О. Кота, М. К. Кроз, Ю. Я. Крюкової, Н. С. Кузнецової, О. Я. Кузьмича, В. В. Кулакова, І. С. Лукасевич-Крутник, В. В. Луця, Р. А. Майданика, М. О. Мількова, Л. Ж. Морандьєра, Х. Т. Насірова, І. Б. Новицького, О. О. Отраднovoї, Р. Саватьє, Ф. К. Савіньї, С. В. Сарбаша, Р. О. Стефанчука, Є. О. Суханова, Ю. К. Толстого, Д. В. Трута, Є. О. Харитонova, О. І. Харитонової, Я. М. Шевченко, Г. Ф. Шершеневича, О. С. Яворської, В. Л. Яроцького та ін.

Водночас, незважаючи на таку кількість наукових розробок, існує ціла низка загальнотеоретичних та практичних питань, пов'язаних із формуванням і застосуванням положень щодо правового регулювання цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів. Досі залишаються невирішеними доволі важливі теоретичні проблеми, зокрема, ті, що пов'язані з визначенням самого поняття «зобов'язання з множинністю суб'єктів», його співвідношення з подібними правовими категоріями, з'ясуванням спірних питань щодо правової природи часткових, солідарних і субсидіарних зобов'язань, їх належності до категорії зобов'язань з множинністю осіб, а також окремих аспектів участі третіх осіб у зобов'язанні. Вказане дозволяє стверджувати, що без комплексного, фундаментального аналізу численних дискусійних питань, пов'язаних із правовим регулюванням зобов'язань з множинністю суб'єктів та окреслення конкретних шляхів їх вирішення подальший послідовний розвиток цивілістичної науки та вдосконалення цивільного законодавства не вбачається можливим.

З огляду на сказане, тема дисертаційного дослідження є актуальною.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах теми науково-дослідної роботи кафедри цивільного права і процесу Тернопільського національного економічного університету

«Гармонізація цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу» (номер державної реєстрації – 0118U003550).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є вирішення наукової проблеми, яка полягає у розробці теоретичного підґрунтя для вдосконалення правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів, формуванні на цій основі наукових висновків, спрямованих на розвиток доктрини цивільного права та практичних пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства у цій сфері.

Для досягнення поставленої мети сформульовано такі основні **завдання**:

- визначити методологічні засади дослідження зобов'язань з множинністю суб'єктів;
- розглянути історію розвитку цивільно-правового інституту зобов'язань з множинністю суб'єктів;
- визначити поняття та сутність зобов'язання з множинністю суб'єктів;
- провести класифікацію цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів;
- охарактеризувати поняття та джерела правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів;
- виявити особливості часткових зобов'язань як виду зобов'язань з множинністю осіб;
- охарактеризувати зміст та характер зв'язків між суб'єктами солідарних цивільно-правових зобов'язань;
- з'ясувати основні теоретичні підходи до визначення поняття та правової природи субсидіарних зобов'язань;
- встановити особливості правового статусу третіх осіб у цивільно-правовому зобов'язанні;

- запропонувати шляхи вирішення теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із виконанням зобов'язань з множинністю суб'єктів;
- розробити пропозиції та рекомендації з питань удосконалення правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів в Україні.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини зобов'язального типу з ускладненим суб'єктним складом.

Предметом дослідження є зобов'язання з множинністю суб'єктів у цивільному праві України, теоретичні концепції, ідеї, положення за темою дослідження, міжнародно-правові акти, нормативно-правові акти України та практика їх застосування, законодавство окремих держав світу.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів наукового пізнання.

Історико-правовий метод сприяв дослідженню еволюції правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів на окремих етапах розвитку суспільства (*підрозділ 1.3*). Герменевтичний метод застосовувався при дослідженні правової природи зобов'язань з множинністю суб'єктів, їх ознак та структурних елементів (*підрозділи 1.2, 1.4*). Важливе місце при дослідженні зобов'язань з множинністю суб'єктів займав діалектичний метод, слугуючи з'ясуванню закономірностей розвитку даних відносин, формуванню авторської позиції щодо необхідності вдосконалення чинного законодавства (*підрозділи 2.1, 2.2, 3.1.-3.3, 4.1*). Застосування формально-логічного методу уможливило визначення поняття «зобов'язання з множинністю суб'єктів», виокремлення його ознак та здійснення класифікації зобов'язань з множинністю суб'єктів (*підрозділи 1.4, 2.1, 3.1, 4.1, 5.1*). Використання системно-структурного методу дало змогу створити цілісну картину предмета дослідження та визначити місце положень про зобов'язання з множинністю суб'єктів у законодавстві й доктрині цивільного права (*підрозділи 1.1., 1.4*). Застосування таких загальнонаукових методів як аналіз і синтез сприяло дослідженню зв'язків між сторонами зобов'язальних відносин, між

особами, які представляють сторону боржника/кредитора, між сторонами та третіми особами, а також при визначенні обсягу їх прав і обов'язків (*підрозділи 2.2, 3.2, 3.3, 4.2, 5.2-5.4*).

Порівняльний метод дав змогу виявити та визначити шляхи імплементації у вітчизняний правовий порядок ефективних напрацювань зарубіжного досвіду законотворення та правової доктрини у сфері регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів (*підрозділи 1.5, 2.1, 2.2, 3.1, 3.2, 4.2*). Методи абстрагування та правового прогнозування використовувались як універсальні при визначенні можливих напрямків подальшого удосконалення правового регулювання цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим у вітчизняній правовій науці комплексним дослідженням зобов'язань з множинністю суб'єктів у цивільному праві України. У дисертаційній роботі обґрунтовано концептуальні підходи до правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів, на підставі чого сформульовано нові або такі, що містять елементи наукової новизни положення, що виносяться на захист.

Уперше:

1) розмежовано змістовне навантаження понять «зобов'язання з множинністю суб'єктів» та «зобов'язання з множинністю осіб». Зобов'язання з множинністю суб'єктів – це вид складного зобов'язального правовідношення, якому властивий особливий правовий зв'язок між його суб'єктами (сторонами, іншими особами), що обумовлює ускладнення здійснення суб'єктивних цивільних прав і (або) виконання обов'язків. Зобов'язання з множинністю осіб – це єдине зобов'язання з ускладненням суб'єктного складу, в якому на стороні кредитора та/або боржника беруть кілька осіб. Таке правовідношення, окрім множинності суб'єктного складу, характеризується єдністю об'єкта зобов'язання та наявністю внутрішніх і зовнішніх правових зв'язків між його учасниками. Зміст такого зобов'язання складає право вимоги кредитора

(кредиторів) до боржника (боржників) про задоволення його (їх) інтересів та обов'язок боржника (боржників) вчинити певну дію, спрямовану на задоволення інтересів кредитора (кредиторів);

2) виокремлено критерії для класифікації цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів: а) залежно від підстав виникнення: договірні та недоговірні зобов'язання з множинністю суб'єктів. Водночас, недоговірні зобов'язання з множинністю суб'єктів можна поділити на ті, що: виникають з правомірних дій; виникають щодо відшкодування шкоди; б) залежно від зв'язків між суб'єктами, які утворюють множинність: зобов'язання з множинністю осіб та зобов'язання з участю третіх осіб; в) залежно від моменту виникнення множинності виділяють зобов'язання, в яких множинність виникає: у момент виникнення зобов'язання; у процесі існування зобов'язання; у момент виконання зобов'язання;

3) запропоновано розглядати правове регулювання цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів як регламентований вплив на такі відносини системи правових засобів, які закріплюють модель фактичної поведінки їхніх суб'єктів, спрямовану на досягнення правового результату, що обумовлений залученням на стороні кредитора та/або боржника зобов'язання двох і більше осіб, а також третіх осіб;

4) з'ясовано, що обсяг прав та обов'язків кожної особи, яка є фігурантом на стороні кредитора та/або боржника у часткових зобов'язаннях є доводом відсутності у них правового статусу сторони зобов'язання з множинністю осіб та демонструє спільну персоніфікацію цих осіб як одну із його сторін;

5) визначено, що у частковому зобов'язанні дія, як його об'єкт, є спільною для сторін зобов'язання, проте виконується кожною особою, яка виступає на стороні боржника, у певній частці, визначеній законом або договором;

б) встановлено умови заміни однієї із осіб, що виступають на стороні боржника чи кредитора у частковому зобов'язанні. У випадку заміни одного із боржників, з метою уникнення негативних наслідків, спричинених

невиконанням боржниками своєї частки у зобов'язанні, необхідно отримати згоду всіх інших боржників. У випадку заміни одного із кредиторів у часткових зобов'язаннях доцільно застосовувати за аналогією положення ч. 1 ст. 362 ЦК України, зокрема, у випадку відплатного передання права вимоги обов'язковою є згода інших кредиторів на відступлення права вимоги одним з них;

7) означено співвідношення нормативного та індивідуального регуляторів солідарних зобов'язань крізь призму рис солідарності та виявлено, що її легальні риси характеризують загальну модель поведінки, яка може ускладнюватися можливостями, що встановлюються особою, яка вчиняє односторонній правочин, або домовленістю сторін зобов'язання у тому випадку, коли солідарне зобов'язання зумовлене договірною моделлю. З огляду на це риси окремо взятого солідарного зобов'язання доречно диференціювати на загальні та індивідуальні;

8) визначено межі свободи поведінки кредитора у пасивному солідарному зобов'язанні при пред'явленні ним вимоги до зобов'язаної сторони, які обумовлені змістом зобов'язання, допустимістю поділу його предмета та потенційною можливістю боржника, до якого звернена вимога, виконати зобов'язання;

9) з'ясовано, що принцип належного виконання для субсидіарних зобов'язань визначається суб'єктним складом правовідносин та реалізовується через виконання зобов'язання основним та/або субсидіарним боржниками;

10) встановлено, що субсидіарне зобов'язання не може існувати у зоні зобов'язальних правовідносин, де виконання зобов'язання нерозривно пов'язане з особою основного боржника, тому воно не може бути виконане субсидіарним боржником.

Удосконалено:

11) положення про те, що солідарному зобов'язанню властивий широкий спектр можливостей кредитора у площині пред'явлення вимог до боржників, що є переконливим проявом принципу диспозитивності у механізмі

виконання зобов'язань із множинністю осіб. Зроблено застереження, що кожен обраний кредитором варіант пред'явлення вимоги сфокусований на виконання солідарного зобов'язання, як цілісної договірної моделі;

12) доктринальну модель заміни кредитора у активному солідарному зобов'язанні. Визначено, що з метою захисту прав учасників солідарного зобов'язання, необхідно отримувати згоду від усіх солідарних кредиторів для відступлення права одним із них;

13) підхід до визначення моменту участі субсидіарного боржника у зобов'язанні. Зокрема, поєднання у словосполученні «субсидіарний боржник» двох правових категорій «субсидіарність» та «боржник» позначається на розмежуванні у часі виникнення у іншої особи, до якої може бути пред'явлена вимога кредитора, обов'язку як боржника (обов'язок такої особи як і обов'язок основного боржника виникають одночасно внаслідок виникнення субсидіарного зобов'язання) та моменту, з якого виникає потреба виконання такою особою субсидіарного обов'язку;

14) наукові доводи доречності розмежовувати правову природу прав третьої особи, які виникають у неї з договору, адже до моменту вираження наміру вступити у договірне зобов'язанням третя особа володіє лише секундарним правом, а після вираження наміру скористатися своїм правом ця особа набуває суб'єктивні права і обов'язки як учасник зобов'язання.

Набули подальшого розвитку:

15) визначення цивільно-правового зобов'язання як динамічного відносного цивільного правовідношення, у якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (дії) майнового або немайнового характеру або утриматися від вчинення дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язків. Втім обидві сторони зобов'язання можуть бути одночасно як кредитором, так і боржником;

16) твердження, що зобов'язання з множинністю осіб, будучи окремим видом цивільно-правових зобов'язань та маючи власну видову лінію (часткові, солідарні та субсидіарні), яка обумовлена різними кваліфікаційними характеристиками (у часткових зобов'язаннях кожному кредиторіві (боржникові) належить частка в об'єкті; у солідарному зобов'язанні діє правило «один за всіх», а в субсидіарному зобов'язанні встановлена черговість його виконання основним і субсидіарним боржниками), не підпорядковані узагальненій моделі поведінки їх учасників, що виключає можливість моделювання загальних законодавчих положень для цього виду зобов'язань;

17) висновок, що всім видам зобов'язань з множинністю осіб властива частковість, проте різняться вони підходами до визначення часток: у часткових зобов'язаннях частки кожного боржника законодавчо визначено рівними або їхній розмір може встановлюватися за домовленістю осіб, а в солідарних і субсидіарних зобов'язаннях частки існують у латентному стані, зокрема у солідарних зобов'язаннях розмір часток визначається безпосередньо кредитором, а у субсидіарних – опосередковується поведінкою основного боржника при виконання зобов'язання;

18) ідея розглядати можливість солідарних боржників (кредиторів) висувати заперечення проти вимоги контрагентів, які стосуються виключно суті та змісту солідарного зобов'язання, як засоби захисту їх інтересів;

19) пропозиція визначити за кредитором, який одержав від одного із солідарних боржників виконання не в повному обсязі, право пред'являти вимогу до інших солідарних боржників, у тому числі й до того, котрий виконав зобов'язання не у повному обсязі;

20) доктринальний підхід до виокремлення субсидіарного зобов'язання як виду зобов'язань з множинністю осіб. Ідентифікуючим фактором у цьому кваліфікаційному процесі є дублююча можливість кредитора задовольнити свої інтереси шляхом пред'явлення вимоги до додаткового боржника виконати зобов'язання, якщо основний боржник його не виконав чи неналежно виконав;

21) визначення третьої особи у договірному зобов'язанні як особи, котра має власний інтерес щодо об'єкта зобов'язання, і задовольняє його безпосереднім вираженням волі щодо виникнення, зміни чи припинення правовідносин;

22) науковий підхід до відмежування зобов'язань із договору на користь третьої особи від зобов'язань з множинністю осіб. Кваліфікуючим критерієм такого розмежування є похідна від вимоги третьої особи можливість кредитора пред'явити вимогу до боржника виконати зобов'язання;

23) доктринальна ідея про допустимість відступлення кредитором частини вимоги у зобов'язанні. Таке відступлення вимоги обумовлює виникнення часткової множинності осіб між кредитором та особою, до якої перейшла частина вимоги.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані у:

- науково-дослідній сфері для подальших наукових розробок правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів;

- правотворчій діяльності – для визначення напрямів удосконалення положень чинного законодавства, що регулює зобов'язальні відносини з множинністю суб'єктів;

- правозастосуванні – при узагальненні судової практики, наданні рекомендацій із застосування законодавства, тлумаченні положень законодавства судовою практикою;

- освітньому процесі – для удосконалення навчально-методичного забезпечення, підготовки підручників, навчальних посібників, методичних розробок та викладання низки тем у розрізі навчальних дисциплін «Цивільне право», «Договірне право», «Зобов'язальне право».

Положення дисертаційної роботи використовуються при викладанні цивілістичних дисциплін в освітньому процесі закладів вищої освіти, зокрема, Тернопільського національного економічного університету (акт впровадження

від 19 травня 2020 р.), Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (акт впровадження від 11 травня 2020 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею. Сформульовані у дисертації теоретичні положення, висновки та рекомендації, що виносяться на захист, отримані автором самостійно. У колективній монографії «Соціальні, економіко-правові та фінансові виклики в умовах глобальних трансформацій» (Братислава – Харків, 2019) автором особисто підготовлено підрозділ «Регрес та суброгація: співвідношення понять». Усі інші праці виконані автором без співавторства.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації обговорювались на засіданні міжкафедрального семінару Тернопільського національного економічного університету.

Одержані в процесі дослідження висновки, узагальнення та пропозиції висвітлювались у виступах та наукових повідомленнях на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід (м. Тернопіль, 8-9 квітня 2016 р.); VII Міжнародна науково-практична конференції «Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми» (м. Київ, 24 лютого 2017 р.); XIV Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна візія та виклики глобалізації (м. Тернопіль, 16-17 березня 2017 р.); Науково-практична конференція, присвячена 96-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова «Актуальні проблеми приватного права» (м. Харків, 14 лютого 2018 р.); VIII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна університетська правова освіта і наука» (м. Київ, 23 лютого 2018 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 20-21 квітня 2018 р.);

Міжнародна науково-практична конференція «Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства» (м. Харків, 31 серпня-1 вересня 2018 р.); IX Міжнародна науково-практична конференція «Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі» (м. Київ, 1 березня 2019 р.); XVII науково-практична конференція, присвячена 97-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова «Актуальні проблеми приватного права» (м. Харків, 22 лютого 2019 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 5-6 квітня 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Верховенство права та правова держава» (м. Ужгород, 20-21 вересня 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Модернізація цивільно-правової відповідальності» (Матвєєвські цивілістичні читання) (м. Київ, 18 жовтня 2019 р.); Науково-практична конференція, присвячена пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення кафедри цивільного права № 2 «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав» (м. Харків, 29 листопада 2019 р.); XVIII міжнародна науково-практична конференція, присвячена 98-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова «Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку» (м. Харків, 28 лютого 2020 р.).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлено в 40 наукових публікаціях: одній одноосібній монографії, одній колективній монографії, 18 статтях, опублікованих у вітчизняних фахових виданнях, 6 наукових статтях у наукових періодичних виданнях інших держав, у матеріалах і тезах доповідей 14 науково-практичних конференцій.

Структура роботи. Дисертація складається з вступу, п'яти розділів, які об'єднують дев'ятнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і

додатків. Загальний обсяг роботи становить 490 сторінок, з них список використаних джерел складається із 517 найменувань та міститься на 52 сторінках, три додатки на 14 сторінках.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗОБОВ'ЯЗАНЬ З МНОЖИННІСТЮ СУБ'ЄКТІВ

1.1. Науково-методологічні засади дослідження зобов'язань з множинністю суб'єктів

Питанням зобов'язального права присвячена чимала кількість праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, в яких досліджено питання про правову природу зобов'язального права, сутність його окремих інститутів, виконання та припинення зобов'язань, відповідальності за порушення зобов'язання тощо. Водночас, наявні теоретичні й практичні проблеми, пов'язані з ускладненням суб'єктного складу цивільно-правового зобов'язання, що зумовлює нагальну потребу в заповненні прогалини у наукових розвідках з цієї проблематики.

Питання ускладнення суб'єктного складу зобов'язального правовідношення було актуальним у різні періоди розвитку цивілістичної доктрини. У дореволюційній науці заслуговують на увагу роботи К. Н. Анненкова, В. І. Голевінського, Д. І. Мейєра, К. П. Побєдоносцева, Г. Ф. Шершеневича. У радянський період дане питання розглядали М. М. Агарков, Ф. І. Гавзе, О. С. Іоффе, І. Б. Новицький та ін.

Серед сучасних цивілістів відомі праці В. А. Белова, Т. В. Боднар, Н. Ю. Голубевої, С. Д. Гринько, Т. С. Ківалової, О. О. Кота, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика, Є. О. Харитонова та ін. Водночас, вони переважно вивчали питання множинності суб'єктів під час дослідження категорії цивільно-правового зобов'язання або окремих його інститутів.

Зобов'язання з множинністю суб'єктів досліджувались також зарубіжними вченими, а саме: Т. Арїїдзумі, С. Вагацумі, Є. Годеме, Л. Ж. Морандьєром, М. Пляніюлем та ін. Концепції зарубіжної доктрини цивільного права є

актуальними, а їхній позитивний досвід повинен бути врахований у національній правовій доктрині в процесі з'ясування сутності та видів цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів.

На сьогодні немає комплексного дослідження зобов'язання з множинністю суб'єктів, вчені-цивілісти у дисертаційних і монографічних працях зосереджували свою увагу на висвітленні окремих питань множинності осіб або участі третіх осіб у цивільно-правовому зобов'язанні.

Однією із перших дисертаційних робіт, присвячених солідарним зобов'язанням, є робота К. Борзової «Солидарные обязательства в советском гражданском праве» (1952 р.) [39]. У вказаній праці з'ясовано поняття солідарного зобов'язання, визначено відмінності між солідарним і частковим зобов'язанням, а також між солідарною та субсидіарною відповідальністю; охарактеризовано підстави виникнення солідарного зобов'язання; а також визначено порядок виконання солідарного зобов'язання.

У дисертаційній роботі В. Л. Мусіяки «Солидарная ответственность за причинение вреда» (1976 р.) [261] визначено, що солідарне зобов'язання характеризується множинністю осіб на стороні боржника. Окрему главу у роботі присвячено питанням регресних зобов'язань між заподіювачами шкоди.

Питання, пов'язані з виконанням зобов'язань з множинністю осіб та з участю третіх осіб частково досліджувала Т. В. Боднар у докторській дисертації «Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект)» (2005 р.) [35]. Стосовно участі третіх осіб, то у роботі запропоновано можливість законом встановлювати випадки виконання обов'язку боржника третьою особою без згоди боржника.

У докторській дисертації Н. Ю. Голубєвої «Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання» (2013р.) [64] окремий підрозділ присвячений дослідженню правового статусу суб'єктів зобов'язальних правовідносин. Зокрема авторка розмежовує поняття «суб'єкти

правовідносин» та «сторони правовідносин», визначає види множинності осіб у зобов'язанні, а також види зобов'язань з участю третіх осіб.

О. О. Отрадна у докторській дисертації «Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань» (2014 р.) [286] також приділяла увагу питанням, пов'язаним з множинністю осіб. До зобов'язань з множинністю осіб авторка відносить часткові, солідарні та субсидіарні зобов'язання та визначає особливістю деліктних зобов'язань з множинністю осіб те, що в них одночасно можуть існувати різні види множинності.

Дослідженню зобов'язань з множинністю осіб присвячена дисертація Д. В. Трута «Цивільно-правові зобов'язання з множинністю осіб» (2014 р.) [436], у якій охарактеризовано таку підставу виникнення солідарного зобов'язання як неподільність його предмета, визначено відмінності солідарних і неподільних зобов'язань. Крім характеристики часткових та солідарних зобов'язань вченим приділено увагу виконанню зобов'язань із субсидіарною, акцесорною та змішаною множинністю.

Г. Г. Гриценко у дисертації «Множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні» (2015 р.) [99] визначила мету (призначення) норм про множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні, запропонувала критерії класифікації зобов'язань з множинністю осіб, а також критерій існування множинності осіб у зобов'язанні.

Окрему главу присвячено зобов'язанням з множинністю суб'єктів у докторській дисертації В. В. Кулакова «Сложные обязательства в гражданском праве» (2011 р.) [219]. Зокрема у дослідженні розмежовано поняття учасника та сторони зобов'язання, запропоновано розглядати множинність осіб у зобов'язанні як особливий випадок ускладнення його суб'єктного складу за збереження єдності зобов'язання, проте лише при солідарній і субсидіарній множинності. Спірною є позиція автора щодо невіднесення до зобов'язань з множинністю осіб часткових зобов'язань. Досліджуючи правове становище

третіх осіб у зобов'язанні науковець вказував на необхідність розмежування третіх осіб від осіб, які становлять множинність осіб.

Питанням множинності осіб у зобов'язанні присвячені дисертації: К. А. Сердюкова «Правоотношения с множественностью лиц в российском гражданском праве» (2011 р.) [375], Б. Е. Кензеева «Исполнение обязательств с множественностью лиц» (2011 р.) [172]. С. М. Єрмолаєва «Множественность лиц в гражданском праве» (2014 р.) [129].

Проблемні аспекти виконання зобов'язань субсидіарним боржником досліджено у дисертаційній роботі К. М. Левандовскі «Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз)» (2012 р.) [225]. Авторкою виокремлено договірну, деліктну та статутну субсидіарну відповідальність.

Дослідженню субсидіарних зобов'язань присвячені праці російських вчених: Х. Т. Насірова «Теоретические проблемы субсидиарных обязательств по гражданскому праву Таджикистана и России. Сравнительно-правовой анализ» (2014 р.) [265], К. О. Храпунової «Субсидиарная ответственность в гражданском праве» (2001 р.) [454], О. П. Прус «Проблемы правового регулирования субсидиарных обязательств учредителей (участников) юридического лица» (2006 р.) [337], Ю. Я. Крюкової «Субсидиарные обязательства в гражданском праве России» (2013 р.) [205], А. С. Бакіна. «Субсидарность в гражданском праве Российской Федерации» (2014 р.) [14].

Суб'єктний склад зобов'язання може ускладнюватись не лише присутністю декількох осіб на стороні боржника чи кредитора, але й участю у зобов'язанні третіх осіб. Дану тематику досліджували такі науковці, як: О. О. Кот «Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України» (2002 р.) [197], І. О. Бровченко «Участь третіх осіб у цивільно-правових зобов'язаннях» (2009 р.) [43], О. Я. Кузьмич «Договір на користь третьої особи в цивільному праві України» (2010 р.) [214] М. К. Кроз «Третье лицо в обязательстве» (2001 р.) [203], І. В. Кисель «Обязательства с участием третьих

лиц» (2002 р.) [177], М. О. Мільков «Обязательства с участием третьих лиц в российском гражданском праве» (2010 р.) [253].

Крім вказаних вище дисертаційних робіт питання ускладнення суб'єктного складу певною мірою розглядались у дисертаційних роботах: О. І. Чернілевської «Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами» (2017 р.) [470], І. Ю. Шумейко «Проблемы исполнения обязательств в гражданском праве» (2009 р.) [484], М. М. Харитонова «Множественность лиц на стороне работодателя» (2010 р.) [450].

На увагу заслуговує наукова праця С. В. Сарбаша «Обязательства с множественностью лиц и особенности их исполнения» [370], в якій автор обґрунтовує належність часткових, солідарних і субсидіарних зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб, а також з'ясовує особливості, пов'язані з їх виконанням.

Безперечно, що вказані вище дослідження не вичерпують весь масив літературних джерел, у яких певною мірою досліджуються питання множинності суб'єктів цивільно-правового зобов'язання.

Водночас, не зважаючи доволі значну кількість наукових праць, присвячених дослідженню зобов'язальних відносин з ускладненням суб'єктного складу, слід визнати, що у цивілістичній науці немає єдиного підходу щодо правової природи зобов'язань з множинністю суб'єктів та множинністю осіб, а також щодо належності чи неналежності часткових і субсидіарних зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб. Суперечливі питання також пов'язані з участю третіх осіб у зобов'язанні. Ці та інші питання потребують подальшого вивчення з метою заповнення прогалин у наукових розвідках щодо поняття, сутності та системи зобов'язань з множинністю суб'єктів.

Право не створюється апріорним шляхом і не міститься виключно в законодавчих нормах. Пошук права – це завдання, яке повинне виконуватися всіма юристами, кожним у своїй сфері і з використанням всіх методів. При

цьому ними має керувати загальний ідеал – намагання досягнути в кожному питанні вирішення, яке відповідає загальному почуттю справедливості і засноване на поєднанні різних інтересів, як приватних, так і всього суспільства [236, с. 21].

На сучасному етапі розвитку науки перед дослідниками стоїть завдання пошуку нових принципів, підходів, методів, засобів пізнання. Однак не слід нехтувати уже набутими знаннями щодо вирішення фундаментальних проблем науки. Попередній досвід має стати «плацдармом» для подальших методологічних розробок. Створений пізнавальний інструментарій треба конструктивно оновлювати та адаптувати до сучасних реалій [18, с. 13-14].

Одержання важливих результатів наукового пошуку неможливе без застосування належного методологічного інструментарію. Д. А. Керімов вказує, що основа будь-якого дослідження передбачає наявність таких взаємопов'язаних компонентів: по-перше, визначення об'єкта дослідження; по-друге, проблемність стану об'єкта дослідження; по-третє, слідування чітко виваженим шляхом дослідження об'єкта у його проблемному стані; по-четверте, обґрунтованість і доказовість результатів дослідження та, по-п'яте, можливість безпосереднього використання результатів дослідження на практиці [173, с. 97].

Правильно обрані методи наукового пізнання дають змогу отримати теоретично обґрунтовані висновки та пропозиції, які позитивно впливатимуть не лише на розвиток науки цивільного права, а й на правозастосовну практику. Саме спеціальні знання щодо правової природи та сутності зобов'язань з множинністю суб'єктів допоможуть у розкритті мети наукового дослідження.

Панування довгі роки моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, негативне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, перешкоджали використанню здобутків європейської і світової правової теорії і правової культури, збіднювали уявлення про право та його місце в системі

засобів соціального регулювання і способів світосприйняття. Тому не випадково увага до проблем методології у вітчизняному, як і пострадянському загалом, правознавстві в останні два десятиліття помітно зросла [186, с. 22].

Саме цивілізаційний підхід дає змогу дослідити сутність і особливості приватного права. Загалом виправданим на теперішньому етапі розвитку правової науки здається вести мову про застосування у сучасній цивілістиці загальнонаукового цивілізаційного діалектичного методу [448, с. 7].

Е. Г. Юдін під методологічним підходом розуміє принципову методологічну орієнтацію дослідження, точку зору, з якої розглядається об'єкт вивчення (спосіб визначення об'єкта), поняття або принцип, що керує загальною стратегією дослідження [488, с. 160].

Методологічний аспект дослідження неможливий без філософського аспекта, який саме й пояснює причини наявності певних концепцій. Методологічні питання – це філософські питання, питання гносеологічного та логічного характеру [426, с. 4]. Філософські закони та категорії мають загальний та універсальний характер, за допомогою яких виконуються методологічні функції в будь-якому процесі пізнання правових явищ, у тому числі і цивільно-правових. Більше того, зміст філософського рівня методології полягає в загальних принципах пізнання і залежить від того, якого філософського вчення дотримується дослідник. Тобто в цілому все залежить від направленості самої особистості [335, с. 449].

Методологія – явище багаторівневе. В ній є загальне, особливе та одиничне. Загальний – філософський рівень методології визначає найбільш загальну стратегію наукового пізнання, є гранично загальним світоглядним і гносеологічним обґрунтуванням пізнавальної діяльності. Інші методологічні рівні – особливе (наприклад, методологія загальноправова) та одиничне (галузєва методологія) мають самостійні методологічні завдання, які не підміняють та не усувають філософську проблему [187, с. 95]. Методологія – це наука про структуру, логічну організацію, засоби та методи діяльності в

загальному розумінні. Одночасно під методологією наукового пізнання розуміється сукупність теоретичних положень про принципи побудови, форми та способи науковопізнавальної діяльності [298, с. 91].

Д. А. Керімов розглядає методологію права як систему методів дослідження правових об'єктів (вчення про ці методи), узагальнює теоретичні положення, які мають гносеологічне значення, а також включає в себе світорозуміння, світогляд дослідника [173, с. 95]. М. С. Кельман пропонує визначення поняття «методологія правознавства» як вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби і форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним державно-правових явищ [170, с. 130].

В. П. Казімірчук методологію правової науки розглядав як застосування зумовлених теоретичними принципами матеріалістичної діалектики системи логічних прийомів і спеціальних методів (способів) дослідження правових явищ [158, с. 44]. П. М. Рабінович під методологією юридичної науки розуміє систему підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ. Науковець визначив три основні правила, на яких ґрунтується методологічний плюралізм. По-перше, це об'єктивна зумовленість обраних методів дослідження його предметом; по-друге, це необхідність встановлення єдиної істини, вірогідність якої можна довести й перевірити за допомогою певних об'єктивних критеріїв; по-третє, це спроможність дослідницького методу розкривати соціальну сутність явищ, що досліджуються [344, с. 618-619].

У науці приватного права встановилась багаторівнева концепція методології, що охоплює діалектику (від грецьк. – веду розмову, сперечаюсь) – вчення про загальні закони розвитку природи, суспільства і пізнання, метафізику (те, що йде після фізики); на відміну від старої метафізики, нова визнає загальний зв'язок явищ і займається пошуками оптимальних засобів тлумачення розвитку [482, с. 151]. Сучасна методологія приватного права повинна ґрунтуватися на визнанні існування спільних методологічних

орієнтирів. До них слід віднести орієнтацію на загальнолюдські цінності, на побудову демократичної, соціальної, правової держави, на дотримання принципів гуманізму, поваги людської гідності, свободи, справедливості, недоторканості права приватної власності, пропорційності суперечливих інтересів у приватних відносинах [240, с. 61].

Н. С. Кузнєцова зазначає, що методологія цивільного права – це його фундамент, те, на чому формується і тримається все приватне право [207, с. 27]. І. Я. Сенюта під методологією науки цивільного права розуміє сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених підходів, методів і способів, що спрямовані на наукове пізнання правової матерії предмета цивільного права [374, с. 99].

Характерне для цивілістичних досліджень ретельне опрацювання сутності явищ, що підлягають вивченню, обумовлює необхідність постійного ускладнення пізнавальної діяльності, що потребує застосування сучасного методологічного інструментарія на різних етапах процесу пізнання. Пошук найбільш ефективних сучасних засобів, прийомів, способів пізнання правової реальності, за допомогою яких досліджується предметна сфера цивілістики, викликає необхідність постійно відслідковувати апробовані у світі напрямки та методику їх застосування. При цьому забезпечення засад всеосяжності, об'єктивності й плюралізму наукових досліджень, що становлять базис перманентного процесу формування національної цивілістичної доктрини, є пріоритетним [120, с. 44].

Слушним видається твердження О. В. Меленко щодо необхідності в оновленні цивільно-правової науки. На сучасному етапі прогрес у цій галузі наукового пізнання немислимий без збагачення новими поняттями та ідеями, без розширення предметного поля, без залучення нових дослідницьких стратегій, розробок інших галузей гуманітарного знання [244, с. 34].

Головне призначення методології в науковому пізнанні – у визначенні правил, процедур, аксіом, яким необхідно слідувати в процесі змістовно-

теоретичного пізнання цивільно-правової матерії, її ідейного змісту в усіх її предметних сферах. Водночас виокремлюють три компоненти методології: перший компонент – збір матеріалу, пізнання навколишньої дійсності; другий компонент методології складається з абстрактних понять та їх систематизованих сукупностей – точок зору, поглядів, правових теорій і навчань; третій компонент – практичні висновки та пропозиції [48, с. 19-20].

На сьогодні наука цивільного права потребує досліджень загалом у сфері зобов'язального права та в регулюванні окремих його інститутів. Особливу увагу слід приділити дослідженню зобов'язань з множинністю суб'єктів, зокрема, їх правової природи, внутрішніх і зовнішніх відносин між суб'єктами, а також питань, які виникають у процесі виконання цього виду зобов'язань. Важливим завданням є розробка теоретичних питань зобов'язального права, які відповідають потребам практики. У зв'язку з цим важливого значення набуває співвідношення теорії та практики, визначення способів реалізації теоретичних знань у практичній площині.

З огляду на зазначене вище, методологію дослідження зобов'язань з множинністю суб'єктів слід розглядати як систему методів та способів наукового пізнання, застосування яких дозволило всебічно та послідовно розкрити обрану тематику дослідження та сприяло одержанню упродовж наукового пошуку максимально об'єктивної систематизованої інформації про досліджуване у роботі правове явище.

Основу методології приватного права формують безпосередньо наукові методи пізнання, принципи та методи у правовій діяльності, а також оцінка практичної доцільності існування тих чи інших правових норм [204, с. 31]. Основоположні ідеї, тобто загальнотеоретичні принципи, вироблені наукою та практикою, є притаманними будь-якому дослідженню незалежно від його предмета. І це з огляду на те, що дослідження, аналіз, з'ясування сутності й розуміння того чи іншого явища є можливим завдяки комплексному

використанню основоположних, науково обґрунтованих ідей (засад), що визначають основні завдання й задачі дослідження [369, с. 157].

У науковому пізнанні метод – це проблемно спричинений, цільово заданий і гіпотетично окреслений шлях, спосіб чи засіб раціонального осягнення сутності предмета вивчення [246, с. 162]. Метод науки слід трактувати як спосіб упорядкування наукової діяльності щодо досягнення поставленої мети, а в контексті пізнавальної творчості – як спосіб виконання функції відтворення у свідомості досліджуваного об'єкта [170, с. 123].

Набір і поєднання методів юридичного пізнання залежить від соціальних, гносеологічних передумов (рівень розвитку науки, культури), предмета пізнання – його змісту, сутності, діапазону методів, засобів їх здійснення, суб'єкта пізнання, його професійної зрілості, наукової кваліфікації [57, с. 77]. У контексті нашого дослідження зосередимо увагу на тих методах, які дадуть змогу максимально ефективно охарактеризувати зобов'язання з множинністю суб'єктів у цивільному праві. Метою застосування цих методів є: дослідження процесу становлення та розвитку зобов'язань з множинністю суб'єктів, аналіз наукових джерел, законодавства та практики його застосування, досвіду інших держав у регулюванні цих відносин, визначення понятійного апарату.

О. П. Дзьобань та В. Л. Яроцький основним методом наукових досліджень у царині приватно-правових текстів визначають правову герменевтику – метод наукового дослідження, призначений для виявлення смислу юридичного тексту, з огляду на його об'єктивні (значення слів та їх історично обумовлені варіації) і суб'єктивних (наміри автора) підстав, інтерпретації та роз'яснення змісту юридичного тексту, зафіксованого в документі [120, с. 49]. Цінність такого методу полягає в тому, що за його допомогою до системи юридичної методології включаються методи історико-правового, порівняльно-історичного аналізу, що дає змогу підтвердити основну ідею герменевтики – сутність будь-якого соціально-правового феномена може бути зрозумілою лише в контексті

історичності його існування. Тобто розуміння має місце тоді, коли ми усвідомлюємо всю картину в цілому [52, с. 82].

Герменевтичний метод дав можливість комплексно дослідити зобов'язання з множинністю суб'єктів через встановлення їх ознак, структурних елементів, а також визначити їх правову природу крізь призму сприйняття їх нормотворцем і науковцями.

Одним із основних методів наукового пізнання є діалектичний. Вихід на нове знання в діалектиці проявляється в умовному зіткненні тези і антитези як: а) двох протилежних явищ; б) протилежних наукових позицій; в) протилежних груп наукових поглядів. При застосуванні у праві можливий також варіант, коли на протигагу єдиної або переважної певної позиції або точки зору на те чи інше юридичне явище, висувається альтернативна позиція. <...> Таким чином, при застосуванні діалектичного методу можуть вирішуватися як локальні, так і глобальні наукові завдання, зокрема: розвиток нового знання через співставлення протилежних наукових позицій; аргументоване заперечення одних наукових позицій і формулювання інших; поглиблення на основі останніх існуючого уявлення про предмет дослідження [255, с. 62].

За допомогою діалектичного методу з'ясовано походження та сутність цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів, визначено основні закономірності їхнього функціонування, сформульовано висновки та рекомендації стосовно вдосконалення правового регулювання такого виду зобов'язань. Цей метод не припускає одностороннього підходу в процесі дослідженні зобов'язань з множинністю суб'єктів, тому необхідно враховувати практику застосування відповідних правових норм.

Формально-логічний метод передбачає застосування норми права гранично без зайвого суб'єктивізму, що дозволяє зрозуміти логіку норми права, її побудову. Цей метод застосовується при здійсненні класифікацій у науці, періодизації правових явищ, визначенні юридичних дефініцій [255, с. 64]. Завдяки різним логічним операціям деякі правові положення мають можливість

трансформуватись у загальні поняття, з яких виводяться певні юридичні висновки, здійснюється логічне їх тлумачення [298, с. 99].

Формальна система представляє собою знакову модель, в межах якої задається багато об'єктів шляхом опису вихідних об'єктів, а також правил побудови нових. У ході формалізації правової норми виявляється її логічна структура і логічні правила виведення суджень. Таким чином формалізація дає можливість досліднику систематизувати, деталізувати, зробити експліцитною правову теорію, а також виявити характер взаємозв'язків між різними її правовими приписами і правові лакуни. Цей метод передбачає посилення ролі формальної логіки як методологічної основи юриспруденції [118, с. 86], через застосування її чотирьох основних законів: закону тотожності, закону несуперечності, закону виключення третього, закону достатньої підстави.

Застосування у роботі формально-логічного методу дало можливість визначити поняття зобов'язання з множинністю суб'єктів, виокремити його ознаки та здійснити класифікацію зобов'язань з множинністю суб'єктів тощо.

Системно-структурний метод базується на з'ясуванні природи досліджуваного явища в усьому різноманітті зв'язків, існуючій системі цінностей та пріоритетів. Він дозволяє застосувати основні ціннісні підходи, що існують у праві з окремими нормами і правовими ситуаціями. Застосування системно-структурного методу дає змогу відійти від суворого формалізму права у разі, якщо є винятки, які впливають на справедливість як одну з базових основ права, стосуються досягнення панування верховенства права. Поряд з іншими методами наукового пізнання застосування системно-структурного методу є необхідним при дослідженні зв'язків об'єктивного і суб'єктивного цивільного права [255, с. 64-65].

Саме використання системно-структурного методу дало змогу створити цілісну картину предмета дослідження та визначити місце положень про зобов'язання з множинністю суб'єктів у законодавстві й доктрині цивільного права.

Для дослідження зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів застосовується також такий метод наукового пізнання як абстрагування. Його сутність полягає у відволіканні від несуттєвих властивостей, відносин і зв'язків в об'єкті і між ними за одночасної фіксації окремих сторін та аспектів цих предметів у відповідності з цілями пізнання і завданнями дослідження, конструювання та перетворення [151, с. 61]. За допомогою цього методу вдалося вийти на категоріальний рівень дослідження цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів. Вказаний метод дав можливість запропонувати певні дефініції та абстрагуватись від подібних правових конструкцій.

Поширеним у наукових дослідженнях є метод аналізу та синтезу. Без аналізу неможливе абстрагування, тобто виділення важливого, сутнісного, в цілісній утворенні, а разом з тим і формування наукових понять, які тільки й здатні відобразити ціле в усій його складності й суперечності. Отже, аналіз є необхідною умовою пізнання цілісної системи [263, с. 24]. Проте одного аналізу недостатньо для пізнання, він дозволяє встановити склад цілого, тобто наявність утворюючих його частин, їх властивості і роль в цілому, виокремити основу цілого. Разом з тим аналіз не дає остаточної можливості зрозуміти, як дана основа проявляється в конкретному різноманітті компонентів і відносин цілого, як ці елементи, зв'язані зі своєю основою, як реалізують, втілюють в собі тенденцію його руху. Поставлене завдання можливо вирішити тільки за допомогою синтезу, який виступає, як предметне або уявне об'єднання частин, компонентів, виокремлених в процесі аналізу в єдину цілісну систему [263, с. 26]. Ці методи існують як два моменти одного цілого та застосовуються разом. У межах дослідження цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів вони були застосовані у процесі дослідження зв'язків між сторонами зобов'язальних відносин, між особами, які представляють сторону боржника/кредитора, між сторонами та третіми особами, а також для визначення обсягу їх прав і обов'язків. Вказаний метод використовувався також

для характеристики джерел правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів, з'ясування підстав виникнення зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів та особливостей їхнього виконання.

Дане наукове дослідження було б неповним без застосування порівняльного методу. Порівняльний метод спрямований на встановлення спільного та відмінного, загального та особливого у досліджуваних явищах. Об'єктивною основою методу порівняння є однакова сутність, спільні закони, структури функціонування та розвитку об'єктів і процесів. Порівняння дає змогу з'ясувати, за якими ознаками порівнювані поняття є тотожними, і за якими вони є відмінними. Порівняння різних етапів розвитку системи дозволяє встановити якісні зміни, нові істотні ознаки. Порівняння – один зі способів установлення гіпотез і теорій адекватності явищ, об'єктів і процесів. Порівняння як метод, лежить в основі порівняльно-логічного аналізу розвитку соціально-економічних систем [139, с. 39].

Порівняння зводиться до наступного: 1) обираються ті умови явища, у яких взаємозв'язок, що вивчається, проявляється у найчистішому вигляді; 2) маніпуляція умовами здійснюються лише з метою різнобічної перевірки зв'язку, що досліджується; 3) дослідник може контролювати умови, які включені в процес дослідження; 4) умови можуть вводитися штучно з метою встановлення причинно-наслідкових зв'язків між умовами та результатами; 5) проводиться кількісний вимір якостей досліджуваних явищ [51, с. 147]. Важливе значення має використання порівняльного методу в контексті вивчення іноземної правової доктрини. Цей метод наукового пізнання використовувався для дослідження загальнотеоретичних підходів до розуміння поняття зобов'язання з множинністю суб'єктів, видів зобов'язань з множинністю суб'єктів тощо.

Простежити сучасний розвиток інституту зобов'язань з множинністю суб'єктів неможливо без застосування історико-правового аспекту цього питання. Історико-правовий метод застосовується в процесі звернення до

генезису предмету дослідження й характеристики джерел цивільного права у хронологічній послідовності. Даний метод надав можливість виявити етапи становлення та розвитку правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів у вітчизняному праві.

Одним із методів наукового пізнання є аналогія – метод дослідження, завдяки якому знання про відомі вже об'єкти, предмети та явища переносяться на інші, ще невідомі, але схожі із відомими і вже раніше визначеними. Але при цьому висновок робиться за аналогією. При цьому, оскільки ізольовано взята аналогія не має показової сили, то її треба використовувати разом з іншими методами пізнання, додержуючи таких вимог: 1) аналогія має ґрунтуватись на істотних ознаках і більшому числі загальних властивостей; 2) зв'язки між порівнюваними ознаками повинні бути тісними; 3) аналогія як метод має показати не лише схожість об'єктів, а й різницю між ними [146, с. 85].

Метод аналогії дає змогу зробити тільки ймовірні висновки, які в процесі перевірки можуть виявитись як істинними, так і хибними. При дослідженні зобов'язань з множинністю суб'єктів цей метод застосовувався для вивчення питання щодо визначення розміру часток та в разі відступлення права вимоги одним із кредиторів у зобов'язанні з частковою множинністю осіб тощо.

У процесі дослідження зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів застосовувався метод правового прогнозування. Прогнозування – це процес наукового передбачення майбутнього стану предмета чи явища на основі аналізу його минулого та сучасного. Крім того, прийнято вважати, що система понять є науково обґрунтованою за наявності інформації про якісні й кількісні характеристики розвитку предмета чи явища в перспективі [298, с. 100]. Прогнозування в загальнотеоретичному розумінні є процесом наукового передбачення, який характеризується специфічними ознаками та сконструйований на знанні закономірностей правових явищ. Результатом прогнозування є прогноз, тобто знання про майбутнє і про ймовірний розвиток сучасних тенденцій [252, с. 59]. Використання методу правового прогнозування

дало змогу визначити можливі напрямки подальшого удосконалення механізму правового регулювання цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів.

Використання різних методів наукового пізнання дало змогу виявити загальні закономірності та особливості формування й розвитку зобов'язань з множинністю суб'єктів, що мають на меті забезпечення стабільності цивільно-правових відносин, захисту інтересів учасників, а також можливість уникнути однобічних підходів з досліджуваної проблематики. Оскільки цивільні правовідносини розвиваються доволі динамічно, з'являються нові наукові теорії, погляди вчених з окремих питань сутності зобов'язань з множинністю суб'єктів є діаметрально протилежними, то лише вказаними методами не може обмежуватись різноманітність методологічних підходів до вивчення цієї правової категорії. В умовах євроінтеграційних процесів нагальною є необхідність активізації порівняльної цивілістики з метою врахування досвіду держав-членів ЄС у регулюванні цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів.

1.2. Зобов'язання як цивільно-правова категорія

Зобов'язання є одним із основних понять цивілістики, оскільки саме за його допомогою опосередковується переміщення матеріальних і нематеріальних благ між учасниками цивільних відносин з метою задоволення особистих інтересів. Як слушно зазначає Л. В. Щеннікова, категорія «зобов'язання» є однією із центральних у цивільному праві. На ній, без перебільшення, тримається цивільний оборот. Тому динаміка майнових відносин, їхній поступальний розвиток безпосередньо залежать від успішного застосування та якості цивільно-правового визначення цієї категорії [486].

Серед багатьох позитивних моментів, які є в ЦК України, варто відзначити, насамперед, й те, що найбільшу за обсягом його частину становить

зобов'язальне право, яке забезпечує, в першу чергу, належне, ефективне регулювання зобов'язань, що виникають із різного роду юридичних фактів. Внаслідок цього останніми роками привертають до себе увагу загальнотеоретичні проблеми, що пов'язані із визначенням основних напрямів розвитку цивільного законодавства, зобов'язального права [298, с. 19].

З урахуванням системи зобов'язань, закріпленої в ЦК України, повинні здійснюватися і наукові дослідження. Тому в процесі дослідження зобов'язань з множинністю суб'єктів необхідно виходити із загальних положень ЦК України щодо: поняття зобов'язання та його змісту, суб'єктного складу зобов'язання, його виконання, а також звертатися до окремих видів зобов'язань, в яких конкретно виражаються і набувають розвитку загальні положення ЦК України з досліджуваної проблематики. Саме тому важливе значення має розуміння поняття та елементів зобов'язання з тим, щоб, ідучи від загального до особливого, дослідити проблемні аспекти, пов'язані з сутністю та виконанням зобов'язань з множинністю суб'єктів.

У цивілістиці зобов'язальне право розглядається як інститут [35, с. 20] та як підгалузь цивільного права [209, с. 9; 82, с. 1; 459, с. 5]. Інститут права – сукупність відносно відособлених правових норм у рамках певної галузі (галузей) права, що регулюють певну групу (вид) взаємозалежних суспільних відносин. Підгалузь права – це підсистема однорідних предметно пов'язаних інститутів певної галузі права [383, с. 310, 312], їй властивий, крім свого внутрішньогалузевого методу, ще й свій особливий внутрішньогалузевий предмет правового регулювання, за яким вона може бути відмежована від інших підгалузей [5, с. 258].

Згідно із визначенням інституту та підгалузі права слушною видається позиція тих науковців, які визначають зобов'язальне право як підгалузь цивільного права. Н. С. Кузнєцова вказує, що зобов'язальне право за своїм значенням у системі цивільно-правових норм і за обсягом правового матеріалу виходить далеко за межі звичних уявлень про правовий інститут і фактично

становить собою структуровану підсистему, підгалузь цивільного права [209, с. 9].

За твердженням М. М. Сібільова, зобов'язальне право – одна з найважливіших підгалузей цивільного права, норми якої регулюють широке коло відносин, головне місце серед яких належить відносинам майнового обороту [183, с. 218]. Є. О. Суханов визначає зобов'язальне право як підгалузь цивільного права, яка регулює економічний обіг (товарообмін), тобто відносини з переходу від одних осіб до інших матеріальних та інших благ, що мають економічну форму товару [82, с. 1].

Загальна концепція зобов'язання має бути досліджена через осмислення систематичного, історичного і лінгвістичного значення цієї категорії [65, с. 181]. Формування зобов'язального права відбувалося у два основних етапи: 1) етап формування інституту зобов'язань, тобто зобов'язального права; 2) етап існування сформованої системи зобов'язань [223, с. 79].

За тривалий період розвитку суспільства категорія «зобов'язання» була досить детально досліджена як науковцями-цивілістами, так і теоретиками права. Поняття зобов'язання може застосовуватись як у більш широкому, так і в більш вузькому розумінні. У першому розумінні під зобов'язанням розуміється особливий правовий зв'язок між визначеними особами, з якого може випливати ряд окремих вимог однієї чи обох сторін. У більш вузькому розумінні кожна з таких окремих вимог розглядається як особливе зобов'язання [235, с. 21].

Щодо походження зобов'язання в науці існує дві теорії – договірна та деліктна. Згідно з договірною теорією зобов'язання виникає в результаті домовленостей, а зобов'язальне право виникає з договорів. Прихильники деліктної теорії вважають, що зобов'язання у сучасному вигляді раніше з'явилося із правопорушення (делікту). Як зазначає В. А. Белов походження зобов'язань покрито непроникною тьмою історії. Найбільш відомою є так звана деліктна теорія, суть якої можна було б окреслити приблизно так: поняття

зобов'язання в його сучасному вигляді сформувалось із поняття делікту [81, с. 648]. Прихильником деліктної теорії був також І. О. Покровський [303, с. 238-240].

З розвитком економічного обороту зобов'язання стало його основною формою. Якщо в стародавні часи головною умовою виникнення зобов'язання були правопорушення, то потім змінилося співвідношення: обов'язки, що виникали з деліктів, стали губитися серед численної кількості зобов'язань, що виникали з договорів. Громадянське життя перестало задовольнятися прадідівськими шаблонами, а розвиток особистості дав можливість договору здійснювати свою основну функцію – забезпечувати економічний обіг. Договір став живим фактором інтенсивного майнового спілкування, і це відбилося на самому характері зобов'язання. Якщо спочатку існував делікт з його ідеєю особистої помсти, то в подальшому основна роль перейшла до договору з його основною майною функцією [455, с. 79].

Багато інститутів цивільного права беруть свій початок зі Стародавнього Риму. Не є винятком і зобов'язання, яке в той період було досить детально врегульовано. В Інституціях Юстиніана зобов'язання визначалось «як правові кайдани, в силу яких ми з необхідністю повинні щось зробити відповідно до законів нашої держави» [152, с. 242]. Таке визначення зобов'язання дає підстави для висновку про те, що зміст зобов'язання становили лише обов'язки боржника. Правовий статус кредитора не розкривався. Проте вже в Дигестах Юстиніана вказувалось, що «сутність зобов'язання не в тому, щоб зробити будь-який предмет чи сервітут нашими, але в тому, щоб пов'язати іншого перед нами, щоб він дав що-небудь або зробив, або надав» [121, с. 535].

Зобов'язання полягає в пануванні над чужою особою, але не над всією особою (бо це призвело б до знищення особистості), а тільки над її одиничними діями, які можуть бути представлені виділеними зі свободи цієї особи і підкореними нашій волі [362, с. 140]. У даному визначенні немає вказівки на ознаки зобов'язання та його соціально-економічну сутність.

Д. В. Дождьов, характеризуючи зобов'язання, зазначав, що обов'язок боржника становить собою підпорядкування не кредиторів як окремій особі, а праву загалом як загальноновизнаній системі норм поведінки [123, с.470].

Отже, у римському праві зобов'язання розглядалось як правовідношення, зміст якого становило право кредитора вимагати від боржника вчинення певної дії та обов'язок боржника вчинити відповідну дію. Особливістю зобов'язання було те, що воно мала суворо особистий характер, стосувалося тільки тих осіб, між якими воно виникало. Зобов'язання за римським правом були властиві такі ознаки: 1) особистий характер правовідношення; 2) предметом є дія; 2) зміст становило право вимоги кредитора та обов'язок боржника що-небудь дати (*dare*), що-небудь зробити (*facere*) або що-небудь надати (*praestare*).

Р. А. Майданик зазначає, що, незважаючи на незмінність основних підходів щодо поняття зобов'язання, які сформували римські юристи, воно залишається предметом наукових дискусій і неоднозначних оцінок у правозастосовній практиці. У сучасних умовах актуальність цих питань викликана тенденцією до взаємопроникнення приватних і публічних правовідносин, формування традицій наднормативного регулювання в цивільному праві, що вимагає більш адекватного правового регулювання, у тому числі засобами зобов'язального права. Відсутність системних наукових праць і брак традицій судової практики при вирішенні конкретних спорів не дає можливості сформулювати системний підхід можливих шляхів вирішення правових проблем поняття зобов'язання [238, с. 67].

Вивчення суті будь-якого правового явища передбачає дослідження його природи. Термін «зобов'язання» може вживатися у багатьох значеннях, зокрема як: 1) окремий обов'язок; 2) обов'язок, що відповідає правомочності певної особи; 3) сукупність обов'язків із відповідними їм правомочностями; 4) документ, що видається боржником кредитору (наприклад, зобов'язання з продажу товару в кредит) [367, с. 357]. Г. Ф. Шершеневич зазначав, що термін «зобов'язання» згадувався в чотирьох значеннях: як обов'язок боржника, як

право кредитора, як юридичне відношення і як акт, що засвідчує такі відносини [478, с. 265].

У Великому тлумачному словнику за ред. А. П. Загнітко зобов'язання розглядається у двох значеннях: 1. Поставлення перед собою завдання, обіцянка, що неодмінно повинні бути виконані. 2. Грошовий позиковий документ [143, с. 208]. У Тлумачному словнику сучасної української мови за ред. І. М. Забіяки зобов'язання також розглядається у двох значеннях: 1. Поставлення перед собою чи кимось завдання, яке неодмінно має бути виконане. 2. Грошовий позиковий документ [432, с. 159]. Відмінним у даних тлумаченнях є лише те, що у першому випадку зобов'язання пов'язується із завданнями, які особа ставить перед собою, у другому ж випадку мова йде про те, що завдання ставиться не лише перед собою, але й перед іншими особами. Таким чином визначення зобов'язання у Тлумачному словнику сучасної української мови є більш наближеним до розуміння зобов'язання як відносного правовідношення, яке включає не лише право на власні, а й на чужі дії.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [323] зобов'язання - заборгованість підприємства, що виникла внаслідок минулих подій і погашення якої в майбутньому, як очікується, приведе до зменшення ресурсів підприємства, що втілюють у собі економічні вигоди. Отже, у такому разі зобов'язання розглядається через призму негативних наслідків, які виникнуть для суб'єкта господарювання (підприємства), а не як правовідношення, яке характеризується через права та обов'язки його сторін.

У науці цивільного права є два розуміння поняття цивільного зобов'язання. Перше з них включає в себе усі правові зв'язки між сторонами, що виникають на підставі двостороннього договору. Друге – поділяє ці зв'язки на два зобов'язання, в кожному з яких є тільки один кредитор і тільки один боржник [164, с. 23].

Сутність будь-якого зобов'язання полягає у вірі та очікуванні, в кредиті, який і становить зв'язок між особою, яка має вимогу, та особою зобов'язаною [300, с. 10]. Й. А. Покровський тлумачив зобов'язання як окрему норму поведінки для боржника в інтересі кредитора, як деяку спеціальну «заборгованість», «борг» [303, с. 156].

Як правовідношення визначали зобов'язання Д. І. Мейєр [243, с. 102], М. М. Агарков [3, с. 12], І. Б. Новицький [276, с. 49], О. С. Іоффе [154, с. 6], В. І. Голевінський [81, с. 657-658].

Характеризуючи поняття зобов'язання О. С. Іоффе, М. М. Агарков та В. І. Голевінський вказували, що права та обов'язки сторін виникають через правовідношення, тобто фактично вони вважали правовідношення підставою виникнення зобов'язання. Таке формулювання недостатньо коректне, оскільки це б означало, що правовідношення є підставою для виникнення прав та обов'язків, а отже вони розірвані в часі, і співвідносяться як причина та наслідок. Насправді, права та обов'язки сторін за зобов'язанням не є наслідком, а виступають елементом самого зобов'язання, а саме його змістом [50, с. 13].

Проаналізувавши позиції вчених, можна зауважити, що, розглядаючи зобов'язання як правовідношення, вони визначали його зміст через право кредитора, не згадавши про обов'язки боржника або через обов'язок боржника, не згадавши про право кредитора. Проте, якщо виходити з розуміння відносних правовідносин, яким є зобов'язання, то очевидно, що праву активного учасника зобов'язання завжди відповідає обов'язок пасивного учасника, який може виражатись або в активній поведінці (коли мова йде про вчинення певних дій), або у пасивній поведінці (коли мова йде про утримання від певних дій) [386, с. 125].

Водночас, не можна ототожнювати поняття зобов'язання та обов'язку, оскільки обов'язок може полягати у вчиненні певної дії, виконанні роботи чи наданні послуги саме зобов'язаною особою (боржником) або утриманні від вчинення певних дій. Разом з правами обов'язки сторін становлять зміст

зобов'язального правовідношення. Таким чином, обов'язок не може у повному обсязі вичерпувати зміст зобов'язання.

Характеризуючи поняття «зобов'язання» та «обов'язок» В. Кукольник зробив висновок, що різниця між обов'язком і зобов'язанням у тому, що перше є моральною необхідністю, яка змушує людину робити що-небудь чи утримуватися від дій, останні є чи способом створення обов'язків, чи знаком, який служить доказом, чи дійсно й законно вчинено дію, з якої випливає обов'язок [218, с. 170-171]. В. С. Єм визначив правовий обов'язок як необхідність певної поведінки, що обумовлена вимогами, які містяться в праві, та забезпечена державним примусом [128, с. 13].

Легальне визначення поняття «зобов'язання» у Кодексах 1922, 1963, 2003 років також відрізняється. Відповідно до ст. 107 ЦК УСРР 1922 р. у силу зобов'язання одна особа – кредитор має право вимагати від іншої особи – боржника певної дії, зокрема, передання речей чи сплати грошей, або утримання від дії. Варто зазначити, що у цій статті передбачається лише право кредитора, проте не згадується про обов'язок боржника.

Більш розширене визначення поняття зобов'язання, в якому передбачалося як право кредитора, так і обов'язок боржника, містив ЦК УРСР 1963 р. Відповідно до ст. 151 Кодексу в силу зобов'язання одна особа (боржник) зобов'язана вчинити на користь іншої особи (кредитора) певну дію, як-от: передати майно, виконати роботу, сплатити гроші та інше або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку.

Відповідно до ч. 1 ст. 509 ЦК України зобов'язанням є правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від вчинення певної дії (негативне зобов'язання), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його

обов'язку. Таким чином, на законодавчому рівні зобов'язання офіційно визнано як правовідношення саме у ЦК 2003 р.

Будь-яке зобов'язальне правовідношення є складним правовим явищем, яке містить в собі одночасно регулятивні та охоронні функції як різних інститутів і норм цивільного права, так і в деяких випадках інших галузей права [169, с. 192].

У теорії права правовідносини розглядаються як врегульовані нормами права і забезпечувані державою вольові суспільні відносини, що виражаються у конкретному зв'язку між суб'єктами – правомочними (носіями суб'єктивних прав) і зобов'язаними (носіями обов'язків) [383, с. 389]. Цивільні правовідносини можна охарактеризувати як опосередкований нормами об'єктивного цивільного права соціальний зв'язок між суб'єктами цивільного права, що встановлюється на визначених законом підставах з метою задоволення інтересів учасників цивільних відносин у певних матеріальних або нематеріальних благах і зумовлює виникнення у них суб'єктивних цивільних прав і обов'язків, можливість реалізації яких забезпечується належним правовим механізмом захисту суб'єктивних цивільних прав [458, с. 147]. І. В. Жилінкова зазначає, що цивільне правовідношення прийнято визначати як певний правовий зв'язок, що виникає між юридично рівними та майново-автономними особами, які діють у власних інтересах та за власною волею [138, с. 12].

Правовідносини поділяються на види, з яких чи не найбільший пласт становлять саме зобов'язальні правовідносини. Таким чином, поняття правовідношення та зобов'язання співвідносяться як загальне та спеціальне. Зобов'язальні правовідносини наділені певними ознаками, які відрізняють їх від речових правовідносин. Поділ правовідносин на речові та зобов'язальні, який був відомий ще римському праву, актуальний і сьогодні. У ЦК України, який побудований за пандектною системою, цей поділ очевидний, зокрема, Книга третя «Право власності та інші речові права» та Книга четверта «Право

інтелектуальної власності» знаходяться окремо від Книги п'ятої «Зобов'язальне право».

На зв'язок зобов'язальних і речових правовідносин вказує Є. О. Суханов, який зазначає, що володіння майном (товаром) на відповідному юридичному титулі, перш за все – на праві власності, з одного боку, становить необхідну передумову товарообігу, а з іншого – стає його звичайним результатом, закріплюючи відповідний майновий об'єкт за новим володільцем. Інакше кажучи, абсолютні правовідносини закріплюють передумови та результати товарообігу (тобто відносних, зобов'язальних правовідносин), що дає змогу говорити про їхню взаємність, а інколи навіть про похідність зобов'язальних прав від речових [82, с. 11].

Зобов'язальні правовідносини характеризуються основними ознаками, які відрізняють їх від речових.

1. Зобов'язальні правовідносини опосередковують динаміку цивільного обігу, а відносини власності є статичними. На думку О. О. Красавчикова, це означає, що, на відміну від відносин власності – відносин приналежності, статичності, причиною зобов'язання є постійний обіг матеріальних благ, за межами якого поняття обігу втратило б будь-який зміст [417, с. 411-414]. Можливе також існування немайнових зобов'язань.

2. Визначеність суб'єктного складу зобов'язання. Сторонами зобов'язання є конкретно визначені особи: кредитор - особа, якій належить право вимоги, і боржник - особа, яка несе обов'язок, відповідний праву вимоги кредитора. Цим зобов'язання, як відносні правовідносини, відрізняються від абсолютних правовідносин (правовідносин власності тощо), в яких уповноваженій особі протистоїть не конкретне коло зобов'язаних осіб, а невизначена їх кількість, яку можна охарактеризувати як «усі й кожен» [175, с. 24]. У зобов'язальних відносинах, крім сторін, можуть брати участь інші особи на стороні боржника чи кредитора, а також треті особи.

3. Об'єктом зобов'язання є поведінка сторін, яка полягає у вчиненні дій майнового або немайнового характеру. Є. А. Зарубинський вважає, що право вимоги у зобов'язанні однієї сторони і відповідний йому обов'язок іншої сторони спрямовані на те, щоб боржник (чи боржники) вчинив (вчинили) визначені дії або утримались від будь-якої дії [144, с. 5]. Об'єктом речових правовідносин є речі (майно). Аналізуючи відмінності між речовими та зобов'язальними правовідносинами, варто наголосити, що у речових правовідносинах уповноважена особа (власник) досягає правового результату за допомогою своїх активних дій. У зобов'язальних правовідносинах досягнення правового результату відбувається вже за рахунок чужих дій. Тому об'єкт зобов'язань – це цілком визначені дії з передання майна, провадження робіт, надання послуг або утримання від конкретних дій (наприклад, не розголошувати ноу-хау тощо), а не загальний обов'язок не перешкоджати будь-кому в здійсненні його права, як в абсолютних правовідносинах [239, с. 3].

4. Зміст простого зобов'язання складає суб'єктивне право кредитора (право вимоги) та суб'єктивний обов'язок боржника. Обов'язком у зобов'язальному правовідношенні є, як правило, визначена позитивна дія, в той час як у речовому правовідношенні від інших осіб вимагається щодо уповноваженої особи лише утримання від дій, які порушують її права [59, с. 6-7]. Здійснення суб'єктивного права кредитора в зобов'язальних правовідносинах можливе тільки в разі здійснення боржником дій, що складають його обов'язок, тоді як у речових правовідносинах уповноважена особа може здійснювати свої суб'єктивні права самостійно, не звертаючись по допомогу до інших осіб [447, с. 119]. У складних зобов'язаннях обидві сторони мають права та обов'язки.

На думку більшості науковців-цивілістів, легальне визначення зобов'язання є цілком прийнятним, оскільки, з одного боку, воно містить усі ознаки цього правового явища і ні в кого не може виникати сумнівів щодо його галузевої належності хоча б через те, що це визначення є невід'ємною частиною ЦК, а з іншого – надає можливість у межах цивільних правовідносин

відобразити особливості зобов'язань саме як їх специфічного виду (їх майновий та відносний характер, покликаність боржника до активних дій, можливість уповноваженого суб'єкта (кредитора) вимагати певної поведінки від зобов'язаного суб'єкта (боржника) [298, с. 61].

До іншої думки схиляється Н. Ю. Голубєва, вказуючи, що навіть дана сучасним законодавством характеристика зобов'язання не достатньою мірою досконала. По-перше, поняття зобов'язання у ст. 509 ЦК України тільки вказує на дію боржника в однині (просте зобов'язання), але зобов'язання, які містять обов'язок боржника здійснити одну дію, практично не зустрічаються в реальному цивільному обороті. Крім того, ці дії можуть носити одноразовий і багаторазовий або триваючий характер. Тому в легальній дефініції зобов'язання має бути відображена хоча би можливість декількох дій як об'єкт зобов'язання. По-друге, у визначенні зобов'язання дана тільки елементарна модель зобов'язального відношення, що не враховує виникнення взаємних зобов'язань. По-третє, визначення зобов'язання у ст. 509 ЦК України дозволяє під поняття «зобов'язання» підвести практично будь-яке відносне правовідношення. Це поняття можна застосувати й до трудових, фінансових, управлінських, господарських, внутрішньогосподарських і інших зобов'язань. Цей недолік законодавчого визначення «зобов'язання» має бути визнаний як суттєвий [65, с. 245].

У сучасній доктрині цивільного права також відомі різні підходи до розкриття сутності поняття «зобов'язання». На думку деяких науковців, зобов'язання має значення тільки тоді, коли воно розглядається як специфічна правова форма опосередкування товарно-грошових відносин. А якщо ні, то зобов'язання стає тотожним іншому науковому поняттю – «відносне правовідношення», яке дійсно є міжгалузевим поняттям [83, с. 417].

Є. А. Суханов вказує, що зобов'язання є відносним цивільним правовідношенням, яке оформляє акт товарообміну, в якому один учасник (боржник) зобов'язаний вчинити на користь іншого учасника (кредитора) певну

дію майнового характеру або утриматись від такої дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [82, с. 14]. В. В. Кулаков визначає зобов'язання як відносне майнове цивільне правовідношення, мета якого спрямована за загальним правилом, на товарне переміщення майна, в якому кредитор має право вимагати від боржника вчинення активної дії з передання цього майна [220].

Необхідно зауважити, що автори пов'язують зобов'язання лише з майном (товаром) і не згадують про немайнові зобов'язання, які можуть виникнути, наприклад, із договору доручення, договорів про надання правових, освітніх, туристичних послуг тощо. Водночас, відповідно до ст. 1 ЦК України цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Р. О. Стефанчук визначає особисті немайнові відносини як вид суспільних відносин, що складаються стосовно закріплення за їх учасниками особистих немайнових благ та їх використання і є первинними, самостійними і рівними в структурі предмету цивільного права, ґрунтуються на засадах юридичної рівності їх учасників, їх вільного волевиявлення, спрямовані на забезпечення приватного немайнового інтересу їх учасників, позбавлені майново-грошового змісту, а також характеризуються абсолютним характером [423, с. 79].

На переконання С. О. Сліпченка, учасники особистих немайнових правовідносин набувають прав та обов'язків щодо оборотоздатних благ особистих немайнових правовідносин не тільки в результаті народження, а й шляхом вчинення дій, тобто в результаті реалізації своєї дієздатності [384, с. 178]. На можливість існування немайнових зобов'язань вказує Р. А. Майданик, який визначає зобов'язання як відносне правовідношення юридично рівних учасників з приводу надання майнових і немайнових благ, в силу якого на боржника покладено один або декілька обов'язків (з кореспондуючими їм

правомочностями кредитора) вчинити позитивну та (або) негативну дію, спрямовану на задоволення інтересу кредитора [238, с. 71].

Л. В. Щеннікова визначає зобов'язання як цивільно-правовий зв'язок між конкретними учасниками цивільного обороту, в силу якого кредитор має право вимагати надання в певному обсязі і тривалості для задоволення як майнового, так і немайнового інтересу, а боржник зобов'язаний до виконання на його користь [486].

Характеризуючи договірне зобов'язання, М. М. Сібільов наголошував, що воно є відносним правовідношенням між юридично рівними і майново самостійними особами, що виникає на підставі укладеного договору, який виражає загальну волю на досягнення цивільно-правових результатів майнового та немайнового характеру, настання яких відбудеться у разі здійснення певних активних дій, що відповідають праву вимоги кредитора і не зачіпають прав та законних інтересів третіх осіб, що не є учасниками зазначеного правовідношення [379, с. 418].

Зобов'язання як теоретико-правова категорія – це урегульовані нормами права суспільні відносини між правосуб'єктними суб'єктами, які виникають, змінюються і припиняються щодо як майнових, так і немайнових об'єктів, внаслідок чого у однієї зі сторін виникає обов'язок вчинити певні дії чи утриматись від їх вчинення, невиконання якого є підставою для застосування засобів юридичної відповідальності [382, с. 30].

Серед науковців є й такі, які визначають поняття «зобов'язання», не виокремлюючи майнові та немайнові блага. Т. В. Боднар зазначає, що з легального визначення поняття «зобов'язання» напрашується висновок, що зобов'язання – це правовідносини, які перебувають у статиці, суб'єкти яких мають певні потенції: боржник – у вигляді обов'язку вчинити певну дію (*facere*) або утриматись від певної дії (*non facere, pati*), а кредитор – у вигляді права вимагати від боржника виконання його обов'язку [36, с. 73] М. Д. Пленюк розглядає зобов'язання як позитивне правовідношення, яке перебуває у

динаміці, суб'єкти якого мають рівні права і обов'язки: боржник – вчинити певну дію бо утриматися від неї, а кредитор – право вимагати від боржника виконання його обов'язку [298, с. 76].

Отже, з огляду на розглянуті дефініції зобов'язання переважно пов'язується як з матеріальними, так і нематеріальними благами, що відповідає положенням ст. 1 ЦК України.

У законодавстві інших держав також по-різному визначається поняття зобов'язання. У Французькому цивільному кодексі немає визначення зобов'язання, а є лише визначення договору. Так відповідно до ст. 1101 Кодексу договором є угода, за якою одна сторона або декілька осіб зобов'язуються перед іншою або декількома іншими особами дати що-небудь, зробити що-небудь або не робити чого-небудь.

Л. Ж. Морандьєр, характеризуючи зобов'язання, вказує, що в силу зобов'язального (чи особистого) права одна особа, яка іменується кредитором, може вимагати відомого надання від іншої особи, боржника. Тут правовідношення складається з трьох елементів: кредитор – пасивний суб'єкт і надання – об'єкт права. Праву кредитора відповідає обов'язок боржника, або борг пасивного суб'єкта [258, с. 59].

Німецькому цивільному уложенню властивий вищий ступінь узагальнення правових явищ загалом і у сфері регулювання зобов'язальних правовідносин зокрема. Закон виходить із загального визначення зобов'язання, яке міститься у параграфі 241 НЦУ, згідно якого «в силу зобов'язання кредитор може вимагати від боржника надання. Надання може полягати і в утриманні». В ході проведеної у 2002 році реформи зобов'язального права параграф 241 НЦУ був доповнений положенням, що зобов'язання може вимагати від сторони брати до уваги права, які захищаються законом, та інші інтереси другої сторони [90, с. 418-419].

В англійському праві та праві США поняття зобов'язання не виділяється з поняття договору. У тих випадках, коли буржуазні континентально-європейські

кодекси та доктрина говорять про зобов'язання, в англо-американському праві відповідні питання розглядаються не самостійно, а тільки у зв'язку з договорами чи з правопорушеннями («torts»), причому переважно у зв'язку з договорами [235, с. 19].

Відповідно до § 1721 ЦК Чеської Республіки [498] в силу зобов'язання кредитор має право вимагати виконання обов'язку від боржника, а боржник зобов'язаний задовольнити це право, виконавши свій обов'язок.

У ЦК Перу [78] немає визначення поняття зобов'язання, проте у ст. 1219 вказуються дії, на вчинення яких зобов'язання уповноважує кредитора. Відповідно до ст. 1156 ЦК Філіппін [512] зобов'язання – це юридична необхідність давати, робити чи не робити.

З огляду на зазначене вище цивільно-правове зобов'язання – це динамічне відносне цивільне правовідношення, за яким одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (дії) майнового або немайнового характеру або утриматися від вчинення дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язків. Втім обидві сторони можуть бути одночасно як кредитором, так боржником.

У контексті дослідження цивільно-правових зобов'язань варто згадати про його елементи. Як цивільне правовідношення зобов'язання характеризується наявністю таких елементів: суб'єкти, об'єкти, зміст.

С. Ф. Кечекьян, охарактеризувавши суб'єкти правовідношення, зробив такий висновок: якщо мова йде про дійсну участь особи в окремих правовідносинах, під суб'єктом права розуміється носій прав і обов'язків у цьому конкретному правовідношенні [174, с. 84]. В. В. Кочин учасником (суб'єктом) цивільних відносин визначає реального суб'єкта права, який наділений цивільною правосуб'єктністю, тобто цивільною правоздатністю (абстрактними цивільними правами та обов'язками) та дієздатністю (можливістю здійснювати цивільні права) у формі особи [199, с. 57]. Суб'єктами конкретних цивільних правовідносин можуть вважатися ті

учасники цивільних відносин, що мають необхідний для участі у цих правовідносинах правовий статус (обсяг правосуб'єктності насамперед), є юридично пов'язаними одне з одним суб'єктивними цивільними правами та обов'язками з приводу певного об'єкта цивільних прав і можуть у зв'язку з цим бути визначені як уповноважена та зобов'язана особа [458, с. 150].

У теорії цивільного права використовуються терміни «суб'єкти зобов'язання», «сторони зобов'язання», «учасники зобов'язання», «особи». За відсутності множинності, ці терміни співпадають. Проте, якщо така множинність існує, то не можна ототожнювати конкретну особу зі стороною. Саме слово «сторона» етимологічно не пов'язано з суб'єктами, воно лише протиставляє їх. Тому слід мати на увазі, що термін «сторона» може передбачати і учасника, і суб'єкта зобов'язального правовідношення [220, с. 153-154].

Не варто ототожнювати поняття «сторони» та «особи», бо в зобов'язанні справді є дві конкретно визначені сторони (ст. 510 ЦК України), однак на кожній зі сторін може бути по декілька осіб. Таке зобов'язання носить назву зобов'язання з множинністю осіб [461, с. 242]. В. А. Тархов характеризує правовідношення також вказував, що у кожному правовідношенні має бути не менше двох учасників, але може бути і кілька осіб на кожній стороні правовідношення [429, с. 99].

У цивільному праві поняття особи тісно пов'язано з поняттям правоздатності. Процес формування цінностей європейської цивілізації, і особливо вплив ідеї особистості, призвели до набуття юридичної правоздатності кожною окремою людиною. На даний час будь-яка людина незалежно від її походження, національності, віросповідання, стану душевного здоров'я та достатку визнається правоздатною, тобто особою [93, с. 7].

У німецькій цивілістиці під особою розуміється будь-яка правоздатна істота, якій правом надана можливість бути суб'єктом [514, с. 369]. Р. Саватьє

вказує, що особами юридичною мовою називають суб'єктів, які можуть здійснювати права та виконувати обов'язки [360, с. 41].

Р. О. Стефанчук зазначає, що термін «особа», який внаслідок відповідних традицій терміновживання тісно вкоренився в сучасній правовій лінгвістиці, означає носія конкретних юридичних прав та обов'язків, який є учасником відповідних правових відносин [424, с. 186].

І.О. Бровченко вважає, що поняття «особа» може бути використане для персоніфікації учасника будь-якого правовідношення, незалежно від його галузевої належності, цивільного, сімейного, трудового, адміністративного чи процесуального. Що стосується цивільних правовідносин, то особи, в свою чергу, визначають коло учасників речових, зобов'язальних, спадкових, корпоративних та інших цивільних правовідносин. Таким чином, можна говорити про універсальний характер поняття «особа» [43, с. 15].

Таким чином, особа – це учасник цивільних правовідносин (фізична чи юридична особа), який наділяється цивільною правосуб'єктністю. Кожна особа є учасником значної кількості різноманітних суспільних відносин, при цьому в одних відносинах вона може бути уповноваженим суб'єктом, а в інших – зобов'язаним [405, с. 54].

Ст. 2 ЦК України учасниками цивільних правовідносин визнає фізичних осіб, юридичних осіб, державу Україну, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права. Як випливає із даної статті, учасники цивільних правовідносин поділяються на два види: суб'єкти приватного права та суб'єкти публічного права.

М. Д. Пленюк вказує, що загалом коло учасників є обмеженим і включає в себе: 1) фізичних осіб; 2) юридичних осіб; 3) окремих суб'єктів публічного права, що не є юридичними особами за ЦК України, але їх можливість участі у зобов'язальних правовідносинах прямо передбачена ЦК України або іншим законом тощо [298, с. 84].

Для того, щоб стати суб'єктом зобов'язання, вказані учасники повинні володіти правосуб'єктністю. Правосуб'єктність є однією з методологічних та основоположних категорій сучасної цивілістики, що характеризує правове становище суб'єкта цивільних правовідносин та визначає його цивільно-правову можливість і спроможність бути учасником цих відносин [366, с. 89].

Р. М. Достдар, досліджуючи правосуб'єктність фізичної особи, вказує, що в сучасному праві правовий статус фізичної особи визначається обсягом її цивільних прав та обов'язків через категорії правосуб'єктності (правової здатності), яка в деяких країнах визначається через складники категорії правоздатності та дієздатності. Це – універсальна, загальна якість суб'єкта права, яка означає не тільки здатність фізичної особи мати права та обов'язки, але й свободу вибору із множини різних прав, тих із них, які відповідають інтересам суб'єкта та не виходять за рамки дозволеної законом поведінки. Обсяг же правосуб'єктності суб'єктів приватного права визначається законодавствами країни (майнові та особисті права та обов'язки) [125, с. 93].

Отже, правосуб'єктність визначає здатність певної особи бути учасником цивільних правовідносин. Складовими елементами правосуб'єктності є правоздатність, дієздатність і деліктоздатність.

Згідно зі змістом ст. 509 ЦК України у зобов'язанні беруть участь дві сторони – кредитор і боржник. Кредитор виступає в ролі активної сторони зобов'язання, оскільки він має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Боржник – це пасивний учасник зобов'язального правовідношення, який зобов'язаний здійснити на користь кредитора певну дію. Проте у цивільному обороті найбільш поширеними є зобов'язання, в яких кожна зі сторін одночасно є кредитором і боржником (купівля-продаж, поставка, оренда та ін.).

Крім боржника й кредитора в зобов'язанні можуть брати участь інші особи, які називаються «треті особи». Вони не є сторонами, але беруть участь у зобов'язанні, тому поняття «суб'єкти» чи «учасники» зобов'язання є ширшими,

ніж поняття «сторони» зобов'язання [65, с. 280]. Аналогічний висновок зроблений і М. К. Кроз, яка зазначає, що серед суб'єктів цивільно-правового зобов'язання необхідно розрізняти основних учасників правовідношення – кредитора та боржника, і додаткових – третіх осіб. Тому термін «суб'єкт» чи «учасник» зобов'язального відношення за своїм змістом ширший за поняття «сторона» зобов'язання [203, с. 7]. Поняття «сторони» у зобов'язанні відображає його майнову складову; поняття учасника – особисту [24, с. 691].

В окремих випадках для укладення деяких договорів законодавець встановлює спеціальні вимоги до сторін (спеціальна правоздатність, наявність ліцензії та ін.). Відповідно до ст. 1054 ЦК України кредитодавцем може бути тільки банк або інша фінансова установа; згідно зі ст. 984 ЦК України страховиком є юридична особа, яка спеціально створена для здійснення страхової діяльності та одержала у встановленому порядку ліцензію на здійснення страхової діяльності; біржові операції можуть здійснювати тільки члени біржі або брокери (ч. 5 ст. 15 Закону України «Про товарну біржу» [331]) та ін.

У зобов'язанні може бути дві сторони, а суб'єктів більше. Наприклад, якщо продається майно (будинок, транспортний засіб та ін.), яке належить особам на праві спільної власності, то в зобов'язанні, яке виникає з договору купівлі-продажу, сторін буде дві – продавець і покупець, а суб'єктів три – два співвласники на стороні продавця та покупець.

Співпадіння кількості сторін і суб'єктів (учасників) зобов'язання характерне для найпростішого варіанту зобов'язання – юридичного зв'язку між одним кредитором (активною стороною) та одним боржником (пасивною стороною). У зобов'язанні на кожній зі сторін чи на обох сторонах може бути не один, а два чи декілька суб'єктів. У такому разі говорять про множинність осіб на одній чи обох сторонах зобов'язання. Водночас необхідно відмітити, що множинність осіб не призводить до збільшення кількості сторін зобов'язального правовідношення. Отже, загальновизнаними суб'єктами

зобов'язання вважаються особи, які у зобов'язанні є кредитором або боржником.

Характеризуючи суб'єктів цивільних правовідносин, слід звернути увагу також і на суб'єктів деліктних зобов'язань. Деліктними є зобов'язання, у яких заподіювач шкоди і потерпілий не перебували у правовому зв'язку або шкода виникла незалежно від наявних між сторонами зобов'язальних відносин [387, с. 116].

У зобов'язаннях з відшкодування шкоди можуть фігурувати: 1) кредитор, 2) потерпілий, 3) заподіювач шкоди, 4) боржник. Разом з тим сторін у зазначених зобов'язаннях тільки дві – кредитор та боржник. Це пов'язане з тим, що вони або об'єднують у собі два поняття (коли у одній особі співпадають кредитор і потерпілий, боржник і заподіювач шкоди), або одне з цих понять, як визначальне, поглинає інше, яке не являє собою юридично самостійну конструкцію (наприклад, малолітні, недієздатні тощо не є суб'єктами цивільних правовідносин, а тому не можуть бути боржниками – стороною у зобов'язаннях відшкодування шкоди) [371, с. 208].

У вітчизняній правовій доктрині елементарна суб'єктна структура деліктного зобов'язання зводиться до поєднання зобов'язальним зв'язком двох суб'єктів – одного потерпілого (кредитора) та одного делінквента (боржника). Такий підхід є достатнім для загальної характеристики суб'єктного складу деліктного зобов'язання, визначення його змісту, підстав та умов виникнення. Однак сучасна практика ставить перед наукою нові проблеми, що впливають із обставин, коли на одній або на обох сторонах деліктного правовідношення є множинність осіб [288, с. 31].

Отже, суб'єктами зобов'язання є учасники цивільних правовідносин, які реалізують свою правосуб'єктність шляхом здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків. Поняття «суб'єкт зобов'язання» охоплює не лише сторони (кредитора та боржника), а й інших осіб на стороні боржника та

кредитора, а також третіх осіб. При цьому сторони є обов'язковими учасниками зобов'язання, а треті особи – у випадках, передбачених договором або законом.

Наступним елементом цивільного зобов'язання є об'єкт. У суспільних відносинах діяльність фізичних, юридичних осіб та інших учасників цивільних правовідносин здійснюються з приводу матеріальних і нематеріальних благ, які повинні задовольняти певні потреби.

В теорії держави та права об'єкт правовідносин визначається як матеріальні або духовні цінності, особисті або соціальні блага, для здобуття і використання яких встановлюються взаємні права і обов'язки суб'єктів. Об'єктами правовідносин можуть бути такі об'єкти, що знаходяться в цивільному товарообігу, а також діяльність і поведінка суб'єктів, яка не заборонена правом. До матеріальних цінностей відносяться засоби виробництва, майно, речі, гроші, цінні папери тощо. Духовні ж – твори мистецтва, культури, авторські права, культурні та моральні права, життя, честь і гідність особи [200, с. 126].

Доводиться констатувати, що у цивілістичній науці немає єдності думок щодо розуміння поняття «об'єкт правовідносин». Всі теорії, які об'єднують суть об'єкта права, поділяються на моністичні та плюралістичні.

Загальне, що об'єднує плюралістичні теорії, – допустимість існування різних об'єктів у різних правовідносинах; моністичні ж теорії прагнуть обмежити зміст поняття об'єкта тільки якимось одним явищем [81, с. 310].

Ф. К. Савіньї вважав, що об'єкт складається з окремих дій особи, виокремлених зі сфери її волі й підкорених чужій волі: вони складають задоволення боржника [361, с. 203]. І. Б. Новицький також вказував, що об'єктом зобов'язання є лише дії, а речі є предметом виконання [276, с. 45]. Г. Ф. Шершеневич об'єктом зобов'язального правовідношення визнавав дію, яка водночас складає й зміст зобов'язання [480, с. 7].

Характеризуючи цивільні правовідносини Є. О. Харитонов вказує, що якщо об'єкт – це певна поведінка його учасників, то предмет – ті речі або

майно, нематеріальні блага, відносно яких існує інтерес учасників цього правовідношення [449, с. 79, 194].

На думку М. М. Агаркова об'єктом будь-якого правовідношення є речі або в будь-якому разі – переважно речі. Річ можна протиставити як об'єкт суб'єктам правовідношення тому, що на неї має бути спрямована поведінка зобов'язаної особи: дія або утримання від дії [4, с. 189-210]. Об'єктом зобов'язання може бути будь-яке благо, щодо якого може бути вчинено правомірну дію, яка складає зміст зобов'язальної вимоги та обов'язку і яке наділене властивостями, що визначають та індивідуалізують цей зміст. Це передусім можуть бути речі й права (речові, виключні, немайнові комплекси, особисті, зобов'язальні, корпоративні та ін.), а також нематеріальні блага, причому й такі, належність яких не оформляється абсолютним правом, наприклад здатність до праці – здійснення робіт або надання послуг (так звана «робоча сила») [24, с. 339].

О. С. Іоффе вказував, що у правовідносинах є юридичний об'єкт – поведінка зобов'язаної особи та матеріальний об'єкт – річ [155, с. 678-679]. На існування юридичного та матеріального об'єкта вказували також Ф. І. Гавзе [59, с. 7], А. М. Блащук [33, с. 95].

Характеризуючи об'єкт цивільного правовідношення Є. О. Суханов зазначає, що об'єктом цивільних правовідносин (чи об'єктом цивільних прав) можна було б визнати визначену законом (правовим режимом) поведінку людей з приводу придбання, відчуження і використання різноманітних благ, а не самі блага. Тим не менше, за традицією, яка склалася і за відомого спрощення ситуації до таких об'єктів відносять саме матеріальні та нематеріальні блага або діяльність з їх створення, маючи на увазі, що у зв'язку з ними (з їх приводу) і виникають відповідні права та обов'язки, які реалізуються в поведінці учасників правовідносин [85, с. 393-394].

Протилежну позицію щодо трактування категорій «об'єкт» та «предмет» зобов'язання займає Д. В. Трут, який, характеризуючи предмет зобов'язання,

вказує, що якщо виходити з визначення поняття «зобов'язання», яке викладене в ч. 1 ст. 509 ЦК України, його предметом має визначатися дія або бездіяльність, яку повинен вчинити боржник на користь кредитора. І має місце уточнення, яка саме дія: передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо. Іншими словами, йдеться про діяння (дію або бездіяльність), яке нерозривно та невід'ємно пов'язане з об'єктом (певним благом) [436, с. 18]. Ж.В. Завальна також визначає предмет зобов'язання як дії майнового або немайнового характеру [142, с. 149].

Відповідно до змісту ст. 509 ЦК України об'єктом зобов'язання є певна дія (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утримання від дії. Предметом зобов'язання є майно, результат роботи, послуга тощо.

Об'єкт зобов'язання має відповідати таким трьом умовам: ця дія має бути можлива фізично, можлива юридично та мати відому цінність [62, с. 2]. На думку Н. Ю. Голубевої об'єкт зобов'язання повинен володіти наступними властивостями: 1) бути корисним; 2) бути визначеним; 3) бути фактично можливим; 4) бути юридично можливим [68, с. 471].

Корисність об'єкта зобов'язання означає, що всякий обов'язок установлюється в чиїхось інтересах, тобто поведінка, що становить об'єкт зобов'язання, повинна здійснюватися на чиюсь користь, тому об'єкт зобов'язання має бути корисним для того, на чию користь установлений обов'язок [65, с. 379].

Щодо визначеності як ознаки зобов'язання, то вона безпосередньо впливає зі змісту ст. 509 ЦК України, яка передбачає, які конкретно дії повинен здійснити боржник на користь кредитора (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо або утриматися від певної дії), а кредитор, відповідно, має право вимагати вчинення даних дій.

Виділяються такі різновиди визначеності об'єкта зобов'язань: 1) об'єкт конкретно (абсолютно, точно) визначений; 2) об'єкт визначений тільки родом, а

не видом (генетично); 3) обсяг обов'язку боржника встановлюється тільки у загальному вигляді; 4) об'єкт визначений як альтернативний обов'язок [66, с. 371].

В. С. Петров визначає альтернативне зобов'язання як єдине зобов'язальне правовідношення, змістом якого є суб'єктивні права і юридичні обов'язки за поданням невизначеного предмета виконання, одного з безлічі можливих предметів виконання, ускладнене залежно від ситуації або секундарним правом вчинити вибір, або юридичним обов'язком вчинити вибір і суб'єктивним правом вимагати здійснення вибору [294, с. 39].

М. Д. Пленюк вважає, що нині є потреба включення до положень ЦК України двох додаткових правил, спрямованих на регулювання альтернативного зобов'язання, а саме: 1) альтернативним має вважатися зобов'язання, за яким боржник зобов'язаний виконати одне з двох або більше зобов'язань за своїм вибором, якщо законом або договором право вибору не надано кредитору або третій особі; 2) з моменту, коли боржник (кредитор, третя особа) здійснив свій вибір, зобов'язання має розглядатися як звичайне [299, с. 172].

Дія, яку повинна виконати зобов'язана особа, повинна бути фізично можливою, В.І. Синайський до об'єктивно неможливих дій відносив: 1) дії, абсолютно не визначені за своїм змістом або зміст яких дозволено визначати за свавіллям сторони (виконати те, що захочеться); 2) усі ті дії, виконання яких у житті фактично неможливо, наприклад дістати центр землі; 3) коли предмет, на який вона спрямована, не існує або вибув з цивільного обороту, а також тоді, коли він не може служити тій меті, заради якої відбулося укладення договору [380, с. 194].

Коли говорити про юридичну можливість, то йдеться про її правомірність, оскільки тільки правомірні дії можуть бути об'єктом зобов'язання. Якщо дія є неправомірною, то об'єкт зобов'язання неможливий.

Стосовно такої ознаки як «відома цінність», слід зазначити, що така цінність може мати як майновий, так і немайновий характер. Тобто дія, яка вчиняється на користь кредитора, повинна мати не обов'язково грошовий еквівалент, вона має задовольняти інтереси останнього. Якщо дія боржника не буде відповідати інтересам кредитора, то зобов'язальні відносини між такими сторонами не виникнуть.

Зміст зобов'язання складають суб'єктивні цивільні права та суб'єктивні цивільні обов'язки учасників. Як вказує В. В. Кулаков, суб'єктивні права та обов'язки як субстанції абстрактні пов'язують між собою субстанції конкретні – суб'єктів з матеріальними благами як споживачів зі споживаним. Таким чином, зміст майнових відносин, у тому числі зобов'язань, у широкому філософському розумінні є однією з форм взаємодії суспільства з навколишнім середовищем – правовою формою [219, с. 77].

Змістом правомочності кредитора є право вимоги, а обов'язок боржника полягає у виконанні вимоги (вчиненні певних дій або утриманні від вчинення певних дій). У тому випадку, коли боржник повинен вчинити певну дію, мова йде про цивільно-правові зобов'язання з позитивним змістом. Якщо ж боржник повинен утриматися від вчинення певних дій – цивільно-правові зобов'язання з негативним змістом [391, с. 81-82].

Право вимоги кредитора має внутрішню та зовнішню дію. Внутрішня дія права вимоги є відносною за своєю природою та відображає зв'язок сторін зобов'язального правовідношення. Зовнішня дія права вимоги за своєю природою є абсолютною та покладає на всіх інших осіб обов'язок утримуватися від посягання на суб'єктивне право кредитора. Як зазначає О. А. Халабуденко внутрішня та зовнішня дія вимоги реалізується у двох різних типах правових зв'язків: у відносинах між кредитором і боржником (порушення можливе лише зі сторони боржника); і у відносинах між кредитором і третіми особами (порушення можливе зі сторони будь-якої третьої особи) [444, с. 252].

С.К. Май слушно зазначав, що дії боржника чи утримання від дій, які складають об'єкт зобов'язання, мають становити інтерес для кредитора. На цьому сходяться представники цивільно-правової доктрини різних буржуазних країн. Проте, є відмінності у питанні про те, яким має бути цей інтерес: повинен він піддаватись грошовій оцінці чи взагалі мати майновий характер; чи не слід обмежуватись тим, щоб зобов'язання створювало «гідний правової охорони» інтерес для кредитора; чи, нарешті, достатньо наявності у кредитора інтересу, важливого лише з його суб'єктивної точки зору, якщо тільки мова йде про поведінку боржника, яка виходить за межі виключно моральних обов'язків чи вимог пристойності, які визнаються у цьому суспільстві, та може бути з ініціативи зацікавленої сторони забезпечена примусовими мірами державної влади [235, с. 22].

Інтерес є рушійною силою, яка визначає напрямок реалізації прав суб'єктів зобов'язальних відносин. В. П. Грибанов вважав інтерес як викликане певною потребою спонукання до вчинення дій, спрямованих на набуття, здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав [94, с. 241-242].

У літературі зазначають, що в одному з можливих визначень цивільно-правове зобов'язання може бути охарактеризовано як правовий засіб забезпечення задоволення інтересів кредитора. «Інтереси кредитора» не слід розуміти у вузькому сенсі цього слова, тобто як те, що боржник зобов'язаний до здійснення відповідних дій тільки на користь особисто самого кредитора. Інтереси останнього у відомих випадках можуть диктувати щось інше, коли, наприклад, боржник зобов'язаний виконати зобов'язання, вчинивши визначене майнове надання третій особі, на яку йому вкаже кредитор [417, с.414].

І. В. Венедиктова трактує інтерес як сукупність наступних явищ: прагнення набути матеріальні та (або) нематеріальні блага; це прагнення можна вирізнити з розуміння об'єктивного права; воно не відбите в позитивному законодавстві у формі суб'єктивних прав; за юридичним засобом відтворення дане прагнення виступає простим легітимним дозволом задовольняти потреби,

що не суперечать чинному законодавству [53, с. 112]. А. А. Катренко визначає цивільний інтерес як об'єктивну категорію, а процес реалізації інтересу як діалектичну єдність об'єктивних та суб'єктивних аспектів. Формою існування цивільного інтересу є суспільні відносини, змістом яких є прагнення суб'єкту до задоволення своїх суспільних потреб [168, с. 36].

Отже, інтерес у цивільному праві є певним мотивом для особи вступити у цивільні, у тому числі й зобов'язальні правовідносини. Іншими словами, будь-яка особа, яка вступає у цивільні правовідносини має на меті, насамперед, задоволення своїх власних інтересів. Одержання благ, з метою задоволення яких особа вступила у цивільні правовідносини, призводить до зникнення інтересу.

Досліджуючи поняття зобов'язання, яке регулюється ЦК України доцільно порівняти його із зобов'язанням, яке регулюється ГК України, оскільки однією з проблем вітчизняного зобов'язального права є конкуренцією норм ЦК і ГК України.

Відповідно до ч. 1 ст. 173 ГК України господарським визнається зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з підстав, передбачених цим Кодексом, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управнена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

З наведеного законодавчого визначення можна виокремити такі ознаки господарського зобов'язання: а) особливий суб'єктний склад учасників господарського зобов'язання. Суб'єкти господарського зобов'язання – зобов'язана сторона і управнена сторона – це не лише боржник і кредитор, які традиційно характерні для цивільно-правових (майново-господарських – за ГК)

зобов'язань, а й суб'єкти організаційно-господарських повноважень; б) особлива сфера суспільних відносин, в якій виникають господарські зобов'язання – сфера господарювання; в) особливі підстави виникнення господарських зобов'язань (зазначимо, що господарське зобов'язання виникає з підстав, передбачених ст. 174 ГК України, які дещо відрізняються від підстав виникнення цивільних зобов'язань, встановлених ст. 11 ЦК України); г) особливий характер дій, що їх зобов'язаний вчинити (або утриматися від певних дій) один суб'єкт на користь іншого. Це дії господарського чи управлінсько-господарського характеру [298, с. 66].

Господарсько-правові зобов'язання поділяються на майново-господарські зобов'язання. При цьому, відповідно до ч. 1 ст. 175 ЦК України майнові зобов'язання, які виникають між учасниками господарських відносин, регулюються Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом. Таким чином для регулювання майново-господарських зобов'язань застосовуються норми ЦК України як загальні норми, та норми ГК України як спеціальні норми.

Відповідно до ч. 2 ст. 4 ГК України особливості регулювання майнових відносин суб'єктів господарювання визначаються цим Кодексом. Крім того, ч. 2 ст. 9 ЦК України закріплено, що законом можуть бути передбачені особливості регулювання майнових відносин у сфері господарювання. Проте, як наголошують Н. С. Кузнецова та А. С. Довгерт, тут йдеться лише про особливості, а не про встановлення зовсім іншого правового механізму для регулювання приватних відносин у підприємницькій сфері. При встановленні цих особливостей не можуть порушуватися загальні засади цивільного законодавства чи викривлятися основні категорії приватного права. Тут ще раз потрібно підкреслити, що положення законів (у тому числі кодексів) у сфері господарювання не діють, якщо вони суперечать ідеям та принципам ЦК України [211, с. 58]. Таким чином, на даний час для визначення нормативного

акту, який підлягає застосуванню для регулювання зобов'язальних відносин, необхідним є встановлення суб'єктного складу.

1.3. Генеза зобов'язань з множинністю суб'єктів

Вирішення концептуальних питань у законодавстві України потребує дослідження наступності розвитку права, причин виникнення, зміни та ефективності правових інститутів у конкретних історичних умовах. Саме історико-правовий досвід регулювання певного виду відносин є орієнтиром на шляху до вдосконалення чинного законодавства.

Цивільно-правові зобов'язання з множинністю суб'єктів пройшли тривалий шлях еволюції. Згадка про відносини осіб, які взаємно пов'язані цивільними правами та обов'язками, трапляється вже в найдавніших пам'ятках як стародавніх грецьких держав, так і пам'ятках права Єгипту [446, с. 59].

Істотний вплив на формування зобов'язального права мало римське право, яке розробило ефективну систему зобов'язальних правовідносин. Пріоритетом у діяльності римських юристів була велич Духу Права, спрямованого на охорону та захист національних інтересів держави, римського народу та окремого громадянина. Його мета всебічно забезпечити гармонійне поєднання різних суспільних явищ, що формували життєві традиції та устої великої імперії [22, с. 115]. Як зазначають І. Пухан і М. Поленак-Акімовська, зобов'язальне право представляє собою зібрання правил, за яким встановлювались права визначених суб'єктів, які називались кредиторами, вимагати від чітко визначених осіб, які називались боржниками, визначених дій, які зрештою мали майнову природу [340, с. 195].

Римське приватне право також допускало існування зобов'язань з множинністю суб'єктів. В давню епоху, коли відповідальність не мала потенційного характеру і зобов'язання неминуче призводило до зміни статусу особи у формі її особистого підкорення кредитору, необхідний ступінь свободи

боржника досягався за участю на цій стороні відносин декількох осіб, пов'язаних солідарністю неюридичного характеру. Зобов'язання було гетерогенним: одна особа на пасивній стороні відносин мала обов'язок необхідної поведінки, а інші переходили в безпосередню особисту залежність від кредитора і ставали заручниками виконання. Такі давні гарантії зобов'язання: *vades i prades (prae-vades)*. Їх перебування у владі кредитора до тих пір, поки зі сторони боржника не буде належної поведінки, перетворювало виконання в діяльність, спрямовану на припинення особистої залежності своїх близьких, а здійснення виконання було, фактично, умовою звільнення заручників. У такому разі волю боржника обмежувала скоріш за все особиста прив'язаність до заручників, ніж загальновизнані норми поведінки [123, с. 472-473].

У римському праві допускалось ускладнення суб'єктного складу шляхом збільшення кількості осіб на стороні кредитора та боржника. Це відбувалось шляхом приєднання до основної стипуляції кредитора та одного боржника «ще декількох стипуляцій», у результаті чого «встановлювалось декілька боржників чи кредиторів за одним і тим самим зобов'язанням» [260, с. 202].

Подальший розвиток торговельних відносин вимагав, щоб у разі неможливості виконати зобов'язання самим боржником, його обов'язок могла б виконати інша особа. Оскільки таку функцію виконував спонсор, то він представляв інтереси боржника перед кредитором. Як вказує Д. В. Дождьов, *sponsio* – це стародавній вид стипуляції, встановлення зобов'язання у вербальній формі. Борг і відповідальність тут можуть бути покладені на одну особу (гомогенне зобов'язання). У разі невиконання стягнення звертається на спонсора, сторону у правочині, за допомогою *legis action per iudicis* (Gai., 4,17). Водночас пасивна форма слова «*sponsor*» вказує на те, що первинно за допомогою *sponsio* встановлювалась відповідальність за поведінку третьої особи. Обіцянка (*responsio*): «*Spondeo*» («Обіцяю»), давалась у відповідь на запит (*interrogatio*): «*Centum mihi dari spondes?*» («Обіцяєш, що мені буде дано

сто?». У разі невиконання стягнення зверталось на гаранта, який, у свою чергу, міг згодом задовольнитись за рахунок боржника (*depensus*) – у формі *manus iniectio pro iudicato*. Якщо спонсор не здійснював виконання за свій рахунок, то він сам опинявся в особистому підпорядкуванні у кредитора [123, с. 473-474].

На ранніх стадіях існування римського права зобов'язання було особистим відношенням сторін: права за зобов'язанням набував лише кредитор, а не інша особа, зобов'язаним також вважався конкретний боржник, а не інша особа. Чітка вказівка на суб'єктів зобов'язального правовідношення унеможлиблювала заміну осіб у зобов'язанні. За умов обмеженого цивільного обороту таке розуміння зобов'язання не викликало незручностей.

Проте з розвитком торгівлі виникла потреба в більш гнучкому підході для регулювання зобов'язальних відносин. Почала допускатися заміна осіб у зобов'язальному правовідношенні шляхом правонаступництва спадкоємцем прав і обов'язків спадкодавця, новацією (відновленням зобов'язання, тобто коли за згодою кредитора, боржника та особи, якій кредитор передав право вимоги виконання зобов'язання, дана особа укладала з боржником нове зобов'язання, зміст якого був ідентичний укладеному спочатку зобов'язанню) і цесією (прямої поступки права вимоги кредитором (цедентом) особі, якій він бажав переуступити своє право вимоги (цесіонарієві) [65, с. 23-24].

Новація полягала у праві кредитора передати своє право вимоги третій особі. Новація була процедурою громіздкою та незручною, оскільки боржник з тих чи інших міркувань не завжди давав на це згоду. Укладанням нового договору не просто скасовувався старий договір, а й припинялися різні форми забезпечення виконання зобов'язання, і це – найголовніше. Усе це потребувало оновлення. А тим часом потреба в переданні зобов'язання постійно зростала, і тому була винайдена досконаліша форма заміни кредитора, а згодом і боржника [282, с. 243].

Щодо цесії, то у римському праві існувала активна та пасивна цесія. При активній цесії попередній кредитор (*cedent*) передавав свої вимоги новому

кредиторів (цесіонарію) та одночасно зобов'язував боржника виконати попередню вимогу на його користь. Найстарішою формою активної цесії була стипуляція по новації *inter varias personas*. При цій стипуляції боржник звільнявся від зобов'язань перед попереднім кредитором лише для того, щоб за його вказівкою укласти нову ідентичну угоду з цесіонарієм: *quod Titio debes, id tu mihi dare spondes*. Пасивна цесія зобов'язань чи прийняття на себе чужого боргу (*delegation debitoris*) була угодою між кредитором і особою, яка у формі, передбаченій законом, погодилась виплатити чужий борг. Пасивна цесія, яка встановлювалася лише домовленістю між попереднім (*delegans*) і новим (*delegatus*) боржниками, не допускалась ніколи. Така цесія не мала сили щодо кредитора, але за певних умов могла мати деякі правові наслідки для осіб, які її уклали [340, с. 203-204]. Предметом цесії, загалом, могли бути будь-які зобов'язання, за винятком окремих випадків. Зокрема, не допускалась цесія вимог, які мали особистий характер (аліментні зобов'язання), а також спірних вимог.

Римське право допускало також перехід зобов'язань у спадщину. Водночас предметом спадкування, так само як і у випадку цесії, не могли бути зобов'язання, тісно пов'язані з особою кредитора або боржника.

Для суб'єктного складу зобов'язання характерна була також присутність кількох осіб на одній або одночасно на обох його сторонах. Досліджуючи участь кількох осіб у зобов'язанні Г. Дернбург виокремлював такі її випадки: 1) поділ зобов'язання між кількома кредиторами чи боржниками. Як правило, поділ здійснюється порівну між всіма учасниками, хоча може бути проведений і в іншій пропорції (наприклад, відповідно до пайових внесків у товариство); 2) множення кількості зобов'язань, при якому кожен із боржників зобов'язаний здійснити виконання у повному обсязі, але виконання зобов'язання одним боржником не звільняє інших; 3) солідарна правомочність чи обов'язок, коли кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен із боржників

зобов'язаний здійснити його у повному обсязі, і таке виконання погашає зобов'язання [119, с. 181-182].

Зобов'язання з множинністю суб'єктів на одній чи на іншій стороні поділялися на часткові та солідарні. При цьому обидва вказаних види могли бути активними (при наявності кількох кредиторів) та пасивними (при наявності кількох боржників).

Якщо предметом сукупних зобов'язальних відносин була подільна річ, в силу вступала правова передумова (*presumptio juris*), що мається на увазі роздільні сукупні зобов'язальні відносини чи «*obligatio plurim pro parte rata*» - зобов'язання великої кількості осіб, але з точно визначеними вимогами та боргами. У роздільних сукупних зобов'язальних відносинах кожен кредитор мав право отримати лише стільки, скільки йому «*pro parte rata*» належало, а кожен боржник повинен був виплатити стільки, скільки «*pro parte rata*» був винен [340, с. 205].

У часткових зобов'язаннях кожен боржник відповідав лише в межах своєї частини боргу, а кожен кредитор міг вимагати лише належну йому частину боргу. Часткові зобов'язання були можливими лише у разі подільності предмета зобов'язання. Зокрема, відповідно до Законів XII таблиць спадкові борги ділились автоматично на частки між спадкоємцями.

Солідарні зобов'язання виникали у випадку, коли на стороні кредитора або/та боржника було кілька осіб, але при цьому будь-який кредитор мав право вимагати сплати боргу від імені всіх кредиторів, а будь-хто з боржників повинен був виплатити весь борг.

Солідарні зобов'язання в римському праві поділялись на декілька груп за предметом і за способом встановлення: а) якщо предметом сукупних зобов'язань була неподільна річ, солідарні зобов'язання встановлювались *ipso jure*: не було необхідності в спеціальній домовленості. У такому разі будь-хто з кредиторів мав право одержати цілу річ, а будь-хто з боржників повинен був виконати всю prestaцію. Від вибору кредиторів (елективна солідарність)

залежало, хто з боржників повинен виконати зобов'язальну prestaцію; б) солідарні зобов'язання могли виникати і в результаті укладення договору. Договірні солідарні зобов'язання називались кореальними. Вони встановлювались шляхом стипуляції, укладеної або між одним кредитором і кількома боржниками, або між кількома кредиторами та одним боржником. Як правило, предметом кореальних зобов'язань були подільні речі; в) неправові, або кумулятивні, солідарні зобов'язання виникали в результаті протиправних дій, вчинених зі сторони кількох спільників, або якими завдавалась шкода інтересам кількох осіб. У випадку таких солідарних зобов'язань, названих деліктною солідарністю, кожен боржник повинен був виплатити всю суму штрафу (*poena privata*), передбаченого за певну протиправну дію, кожній особі, чиїм інтересам було завдано шкоди. Виплата *poena privata* зі сторони одного боржника не погашала зобов'язань інших боржників; і задоволення вимог одного кредитора не перешкоджало іншим боротись за задоволення своїх вимог [340, с. 205-208].

Якщо сторона у зобов'язальному правовідношенні представлена кількома особами, набуває значення принципова подільність надання, щоб кожен із кредиторів міг вимагати свою частку, а кожен із боржників – виконати свою частину обов'язку. При цьому, неподільне надання не може бути ні виконано, ні витребувано частинами (*per partes*), тому відносини конструюються відповідно з принципом вибіркової солідарності: активної (при множинності кредиторів, коли кожен із них однаково правомочний вимагати від боржника виконання на свою користь) чи пасивної (при множинності боржників, коли з кожного з них може бути витребувано виконання за зобов'язанням). Виконання на користь одного з кредиторів (при активній солідарності) чи зі сторони одного з боржників (при пасивній) припиняє солідарне зобов'язання у повному обсязі. Цим вибіркова солідарність відрізняється від кумулятивної солідарності (можливої тільки на пасивній стороні відносин), коли боржники *ex delicto*

відповідають кожен у повному обсязі за штрафним позовом (*action poenalis*) і виконання зі сторони одного з них не звільняє решту [123, с. 490-491].

Солідарні зобов'язання могли виникати і незалежно від волі сторін, зокрема, при наявності декількох опікунів. Також солідарність могла встановлюватись у контрактах, заповітах, коли заповідач зобов'язував декількох спадкоємців вчинити певну дію на користь іншої особи, а також, коли спадкоємець зобов'язувався вчинити певну дію на користь кількох осіб.

Солідарні зобов'язання поділялися на кореальні та солідарні в прямому розумінні. Ю. Барон вказував, що кореальне зобов'язання визнавали одним зобов'язанням з декількома суб'єктами, «тільки солідарне» – декількома зобов'язання, спрямованими на один і той самий предмет [19, с. 636-637]. Кореаліст – це таке зіставлення зобов'язань або зобов'язаних осіб, яке існує до позову, яке передує позову, яке позовом дозволено і, воно зовсім не визначається з однієї лише процесуальної точки зору. Єдність зобов'язання (при кореальності) є саме те, що відрізняє кореальність від солідарності [126, с. 22, 26].

Кореальні зобов'язання за своєю природою подібні до зобов'язань альтернативних: так само, як кредитор має вибір між альтернативними зобов'язаннями з надання 1000 талерів чи коня, він має вибір у тому, хто з кількох боржників буде здійснювати ідентичне надання. Їх подібність полягає в можливості вибору, яка надана кредитору. Після вибору кредитором особи на стороні боржника інші боржники звільняються, та існує тільки одне зобов'язання між кредитором і обраним боржником [501, с. 136-141]. Вибір боржника, до якого кредитор пред'являв позов, звільняв від виконання зобов'язання інших боржників, навіть тоді, коли боржник не зміг виконати зобов'язання в цілому. Право стягнути недоотримане з інших боржників втрачалось. І навпаки, при активній множинності позов одного з кредиторів до боржника виключав право іншого вимагати виконання зобов'язання [437, с. 94].

Солідарним зобов'язанням у прямому розумінні вважалася сукупність зобов'язань, які дорівнювали кількості учасників. Підставою виникнення такого зобов'язання міг бути закон, а саме зобов'язання мало місце у випадку вчинення злочину кількома особами. Метою встановлення солідарності було посилення відповідальності, оскільки кожен з учасників крадіжки або пограбування зобов'язаний був сплатити потерпілому штраф у повному розмірі. Сплата штрафу одним із боржників не звільняла від цього зобов'язання інших.

Солідарні зобов'язання не припинялись щодо інших учасників внаслідок новації або зречення, здійсненого одним тільки кредитором або щодо одного тільки боржника; так само пред'явлення позову одним кредитором або проти одного боржника не припиняло зобов'язання щодо інших учасників [96, с. 198].

Характеризуючи солідарні та кореальні зобов'язання, С. Д. Гринько зазначає, що відмінність між солідарними та кореальними зобов'язаннями полягала в тому, що за кореальним зобов'язанням, на відміну від солідарного, регресу не виникало. Проте посткласичне римське право надавало такі пільги (*benefitia*) кореальним боржникам: 1) *beneficium cedentiarum actionum* – пільгу про здійснення поступки кредитором позову до інших боржників, щоб одержати від них відповідні частки (К. 8. 39.2); такий позов поступався кредитором боржнику, який сплатив повністю борг; 2) *beneficium divisionis* – пільгове право боржника сплатити на вимогу кредитора не більше належної йому частки (Н. 99) [97, с. 138-139].

Принцип припинення солідарного зобов'язання виконанням (чи укладенням *assentilatio*) з боку одного з боржників чи на користь одного з кредиторів не впливає на характер відносин між особами на одній стороні зобов'язання і на подальшу долю отриманих вигод чи понесених витрат. Наявність солідарності не уповноважує боржника, який виконав зобов'язання за всіх, на регресну вимогу до решти боржників (*regressum*) і не зобов'язує кредитора, який отримав виконання на свою користь, розподілити вигоду з

іншими кредиторами. Відносини між солідарними боржниками чи солідарними кредиторами представляють собою особливу юридичну ситуацію, яка не залежить від солідарного зобов'язання: можливі вигоди солідарних кредиторів чи витрати солідарних боржників можуть бути предметом інших зобов'язань, наприклад із договору *societas* [123, с. 492].

На сьогодні потрібно уникати теоретизації в термінах «солідарність» і «кореальність», не лише тому, що останнє поняття вийшло з ужитку, а й тому, що це буде повністю неісторичне дослідження. Римські юристи не знали такої термінології, яку застосовуємо ми, і не піддавали її такому абстрактному аналізу для пізнання природи випадків множинності осіб [517, с. 129].

Римському праву була відома вибіркова (елективна) та накопичувальна (кумулятивна) множинність осіб. Перша була характерна для солідарних зобов'язань, що виникали з правомірної поведінки – договору чи заповіту. Кумулятивна множинність існувала тільки в деліктних зобов'язаннях, які мали штрафний характер (вбивство кількома особами раба чи вчинення ними крадіжки). У всіх інших деліктних зобов'язаннях, які не мали штрафного характеру, відповідальність не множилась, тобто теж була елективною [119, с. 181]. Як зазначає Г. Г. Гриценко, різниця між ними полягала у тому, що при елективній множинності пред'явлення позову до боржника припиняло право вимоги до інших боржників. У кумулятивній множинності, навпаки, кредитор міг задовольнити свої вимоги до кожного з боржників, отримавши суму боргу кілька разів. У цьому проявлявся штрафний характер цього зобов'язання [99, с. 67].

Оскільки часткові зобов'язання передбачали, що кожен із боржників повинен був виконати зобов'язання лише у певній частці, то вони були більш вигідними для боржника. Щодо солідарних зобов'язань, в яких кредитор міг вимагати повного виконання зобов'язання від будь-кого з боржників, то вони були більш вигідними для кредитора.

У разі виникнення спору кредитори намагалися завжди стверджувати, що зобов'язання – солідарне, а боржники – що зобов'язання долеве (часткове). З цього приводу римські юристи виробили чітке правило, закріплене у законодавстві Юстиніана: солідарне зобов'язання та солідарна відповідальність постають лише тоді, коли це передбачено договором або законом. У всіх інших випадках – це часткова відповідальність [282, с. 242]. Це положення відображене й у чинному законодавстві, яке закріплює презумпцію часткових зобов'язань, а солідарні виникають у випадках, встановлених договором або законом.

Отже, римське право регулювало два види зобов'язань з множинністю суб'єктів: часткові та солідарні (кореальні та солідарні у прямому розумінні). Ці зобов'язання могли бути активними та пасивними. В окремих випадках допускалась участь третіх осіб у зобов'язанні.

Система зобов'язального права того часу склалася настільки вдало, що згодом її рецепіювали й інші держави. На українських землях рецепція римського приватного права проводилася як добровільно, так і примусово (окупантами і колонізаторами), прямим (безпосереднім) і непрямим (опосередкованим) шляхом. Кодифікація Юстиніана не визнавалася на українських землях діючим джерелом права, тому рецепція римського права завжди була теоретичною і частковою. Єдиним винятком з цього, тобто прямою і практичною рецепцією римського права, була дія в Бессарабській губернії Шестикнижжя Арменопула, за яким римські закони визнавалися джерелом права [98, с. 12].

Зобов'язальне право як вагома частина цивільного права перебуває у постійному розвитку та вдосконаленні. Цей динамічний процес зумовлений розвитком ринкових відносин, появою нових договірних конструкцій. Вирішення актуальних проблем регулювання як цивільно-правових відносин загалом, так і зобов'язальних відносин зокрема, значною мірою залежить від

дослідження та засвоєння історичного юридичного досвіду України протягом тисячоліть.

Важливе значення для розвитку зобов'язального права загалом та окремих видів зобов'язань на території України мало формування Київської Русі (VI-XIV ст.). Первинним джерелом права Київської Русі був звичай. У процесі становлення класового суспільства окремі звичаї поступово трансформувались у норми звичаєвого права. За українським звичаєвим правом зобов'язання виникали внаслідок правопорушення, пов'язаного із заподіянням матеріальної шкоди (делікт, правопорушення), та у результаті укладення договорів (угод) [274, с. 4]. З розвитком суспільних відносин виникла необхідність у систематизації норм звичаєвого права, результатом якої є «Руська Правда».

«Руська правда» була найбільш важливим актом князівського законодавства, в якому були закріплені як діючі звичаєво-правові норми, так і нові норми права, сформовані державою. Отож, її можна вважати результатом кодифікації згаданих правил поведінки. Вона стала своєрідним синтезом, компромісом звичаєво-правової традиції та реформаторських намірів київських князів [20, с. 181]. Існувало три редакції «Руської Правди»: Коротка (XI ст.), Розширена (XII ст.) та Скорочена (XIV ст.).

«Руська Правда» регламентувала відносини з ускладненням суб'єктного складу. Зокрема, ст. 55 «Руської Правди» (Розширеної редакції) передбачала, якщо хто-небудь буде багатом винен, а купець, котрий приїхав з іншого міста, або чужоземець, не знаючи того, довірить йому свій товар, а «той» стане не повертати гостю грошей, і перші позикодавці стануть йому перешкоджати, не даючи йому грошей, то вести його на торг, продати «його» разом з майном, і в першу чергу віддати гроші чужому купцеві, а своїм – ті гроші, що залишаться, нехай вони розділять; якщо будуть князівські гроші, то князівські гроші віддати в першу чергу, а решту на розподіл; якщо хто стягував «вже» багато відсотків, то тому «свою частину боргу» не брати [359]. З огляду на вищевказане на той час існували часткові зобов'язання на стороні кредитора.

Норми Руської Правди відбилися на розвитку права західних і східних слов'ян. Руська Правда мала величезний вплив на становлення більш пізніх пам'яток вітчизняного права, таких як, наприклад, Псковська судова грамота, Двінська статутна грамота, Судебник 1497 р., Судебник 1550 р. і навіть деяких статей Соборного уложення 1649 р. [156, с. 62].

Подальший розвиток правового регулювання цивільних відносин з множинністю суб'єктів пов'язується з прийняттям кодифікованих актів різними державами, до складу яких входили українські землі.

У другій половині XIV ст. значна частина українських земель була приєднана до складу Великого князівства Литовського, що в результаті призвело до формування Литовсько-Руської держави, яка була найвпливовіша, найдинамічніша, найдемократичніша держава Середньовічної Європи. В юридичній літературі неодноразово підкреслювалось, що ця держава досягла такого рівня завдяки тому, що здійснювала розумну політику, бережливо ставилася до правових і культурних надбань народів, що увійшли до її складу, використовувала державний досвід інших держав [298, с. 29]. Таким чином у XIV ст. розпочалась рецепція Великим князівством Литовським правової культури Київської Русі. Державно-правовий розвиток Великого князівства Литовського зумовив формування локального законодавства, тобто прийняття нормативно-правових актів, які регулювали суспільні відносини в окремих регіонах (земські привілеї, грамоти, договори, листи тощо) [241, с. 59].

Важливим здобутком правової системи Великого князівства Литовського було укладення трьох Литовських статутів: Статут Великого князівства Литовського 1529 р. (Перший Литовський статут), Статут Великого князівства Литовського 1566 р. (Другий Литовський статут), Статут Великого князівства Литовського 1588 р. (Третій Литовський статут). Кодифікація литовсько-руського права відбулася за принципами пріоритету писаних законів (хоч у самих Литовських статутах міститься посилення на давні звичаї), єдності права (хоч Литовський статут не суперечив дії інших нормативно-правових актів),

суверенності держави (хоч у 1569 р. цей суверенітет було втрачено) та рівності всіх перед законом (хоч реально Литовські статuti визнали неоднакову правоздатність різних суспільних груп) [430, с. 110].

Литовські статuti містили норми, присвячені регулюванню зобов'язальних відносин. Про субсидіарну відповідальність згадується ще в Статуті Великого князівства Литовського 1529 р. Зокрема, у ст. [6] 5. Розділу п'ятого «Про опікунів» передбачено, в яких випадках неповнолітні діти відповідали за зобов'язаннями своїх батьків. У ст. [14] 13 Розділу п'ятого даного Статуту встановлено, що якщо хтось по праву родинних відносин пред'явив у суді претензії на маєток, а той, до кого звернена претензія, володів би цим маєтком на підставі законного запису і вказав, що не тільки йому, але й іншим тим же записом записані маєтки, і заявив би: «Тому я без них з приводу того запису не хочу відповідати», - тоді позивач повинен визвати в суд всіх інших, на користь яких зроблено запис [184, с. 28-29, 30]. Дана стаття є ще одним прикладом існування множинності на стороні боржника-відповідача по справі

Другий Статут Великого князівства Литовського 1566 р. також передбачав існування зобов'язальних відносин з множинністю осіб. Так, Розділ шостий Статуту визначав умови, за яких діти відповідали за зобов'язаннями батьків (арт. 8), а також відповідальність братів за боргами, пов'язаними з майном (арт. 9, 11). Про наявність часткового зобов'язання свідчить арт. 12 Розділу сьомого Статуту, в якому закріплено порядок відшкодування боргів за маєток двома боржниками [184, с. 108-109, 112].

Зобов'язанням з участю кількох осіб були присвячені й окремі норми Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. У Розділі шостому Статуту врегульовано відповідальність старших братів за збереження майна (арт. 11, 12, 13). Арт. 11 Розділу сьомого Статуту передбачав розподіл боргу між кількома боржниками у правовідносинах. Прикладом заміни кредитора у зобов'язанні може бути арт. 15 Розділу сьомого Статуту, який передбачає, що у випадку

смерті кредитора, боржник повинен виконати своє зобов'язання його спадкоємцям [184, с. 246-247].

На основі аналізу положень Руської Правди та Литовських Статутів можна визначити, що на території сучасної України за часів Київської Русі та Литовсько-Руської держави в актах кодифікації цивільного законодавства містились правові норми, які регулювали відносини за участю кількох боржників чи кількох кредиторів, а також участь у зобов'язальних відносинах інших осіб. Переважно це були відносини, пов'язані із відшкодуванням шкоди, завданої порушенням зобов'язання боржником.

Одним із найбільш систематизованих актів Правобережної України було Соборне уложення 1649 р., у якому відбита досить розвинена для того часу система зобов'язань. Але на ньому позначилися й кріпосницькі тенденції, чим пояснюється деяка «розмитість» становища суб'єктів зобов'язань із різних станів [65, с. 64]. В Уложенні передбачалось, що смерть боржника була підставою для покладення відповідальності за його боргами на дружину, дітей, братів (ст. 132 Глави X), тобто фактично відбувалась заміна боржника у зобов'язанні. Також допускалась порука як вид забезпечення зобов'язань (ст. ст. 203-203 Уложення). Уложення регулювало відповідальність боржника перед кількома кредиторами, зокрема порядок задоволення їх вимог (ст. 260 Глави X) [184, с. 333, 341-342, 347].

Розмаїття джерел права і їхня суперечливість, а також кардинальні зміни в суспільному житті України вимагали уніфікації права. Царат був зацікавлений у перегляді й систематизації правових норм в Україні, оскільки прагнув поширити на українські землі російське законодавство. У цей час набули подальшого розвитку зобов'язальне право й ті кодифікаційні акти, що регламентували згадані норми. Особливо виділявся Звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ». Він відзначався високим техніко-юридичним рівнем, і був оригінальним не тільки за формою та структурою, а за

змістом. <...> У зводі було розроблено правила виконання зобов'язань і визначено відповідальність за їх порушення [297].

Глава 16 арт. 1 п. 3 Прав, за якими судиться малоросійський народ передбачає можливість заміни кредитора, зокрема, якщо хтось позичив комусь гроші або рухомі речі, і сам помер, а боржник залишився живим, такий боржник повинен виконати зобов'язання спадкоємцям. Глава 16 арт. 9 регулює відносини, пов'язані з виконанням боргового зобов'язання двом або більше особам. Арт. 28 передбачає випадки встановлення поруки для забезпечення виконання зобов'язання. Арт. 29 визначає субсидіарну відповідальність поручителя, оскільки спершу кредитор повинен вимагати виконання від основного боржника, а в разі невиконання останнім свого обов'язку, звернутись з вимогою до поручителя. Арт. 30 регулює відносини з участю кількох поручителів. Водночас передбачено можливість існування часткових і солідарних зобов'язань поручителів. Якщо боржник і поручитель помирають, то кредитор має право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання до спадкоємців за умови, що вони успадкували майно боржника або поручителя (арт. 35) [184, с. 588-589, 593-594, 606-608].

У процесі дослідження етапів становлення зобов'язань необхідно звернутися до правових пам'яток України. Як зазначає В. А. Васильєва, за сучасних умов назрілої потреби перегляду чинного законодавства стосовно дотримання та відображення в ньому «духу» закону, відображеного в ідеях справедливості, розумності і сумлінності, доцільність звернення до історичного досвіду кодифікації на українських землях є беззаперечною [462, с. 8-9].

Важливе значення має дослідження історії правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772-1918 рр.). І. Бойко наголошує, що австрійський уряд у законотворчій сфері прагнув використати Галичину в своїх цілях. Це виявлялося, зокрема, в тому, що територія Галичини була законодавчим полігоном, місцем випробування багатьох нових нормативно-

правових актів австрійського двору, і лише після такої їх апробації та за умови позитивних результатів, дія цих нормативно-правових актів поширювалася й на інші території австрійської імперії [38, с. 89-90].

Однією з перших кодифікацій приватного права можна вважати Галицький цивільний кодекс 1797 р. Необхідність здійснення історико-правового аналізу зобов'язань за Галицьким цивільним кодексом 1797 р. зумовлена двома чинниками. По-перше, необхідністю врахування історичного досвіду галицької кодифікації цивільного законодавства під час удосконалення чинного цивільного законодавства України. По-друге, в ГЦК одне із центральних місць посідає зобов'язальне право, про що свідчить досить насичений зміст ч. III, присвяченої правовому регулюванню зобов'язальних відносин [32, с. 9].

У цьому нормативному акті Третя частина присвячена регулюванню зобов'язальних відносин. Зокрема у § 2 Першого основного розділу міститься визначення поняття зобов'язання у такій редакції: як тільки хтось шляхом вчинення дії передає своє особисте право, він сам покладає на себе обов'язок, який співвідноситься з особистим правом того, на кого відбулася передача, як причина з наслідком та виникає з волі зобов'язаної особи.

Окремі параграфи були присвячені регулюванню зобов'язань з множинністю суб'єктів. Так, про часткові зобов'язання йдеться у § 32 Першого основного розділу Третьої частини Галицького цивільного кодексу, відповідно до положень якої, якщо говорити про багатьох співборжників подільної речі, то жоден не платить більше за свою частку, а якщо подільна річ належить декільком спільним власникам, то кожен задовольняється частиною, що належить йому.

Водночас у § 33 передбачено, що якщо ж це стосується неподільних речей, то кредитор, якщо він єдиний, може вимагати їх від кожного співборжника. Проте, якщо кредиторів є декілька і тільки один співборжник, то він не може передати річ тільки одному співкредиторові. Він мусить наполягати на

домовленості всіх співкредиторів або забезпечити їх гарантування для інших від того, хто її вимагає.

Параграфи 34-38 Першого основного розділу Третьої частини присвячені регулюванню солідарних зобов'язань з множинністю боржників і множинністю кредиторів. Зокрема, у § 34 передбачено, що якщо кілька осіб зобов'язуються неподільно однією цілою річчю за принципом «один за всіх, усі за одного», то кожна окрема особа відповідає за ціле. Тоді від кредитора залежить, вимагати це від одного чи від другого співборжника, а якщо той задовольняє його тільки частково, то вимагати решту від інших.

Особливостям виконання зобов'язань при наявності множинності кредиторів присвячений § 35, відповідно до якого, якщо один пообіцяв декільком особам одне і те саме ціле, а вони виражено володіють правом вимагати цю річ неподільно, то боржник повинен передати ціле тому з тих кредиторів, хто перший його про це попросить; якщо він не виконує це повністю, то інший кредитор може вимагати решту.

Кодекс передбачав право на регрес, водночас зазначалося, що дане право повинно визначатись договором між співкредиторами та співборжниками (§ 38 Першого основного розділу Третьої частини).

Аналіз параграфів 509-515 П'ятнадцятого основного розділу Третьої частини дає підстави для висновку про існування субсидіарних зобов'язань. Зокрема, це стосується відповідальності поручителя, який повинен був виконати зобов'язання у разі неможливості його виконання основним боржником [462, с. 248] .

Характеризуючи Цивільний кодекс Галичини 1797 р. необхідно відмітити, що він є типовою природно-правовою кодифікацією. Це не тільки повноцінна кодифікація приватного права в Габсбурзькій монархії, але перша цілісна кодифікація приватного права в Європі взагалі, котра діяла на території західноукраїнських земель [485, с. 66].

У першій половині XIX ст. в Європі, зокрема в Австрії, відбувалися значні соціально-економічні зміни, які потребували подальшого реформування цивільного законодавства. Це, своєю чергою активізувало кодифікаційні роботи в Австрійській імперії. Було створено нову законодавчу комісію, яка повинна була розробити і прийняти новий кодекс [38, с. 92]. Результатом роботи кодифікаційної комісії стало прийняття Загального цивільного уложення Австрійської імперії 1811 р.

Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. містило статті, які регулювали зобов'язальні відносини з множинністю суб'єктів. Зокрема, про часткові зобов'язання йшлося у статтях 888-890, існування кореальних зобов'язань передбачалось статтями 891-896. Частина Третя Уложення регулювала відносини із забезпечення виконання зобов'язань, зокрема й з участю третьої особи. Ст. 1344 передбачає участь третьої особи у зобов'язанні на стороні боржника, зокрема: по-перше, третя особа може прийняти на себе борг як єдиний платник; по-друге, коли вона приєднується до зобов'язання як співборжник; і нарешті, коли вона зобов'язується задовольнити вимоги кредитора у тому випадку, коли основний боржник не виконав зобов'язання.

Щодо відносин поруки, то відповідно до статей 1355-1356 Уложення за загальним правилом поручитель відповідав як субсидіарний боржник. Водночас із цього правила встановлені винятки, при яких відповідальність поручителя була солідарною. Зокрема, у ст. 1357 передбачено, що «кто обязался, как поручитель и плательщик, тот отвечает, как неразделенный содолжник, за весь долг; от произвола верителя зависит, предъявить иск сперва к главному должнику, или к поручителю, или к обоим вместе». Якщо декілька поручителів поручились в одній і тій самій повній сумі, то кожен відповідає у всій сумі. Якщо один із них сплатить весь борг, то йому належить право зворотної вимоги (§ 1359) [184, с. 1102, 1137, 1138].

У XVIII ст. російський царат свідомо і цілеспрямовано знищив одне з найвищих завоювань українського народу – його національну державу. На

початку XIX ст. Україна увійшла в новий період свого існування. <...> Всі роботи по кодифікації українського права велися паралельно та у зв'язку з кодифікацією права Російської держави. <...> «Собрание малороссийских прав» стало першим в Україні систематизованим збірником реально діючих норм цивільного права [156, с. 311. 317].

Зібрання малоросійських прав 1807 р. передбачало можливість виконання договору третьою особою, а саме у § 5 Глави Про договори передбачено таке: «ежели же долги или какая заплата судом приговоренная, будет оставаться на младшем брате, то старший брат, имеющий в своем ведомстве нераздельное с братьями имение, первое осмотра живность и другие домашние надобности, должен те долги заплатить из чинов, доходов и из имения совокупного, а остальное имение для братьей верно сберечь». Крім того, у параграфах 39-42 передбачалась можливість укладення договорів кількома особами, виконання цих договірних зобов'язань, а також залучення поручителя до виконання зобов'язання. Можливість відступлення права вимоги регулюється Главою XXIV Зібрання малоросійських прав.

У § 490 Зібрання вказано, що поручитель, який заплатив, присуджені позивачу гроші за шкоду та збитки, за особу, за яку поручився, має право на їх відшкодування за рахунок майна боржника. Водночас поручителі можуть відповідати солідарно (параграфи 491, 492, 495, 496) або кожний у певній частці (§ 494).

Звід законів цивільних Російської імперії 1832 р. у ст. 1547 передбачав право уступки вимоги, зокрема зазначалось, що якщо сторона, яка має право за договором вимагати виконання, відступить добровільно від свого права повністю або в частині, тоді дія договору в цілому чи в частині припиняється. Але уступка є недійсною, якщо вона вчинена на шкоду третій особі.

У ст. 1548 мова йде про часткові зобов'язання «якщо декілька осіб прийняли на себе зобов'язання за одним договором, але не визначили, що при невиконанні договору відповідає кожен за всіх і всі за кожного, і якщо одні з

них виконали, а інші не виконали свого зобов'язання, то той, хто має право вимагати виконання за договором, повинен звернутися не до всіх, хто вступив у зобов'язання, а лише до тих, які не виконали його.

Також цей документ передбачав можливість застосування поруки для забезпечення виконання зобов'язань. Згідно зі ст. 1558 у випадку невиконання зобов'язання боржником кредитор мав право вимагати виконання від поручителя. П. 5 цієї статті передбачалось, що якщо поручителів за одним зобов'язанням було декілька, то з кожного поручителя стягується тільки та частина боргу, яка залежно від кількості осіб, які поручилися, припадає на нього; у випадку неспроможності одного чи декількох поручителів, частина боргу, яка на них припадала, розподіляється між іншими. Також цей документ передбачав можливість застосування поруки для забезпечення виконання зобов'язань. Таким чином, можна говорити про існування зобов'язання з частковою множинністю осіб. Також у ст. 1561 встановлено, що поручитель, який заплатив борг за зобов'язанням, приймає участь в конкурсній масі як звичайний кредитор і задовольняється співрозмірно з іншими [185, с. 169-172].

У Зводі місцевих законів західних губерній 1837 року [185, с. 337-338] зобов'язанням присвячена окрема Книга 4. Так у § 857 закріплюється презумпція частковості зобов'язань. Параграфи 860-870 присвячені регулюванню відносин поруки.

У цей історичний період фактично відбувається зміна у регулюванні відносин з множинністю суб'єктів. До виконання зобов'язань залучаються інші особи, які не є сторонами. Законодавством визначаються вимоги до виконання зобов'язання, суб'єктами якого є кілька осіб, його забезпечення та наслідків його невиконання.

Активний розвиток правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів припадає на ХХ ст. Цивільне уложення 1905 р. регулює виконання зобов'язань, які виникають у результаті укладення договору на користь третьої особи (ст. ст. 1589-1592); закріплює презумпцію частковості зобов'язань з

множинністю осіб. Зокрема, відповідно до ст. 1611, якщо в одному і тому самому зобов'язанні беруть участь декілька кредиторів або декілька боржників, то, за відсутності в законі, договорі чи заповіті іншої вказівки, кожен кредитор має право вимагати виконання зобов'язання і кожен боржник зобов'язаний його виконати в рівній частці (часткові вимоги і часткові обов'язки).

Якщо в зобов'язанні, яке за своєю суттю не підлягає виконанню частинами (неподільне зобов'язання), беруть участь декілька боржників чи декілька кредиторів, то боржники визнаються спільними боржниками, а кредитори – спільними кредиторами (ст. 1612). Цивільне уложення регулює також питання відступлення права вимоги (ст. ст. 1679-1688), переведення боргу (ст. ст. 1689-1692), виконання спільних зобов'язань (ст. ст. 1706-1723), виконання зобов'язання поручителем (ст. ст. 2548-2574).

Згодом з розвитком системи права та системи законодавства змін зазнавало регулювання зобов'язальних відносин загалом, а також зобов'язань з множинністю суб'єктів.

Інститути зобов'язального права були закріплені у ЦК УСРР 1922 р. Відповідно до ст. 115 Кодексу солідарна відповідальність настає, коли її передбачено договором або ж встановлено законом. По солідарному зобов'язанню кредитор має право вимагати виконання як від усіх боржників разом, так і від кожного з них окремо, до того ж як повністю, так і в частині боргу. При безрезультатності стягнення з одного боржника кредитор може стягати все недоодержане з решти боржників. Боржник, що виконав солідарне зобов'язання, має, оскільки інше не встановлено законом або договором, право поворотної вимоги до решти боржників у рівних частках. Невиплачене одним з боржників припадає рівними частками на решту.

Відповідно до ст. 116 Кодексу, коли в одному і тому ж зобов'язанні беруть участь декілька кредиторів або декілька боржників, то при неподільності предмета зобов'язання боржники визнаються солідарними боржниками, а кредитори – солідарними кредиторами, з яких кожний має право пред'явити

вимогу в повному розмірі. При подільності предмета зобов'язання кожний боржник зобов'язаний провести, а кожний кредитор має право вимагати виконання рівними частками, оскільки інше не встановлено законом або договором.

Статті 236-250 Кодексу присвячені регулюванню відносин поруки. Щодо відповідальності поручителя, то відповідно до ст. 241 в разі невиконання зобов'язання боржником, кредитор має право подати вимогу до головного боржника і поручителя, як до солідарних боржників, коли інше не встановлено договором поруки.

Зазначимо, що для регулювання зобов'язальних відносин того періоду застосовувався імперативний метод. Цей висновок випливає з аналізу змісту ст. 30 ЦК УСРР 1922 р., відповідно до якої правочин є недійсний, коли він учинений з метою суперечною закону, або в обхід закону, а також, коли правочин направлений до очевидної шкоди для держави. Держава мала право розірвати договір в односторонньому порядку, якщо він був для неї не вигідним.

Основи цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік 1961 р. також містили окремий розділ «Зобов'язальне право». Ст. 35 передбачала можливість застосування для забезпечення виконання зобов'язань поруки та гарантії, ст. 38 – виконання зобов'язання третьою особою.

ЦК УРСР 1963 р. був більш диспозитивним і містив значно більше статей, які регулювали зобов'язальні відносини з множинністю суб'єктів: ст. 160 – договір на користь третьої особи; ст. 164 – покладення виконання зобов'язання на третю особу; ст. 173 – виконання зобов'язання, в якому беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників (закріплювалась презумпція частковості зобов'язань); ст. 174 – солідарні зобов'язання; ст. 175 – солідарний обов'язок боржників; ст. 176 – солідарні вимоги кредиторів; ст. 192 – відповідальність поручителя (закріплювалась презумпція солідарної відповідальності боржника та поручителя); ст. 193 – права поручителя, який виконав зобов'язання.

Основи цивільного законодавства Союзу РСР та республік 1991 р. Розділ III «Зобов'язальне право» також регулювали відносини з участю третьої особи та декількох кредиторів і боржників: ст. 61 – договір на користь третьої особи; ст. 62 – покладення виконання зобов'язання на третю особу; ст. 67 – виконання зобов'язання, в якому беруть участь декілька кредиторів чи декілька боржників (часткові, солідарні та субсидіарні зобов'язання); ст. 68 – забезпечення виконання зобов'язання (солідарна відповідальність боржника та поручителя); ст. 69 – відступлення права вимоги та переведення боргу.

У 1994 р. Міжпарламентською Асамблеєю держав-учасниць СНД було прийнято Модельний цивільний кодекс країн СНД, який містить статті, присвячені регулюванню зобов'язань з множинністю суб'єктів, а саме: ст. 309 – сторони зобов'язання; ст. 314 – виконання зобов'язання третьою особою, ст. 325 – виконання зобов'язання, в якому беруть участь декілька кредиторів або декілька боржників (презумпція частковості зобов'язань), ст.ст. 326-329 – солідарні зобов'язання, ст. 357 – відповідальність поручителя, ст. 394 – субсидіарна відповідальність, ст. 398 – відповідальність боржника за дії третіх осіб.

На сьогодні зобов'язання з множинністю суб'єктів регулюються ЦК України 2003 р. та іншими нормативно-правовими актами, які визначають підстави виникнення та особливості виконання часткових, солідарних та субсидіарних зобов'язань, зобов'язань з участю третіх осіб. Водночас, і в сучасний період немає нормативного визначення поняття «зобов'язання з множинністю суб'єктів».

На основі аналізу актів кодифікації цивільного законодавства на українських землях можна констатувати, що навіть найдавніші пам'ятки права містили норми, які регулювали зобов'язання з множинністю суб'єктів. Звичайно, в період зародження та становлення правового регулювання про зобов'язання з множинністю суб'єктів мова йшла в контексті відповідальності (часткової, солідарної чи субсидіарної). З розвитком законодавства

змінювалось розуміння сутності зобов'язань з множинністю суб'єктів, окреслювались їх особливості залежно від взаємин між учасниками [392, с. 201-202].

В результаті проведеного дослідження можна виокремити такі основні історичні періоди розвитку нормативного регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів у кодифікованих актах цивільного законодавства на українських землях: період зародження законодавства про зобов'язання з множинністю суб'єктів (до XIV століття) – регулювання зобов'язальних відносин з ускладненням суб'єктного складу здійснювалось за допомогою норм звичаєвого права, а також норм Руської Правди; період становлення законодавства про зобов'язань з множинністю суб'єктів на теренах української держави (XIV-XVII століття) – в актах цивільного законодавства цього періоду з'являються окремі норми, присвячені регулюванню зобов'язань з множинністю суб'єктів (Статути Великого князівства Литовського, Соборне уложення); період законодавчого закріплення зобов'язань з множинністю суб'єктів на теренах української держави (XVIII-XX століття) – регулюванню зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів присвячені окремі статті (параграфи), розділи (книги, глави) кодифікованих нормативних актів; сучасний період (з 2003 р.) – характеризується посиленням диспозитивних засад регулювання цивільно-правових зобов'язань, в тому числі зобов'язань з множинністю суб'єктів.

1.4. Поняття та види зобов'язань з множинністю суб'єктів

Актуальною проблемою сьогодні є питання сутності та класифікації цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів. Досліджуючи цивільно-правові зобов'язання, слід зазначити, що на практиці часто простежуються зобов'язання, які не відповідають моделі, визначеній у ч. 1 ст. 509 ЦК України. Як правило, зобов'язання має більш складну

структуру. Складне зобов'язання визначається як внутрішньо узгоджена система правовідносини, яка об'єднана єдиним соціально-економічним і правовим призначенням, один чи декілька елементів якої є множинними [219, с. 12].

На думку Г. Г. Гриценко, ускладнення можливі у: 1) змісті зобов'язання (ч. 3 ст. 510 ЦК України), що призводить до виникнення складних зобов'язань, відповідальність за порушення зобов'язань; 2) об'єкті зобов'язання (ст. 539 ЦК України), що породжує альтернативні та факультативні зобов'язання; 3) суб'єктному складі (ч. 2 ст. 510 ЦК України), внаслідок чого виникають зобов'язання за участю третіх осіб та зобов'язання з множинністю осіб [99, с. 12].

Доречно зосередити увагу на проблемі ускладнення структури зобов'язання, яка має важливе як теоретичне, так і практичне значення. Неприпустимою є ситуація, якщо при застосуванні права особа здійснить помилку в кваліфікації зобов'язання, вказавши третю особу співборжником чи співкредитором. У такому разі суб'єкти або набудуть невластивих їм прав, або будуть позбавлені належних їм прав.

Необхідність дослідження множинності суб'єктів у зобов'язальних відносинах зумовлена тим, що законодавство України, як і більшості країн, здебільшого спрямоване на регулювання індивідуальних відносин. Це призвело до того, що відносини з множинністю суб'єктів практично не врегульовані, відсутні термінологічні поняття «множинність суб'єктів», «множинність осіб», «субсидіарне зобов'язання» та ін.

За загальним правилом у зобов'язанні може брати участь один боржник і один кредитор. Водночас, бувають випадки, коли на стороні кредитора, боржника або на стороні обох беруть участь декілька осіб. По-перше, кількість кредиторів і боржників у конкретному зобов'язанні не обмежується, що призводить до появи зобов'язань з множинністю осіб (боржників або (та) кредиторів). По-друге, в деяких зобов'язаннях, окрім боржника та кредитора,

беруть участь інші суб'єкти – треті особи. У таких ситуація мова йде про зобов'язання за участю третіх осіб. По-третє, у більшості випадків є можливість заміни у зобов'язаннях боржників і кредиторів іншими суб'єктами, тобто заміни осіб у зобов'язаннях [82, с. 24-25].

Подібну позицію підтримує О. В. Михалюк і вказує, що у цивілістичній літературі значного поширення набув поділ зобов'язань за суб'єктним складом, який характеризується наявністю більш дрібної класифікації системи складних зобов'язань, зокрема: 1) зобов'язання із множинністю осіб (боржників або (та) кредиторів); 2) зобов'язання з участю третіх осіб; 3) зобов'язання з переміни осіб у зобов'язанні [250, с. 71-72].

Особливості структури зобов'язань та їх системні взаємозв'язки знаходять своє відображення у такій категорії як «множинність», яка в свою чергу, включає в себе «множинність осіб у зобов'язанні» та «множинність суб'єктів зобов'язання». Вказані поняття є своєрідним інструментарієм пізнання багатогранності цього виду цивільних правовідносин. У літературі, як відомо, під множинністю осіб розуміється присутність декількох осіб на одній чи обох сторонах одного зобов'язання. Множинність суб'єктів передбачає наявність ряду взаємопов'язаних зобов'язань, у кожному з яких є свій боржник і свій кредитор. Таким чином множинність суб'єктів (багатосуб'єктність) простежується тільки при наявності декількох правовідносин [358, с. 37].

Зобов'язання з множинністю суб'єктів є видом складного зобов'язального правовідношення, яке характеризується особливими зв'язками між його суб'єктами (сторонами, іншими особами), що призводить до ускладнення здійснення суб'єктивних цивільних прав і (або) виконання обов'язків.

Оскільки поняття «суб'єкт» охоплює сторони (кредитора та боржника), інших осіб на стороні боржника та кредитора, а також третіх осіб, у зв'язку з цим, ми виокремлюємо поняття «зобов'язання з множинністю суб'єктів», яке включає в себе поняття «зобов'язання з множинністю осіб» та «зобов'язання з участю третіх осіб».

В. А. Белов вказує, що зобов'язання з множинністю осіб та зобов'язання за участю третіх осіб є своєрідними антонімами. На думку науковця у зобов'язанні з множинністю осіб має місце єдність майнової сторони (зобов'язання) і роз'єднаність особистісної: наявність кількох осіб на тій чи іншій стороні певного зобов'язання об'єднує їх більшою (солідарні зобов'язання) чи меншою (часткові зобов'язання) мірою, проте ніколи не поєднує їх настільки, щоб стерлися відмінності, що обумовлюються особистими ознаками кожного учасника. Наприклад, недійсність вимог (обов'язків) одного кредитора (боржника) не зумовлює недійсності вимог (обов'язків) інших учасників множинності. Проте в договорі на користь третьої особи розділення майнової сторони компенсується єдністю особистісної: боржник може заявити як своєму безпосередньому контрагенту (кредитору), так і бенефіціару (третьій особі), заперечення, що стосуються їх обох [26, с. 40, 46, 47].

На користь розгляду спільного володіння цивільними правами та обов'язками через вчення про суб'єкта цивільного права С. М. Єрмолаєв наводить два аргументи:

1) Множинність суб'єктів права щодо спільного об'єкта цивільного права є об'єктивним кількісним показником спільного володіння цивільними правами та обов'язками. Через множинність можливе визначення частки в загальному об'єкті. Відповідно до принципу рівності часток в об'єкті, спільного володіння, ми можемо визначити частку кожного співволодільця. Об'єкт ділимо на кількість суб'єктів, які володіють об'єктом, отримуємо частку кожного у загальному об'єкті.

2) Множинність суб'єктів є першопричиною ділення об'єкта цивільних прав. У звичайному цивільному правовідношенні один суб'єкт впливає на один об'єкт правовідносини, в правовідносинах з множинністю осіб декілька суб'єктів впливають також на один об'єкт правовідношення. Об'єкт правовідношення ділиться з тієї причини, що на нього поширюється вплив

декількох осіб. Якщо не було б множинності осіб, то об'єкт не ділився би взагалі [130, с. 16-17].

Л. О. Грібініченко робить висновок, що цивільні правовідносини, ускладнені співволодінням, характеризується трьома групами ознак: множинність осіб (характеризує суб'єктну сторону досліджуваного правовідношення та виражається в неспівпадінні кількості його сторін і учасників); співволодіння цивільними правами та обов'язками (характеристика змісту правовідношення) є ключовою ознакою, що дає змогу розмежувати цивільні правовідносини з множинністю осіб від інших суміжних правових явищ. Співволодіння цивільними правами та обов'язками характеризується наявністю єдиного предмета і множинністю зв'язків, що виникають між співволодільцями; подвоєння об'єкта цивільних правовідносин з множинністю осіб (ознака, яка характеризує об'єкт цивільних правовідносин з множинністю осіб). Перераховані вище ознаки в сукупності дають змогу розмежувати цивільні правовідносини, ускладнені співволодінням, від суміжних правових явищ [95].

Головною особливістю множинності осіб у зобов'язанні є те, що різні особи представляють одну сторону у зобов'язанні, а при множинності сторін – різні особи представляють різні сторони у зобов'язанні. Крім того, множинність осіб у зобов'язанні слід відрізнити від множинності самих зобов'язань; в останньому випадку права та обов'язки сторін не утворюють єдиної системи, мають різний предмет і підстави виникнення [172, с. 57]. Як слушно зазначав М. М. Агарков, для відмежування випадків, коли особи є учасниками різних правовідносин, слід керуватися тими критеріями, які індивідуалізують кожне зобов'язання: об'єкт, сторони, зміст, підстава виникнення правовідносин [4, с. 197, 198].

Досліджуючи зобов'язання з множинністю суб'єктів і структурних зв'язків В. М. Протасов запропонував критерії для розмежування єдиного складного правовідношення та кількох однорідних, але самостійних зобов'язань: підстави

виникнення, нормативна основа, об'єкти діяльності та об'єкти інтересів суб'єктів, цільове спрямування правовідносин, ступінь взаємозв'язку правовідносин між собою [336, с. 137].

У зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб (ч. 2 ст. 510 ЦК України). Явище, за якого на стороні зобов'язання беруть участь кілька осіб, називається множинністю осіб у зобов'язанні. При цьому, збільшення кількості осіб на тій чи іншій стороні зобов'язання не зумовлює пропорційного зростання кількості сторін в зобов'язанні. Сторін у зобов'язанні залишається стільки, скільки допускає сутність самого зобов'язання [418, с. 371]. Якщо сторони у зобов'язанні представлені кількома особами, то необхідно з'ясувати зміст правових зв'язків як між сторонами, так і між особами, які виступають на кожній зі сторін.

Л. Еннекцерус виокремив три основні («чисті») форми прав, які допускають множинність осіб: 1) часткові права та обов'язки (їх зміст є подільним, а за наявності кількох уповноважених осіб право розщеплюється на кілька самостійних прав); 2) права та обов'язки «спільної руки» (незалежно від змісту права воно належить кільком суб'єктам спільно, залишаючись нерозділеним); 3) солідарні права та обов'язки (право належить кожному окремому суб'єкту в повному обсязі, але так, що його зміст від цього не множить за кількістю учасників, водночас це право може бути реалізоване лише один раз).

Крім основних форм, науковець виокремив також чотири «проміжні» форми прав, які допускають множинність осіб: а) між частковими правами і правами «спільної руки» (зміст права є подільним, але не всі правомочності можна здійснити частинами); б) між правом «спільної руки» та солідарним правом; в) якщо кілька кредиторів мають кожен самостійне право на неподільне виконання, проте ці права спрямовані виключно на те, щоб боржник здійснив виконання всім кредиторам разом; г) спільність у спадкуванні і три види спільності майна подружжя, які загалом регулюються основними

правилами про «спільну руку», проте в окремих відносинах – нормами про спільну часткову власність або нормами про солідарні відносини [135, с. 255-258].

Множинність осіб у зобов'язанні слід розглядати як зобов'язальне правовідношення, змістом якого є, з однієї сторони, право вимоги кредитора (кредиторів) від боржника (боржників) задоволення його (їх) інтересів, з другої сторони – кореспондуючий цьому праву обов'язок боржника (боржників) вчинити певні дії, які задовольняють інтереси кредитора (кредиторів). Ці зобов'язання можуть виникнути як в силу договору, так і в силу прямої вказівки закону [281, с. 80].

Множинність осіб у зобов'язанні – це особливий випадок ускладнення суб'єктного складу зобов'язання при збереженні його єдності. Саме кількісний склад є кваліфікуючою ознакою зобов'язання з множинністю осіб, що здійснює вплив на особливості виникнення, зміни, виконання та припинення зобов'язання. Оскільки об'єкт у зобов'язанні спільний, то суб'єкти повинні узгоджувати свої дії, враховувати інтереси всіх і формувати спільне волевиявлення.

Узгодження волі є елементом необхідної співпраці співборжників і співкредиторів у межах виконання зобов'язання з метою реалізації принципу економічності цивільного обороту й уникнення непередбачуваних витрат [316, с. 25]. Проте, на сьогодні на законодавчому рівні питання узгодження волі суб'єктів у зобов'язаннях з множинністю суб'єктів не визначено. Якщо говорити про договірні зобов'язання, то згідно з положеннями ст. 3 ЦК України, ці питання повинні бути визначені самим договором. У деліктних зобов'язаннях ці питання повинні бути врегульовані нормативним актом, а також залежати від форми вини та розміру завданої шкоди.

Важливе значення у зобов'язаннях з множинністю суб'єктів має характеристика їхнього об'єкта. Об'єкт може бути подільним або неподільним. Коли мова йде про неподільний об'єкт, то необхідно визначити частку кожного

із суб'єктів у цьому неподільному об'єкті. Проте, у такому разі мається на увазі не фізична подільність об'єкта, а подільність правова. Єдність об'єкту зобов'язання досягається двома шляхами: 1) у разі однорідності дій; або 2) за волею осіб (наприклад, замість вказівки на дії, які виконує окремо кожен із боржників, буде вказано спільний результат цих дій – два підрядники, виконуючи різні дії, будують спільний об'єкт будівництва [251, с. 166-167]).

Виокремлюють такі ознаки, які властиві частці в об'єкті правовідносин з множинністю осіб: 1) її утворення з об'єктивної причини – встановлення прав і обов'язків декількох суб'єктів (співволодільців) щодо одного об'єкта. Водночас факт визначення розміру частки не є принциповим, оскільки діє презумпція рівності часток; 2) її утворення в ідеальному за своєю суттю явищі – праві. У співволодільців при цьому виникають частки у праві на об'єкт правовідношення з множинністю осіб; 3) об'єктивна неможливість її реального (фізичного, фактичного) виділення із неподільного об'єкта цивільних прав (неподільної речі, зобов'язання з неподільним предметом, об'єкті інтелектуальної власності, який утворює неподільне ціле, нематеріальному благу); 4) аналіз вищевказаних ознак свідчить про ідеальний характер частки первинно автономний від фактичного поділу об'єкта у зв'язку з прямою залежністю кількості часток від кількості співволодільців; 5) відображення в ній розміру участі співволодільця в утворенні, створенні, набутті об'єкта правовідношення з множинністю осіб; 6) надання рівного обсягу прав щодо спільного об'єкта незалежно від розміру часток у тих випадках, коли вимагається узгодження воель співволодільців для прийняття спільного рішення; 7) можливість поетапного її визначення: спочатку частки у праві, потім частки, яка фактично використовується співволодільцем, і частки, яка припадає на кожного співволодільця у випадку поділу спільного об'єкта [129, с. 112-113].

Щодо сутності правової категорії «зобов'язання з множинністю осіб», то доктрина цивільного права не виробила єдиних критеріїв її розуміння, що позначається на авторських підходах до визначення цього поняття. Переважно

множинність осіб у зобов'язанні визначається як участь у зобов'язанні двох чи більше осіб на стороні боржника або кредитора, чи обох сторін [87, с. 547]. Це зобов'язання стосується його учасників, а не інших його суб'єктів, що передбачає наявність множинності учасників (на стороні кредитора, боржника чи обох учасників одночасно), не змінює кількості сторін у зобов'язанні та не створює правонаступництва кредитора чи боржника [150, с. 108].

Характеризуючи правовідносини з множинністю осіб С. М. Єрмолаєв вказує, що множинність осіб має внутрішній організаційний характер і є самодостатньою без зовнішнього правовідношення, хоча може в нього вбудовуватися, ускладнюючи одну із його сторін [129, с. 49]. Проте, на нашу думку, більш слушною з цього приводу є позиція Г. Г. Гриценко, яка визначає множинність осіб у зобов'язанні як кількісну характеристику суб'єктів (сторін), яка відображає участь у зобов'язанні двох і більше осіб на одній чи на обох сторонах правовідношення, внаслідок чого утворюються внутрішні зв'язки (між співучасниками) та зовнішні зв'язки (між співучасниками та протилежною стороною) [99, с. 101].

Ускладнення цивільного правовідношення множинністю осіб зумовлює не тільки неспівпадіння кількості суб'єктів (сторін) правовідношення та його учасників, але й виникнення відносин між особами, які представляють одну сторону правовідношення. Іншими словами, у випадку з ускладненням множинністю осіб цивільного правовідношення необхідно розрізняти дві сфери відносин: власне цивільне правовідношення з множинністю учасників та відносини, які формуються між співуповноваженими та (або) співзобов'язаними особами [375, с. 25-26].

У зобов'язаннях з множинністю суб'єктів усі учасники є юридично рівними, перебувають у взаємозв'язку між собою. Існування зобов'язань з множинністю суб'єктів передбачає встановлення однакових прав кількох осіб щодо одного об'єкта цивільних прав. Тому останні повинні узгоджувати свої дії

з приводу об'єкта зобов'язання з метою належного виконання своїх обов'язків та реалізації своїх прав.

Зобов'язання з множинністю суб'єктів можуть виникати або на стадії виникнення зобов'язання, або згодом до моменту виконання зобов'язання. На стадії виконання зобов'язання з множинністю суб'єктів можуть виникнути при правонаступництві. Так, відповідно до ч. 4 ст. 1231 ЦК України майнова та моральна шкода, яка була завдана спадкодавцем, відшкодовується спадкоємцями у межах вартості рухомого чи нерухомого майна, яке було одержане ними у спадщину.

Зобов'язання з множинністю осіб характеризуються певними ознаками, які дають змогу відмежувати їх від інших зобов'язальних правовідносин. Д. В. Трут основними ознаками зобов'язання з множинністю осіб визначає наступні: множинність суб'єктів на стороні боржника та/або кредитора та спільний єдиний предмет зобов'язання. Множинність осіб може виникнути як з моменту виникнення самого зобов'язання, так і після його виникнення [436, с. 47-48]. Г. Г. Гриценко виділяє наступні умови, що в сукупності формують критерій множинності осіб у зобов'язанні: а – єдність об'єкту зобов'язання; б – множинність зв'язків між основними учасниками зобов'язання, які одночасно беруть участь на боці однієї чи обох сторін зобов'язання (внутрішніх та зовнішніх зв'язків) [99, с. 29].

На думку О. І. Чернілевської, множинності осіб у зобов'язанні притаманні такі ознаки: 1) множинність осіб є ознакою, що характеризує один з елементів зобов'язання – його суб'єктний склад; 2) множинність осіб є кількісною ознакою суб'єктного складу зобов'язання; 3) множинність осіб є необов'язковою характеристикою суб'єктного складу зобов'язання; 4) множинність осіб може виникати у будь-якому різновиді зобов'язання – і договірному, і деліктному; 5) зміст множинності осіб у зобов'язанні полягає у тому, що як одна, так і обидві сторони зобов'язання можуть бути представлені двома і більше особами [472, с. 298].

С. М. Єрмолаєв виокремлює три групи ознак, притаманних правовідношенню з множинністю осіб: А. Ознаки суб'єкта: 1) Ознака множинності осіб; 2) Індивідуальна визначеність суб'єктів; 3) Рівноправність «співволодільців»; Б. Ознаки об'єкта: 1) Поділ об'єкта на частки; 2) Однаковий характер прав чи однакової юридичної сили подільних прав, які виникають у «співволодільців»; 3) Презумпція рівності часток в подільному об'єкті; В. Ознаки змісту правовідношення: 1) ознака внутрішнього, організаційного характеру правовідношення з множинністю осіб; 2) Ознака взаємного впливу «співволодільців» цивільних прав і обов'язків [129, с. 8].

Досліджуючи множинність суб'єктів у зобов'язанні варто звернути увагу на питання класифікації останніх. Класифікація цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів повинна здійснюватись на основі чинного законодавства, а також з урахуванням доктринальних підходів щодо класифікації цивільно-правових зобов'язань.

У теорії цивільного права на сьогодні немає єдиної класифікації зобов'язань з множинністю суб'єктів, яка була б загально визнаною та не викликала дискусій. Зазвичай виділяють однорівневу та багаторівневу системи зобов'язань. Однак традиційною та найбільш поширеною є однорівнева класифікація зобов'язань, що заснована на множинності таких критеріїв, як підстави виникнення зобов'язань, їх спрямованість, співвідношення прав сторін і т. ін. [67, с. 242].

Основне питання, яке виникає в ході систематизації будь-яких явищ, у тому числі конструкції зобов'язання з множинністю суб'єктів, – це обрання критерію їхньої диференціації. З метою найбільш ефективного дослідження проблематики класифікації зобов'язань з множинністю суб'єктів доцільно застосовувати логічний метод градації від загальних критеріїв до особливих з урахуванням норм чинного законодавства.

Залежно від підстав виникнення зобов'язання поділяються на договірні та недоговірні. Даний дихотомічний критерій поділу слід застосувати й до

зобов'язань з множинністю суб'єктів. Таким чином за підставами виникнення зобов'язання з множинністю суб'єктів поділяються на: договірні, які виникають на підставі укладення договору; недоговірні, які виникають на підставі юридичних фактів, визначених у нормативному акті. Водночас, недоговірні зобов'язання з множинністю суб'єктів можна поділити на ті, що: виникають з правомірних дій; виникають щодо відшкодування шкоди. Порівнюючи договірні та недоговірні зобов'язання, слід зазначити, що для регулювання договірних зобов'язань застосовуються переважно диспозитивні норми, а для регулювання недоговірних зобов'язань – імперативні норми.

Залежно від моменту виникнення зобов'язання з множинністю суб'єктів можна класифікувати на ті, які виникають: у момент виникнення зобов'язання; у процесі існування зобов'язання; у момент виконання зобов'язання. До першої групи зобов'язань можна віднести зобов'язання з множинністю осіб, які виникають на підставі договору або з підстав, визначених у законі. До другої групи зобов'язань можна віднести випадки ускладнення зобов'язання у випадку правонаступництва, часткового відступлення права вимоги або переведення боргу. У процесі виконання множинність суб'єктів може виникнути у випадку залучення до виконання третіх осіб.

В. В. Кулаков вказує, що множинність учасників зобов'язання буває двох видів: 1) на першій стадії розвитку зобов'язання вона виражається в множинності осіб; 2) на другій стадії – в наявності у кредитора чи боржника так званих пособників виконання, які з'являються в результаті переадресації чи покладення виконання [219, с. 157]. У другому випадку йдеться про участь у зобов'язанні третіх осіб. Виникнення множинності зумовлене тим, що стороною зобов'язання може бути особа, яка з певних причин (вік, обсяг дієздатності) не може самостійно реалізувати свої права. Крім того, множинність може виникнути і у разі спадкування прав боржника чи кредитора, відступлення права вимоги чи переведення боргу.

Щодо підстав виникнення зобов'язань з множинністю осіб, то вони поділяються на загальні та спеціальні. До загальних належать підстави, з яких може виникнути будь-яке зобов'язання з множинністю осіб: з активною, пасивною та змішаною, часткове та солідарне зобов'язання. До найбільш поширених підстав виникнення множинності осіб належать такі: договори про неподільний об'єкт зобов'язання; порушення договірного зобов'язання; делікти, особливо вчинені кількома особами або проти майна кількох осіб.

Спеціальні підстави виникнення зобов'язань з множинністю осіб властиві лише окремому виду таких зобов'язань. Їх порівняно мало і вони є досить специфічними [99, с. 106-107].

Класифікація цивільних правовідносин з множинністю осіб дасть змогу, з одного боку, виявити видові особливості правовідносин, які утворюють досліджуване поняття, а з іншого – уточнити ознаки, властиві будь-яким цивільним правовідносинам з множинністю осіб. Останнє буде передумовою до успішного вирішення завдання відмежування цивільних правовідносин з множинністю осіб від суміжних правових явищ, тобто від цивільних правовідносин, які лише зовні схожі до цивільних правовідносин, ускладнених множинністю осіб, але такими по суті не є [375, с. 42].

У процесі класифікації правовідносин з множинністю осіб виділяють їх форми та види. Форма множинності осіб виділяється залежно від того, на підставі норм якого інституту цивільного права виникає множинність осіб і, відповідно, від особливостей його правового регулювання. Форма множинності осіб – це множинність осіб в окремому об'єкті цивільних прав, яка має специфіку правового регулювання, в якій абстрактна контракція «множинність осіб» набуває своє конкретне втілення. С. М. Єрмолаєв називає такі форми множинності осіб: 1) форми множинності осіб у речових правах; 2) форми множинності осіб у зобов'язальних правах; 3) форми множинності осіб при володінні виключними правами; 4) форми множинності осіб у немайнових правах [129, с. 55].

Залежно від можливості виникнення множинності осіб у зобов'язаннях, вони поділяються на: а) зобов'язання, в яких множинність виникає факультативно (таких переважна більшість); б) зобов'язання з обов'язковою множинністю осіб; в) зобов'язання, в яких вона взагалі неможлива [100, с. 60]. Крім того, Г. Г. Гриценко поділяє зобов'язання з множинністю осіб на дві групи: а) ті, в яких акцент робився на єдності об'єкту. В них зв'язки між учасниками зобов'язання зумовлювались властивостями його об'єкту (часткові, неподільні, сумісні зобов'язання); б) ті, в яких акцент робився на зв'язках між учасниками. Тут зв'язки визначались не властивостями об'єкту, а волею осіб чи законом (солідарні зобов'язання) [99, с. 52]. За можливістю перетворень на інший вид зобов'язань з множинністю осіб їх можна поділити на: а) зобов'язання з універсальною перетворюваністю (часткові); б) зобов'язання, обмежені в перетворенні (неподільні, солідарні, сумісні) [99, с. 56-57].

На думку В. Н. Ігнатенко, більш точним є підхід, коли виділяють основні та субсидіарні зобов'язання, враховуючи, що основне може бути як частковим, так і солідарним, оскільки субсидіарне передбачає появу додаткового боржника, який не брав участі у первинному зобов'язанні [150, с. 108].

Залежно від обсягу прав і обов'язків суб'єктів, які утворили множинність, зобов'язання з множинністю поділяються на: часткові, солідарні, субсидіарні, зобов'язання зі змішаною множинністю. ЦК України закріплює, переважно, часткову множинність осіб. Це впливає зі змісту ст. 540 ЦК України, відповідно до якої, якщо в зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства. У даному зобов'язанні боржники не відповідають один за одного, а кредитор не може отримати від боржників виконання у розмірі більшому ніж його частка.

Проте, залежно від того, в якому розмірі кредитор має право вимагати, а боржник повинен виконати зобов'язання, у науці цивільного права крім

часткових зобов'язань виділяють також солідарні та субсидіарні зобов'язання з множинністю осіб. Відповідно всі ці види зобов'язань виникають у випадках, коли це прямо передбачено договором або актом цивільного законодавства [464, с. 475].

Солідарні зобов'язання надають можливість кожному кредитору вимагати виконання у повному обсязі або в частині від одного або від усіх боржників разом. Солідарне зобов'язання може відігравати самодостатню роль, існувати само по собі, як головне зобов'язання, і може залежати від наявності іншого зобов'язання, яке воно забезпечує. У першому випадку воно є зобов'язанням самостійним, у другому – акцесорним, додатковим [46, с. 9].

Виокремлюють також неподільні зобов'язання, сутність яких полягає у недопущенні часткового виконання через неподільність об'єкта зобов'язання. Кредитор у зобов'язанні має право вимагати повне виконання як від всіх боржників разом, так і від кожного з них окремо.

Солідарні зобов'язання необхідно відрізнити від субсидіарних (додаткових) зобов'язань. Особливість субсидіарних зобов'язань полягає в тому, що вони мають місце при пасивній або змішаній множинності, тобто множинності на стороні боржника [15, с. 91].

Як впливає зі змісту ст. 619 ЦК України субсидіарна (додаткова) відповідальність може встановлюватись договором або законом. У субсидіарному зобов'язанні боржник повинен виконати зобов'язання лише у тому разі, якщо основний боржник його не виконає або не дасть відповіді кредитору у встановлений строк на його вимогу про виконання зобов'язання. До субсидіарного боржника, який виконав вимогу кредитора, переходять права кредитора відносно основного боржника.

С. В. Сарбаш зазначає, що питання про множинність у зобов'язанні не вичерпується вказівкою на солідарні та часткові зобов'язання. Праву відомі, по-перше, різні види тих та інших, по-друге, їх синтезований тип, який утворює самостійний різновид множинності (складні (асиметричні) солідарно-часткові

зобов'язання), по-третє, субсидіарні зобов'язання і, по-четверте, спільні зобов'язання, відомі деяким іноземним правопорядкам [370].

Відповідно до ст. III. 4:102 DCFR зобов'язання є спільним, якщо боржники зобов'язані виконати зобов'язання разом, а кредитор має право вимагати виконання тільки від усіх боржників разом.

Д. В. Трут, характеризуючи види зобов'язань з множинністю осіб, виділяє також змішані, до яких відносить: частково-солідарні, частково-субсидіарні, субсидіарно-солідарні, солідарно-субсидіарні зобов'язання тощо [436, с. 180]. Л. Г. Єфімова в якості змішаної множинності приводить приклад зі спадкування п'ятьма спадкоємцями $1/5$ банківського вкладу, зазначаючи, що в такому разі може виникнути неподільний залишок. Для вирішення питання автор пропонує декілька варіантів. По-перше, можна зобов'язання за договором банківського вкладу кваліфікувати як солідарне, адже наявна неподільність предмета виконання з врахуванням конкретних умов – неможливості без залишку розподілити всю суму вкладу на п'ять частин. По-друге, таке зобов'язання можна кваліфікувати як часткове зобов'язання з неподільним залишком. В останньому випадку виникає певне «складне» зобов'язання, яке складається з двох частин: часткового зобов'язання – в межах суми вкладу, яка може бути розділена за спадковими частками, і солідарного (або солідарно-часткового зобов'язання) – в межах неподільного залишку [134].

І. Б. Новицький також передбачав можливість існування частково-солідарної множинності, коли кожен із боржників винен більше, ніж сума солідарної відповідальності. Два боржники, які вступають спільно в зобов'язання, встановлюють солідарну відповідальність не у всій сумі, а тільки в частині боргу [276, с. 209].

Прикладом існування частково-солідарної множинності на стороні боржника є відшкодування шкоди, завданої кількома малолітніми особами. Відповідно до ч. 1 ст. 1181 ЦК України шкода, завдана спільними діями кількох малолітніх осіб, відшкодовується їхніми батьками (усиновлювачами),

опікунами в частці, яка визначається за домовленістю між ними або за рішенням суду. Тобто у такому разі йдеться про часткову множинність між батьками (усиновлювачами), опікунами. Разом із тим, якщо у малолітньої особи є обоє батьків, вони будуть нести солідарну відповідальність [403, с. 70].

Щодо субсидіарно-солідарної та субсидіарно-часткової множинності, то вона може виникнути у випадку множинності осіб на стороні кредитора чи субсидіарного боржника у субсидіарному зобов'язанні.

Як зазначає Ю. Я. Крюкова, множинність осіб на стороні кредитора у субсидіарному зобов'язанні у випадку, коли основне зобов'язання передбачало наявність солідарних кредиторів, також повинна бути солідарною. Якщо ж основне зобов'язання передбачало часткову множинність осіб на стороні кредитора, то і в субсидіарному зобов'язанні кредиторів слід вважати частковими [205, с.108].

Субсидіарно-солідарні зобов'язання можуть виникати у корпоративних відносинах. Зокрема, відповідно до ч. 5 ст. 107 ЦК України юридична особа - правонаступник, що утворилася внаслідок поділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, що припинилася, які згідно з розподільчим балансом перейшли до іншої юридичної особи- правонаступника. Якщо юридичних осіб- правонаступників, що утворилися внаслідок поділу, більше двох, таку субсидіарну відповідальність вони несуть солідарно.

Згідно з ч. 3 ст. 109 ЦК України юридична особа, що утворилася внаслідок виділу, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями юридичної особи, з якої був здійснений виділ, які згідно з розподільчим балансом не перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Юридична особа, з якої був здійснений виділ, несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями, які згідно з розподільчим балансом перейшли до юридичної особи, що утворилася внаслідок виділу. Якщо юридичних осіб, що утворилися внаслідок виділу, дві

або більше, субсидіарну відповідальність вони несуть спільно з юридичною особою, з якої був здійснений виділ, солідарно.

Прикладом субсидіарно-солідарних зобов'язань може слугувати відповідальність учасників господарських товариств. Ч. 1 ст. 119 ЦК України передбачає, що учасники повного товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить. Ч. 1 ст. 133 ЦК України передбачає, що у командитному товаристві повні учасники солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном. Ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» передбачає, що учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства з додатковою відповідальністю і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу.

Змішана множинність виникає також у відносинах із відшкодування шкоди, завданої неповнолітньою особою. Відповідно до ч. 2 ст. 1179 ЦК України у разі відсутності у неповнолітньої особи майна, достатнього для відшкодування завданої нею шкоди, ця шкода відшкодовується в частці, якої не вистачає, або в повному обсязі її батьками (усиновлювачами) або піклувальником, якщо вони не доведуть, що шкоди було завдано не з їхньої вини.

З приводу виду змішаної множинності у науковців простежуються різні погляди. Д. В. Трут вважає таку відповідальність батьків субсидіарно-частковою. Обґрунтовуючи свою позицію, науковець вказує, що сучасне правове регулювання цих відносин не передбачає солідарності, а встановлює презумпцію частковості (ст. 540 ЦК України). До того ж предмет зобов'язання з відшкодування шкоди у встановленому розмірі є подільним (солідарність може мати місце лише при неподільності предмета зобов'язання). Трапляються

випадки, коли батьки неповнолітнього не перебувають у шлюбних відносинах чи проживають окремо [436, с. 186-187].

Щодо виду змішаної множинності у даному випадку, вважаємо, що батьки будуть нести не субсидіарно-часткову, а субсидіарно-солідарну відповідальність. Як зазначає М. В. Логвінова, з врахуванням положення про те, що відшкодування шкоди є одним із елементів сімейних правовідносин, які виникають між батьками та дитиною згідно з ст. 121 СК України (загальні підстави виникнення прав та обов'язків матері, батька і дитини), за заподіяння шкоди дитиною, яка народилася у зареєстрованому шлюбі, у шлюбі, визнаному з часом недійсним, а також дитиною, яка народилася поза шлюбом, щодо якої батьківство встановлене в порядку, передбаченому законом, батьки відповідають незалежно від того, проживають вони разом з дитиною чи окремо від неї.

Оскільки батьки повинні спільно виховувати свою дитину, вони несуть спільну солідарну відповідальність перед третіми особами за результати своєї виховної діяльності. При цьому відповідальність батьків за шкоду, завдану їх дітьми, є солідарною незалежно ні від правового режиму майна батьків, ні від факту спільного їх проживання, ні від факту реєстрації шлюбу. В основу солідарної відповідальності батьків покладений факт походження дитини від конкретних осіб – батьків-подружжя або батьків, які не є подружжям [228, с. 105].

Прикладом субсидіарно-часткових зобов'язань може слугувати відповідальність учасників виробничого кооперативу. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 108 ГК України виробничий кооператив відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним йому майном. Члени виробничого кооперативу несуть за зобов'язаннями кооперативу субсидіарну (додаткову) відповідальність своїм майном у розмірі, не меншому їх пайового внеску, якщо більший розмір відповідальності не передбачено законом або статутом

кооперативу. Виробничий кооператив не несе відповідальності за зобов'язаннями членів кооперативу.

С. В. Сарбаш виділяє змішану (асиметричну) солідарно-часткову множинність. Основною ознакою виділення такої множинності визначено ту обставину, що спільна вимога кредиторів не в повній мірі кореспондує спільності зобов'язання, що й створює асиметрію. Цей різновид множинності може мати лише характер двосторонньої змішаної множинності осіб, коли як на активній, так і на пасивній стороні є декілька боржників і кредиторів. Водночас вчений виділяє зобов'язання за участю солідарних кредиторів і часткових боржників, при якому кожен із кредиторів має право вимагати виконання на свою користь від кожного з боржників, проте кожен із боржників зобов'язаний виконати зобов'язання лише в своїй частці. Також виділяється зобов'язання за участю часткових кредиторів і солідарних боржників, при якому кожен із кредиторів має право вимагати виконання від всіх боржників окремо або від кількох чи всіх, проте уповноважений одержати лише частку від загального виконання [370].

М. М. Харитонов, характеризуючи запропоновану С. В. Сарбашем класифікацію асиметричних зобов'язань, вказує, що солідарність у другому випадку є несумісною з «частковістю». Проте у такому разі можливі винятки, коли диференціація певним чином кола осіб вимоги і виконання може запобігати зіткненню між солідарністю і «частковістю» в обсязі вимоги і виконання. Наприклад, може бути передбачена така множинність осіб, коли кілька боржників відповідають перед кредитором в рівних частках (на кожного боржника припадає по одній частці), а кілька боржників - солідарно в межах однієї частки. Видається, що таке зобов'язання може іменуватися солідарно-частковим зобов'язанням [450, с. 26-27].

Також відомі зобов'язання з подільним об'єктом зобов'язання. У більшості законодавств норми про неї обмежуються посиланням на неможливість часткового виконання. Втім існують і такі, котрі спеціально виділяють подільні

зобов'язання. Вони відрізняються від неподільних зобов'язань лише тим, що у разі виникнення множинності осіб у зобов'язанні, юридичний об'єкт цього зобов'язання (дії) ділиться між співборжниками (співкредиторами) [99, с.43].

Залежно від того, на чийй стороні є множинність суб'єктів виділяють активну (декілька осіб на стороні кредитора), пасивну (декілька осіб на стороні боржника) та змішану (на стороні як кредитора, так і боржника є декілька осіб) множинність осіб у зобов'язанні [385, с. 150].

За часом виникнення множинності осіб у правовідносинах виділяють правовідносини з первинною множинністю осіб та правовідносини з похідною множинністю осіб. Якщо множинність осіб наявна у зобов'язанні з моменту його виникнення, то це зобов'язання з первинною множинністю осіб. Якщо цивільне правовідношення виникає як індивідуальне і ускладнюється множинністю осіб згодом, його слід кваліфікувати як цивільне правовідношення з наступною множинністю осіб [376]. Прикладом зобов'язань, в яких множинність може виникати не в момент виникнення самого зобов'язання, а згодом, є випадки ускладнення суб'єктного складу в результаті відступлення права вимоги, переведення боргу або правонаступництва.

С. М. Єрмолаєв називає такі види множинності осіб у цивільному праві:

- 1) залежно від врахування думок співволодільців під час прийняття рішень - множинність, яка враховує волю всіх співволодільців і множинність, яка враховує волю більшості;
- 2) залежно від визначення частки в об'єкті правовідношення з множинністю осіб - часткову (роздільну) та солідарну (нероздільну);
- 3) залежно від ступеня визначеності частки - на множинність осіб з ідеальним визначенням часток і реальним визначенням часток;
- 4) залежно від свободи здійснення прав щодо своєї частки спільного об'єкта - на множинність з узгодженням волі співволодільців при здійсненні прав (виконанні обов'язків) і множинність із самостійним здійсненням прав (виконанням обов'язків);
- 5) залежно від підстави виникнення множинності осіб у цивільному праві - ту, що виникає на підставі закону та на підставі і закону, і

договору; б) залежно від прямого чи непрямого способу здійснення прав - множинність осіб з безпосереднім (прямим) і непрямим здійсненням прав і несенням обов'язків спів володільців [129, с. 75].

В англо-американській правовій системі основний поділ зобов'язань з множинністю осіб здійснюється за структурою цих правовідносин. Всі вони стосуються одного й того самого об'єкта виконання, але при роздільному (several, separate) зобов'язальному правовідношенні зобов'язання кожного боржника повністю самостійні, в спільному (joint) зобов'язанні всі боржники беруть участь в єдиному правовідношенні, а при солідарній (joint and several) відповідальності існує як єдине зобов'язання всіх, так і окреме зобов'язання кожного з боржників [285, с. 449]. ЦК Каліфорнії у ст. 1430 [494] передбачає, що зобов'язання, покладене на кількох осіб, чи право, створене на користь кількох осіб, може бути: 1) спільними (joint); 2) окремими (several); 3) спільними та окремими (joint and several).

Якщо боржники зобов'язалися спільно, то це означає, що існує одне зобов'язання щодо всіх, при цьому кожен відповідає за все зобов'язання в цілому. Судове рішення постановляється тільки спільно щодо всіх боржників. Разом з тим, кредитор має право виконати таке рішення за рахунок майна одного зі співборжників. Звільнення кредитором від зобов'язання одного з боржників, звільняє й інших.

Якщо боржники зобов'язались окремо, то вимога в повному обсязі може бути пред'явлена лише до одного з них. У тій частині, в якій не вдається отримати з нього виконання, можна пред'явити вимогу окремо до будь-кого з решти співборжників. Прощення боргу одному із боржників не зачіпає прав кредитора щодо інших.

Якщо боржники зобов'язались спільно та окремо, то у кредитора є право вибору: він може пред'явити вимогу або до одного, або до всіх боржників. Постановлення рішення щодо одного з боржників припиняє право вимоги

кредитора до решти боржників. Звільнення від зобов'язання одного із боржників, звільняє від нього й інших.

Декілька кредиторів можуть діяти або як спільні (joint), або як окремі (several). У першому випадку вони виступають як єдиний кредитор, і тому вимоги можуть виходити від усіх разом [91, с. 301-302].

Французьке цивільне право виділяє чотири види зобов'язань з множинністю осіб: часткові, солідарні, неподільні, акцесорні. Водночас німецька цивілістична доктрина розрізняє такі види зобов'язань із множинністю осіб, як часткові, солідарні та зобов'язання «сумісної руки» [436, с. 34].

Г.Г. Гриценко зауважує, що загалом у зарубіжному законодавстві виділяють такі види зобов'язань з множинністю осіб: солідарні, сумісні, неподільні, подільні (часткові), субсидіарні, зобов'язання, за якими боржники зобов'язалися, а кредитори вимагають виконання окремо [101, с. 77].

Ю. Л. Єршов виокремлює також зобов'язання з невизначеною множинністю осіб – альтернативною та невичерпною, в яких одному зобов'язаному суб'єкту протистоїть необмежене коло управомочених. До таких зобов'язань науковець відносить публічний договір, примусовий продаж домашньої тварини, з якою її власник поводить негуманно, встановлення у заповіті обов'язку спадкоємця вчинити які-небудь дії в загальнокорисних цілях. Альтернативна множинність має місце тоді, коли виконання зобов'язання можливе лише одному – будь-якому з кредиторів. При невичерпній множинності осіб будь-який із кредиторів може вимагати від боржника виконання в повному обсязі, проте це не припиняє обов'язку боржника перед іншими кредиторами, а переважно – і перед кредитором, який отримав виконання [132, с. 353-358].

Ускладнені зобов'язання за суб'єктом можуть виникати у випадках участі у них холдингів. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про холдингові компанії в Україні» [333] холдингова компанія – акціонерне товариство, яке володіє,

користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств.

Якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та визнається банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства (ч. 6 ст. 126 ГК України).

Для визначення, чи є зобов'язання, в якому беруть участь декілька осіб, зобов'язанням з множинністю, необхідно визначити його об'єкт. Якщо об'єкт є єдиним (подільним або неподільним), виникають зобов'язання з множинністю суб'єктів. Якщо об'єкт є складним, то говорити про множинність суб'єктів недоречно. Втім теза про єдність об'єкта не є єдиною абсолютною умовою визнання множинності суб'єктів у зобов'язанні, оскільки один і той самий об'єкт може бути предметом різних договорів (договір оренди та договір суборенди). Оскільки у цьому випадку наявні дві групи відносин, які виникли на підставі окремих договорів, то й множинність осіб відсутня.

Не буде множинності осіб і у випадку відносин представництва, оскільки представник та особа, яку представляють, не розглядаються як дві особи на одній стороні. Адже відповідно до ст. 237 ЦК України представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє. Тобто представник виконує обов'язки самої сторони.

Необхідно відрізнити також множинність від колективних прав, які належать певній групі осіб. До колективних прав можемо віднести такі: право на охорону здоров'я (ст. 282 ЦК України), право на безпечне для життя і здоров'я довкілля (ст. 293 ЦК України), право на свободу об'єднання (ст. 314 ЦК України), право на мирні зібрання (ст. 315 ЦК України) та ін. Ознакою колективних прав є солідарний та соціально корисний характер інтересів володільців колективних прав [345, с. 48].

Порівнюючи ці правові інститути, необхідно зазначити, що зобов'язання з множинністю суб'єктів можуть виникати як на стадії здійснення цивільних прав, так і на стадії їх захисту. Коли ж йдеться про колективні права, то вони, як правило, виникають на стадії захисту порушених прав. Прикладом може слугувати вимога осіб про відшкодування шкоди, завданої в результаті порушення права на безпечне довкілля.

До ознак, які відрізняють зобов'язання з множинністю осіб від колективних прав належать такі: а) колективні права належать соціальним групам загалом, а не окремим суб'єктам права; б) правова природа колективних прав не передбачає індивідуального особистого володіння правами; в) інтерес окремого володільця колективних прав не протиставляється інтересу колективу; г) кількість володільців колективних прав не визначена; д) колективні права у цивільно-правовій сфері, як правило, виявляються на стадії їх захисту [131, с. 12].

Слід відрізнити зобов'язання з множинністю суб'єктів від юридичної особи як колективного утворення. Юридична особа відповідно до ч. 1 ст. 81 ЦК України може бути створена шляхом об'єднання осіб та (або) майна. Виходячи зі змісту ст. 96 ЦК України юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном. Учасник (засновник) юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасника (засновника), крім випадків, встановлених установчими документами та законом. Майно, яке передають юридичній особі учасники (засновники) переходить у власність самої юридичної особи, а не є спільною власністю учасників.

Згідно з теорією фікції, корпорація – це штучний об'єкт чи юридична особа, створена відповідно до законодавства держави. Це об'єднання осіб, визнане законом як юридична особа. Закон розглядає корпорацію як особу, яка

може бути позивачем і відповідачем у суді. Корпорація є відмінною від її членів (акціонерів) [93, с. 32-33].

Як слушно зазначає О. О. Дашковська, у межах теорії фікції юридична особа розглядається як штучний, вигаданий суб'єкт, створений законом для певних юридичних цілей. <...> У той же час теорія фікції наводить раціональне обґрунтування того, як штучний суб'єкт права може володіти, користуватися і розпоряджатися майном. В чинному законодавстві є безпосереднє підтвердження такого доктринального пояснення виникнення волі і волевиявлення юридичної особи. Так, Цивільний кодекс України вказує на те, що юридична особа набуває цивільних прав та обов'язків і здійснює їх через свої органи, які діють відповідно до установчих документів та закону (ч. 1 ст. 92) [117, с. 22].

До зобов'язань з множинністю суб'єктів належать також зобов'язання з участю третіх осіб. У випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та/або кредитора. А це означає, що третю особу, яка не є стороною у зобов'язанні, може бути визнано учасником зобов'язання з певними правами та обов'язками. До такого виду зобов'язань належать: зобов'язання, які виконуються на користь третьої особи; зобов'язання, які виконуються третьою особою [461, с. 244].

Слід зазначити, що до зобов'язань з множинністю суб'єктів застосовуються такі самі правила, що й до інших цивільно-правових зобов'язань. Разом з тим, окремі випадки, пов'язані з їх виконанням, характеризуються певними особливостями правового регулювання [388, с. 67].

Щодо виконання зобов'язань з множинністю осіб, то ми погоджуємось з позицією Ф. І. Гавзе, який вказував, що складність виконання зобов'язання з множинністю осіб полягає у вирішенні питання про те, в якому обов'язі і перед ким повинен виконати зобов'язання кожен із боржників, в якому обов'язі і до кого може пред'явити вимогу кожен із кредиторів [59, с. 52].

У зобов'язаннях з множинністю осіб необхідне узгодження дій осіб, які представляють кредитора та боржника, а також врахування інтересів осіб, з якими особа спільно представляє кредитора або боржника. Визнання дій однієї з осіб на стороні зобов'язання діями, які мають юридичні наслідки залежить не тільки від цієї особи, але й від дій інших осіб, а також особливостей правового регулювання того виду множинності осіб, в якій бере участь ця особа [172, с. 83].

Існування зобов'язань з множинністю суб'єктів спрямоване на подолання певної правової невизначеності, котра може перешкоджати досягненню сторонами бажаного правового результату.

1.5. Правове регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів

Будучи ідеальним явищем, а по суті систематизованим обсягом загальноприйнятих правил поведінки, право дає змогу упорядкувати відносини у суспільстві і створити умови для задоволення потреб кожного їх учасника. Однак для того, щоб норми права «мали успіх», тобто були ефективними, правова система має у розпорядженні досить вагомий, різномірний та ефективний інструментарій, який в цілому можна назвати правовим регулюванням, а якщо більш вузько – механізмом правового регулювання [193, с. 9].

Правове регулювання – це інструмент соціального управління, покликаний упорядкувати суспільні відносини, забезпечуючи реалізацію позитивних інтересів суб'єктів [171, с. 342]. О. Ф. Скакун визначає правове регулювання як здійснюване громадянським суспільством і державою за допомогою усієї сукупності юридичних засобів упорядкування суспільних відносин, їх закріплення, охорона, захист і розвиток. Юридичними засобами правового регулювання виступають правові норми, правовідносини, ати реалізації і застосування права [383, с. 254].

У найбільш загальному вигляді правове регулювання у приватноправовій сфері можна охарактеризувати як регламентаційний вплив на особисті немайнові та майнові відносини цілісної системи правових засобів, що забезпечує упорядкованість фактичної поведінки їх учасників [492, с. 245]. С. О. Погрібний правове регулювання договірних цивільних відносин визначив як вплив суб'єкта правового регулювання (учасників цивільних відносин або держави) на цивільні суспільні відносини шляхом установлення норм цивільного права (договірного чи статутного) та їх реалізації з метою упорядкування вказаних відносин відповідно до ідеальних моделей, закладених у цих нормах [301, с. 5]. Оскільки правове регулювання – це діяльність певного суб'єкта зі створення норм права, приписам яких має відповідати поведінка суб'єктів відповідних правовідносин, то логічним видається висновок, що така діяльність (з урегулювання) є закінченою не з моменту самого створення норми, а тоді, коли закладене в нормі правило поведінки перейшло зі сфери належного до сфери суцього, тобто, коли це правило втілилося в реальній поведінці учасників конкретних цивільних правовідносин [302, с. 28].

Досягнути такого впорядкування можливо лише за наявності ефективного механізму правового регулювання. Термін «механізм» вперше в юридичній літературі застосував М. Г. Александров, який визначав механізм правового регулювання категорією, що опосередковує взаємодію комплексу правових норм, які забезпечують динаміку (рух) правовідносин [6, с. 183].

Порівнявши категорії «правове регулювання» та «механізм правового регулювання», Ю. В. Кривицький робить висновок про те, що правове регулювання – це динамічний процес дії права на суспільні відносини, а його механізм виступає в якості системи правових засобів, що забезпечують дієвість та ефективність цього процесу. При цьому механізм правового регулювання розглядається як частина (компонент) правового регулювання, що, по-перше, дозволяє відмежувати правове регулювання від правового впливу, по-друге,

об'єднує в собі правові засоби, які використовуються на стадіях правового регулювання [201, с. 75-76].

По суті механізм правового регулювання виконує функцію обслуговування, забезпечення реалізації власне процесу правового регулювання цивільних відносин, приводить його «до руху». Тому ефективність правового регулювання цивільних відносин повною мірою зумовлюється ефективністю механізму цивільно-правового регулювання та власне елементів, що його складають [234, с. 109].

Таким чином, під правовим регулюванням зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів необхідно розуміти регламентований вплив на дані відносини системи правових засобів, які закріплюють модель фактичної поведінки їхніх суб'єктів, спрямовану на досягнення правового результату, що обумовлений залученням на стороні кредитора та/або боржника зобов'язання двох і більше осіб, а також третіх осіб.

Як зауважує В. В. Луць, виділення окремих стадій процесу правового регулювання є досить умовним, оскільки у правовій дійсності не завжди можна простежити чіткі межі проходження цього процесу за його окремими стадіями. Наприклад, при разовому договорі купівлі-продажу товарів, який виконується під час самого його укладення, стадії виникнення і реалізації суб'єктивних прав та обов'язків сторін за цим договором можуть збігатися. Слід погодитись із думкою багатьох авторів, які до механізму правового регулювання відносять значно ширше коло правових засобів: норми моралі, звичаї, наукові доктрини, акти застосування права, дефініції, фікції, презумпції тощо [230, с.19-20].

Основна специфіка механізму правового регулювання полягає у використанні для забезпечення його перманентного регулятивного впливу на приватноправову сферу положень двох регулятивних рівнів – нормативного і піднормативного. Піднормативний рівень становлять положення, що забезпечують індивідуальне регулювання [493, с. 22].

Правова норма або сукупність норм права є правовим віддзеркаленням фактичних подій, тому кожна дія або подія має свою фактичну сторону, яка проявляється в певному русі або просто в існуванні в об'єктивній дійсності. Водночас, відповідаючи таким правовим моделям, закріпленим у нормах права, фактичні події набувають правового характеру, правового виміру і вигляду [193, с. 36].

Норми цивільного права формують правила поведінки, спрямовані на задоволення інтересів учасників цивільних правовідносин, а також визначають способи захисту порушених прав. Цивільні відносини регулюються насамперед нормативними актами. Водночас, механізму правового регулювання властива така ознака, як диспозитивність норм, яка виявляється у можливості суб'єктів цивільних правовідносин обирати варіант поведінки, якщо законодавством не встановлено на це прямої заборони.

О. С. Яворська зазначає, що для цивільного законодавства характерні кілька специфічних ознак, зумовлених цілою низкою чинників: потребами практичного характеру – суб'єкти приватних відносин об'єктивно потребують широкої автономії волі, свободи в укладенні договорів, а звідси, як правило, диспозитивний характер правових норм. Диспозитивні засади правового регулювання і диспозитивність цивільно-правових норм взаємообумовлені і взаємопов'язані явища. На характеристику цивільного законодавства мають вплив економічні, політичні, соціальні та ідеологічні чинники [490, с. 23].

Характеризуючи акти цивільного законодавства, як джерело регулювання відносин з множинністю суб'єктів, слід враховувати положення ст. 4 ЦК України, відповідно до якої: основою цивільного законодавства України є Конституція України, основним актом цивільного законодавства України є Цивільний кодекс України, актами цивільного законодавства також є інші закони України, акти Президента України (у випадках, встановлених Конституцією України), постанови Кабінету Міністрів України (водночас, якщо вони суперечать положенням ЦК України або іншому закону, то

застосовуються відповідні положення Кодексу або закону), акти інших органів влади (у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом).

У ЦК України зобов'язанням як правовідносинам присвячена Книга п'ята «Зобов'язальне право», яка містить три розділи: Розділ I «Загальні положення про зобов'язання», Розділ II «Загальні положення про договір» та Розділ III «Окремі види зобов'язань».

Можливість існування множинності осіб у зобов'язанні передбачена ч. 2 ст. 510 ЦК України, відповідно до якої у зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одна або одночасно кілька осіб. У зобов'язанні можуть також брати участь треті особи (ст. 511 ЦК України).

ЦК України закріплює, переважно, часткову множинність. Це впливає зі змісту ст. 540 ЦК України, відповідно до якої, якщо в зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства.

Залежно від того, в якому обсязі кредитор має право вимагати, а боржник повинен виконати зобов'язання, у науці цивільного права, крім часткових зобов'язань, виокремлюють солідарні та субсидіарні зобов'язання з множинністю осіб, які виникають у випадках, прямо передбачених договором або актами цивільного законодавства. Підстави виникнення та порядок виконання солідарних зобов'язань регулюється відповідно статтями 541 – 544 ЦК України, а субсидіарних зобов'язань – ст. 619 ЦК України (глава 51 «Правові наслідки порушення зобов'язання. Відповідальність за порушення зобов'язання»).

Щодо субсидіарних зобов'язань, то, на нашу думку, доцільно статтю, яка визначає підстави їхнього виникнення та порядок виконання, включити у главу 48 ЦК України «Виконання зобов'язання», оскільки субсидіарне зобов'язання не слід обмежувати лише інститутом цивільно-правової відповідальності.

До регулювання відносин з виконання зобов'язань з множинністю осіб застосовуються також інші норми ЦК України, а саме: ч. 3 ст. 109, ст. 119, ч. 1 ст. 124, ст. 133, ч. 2 ст. 163, ч. 1 ст. 554, ст. 555.

До зобов'язань з ускладненням суб'єктного складу належать також зобов'язання з участю третіх осіб. Відповідно до ст. 511 ЦК України у випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора. Зобов'язання з участю третіх осіб поділяються на дві групи: 1) ті, які виконуються на користь третьої особи; 2) ті, які виконує третя особа.

Ускладнення у суб'єктному складі зобов'язання можуть виникати у випадку заміни однієї або одночасно обох сторін зобов'язання, що супроводжується правонаступництвом. Дані відносини регулюються нормами статей 512-523 ЦК України.

Крім вказаних норм зобов'язання з множинністю суб'єктів підпорядковуються загальним нормам цивільного права, які містяться у Книзі першій ЦК України «Загальні положення», а саме: суб'єктами зобов'язань можуть виступати учасники, визначені у ст. 2 ЦК України, зобов'язання виникають з підстав, визначених у ст. 11 ЦК України, межі здійснення цивільних прав визначені у ст. 13 ЦК України, способи захисту порушених прав – у ст. 16 ЦК України.

Окрім ЦК України, норми зобов'язального права містяться в інших нормативних актах, що входять до складу цивільного законодавства. Вони можуть міститися й у нормативних актах інших галузей законодавства. Нормативні акти зобов'язального права, як правило, носять комплексний характер – у них поряд із нормами цивільного права містяться норми інших галузей права [65, с. 162]. Правове регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів не обмежується тільки ЦК України. Особливості певного виду цих відносин зумовлюють також особливості їхнього регулювання.

ЦК України містить значну кількість статей, у яких в разі регулювання певних відносин передбачається відсилання до інших нормативних актів або до договору. Зокрема у главах 47, 48 ЦК України містяться відсилання, сформульовані так: «якщо це встановлено договором або законом» (ч. 3 ст. 512 ЦУ України), «якщо інше не встановлено законом» (ч. 2 ст. 513 ЦК України), «якщо інше не встановлено договором або законом» (ст. 514, ч. 2 ст. 523, ст. 525, ч. 1 ст. 544 ЦК України), «якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту» (ст. 529, 531, ст. 539 ЦК України), «якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства» (ст. 540 ЦК України), «у випадках, встановлених договором або законом» (ст. 541 ЦК України), «якщо інше не встановлено договором» (ч. 4 ст. 542 ЦК України) тощо.

Для регулювання цивільних правовідносин можливе застосування правових презумпцій. Будь-яка правова презумпція (як юридична конструкція) – це закріплена в правовій нормі модель юридично значимого явища (юридичного факту, правовідношення та ін.). Така модель ґрунтується на припущенні можливого. Вона застосовується в регулюванні суспільних відносин при наявності визначених в правовій нормі умов, за винятком випадків, коли буде доведено обставини, що вказують на неможливість її застосування [44, с. 185].

Р. Д. Ляшенко пропонує визначення категорії «презумпція у праві» як припущення про наявність чи відсутність факту, що ґрунтується на спостереженнях за повторюваними аналогічними явищами, подіями, фактами та раціональному зв'язку між ними, спрямоване на регулювання суспільних відносин, що формулюється у законодавстві або/та у акті застосування права, може допускати виключення, але умовно приймається за істину, поки не буде доведено протилежне [233, с. 8].

Разом з тим, як слушно зазначає Н. В. Тололаєва, презумпція починає працювати тоді, коли не допомагають способи тлумачення договору, тому суд завжди має можливість за допомогою тлумачення застосувати правові наслідки тієї форми множинності, яка видається йому вдалою для відносин, які виникли. Такий підхід дає змогу у ряді випадків відступити від встановленого законом правила [432, с. 130]. У контексті досліджуваної проблематики важливе значення має презумпція частковості зобов'язання та рівності часток у частковому зобов'язанні (ст. 540 ЦК України).

Цивільно-правовому регулюванню притаманне прагнення до формальної визначеності. Проте навіть досконале цивільне законодавство не може врахувати всіх можливих ситуацій, що вимагають відповідного правового регулювання. У зв'язку з цим законодавець використовує оціночні поняття, що ґрунтуються на відповідних правилах і звичаях, нормах моралі, етичних канонах, що відпрацьовані суспільством та практикою правозастосування [13, с. 11]. У цивільному праві часто застосовуються оціночні поняття такі як: «справедливість», «добросовісність» та «розумність» (ст. ст. 3, 12, 23, 92 ЦК України), «негайно» (ч. 1 ст. 557, ч. 2 ст. 565 ЦК України), «розумний строк» (ч. 2 ст. 564, ч. 2 ст. 619 ЦК України) тощо.

Загалом зміст принципу справедливості, добросовісності і розумності полягає в тому, що тексти законів, правочинів та їх застосування суб'єктами цивільних правовідносин мають бути належними і справедливими та відповідати загально визнаним нормам обороту [236, с. 70]. «Негайне» виконання певного зобов'язання передбачає невідкладне, термінове здійснення передбачених законом або договором обов'язків. Такі вимоги закону обумовлені змістом такого зобов'язання і спрямовані в першу чергу на гарантування захисту певних суб'єктивних прав суб'єктів правовідносин [489, с. 62]. Поняття «розумний строк» означає необхідність враховувати всі конкретні обставини, в яких діють учасники правовідносин [231, с. 5-6]. Таким чином, сторони самостійно трактують поняття розумності строку, з

урахуванням часу, необхідного для виконання певного зобов'язання в звичайних умовах.

Вирішення спорів, які можуть виникнути в разі застосування оцінювальних понять, здійснюється або суб'єктами зобов'язань, або судом. Зазначимо, що саме судова практика відіграє важливу роль у тлумаченні оцінювальних понять.

Особливістю цивільного законодавства є можливість застосування аналогії закону та аналогії права в разі існування прогалин у правовому регулюванні певного виду відносин (ст. 8 ЦК України). Прогалини у законодавстві – це повна або часткова відсутність (пропуск) необхідних юридичних норм у чинних законодавчих актах, якими, виходячи з приписів права, мають бути врегульовані певні відносини [382, с. 434]. Є. О. Харитонов вважає наявність прогалин у цивільному законодавстві нормальним явищем для цієї галузі, визначає їх як неповноту у вираженні цивільного права стосовно фактів суспільного життя, котрі знаходяться у сфері цивільно-правового регулювання [445, с. 77, 78].

Слушною є думка О. С. Яворської з приводу того, що динамізм приватних відносин є першим і, мабуть, головним чинником існування прогалин законодавчого регулювання. Нові економічні реалії, нові технології, нове світобачення породжують до життя нові види відносин. У правову сферу включаються нові види об'єктів матеріального світу. Законодавець «не встигає» реагувати на такі динамічні зміни [490, с. 34]. У рамках природно-правового підходу до права аналогія права набуває характеру техніко-юридичного прийому для видалення дефектів законодавчого регулювання та джерела права [283, с. 36].

Застосування механізму аналогії, яка покликана усунути ці проблеми у правовому регулюванні, не повинно в цілому суперечити чинному законодавству та його окремим нормам. Навпаки, аналогія значно розширює регулятивні можливості цивільного права, не руйнуючи при цьому його

ідеології. Можна сказати, що застосування цивільного законодавства за аналогією сприяє збагаченню цивільно-правового інструментарію і робить у цілому цивільно-правове регулювання практично необмеженим у своєму впливі на конкретні відносини, навіть на ті, які можуть виникнути у майбутньому [211, с. 53].

Часто при застосуванні законодавства за аналогією використовуються правові фікції. Правові фікції (лат. *fictio* – вимисел, вигадка) – загальновизнані і зафіксовані у нормах права припущення про існування певних явищ і процесів, тоді як насправді вони відсутні. Фікції можуть міститись у гіпотезі чи диспозиції правової норми, а також набувати зовнішнього вираження у нормі-фікції, інституті права [383, с. 416].

ЦК України передбачає можливість застосування законів та інших нормативно-правових актів для регулювання цивільно-правових відносин. Положення цих актів доповнюють норми ЦК України або встановлюють спеціальні правила регулювання окремих видів цивільно-правових відносин. Зобов'язальні відносини з множинністю суб'єктів регулюються: ГК України (ч. 7 ст. 77, ч. 6 ст. 126), КТМ України (ст. 246), Кодексом України з процедур банкрутства (ст. 61).

При цьому, слід відмітити, що одночасне прийняття ЦК України та ГК України спричинило дискусію щодо дуалізму приватного права. Співвідношення норм ЦК України та ГК України є актуальним не лише для науки цивільного права, але й для судової практики, оскільки в окремих випадках правового регулювання певних відносин виникала колізія правових норм. При цьому, рацію мають ті судді і дослідники, які, керуючись положенням про те, що ЦК України є основним актом цивільного законодавства, віддають перевагу нормам ЦК України майже у всіх випадках колізій з нормами ГК [211, с. 58].

Окремі питання, пов'язані з виникненням та виконанням зобов'язань з множинністю суб'єктів регулюються Законами України: «Про товариства з

обмеженою та додатковою відповідальністю» (ст. 2, ст. 56), «Про акціонерні товариства» (ст. 71), «Про страхування» (ст. 3, ст. 16), «Про іпотеку» (ст. 11), «Про банки та банківську діяльність» (ст. 58) та ін.

Відносини з множинністю суб'єктів регулюють також міжнародні акти, оскільки відповідно до розділу 1 Загальнодержавної програми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, затвердженої Законом України від 18.03.2004 р. № 1629-IV адаптація законодавства України до законодавства ЄС є пріоритетною складовою процесу інтеграції України до Європейського Союзу, що в свою чергу є пріоритетним напрямом української зовнішньої політики.

Важливу роль у регулюванні вказаних відносин відіграють: Принципи Європейського договірної права, Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА, Конвенція УНІДРУА Про міжнародний фінансовий лізинг, Уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі та ін.

У цій сфері важливу роль відіграють положення Проекту спільної системи підходів (DCFR). DCFR, на думку Р. А. Майданика, як переважно науковий текст відображає розвиток цивілістичної думки в Європі, а також у всьому світі. Розроблений документ є гарним зразком для удосконалення національного законодавства у сфері приватного права незалежно від того, є держава членом Європейського Союзу чи ні [236, с. 67].

Важливою засадою правового регулювання є визнання можливості виникнення правовідносин на підставі юридичного факту, який не передбачено нормою права. Тривалий час у вітчизняній юридичній науці панувала думка, відповідно до якої єдиною підставою виникнення правовідносин є норми права. Сьогодні потребує визнання можливість виникнення правовідносин не тільки за тими моделями поведінки, які передбачені нормами права, а й за моделями, які сторони визначають за домовленістю між собою. При цьому за обох варіантів передбачена модель правової поведінки має відповідати вимогам

основоположних принципів права (справедливості, свободи, рівності, гуманізму) [262, с. 19].

Враховуючи диспозитивні засади правового регулювання у цивільному праві, особливе місце у механізмі правового регулювання зобов'язальних відносин (зокрема й з множинністю суб'єктів) належить договору. У механізмі правового регулювання договір відіграє з однієї сторони, роль юридичного факту стосовно закону, а з іншої – сам як і закон, регулює договірні правовідносини [157, с. 180-181]. Особливості договору як юридичного факту полягають у наступному: як і будь-який інший юридичний факт, договір запускає механізм реалізації норми; визначає зміст та обсяг договірного зобов'язання, виступаючи своєю «лінзою», через яку проходять закріплені в законі вказівки законодавця щодо врегулювання тих чи інших відносин, «заломлюються» під тим кутом, який є прийнятним для обох сторін; виступає джерелом індивідуальних правил поведінки для сторін [50, с. 66-67].

Сутність цивільно-правового договору як регулятора цивільних відносин полягає у тому, що ним створюються і закріплюються правила поведінки учасників відповідних відносин. Іншими словами, договір визначає норму цивільного права, якою відповідні відносини регулюються [302, с. 34]. Слушною є думка, висловлена І.Р. Калауром стосовно того, що у центрі правопорядку всіх історичних етапів розвитку економічних відносин та в полі зору досліджень договірної тематики магістральним завжди було і залишається питання ролі закону і договору та їх співвідношення в інфраструктурі регулювання договірних відносин [159, с. 27].

Співвідношення договору та актів цивільного законодавства визначено у ст. 6 ЦК України, відповідно до якої сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства. Сторони мають право врегулювати у договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами. Водночас законодавець чітко

визначає межі такої дозволеності: сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд. Сторони в договорі не можуть відступити від положень актів цивільного законодавства, якщо в цих актах прямо вказано про це, а також у разі, якщо обов'язковість для сторін положень актів цивільного законодавства випливає з їхнього змісту або із суті відносин між сторонами (ч. 3 ст. 6 ЦК України).

Обмеження можливості відступати від положень актів цивільного законодавства у випадку, коли це випливає зі змісту та суті відносин сторін, на думку Н. С. Кузнецової, можна розглядати в якості «скритого» імперативу. З'ясування змісту та суті відносин, які виникли між сторонами, безумовно, вимагає поглибленого аналізу фактичних обставин і покладає на сторони та орган, який розглядає спір між ними, обов'язок ретельного їх дослідження та оцінки. Водночас вельми важливим залишається тлумачення таких понять, як «зміст» і «суть» відносин між сторонами, яке повинно узгоджуватись з основними засадами цивільно-правового (у тому числі договірному) регулювання [212, с. 297].

Особливість нормативності цивільно-правового договору походить з ідеї самозаконності правочину, який є законом для всіх осіб до меж дії імперативних норм права, а також конкретності та індивідуальності цивільного правочину, а саме його частини (умови), яка набуває характеру норми права внаслідок закріплення у випадках, передбачених законом (ч. 3 ст. 6 ЦК України), нових чи уточнення (зміни) існуючих цивільно-правових норм, юридично обов'язкових для учасників правовідносин [237, с. 59].

Щодо зобов'язань з множинністю суб'єктів, то договір є однією з підстав виникнення часткових, солідарних, субсидіарних зобов'язань, а також участі третіх осіб у зобов'язанні. Договором може бути змінено розміри часток у зобов'язанні, а також вид зобов'язання з множинністю осіб (ст. 540 ЦК України), частки повернення виконаного одним із боржників у солідарному

зобов'язанні (ч. 4 ст. 542 ЦК України), право на пред'явлення зворотної вимоги у разі виконання солідарного зобов'язання (ч. 1 ст. 544 ЦК України), надання прав третій особі щодо боржника та (або) кредитора (ст. 511 ЦК України) та ін.

Регулятивна значущість договору у правовому регулюванні зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів виражається в еквіваленті співвідношення нормативного та індивідуального регуляторів таких відносин. Саме в договорі учасники правовідносин можуть змодельовати свої суб'єктивні права та обов'язки, виходячи із взаємин між собою та інтересів, які потребують задоволення.

Таким чином, цілком правомірно можна стверджувати, що договір є ненормативним засобом індивідуального врегулювання відносин договірних сторін [31, с. 12]. При цьому важливим для розуміння суті цивільного договору саме як індивідуального нормативного акту є закріплений у ст. 3 ЦК України принцип свободи договору. Свобода договору проявляється у свободі вирішення питання укладення договору, виборі контрагента за договором, свобода при визначенні умов договору. Принцип свободи договору є основним та превалюючим принципом європейського договірного права [516] та базовим для міжнародного договірного права в цілому [508]. Відповідно до ст. 1:102 Принципів європейського договірного права сторони вільні укласти договір і визначити його зміст, дотримуючись вимоги добросовісності та чесної ділової практики, а також обов'язкових норм, встановлених цими Принципами.

При визначенні поняття договору основний акцент незмінно робиться на тому, що договір – це, перш за все, «взаємне розуміння партнерів», «взаємна згода», їх добровільне волевиявлення, взаємна зацікавленість, а в ідеалі – «гармонія» відносин сторін, «єдність думок, почуттів і настроїв» щодо предмета договору тощо [256, с. 147]. На думку О. О. Мережко, договір як спосіб регулювання соціальних відносин втілює в собі ідеї свободи та рівності індивідів. Договір є засобом вираження свободи особи, яка відчужується в самому процесі її здійснення, оскільки за допомогою договору особа сама

зв'язує себе, взявши на себе добровільні зобов'язання щодо іншої особи [245, с. 18].

Таким чином, договір можна визначити як правомірний правочин взаємоузгодженої волі двох і більше сторін, спрямованої на виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків у формі зобов'язального правовідношення та на врегулювання відносин між цими сторонами шляхом закріплення цих прав та обов'язків у визначеній законом формі [31, с. 13].

У сучасний період договір є регулятором відносин, оскільки саме в договорі визначаються права та обов'язки сторін, визначається відповідальність за його порушення. Як зазначає Н. С. Кузнецова, саме в договорі сторони можуть індивідуалізувати як санкції, що мають застосовуватися в разі невиконання або неналежного виконання умов договору, так і порядок їх застосування. Причому, як правило, договірні санкції, що встановлюють міру відповідальності за неналежну поведінку контрагента, мають перевагу перед нормативно визначеними. Це зумовлено принципом свободи договору [208, с. 18].

Будучи юридичним регулятором поведінки осіб, які вступають у договірні відносини, договір «во ім'я» їхніх інтересів забезпечує об'єктивну можливість врегулювати ті сфери їхнього договірного співжиття, які не опосередковані нормативною регламентацією. У цих випадках йдеться про внутрішнє регулювання суспільних відносин правилами, викладеними в договорі, що йменується у юридичній літературі саморегулюванням [161, с. 76]. Ефективність договірного регулювання цивільних відносин залежить від багатьох факторів об'єктивного і суб'єктивного характеру. Передусім вона зумовлена чітким визначенням та взаємодією елементів механізму договірного регулювання цивільних відносин [230, с. 19].

З огляду на вищевказане зауважимо, що регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів може здійснюватись на нормативному та договірному рівнях. Нормативний рівень передбачає регулювання цих відносин

інституційними джерелами цивільного права, а договірний передбачає можливість для суб'єктів врегулювати відносини шляхом укладення договорів як поіменованих, так і непоіменованих. Водночас акти цивільного законодавства містять загальні вимоги до певного виду відносин, порядку та наслідків їх виконання. Ці норми спрямовані на забезпечення захисту інтересів суб'єктів зобов'язальних відносин.

Нормативне регулювання не нівелює дію такої засади цивільного законодавства – як свобода договору, оскільки значна частина норм, які регулюють досліджувані відносини, мають диспозитивний характер, який виявляється у можливості суб'єктів зобов'язальних відносин обирати варіант поведінки [411, с. 198]. Цивільно-правовий договір як індивідуальний акт регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів, виражає їх взаємоузгоджену волю. У процесі врегулювання відносини сторони договору, встановивши у договорі права та обов'язки, визначивши види відповідальності, є «законодавцями» для себе. Саме договір як юридичний регулятор поведінки, забезпечує регулювання зобов'язальних відносин з ускладненням суб'єктного складу, враховуючи їхні законні права та інтереси, дотримуючись загальних засад договірного регулювання.

Висновки до розділу 1

У результаті ґрунтовного аналізу науково-методологічних засад дослідження зобов'язань з множинністю суб'єктів, науково-теоретичного дослідження зобов'язання як цивільно-правової категорії, з'ясування історичних етапів становлення та розвитку правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів та особливостей їх правового регулювання у цивільному праві України, зроблено науково-теоретичні висновки, що мають магістральне значення для подальших положень дисертаційної роботи:

1. Аналіз наукових досліджень різних аспектів зобов'язальних відносин з ускладненням суб'єктного складу надав можливість зробити висновок, що широкий науковий потенціал не вичерпує всього спектру проблематики зобов'язань з множинністю суб'єктів. Динаміка цивільних правовідносин, а також неоднозначні погляди на зобов'язальні відносини з множинністю суб'єктів, потребують й надалі розвитку наукової думки з цього питання. Більше того, у багатьох вже існуючих наукових розробках цієї тематики простежуються неоднозначні підходи дослідників до вирішення окремих питань щодо підстав виникнення зобов'язань з множинністю суб'єктів, критеріїв їх класифікації та виконання цієї категорії зобов'язань, що обумовлює потребу пошуку єдиного концептуального підходу до їх вирішення.

2. Методологією дослідження зобов'язань з множинністю суб'єктів є система методів та способів наукового пізнання, застосування яких дозволило всебічно та послідовно розкрити обрану тематику дослідження та сприяло одержанню у продовж наукового пошуку максимально об'єктивної систематизованої інформації про досліджуване у роботі правове явище.

3. Запропоновано розглядати цивільно-правове зобов'язання як динамічне відносне цивільне правовідношення, за яким одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (дії) майнового або немайнового характеру або утриматися від вчинення дії (дій), а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язків. Втім обидві сторони зобов'язання можуть бути одночасно як кредитором, так і боржником.

4. Ключовими ознаками зобов'язального правовідношення необхідно вважати наступні: 1) зобов'язання є відносним правовідношенням, яке опосередковує динаміку цивільного обігу; 2) суб'єктами зобов'язання є сторони (кредитор та боржник), а також інші особи на стороні боржника чи кредитора та треті особи; 3) об'єктом зобов'язання є поведінка сторін, яка полягає у вчиненні дій майнового або немайнового характеру, водночас, предметом

зобов'язання є певні матеріальні або нематеріальні блага; 4) зміст простого зобов'язання складає суб'єктивне право кредитора (право вимоги) та суб'єктивний обов'язок боржника; у складних зобов'язаннях обидві сторони мають як права, так і кореспондуючі їм обов'язки.

5. У контексті дослідження суб'єктного складу зобов'язального правовідношення здійснено розмежування понять «суб'єкт», «сторона», «особа». Запропоновано суб'єктами зобов'язання визнавати учасників цивільних правовідносин, які реалізують свою правосуб'єктність шляхом здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків. Поняття «суб'єкт зобов'язання» включає в себе не лише сторін (кредитора та боржника), але й інших осіб на стороні боржника та кредитора, а також третіх осіб. Сторони є обов'язковими учасниками зобов'язання, а треті особи – у випадках, передбачених договором або законом.

6. Генеалогічне коріння зобов'язань з множинністю суб'єктів бере свій початок з римського права, зокрема з стародавнього виду стипуляції – *sponsio*, який передбачав можливість залучення до виконання зобов'язання іншої особи (спонсора) у випадку невиконання зобов'язання основним боржником. Зобов'язання з множинністю осіб у римському праві поділялись на часткові та солідарні (кореальні та солідарні у прямому розумінні).

7. У генезі правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів на українських землях можна виділити такі чотири історичні етапи: період зародження законодавства про зобов'язання з множинністю суб'єктів (до XIV століття) – регулювання зобов'язальних відносин з ускладненням суб'єктного складу здійснювалось за допомогою норм звичаєвого права, а також норм Руської Правди; період становлення законодавства про зобов'язань з множинністю суб'єктів на теренах української держави (XIV-XVII століття) – в актах цивільного законодавства цього періоду з'являються окремі норми, присвячені регулюванню зобов'язань з множинністю суб'єктів (Статути Великого князівства Литовського, Соборне уложення); період законодавчого

закріплення зобов'язань з множинністю суб'єктів на теренах української держави (XVIII-XX століття) – регулюванню зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів присвячені окремі статті (параграфи), розділи (книги, глави) кодифікованих нормативних актів; сучасний період (з 2003 р.) – характеризується посиленням диспозитивних засад регулювання цивільно-правових зобов'язань, в тому числі зобов'язань з множинністю суб'єктів.

8. Вказано на необхідності розмежовувати змістовне навантаження понять «зобов'язання з множинністю суб'єктів» та «зобов'язання з множинністю осіб». Зобов'язання з множинністю суб'єктів – це вид складного зобов'язального правовідношення, якому властивий особливий правовий зв'язок між його суб'єктами (сторонами, іншими особами), що обумовлює ускладнення здійснення суб'єктивних цивільних прав і (або) виконання обов'язків.

Зобов'язання з множинністю осіб – це єдине зобов'язання з ускладненням суб'єктного складу, в якому на стороні кредитора та/або боржника є кілька осіб, які пов'язані спільним об'єктом зобов'язання та наявністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Зміст такого зобов'язання складає право вимоги кредитора (кредиторів) до боржника (боржників) про задоволення його (їх) інтересів, та обов'язок боржника (боржників) вчинити певну дію, спрямовану на задоволення інтересів кредитора (кредиторів).

9. Виокремлено критерії для класифікації зобов'язань з множинністю суб'єктів: залежно від підстав виникнення зобов'язання з множинністю суб'єктів поділяються на: 1) договірні; 2) недоговірні. Водночас, недоговірні зобов'язання з множинністю суб'єктів можна поділити на ті, що: виникають з правомірних дій; виникають щодо відшкодування шкоди.; залежно від зв'язків між суб'єктами, які утворюють множинність, зобов'язання з множинністю суб'єктів поділяються на: 1) зобов'язання з множинністю осіб; 2) зобов'язання з участю третіх осіб; залежно від моменту виникнення множинності виділяють зобов'язання, в яких множинність виникає: 1) в момент виникнення

зобов'язання; 2) в процесі існування зобов'язання; 3) в момент виконання зобов'язання.

10. У контексті класифікації зобов'язань з множинністю осіб доцільно поділяти їх на види за наступними критеріями: залежно від розподілу прав і обов'язків осіб, які утворюють множинність, зобов'язання з множинністю осіб поділяються на: 1) часткові; 2) солідарні; 3) субсидіарні; залежно від того, на якій стороні виникає множинність виділяють: 1) зобов'язання з активною множинністю; 2) зобов'язання з пасивною множинністю; 3) зобов'язання зі змішаною множинністю (асиметричні зобов'язання). В свою чергу змішані (асиметричні) зобов'язання поділяються на: 1) субсидіарно-солідарні; 2) субсидіарно-часткові; 3) солідарно-часткові.

11. Сучасне правове регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів опосередковується нормативним та договірним регулюванням.

Нормативне регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів в умовах сьогодення має здебільшого диспозитивний характер, що обумовлено засадами приватного життя. Основу цього регулювання складають норми ЦК України, які разом взяті забезпечують уніфіковану модель регулювання досліджуваних у роботі відносин та ефективний захист прав і інтересів їх учасників.

Зміщення у сучасному цивільному законодавстві вектора правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів в сторону диспозитивного підходу зумовило зміну ролі договору як засобу регулювання поведінки сторін цих відносин. Сьогодні цей індивідуальний регулятор обумовлює для них об'єктивну можливість врегулювати ті сфери їхнього договірного співжиття, які не опосередковані нормативним регулюванням.

РОЗДІЛ 2

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З МНОЖИННІСТЮ ОСІБ ІЗ ВИЗНАЧЕНИМИ ЧАСТКАМИ

2.1. Поняття та підстави виникнення часткових зобов'язань

У цивільному законодавстві України презумпція надається саме частковим зобов'язанням. Відповідно до ст. 540 ЦК України, якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства.

Згідно зі ст. 890 ЦК Бразилії [495] за наявності більше одного боржника або кредитора в подільному зобов'язанні воно вважається розділеним на стільки зобов'язань, рівних і нерівних, скільки буде кредиторів або боржників.

У таких зобов'язаннях відповідальність або право вимоги розподіляються на частки [381, с. 302]. У доктрині цивільного права є різні погляди на часткові зобов'язання: одні автори вважають їх окремими зобов'язаннями, інші – єдиним зобов'язанням з множинністю осіб [399, с. 160].

В. І. Голевінський відносив часткові зобов'язання до сукупних (в яких є декілька боржників чи кредиторів), проте зазначав, що таке зобов'язання тільки схоже на єдине, а насправді воно розпадається на декілька одиничних зобов'язань [62 с. 212-213]. Як декілька окремих зобов'язань розглядав часткове зобов'язання й К. Н. Аненков, оскільки в частковому зобов'язанні наявне відмежування прав і обов'язків одного суб'єкта від прав та обов'язків інших суб'єктів [10, с. 43].

М. Плянїоль зазначав, що оскільки вимога чи борг поділені на частки, вона втрачає будь-який слід своєї первісної єдності, навіть якщо в разі виникнення вона була б єдиною; тим більше це стосується того випадку, коли зобов'язання

з моменту його виникнення було розділено на декілька частин: тоді є стільки дрібних вимог чи боргів, скільки є осіб, які беруть участь, і доля кожної з цих вимог чи боргів незалежна від долі решти. Кожен із боржників зобов'язаний сплатити свою частку, і кожен із кредиторів може вимагати лише свою частку. Якщо один із боржників стає неплатоспроможним, то втрата від цього покладається на кредитора, оскільки інші боржники за цю частину боргу не відповідають [222, с. 229].

Характеризуючи часткові зобов'язання Д. І. Мейєр вказував наступне: особи А, В, С укладають договір з D, за яким зобов'язуються поставити йому визначену кількість пшениці; визначену кількість зобов'язується поставити А, визначену – В і визначену – С; але всі вони разом укладають договір з D. Не зважаючи на це, в такому разі виникає сукупність зобов'язань, а не одне; у цьому випадку стільки само договорів, скільки окремих зобов'язаних осіб, і лише від спільного укладення окремих договорів справа набуває такого вигляду, ніби у даному випадку є одне зобов'язання [243, с. 108-109].

Аналізуючи приклад Д. І. Мейєра, Д. В. Трут зазначив про можливий варіант, який, на нашу думку, заслуговує на увагу та позитивне сприйняття: D потребував певну кількість пшениці, а її в повному обсязі не було ні в А, ні в В, ні в С. Але, щоб задовольнити потреби першого, не втративши при цьому клієнта і все ж отримати прибуток, А, В, С вступили в зобов'язальні правовідносини з D спільно на підставі єдиного договору. У такому договорі поставки зерна D є кредитором, а А, В, С – частковими боржниками [436, с. 40].

Часткові зобов'язання як незалежні розглядає В. С. Толстой, зазначаючи, що в часткових зобов'язальних правовідносинах права та обов'язки кожної зі сторін, які брали участь в укладенні відповідного договору, пов'язані тільки спільною підставою виникнення. Після виникнення вони існують самостійно. Якщо в договорі названо декілька суб'єктів як кредиторів, то кожен з них вимагає виконання лише в тій частці, яка належить йому, і передає зустрічне виконання тільки за те, що він отримав. Якщо в договорі беруть участь декілька

боржників, то кожен з них зобов'язаний вчинити на користь спільного кредитора лише ту дію, яка вказана в договорі, і відповідає за порушення тільки свого обов'язку [434, с. 183].

Схожу думку висловлює і В. В. Кулаков, який вказує, що часткове зобов'язання має спільну для всіх його учасників підставу (наприклад, договір), але характерна для нього самостійність і незалежність прав та обов'язків співборжників чи співкредиторів дає змогу говорити про те, що фактично, це – сукупність окремих правовідносин. Таким чином при частковій множинності ускладнення зобов'язання за суб'єктом на першій стадії не відбувається [219, с. 161].

Досліджуючи правовідносини з множинністю осіб, К. А. Сердюков зазначає, що аналіз взаємовідносин учасників часткового зобов'язання дає змогу помітити, що залучені в нього суб'єкти володіють самостійними правами чи обов'язками. З цієї причини, вони є не особами, які виступають на одній стороні зовнішньо єдиного часткового зобов'язання, а суб'єктами самостійних зобов'язань, які складають часткове зобов'язання [375, с. 56].

У більшості випадків науковці, які заперечують належність часткових зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб виходять з того, що для боржника, який виконав зобов'язання у певній частці, та для кредитора, який отримав виконання у певній частці, зобов'язання припиняється. Проте, слід зазначити, що виконання зобов'язання одним із боржників не призводить до припинення самого зобов'язання.

Водночас у науці цивільного права відомі теорії, які обґрунтовують належність часткових зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб. О. С. Іоффе вказував, що зобов'язання з множинністю осіб (активні, пасивні та змішані) поділяються на часткові та солідарні [154, с. 70]. Щодо часткових зобов'язань С. Вагацума та Т. Арідзумі роблять висновок, що цей вид є типовим для зобов'язальних відносин з множинністю осіб [363, с. 293]. Прихильником належності часткових зобов'язань до зобов'язань з

множинністю осіб є І. Ю. Шумейко, яка вказує, що залежно від обсягу прав і обов'язків учасників зобов'язань з множинністю осіб розрізняють часткові, солідарні та субсидіарні зобов'язання [484, с. 91].

Н. Ю. Голубева вважає, що зазвичай, зобов'язання з множинністю осіб є частковими. Виконання часткового зобов'язання передбачає, що боржник (або кожний з боржників) не тільки зобов'язаний, але й має право виконати свій обов'язок кредиторів (кожному з кредиторів), а кредитор (кожний з кредиторів), відповідно, – прийняти виконання лише у відповідній частині [65, с. 282]. Подібне розуміння часткового зобов'язання пропонує В.А. Белов, вказуючи, що частковими є зобов'язання з множинністю осіб, які реалізуються діями кількох осіб на стороні боржника, при цьому кожним – в частці (долі), визначеній законом чи договором, або вимогами кількох кредиторів, кожна з яких має своїм об'єктом тільки визначену частку (долю) об'єкта в цілому [24, с. 692]. Якщо кредитор і боржники виберуть часткові зобов'язання, то у випадку невиконання своєї частки одним із боржників кредитор, який не отримав повного задоволення, може не здійснювати зустрічного надання решті боржників в їх частках [510, с. 19].

С. В. Сарбаш, характеризуючи зобов'язання з множинністю осіб, вказував, що ключову роль у розмежуванні зобов'язання при множинності осіб та зобов'язання при мнимій множинності, очевидно, відіграє визначення предмета зобов'язання. Якщо останній є складеним, тобто на кожного боржника покладається обов'язок з виконання суворо індивідуальної дії, предметно відмінної, то потрібно говорити про множинність самих зобов'язань, а не їх сторін.

Якщо предмет зобов'язання єдиний, хоча і подільний, то зобов'язання набуває характеру зобов'язання з множинністю осіб. При цьому, як правило, залежно від того, подільний предмет зобов'язання чи ні, утворюється той чи інший вид зобов'язань: часткові чи солідарні [370].

Критерій відмінності «істинного» часткового зобов'язання від «помилкового» такий. Всі зобов'язання можна розподілити, зокрема, на непов'язані з зустрічними зобов'язаннями – самостійні зобов'язання і на пов'язані з зустрічними зобов'язаннями (у синалагматичних договорах) – несамостійні зобов'язання. У другому випадку в єдиному правовідношенні (наприклад, купівлі-продажу) є декілька зобов'язань (два чи більше). Кожне з цих зобов'язань, як і будь-яке зобов'язання, передбачає за загальним правилом вчинення дій боржником і кредитором (у крайньому випадку, з прийняття виконання) і настання певних майнових наслідків у тому випадку, якщо дії не вчинені (вчинені неналежно). Відповідно, якщо кредитор або один із кредиторів і боржник чи один із боржників у правовідношенні, яке уявляється як єдине, можуть припинити зустрічні зобов'язання між собою виконанням незалежно від своїх дій щодо інших учасників зобов'язання, а у випадку невиконання (неналежного виконання) зобов'язання відбудуться зміни у правах і обов'язках учасників тільки цієї зв'язки – правовідношення тільки видається єдиним та існує мнима множинність осіб у зобов'язанні. Якщо ж одна або обидві вищевказані умови не виконуються – маємо справу з множинністю осіб [450, с. 16].

Д. В. Трут виокремив ознаки, які відрізняють зобов'язання з частковою множинністю від зобов'язань, не ускладнених множинністю осіб. По-перше, у цьому разі на стороні боржника та/або кредитора є декілька суб'єктів, які вступають у зобов'язання, як правило, одночасно. По-друге, суб'єкти вступають у зобов'язання не просто одночасно, а вони повинні діяти спільно, тобто через спільні дії, вони набули прав та обов'язків за зобов'язаннями. По-третє, суб'єкти зобов'язання, які утворили множинність, пов'язані одним і тим самим подільним предметом зобов'язання. <...> Четверта ознака: зобов'язання з частковою множинністю осіб виникають, як правило, на підставі єдиного договору або спільного юридичного факту [436, с. 40-41].

Підтримує думку про віднесення часткових зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб і С. М. Єрмолаєв, який вважає, що в такому разі має значення форма договору. Якщо ми в один документ об'єднали кілька зобов'язань кількох суб'єктів, то з юридичної точки зору ми не маємо права стверджувати, що ці зобов'язання перетворились у зобов'язання самостійні, незалежні один від одного. <...> Існування часткового зобов'язання визначено взаємодією двох начал: наявністю загальної мети для об'єднання кількох зобов'язань і принципом свободи договору. Через те, що предмет часткового зобов'язання подільний, він може бути представлений у вигляді як часткового зобов'язання, так і декількох окремих зобов'язань. Те, яким чином реалізувати свої цивільні права повністю залежить від волі суб'єктів цивільного права. <...> Часткове зобов'язання відповідає всім ознакам множинності осіб, в тому числі й ознаці тісного взаємозв'язку співволодільців і вимозі необхідності узгоджувати свої дії. Взаємозв'язок одиничних (самостійних) зобов'язань у межах часткового зобов'язання виявляється в тому, що наслідки недійсності правочину загалом, поширюються не на одного, а на всіх часткових боржників (кредиторів) [129, с. 68-70].

Ми поділяємо думку Г. Г. Гриценко, яка вказує, що, становлячи єдине правовідношення, часткові зобов'язання відповідають і критерію існування множинності осіб у зобов'язанні. По-перше, у них єдиний об'єкт зобов'язання. По-друге, між їх співучасниками існують внутрішні зв'язки, які визначають розмір часток в об'єкті зобов'язання, а також зовнішні зв'язки, які визначають практично повну самостійність цих співборжників (співкредиторів) у відносинах із протилежною стороною [99, с. 46].

Залежність часткового співборжника може бути встановлена практично у будь-якому частковому зобов'язанні, і така вразливість становища співборжника зближує часткові зобов'язання більше з солідарними зобов'язаннями, ніж зі звичайними зобов'язаннями з участю одного кредитора та одного боржника [172, с. 116].

Щодо об'єкта часткового зобов'язання, то згідно зі змістом ст. 540 ЦК України, кожен із кредиторів має право вимагати вчинення дії, а кожен із боржників повинен виконати цю дію у певній частці щодо певного кредитора. Дана дія є спільною для всіх сторін зобов'язального правовідношення, проте виконується в розмірі чітко визначеної частки кожною з осіб, які представляють кредитора чи боржника залежно від виду часткової множинності (активна, пасивна, змішана), а не у повному обсязі.

Розмір часток у частковому зобов'язанні визначається узгодженою волею тих осіб, які представляють відповідну сторону. Відносини між особами є внутрішніми відносинами, які можуть виникнути як з волі осіб (при укладенні договору), так і незалежно від їх волі (закон, заповіт). Саме внутрішні відносини є важливим етапом для подальшого виникнення зовнішніх відносин (відносин з протилежною стороною).

Щодо часткових зобов'язань, то можна констатувати практично незалежне становище осіб, які представляють одну сторону, у взаєминах з іншою стороною. Це пов'язано з тим, що їхні дії щодо пред'явлення вимоги чи виконання обов'язку зумовлені внутрішніми відносинами та не потребують подальшого узгодження. У частковому зобов'язанні кілька осіб на стороні боржника/кредитора є єдиним суб'єктом – кредитором/боржником, а не окремими сторонами зобов'язального правовідношення. Такі особи є сторонами внутрішніх відносин у зобов'язаннях з множинністю осіб, що обумовлює їхні взаємні права та обов'язки.

Часто в частковому зобов'язанні присутня спільна мета, яка й зумовлює виникнення часткового зобов'язання, а не окремих зобов'язань. Припустимо, якщо особа має за мету поставити визначений об'єм зерна в порт на експорт, то вона могла укласти договір на поставку пшениці не з однією особою, а з трьома. Одна особа не могла забезпечити необхідного для експорту об'єму зерна в необхідні строки, тому потрібно залучати трьох. Об'єднання цих осіб в одному зобов'язанні не тільки забезпечить координацію їх діяльності, але й

буде доказом причетності кожного з трьох часткових боржників до можливих спільних збитків [129, с. 150].

Варто зазначити, що Принципи європейського договірної права також відносять часткові зобов'язання до зобов'язань з множинністю осіб (Частина 3, Глава 10 «Множинність осіб»). Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 10:101 Принципів обов'язки є частковими, якщо кожен боржник зобов'язаний виконати зобов'язання в певній частці, а кредитор має право вимагати від кожного боржника виконання тільки в межах його частки.

Ч. 2 ст. 10:201 Принципів передбачає, що вимоги є частковими, коли боржник несе обов'язок щодо кожного кредитора тільки в розмірі частки цього кредитора в зобов'язанні, а кожен кредитор має право вимагати виконання тільки в розмірі своєї частки.

Ст. 540 ЦК України встановлює право кожного із кредиторів вимагати виконання та обов'язок кожного із боржників виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства. Характеризуючи положення цієї статті в частині «якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства» виникає питання: цей вислів стосується рівного розподілу часток у зобов'язанні, тобто частки є рівними, якщо інше не передбачене договором або актами цивільного законодавства; чи взагалі до презумпції існування часткового зобов'язання, тобто зобов'язання вважається частковим, якщо інше не встановлене договором або актами цивільного законодавства?

Д. В. Трут вказує, що відповідно до ст. 540 ЦК України, можна визначити, що: 1) зобов'язання здійснюється в межах частки множинних суб'єктів; 2) частки є рівні. При цьому «інше» може бути встановлено як щодо першого, так і щодо другого правила. Іншими словами, договором або законом може бути передбачено інший порядок виконання зобов'язання (наприклад, солідарний). До того ж законом чи договором може бути передбачено часткове зобов'язання з нерівністю часток [436, с. 37].

Ю. В. Мица також зауважує, що презумпція рівності часток, встановлена у ст. 540 ЦК України, може бути змінена сторонами, актами цивільного законодавства, одностороннім правочином, рішенням суду. Тобто можна відступити від рівності часток, а також взагалі змінити вид зобов'язання на солідарне [251, с. 167].

Вважаємо, що вислів «якщо інше не встановлене договором або актами цивільного законодавства» у ст. 540 ЦК України стосується як визначення розміру часток, так і презумпції частковості зобов'язання. Цей висновок зроблено на підставі аналізу норм чинного цивільного законодавства, яке передбачає можливість застосування для регулювання відносин аналогії закону. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 8 ЦК України, якщо цивільні відносини не врегульовані цим Кодексом, іншими актами цивільного законодавства або договором, вони регулюються тими правовими нормами цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, що регулюють подібні за змістом цивільні відносини (аналогія закону).

Щодо цього випадку, то можна за аналогією застосувати норми, які регулюють відносини спільної власності. Згідно з ч. 4 ст. 355 ЦК України спільна власність вважається частковою, якщо договором або законом не встановлена спільна сумісна власність на майно. Цей пункт аналогічний до основного правила, закріпленого у ст. 540 ЦК України щодо встановлення презумпції часткових зобов'язань. Крім того, п. 1 ст. 357 ЦК України визначено, що частки у праві спільної часткової власності вважаються рівними, якщо інше не встановлено за домовленістю співвласників або законом. Отже, у такому разі передбачається можливість встановлення домовленістю сторін або законом часток у різних розмірах. Аналогічне правило передбачено і у ст. 540 ЦК України щодо розміру часток у частковому зобов'язанні.

Рівність часток передбачена також Німецьким цивільним уложенням [92, с. 99-100], у § 420 якого визначено, що, якщо кілька осіб зобов'язані надати подільне на частини виконання чи кілька осіб можуть вимагати подільного на

частини виконання, то кожен боржник зобов'язаний, а кожен кредитор наділений правом лише у рівній з іншими частці, оскільки не доведено інше.

Відповідно до ст. 1518 ЦК Квебеку [496] зобов'язання є спільними між двома або кількома боржниками, якщо вони мають однакові зобов'язання перед кредитором, але таким чином, що кожен боржник повинен виконувати зобов'язання лише відповідно до своєї частки боргу. Зобов'язання є спільним між двома або більше кредиторами, коли кожен кредитор може вимагати лише свою частку у зобов'язанні від спільного боржника. Ст. 6.5 ЦК Литви [497] також встановлює право кредиторів вимагати виконання лише своєї частки боргу та обов'язок боржника виконати лише свою частку боргу.

Таким чином, часткове зобов'язання – це зобов'язання з множинністю осіб на стороні боржника та/або кредитора, у якому кредитори мають право вимагати його виконання, а боржники зобов'язані виконати його кожен у певній частці.

Зі змісту ст. 540 ЦК України очевидно, що рівність часток передбачається, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства. Характеризуючи положення цієї норми ЦК України, можна зробити висновок, що рівність часток не може бути змінена шляхом вчинення одностороннього правочину (заповіту). Водночас, враховуючи можливості диспозитивного методу регулювання, вважаємо, що часткові зобов'язання також можуть виникати й з односторонніх правочинів.

На противагу вітчизняному законодавству, законодавство інших країн має певні особливості визначення розміру часток, що, на нашу думку, більшою мірою відповідає диспозитивним засадам цивільно-правового регулювання суспільних відносин. Так, відповідно до ч. 2 ст. 518 ЦК Республіки Молдова [77], якщо інше не впливає із закону, договору чи суті зобов'язання, боржники зобов'язані виконати зобов'язання в рівних частках.

Згідно зі ст. 360 ЦК Республіки Вірменія [73], якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, то кожен із кредиторів має

право вимагати, а кожен із боржників зобов'язаний виконати зобов'язання в рівній частці з іншими, якщо із закону, інших правових актів чи умов зобов'язання не впливає інше.

Ст. 302 ЦК Республіки Білорусь [74] передбачає, якщо в зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів чи кілька боржників, то кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен із боржників зобов'язаний виконати зобов'язання у рівній частці з іншими, оскільки із законодавства чи умов зобов'язання не впливає інше.

Відповідно до ст. 321 ЦК РФ [79], якщо в зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, то кожен із кредиторів має право вимагати виконання, а кожен із боржників зобов'язаний виконати зобов'язання в рівній частці з іншими, якщо із закону, інших правових актів чи умов зобов'язання не впливає інше.

Тобто ЦК Республіки Білорусь, ЦК Республіки Вірменія та ЦК РФ не виокремлюють договір як підставу зміни розміру часток, натомість виділяють умови зобов'язання.

Проаналізувавши вище наведені законодавчі позиції, доцільно ст. 540 ЦК України викласти у наступній редакції: «Якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання».

Часткові зобов'язання, залежно від того виникла множинність на стороні кредитора, боржника чи одночасно на обох сторонах, поділяються на активні, пасивні та змішані. Вид множинності впливає на реалізацію суб'єктами своїх прав і обов'язків при виконанні часткових зобов'язань.

Часткові зобов'язання можуть виникнути на підставі договору або з підстав, визначених у законі. Водночас, як зауважує Д. В. Трут, враховуючи ту обставину, що закон встановив презумпцію частковості в зобов'язаннях з

множинністю осіб, цивільне законодавство не так часто прямо передбачає частковість зобов'язань [436, с. 38].

Г. Г. Гриценко виділяє спеціальні підстави виникнення часткових зобов'язань: 1) договори (ст. 986 ч. 1 ЦК України, п. 286.6 ст. 286 ПК України, ч. 3 ст. 9 Закону України «Про інвестиційну діяльність», договори, в яких частка одного із боржників дорівнює нулю); 2) делікти, які спільно вчиняються кількома особами, проте частковий характер зумовлений або розсудом суду (ст. 1171 ч. 2 ЦК України), або клопотанням потерпілої особи (ст. 1190 ч. 2 ЦК України), або неможливістю встановити ступінь вини заподіювача шкоди (ст. ст. 300, 302 КТМ України); 3) порушення договірною часткового зобов'язання: збитки розподіляються в залежності від вини, а не розміру частки, а неустойка, навпаки, в залежності від розміру частки, бо тут вина є умовою відповідальності, а не критерієм її розміру; 4) односторонні правочини квазісуб'єктних (колективних) утворень (рятування на морі членами екіпажу морського судна – ст. 214, ч. 2 ст. 327, ст. 336 КТМ України); 5) правонаступництво за зобов'язаннями з подільним об'єктом [99, с. 108].

В науці цивільного права переважно сформувався багатозначне розуміння договору як домовленості (правочину, юридичного факту), правовідношення, документа [127, с. 7]. Характеризуючи договір, Б.І. Пугінський зазначав, що договір – це завжди домовленість сторін, яка є безпосередньою підставою створюваного ним зобов'язання. Він перетікає у зобов'язання, загалом, співпадаючи з ним за своїм змістом [339, с. 6]. Договір відрізняється від інших юридичних фактів тим, що безпосередньо регулює поведінку сторін, визначає права та обов'язки учасників правовідносин, які він породжує, а, отже, слугує своєрідною програмою дій, яка координує діяльність сторін [445, с. 158]. Безперечно, при укладенні договору дороговказом для сторін буде законодавчо визначена конструкція договору. Після укладення договору диспозитивні норми будуть діяти на рівні із імперативними нормативними положеннями.

Часткова множинність може виникнути у разі укладення договору позики. Відповідно до ст. 1046 ЦК України за договором позики одна сторона (позикодавець) передає у власність другій стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості.

Позичальниками може бути як одна особа, так і декілька осіб. Оскільки предмет зобов'язання єдиний, але подільний, то на стороні позичальника виникає часткова множинність. Частки боржників можуть бути рівними або різними, про що має бути вказано в договорі або іншому документі, який підтверджує існування цих відносин. Якщо розмір часток у договорі не буде визначений, то для регулювання відносин між сторонами застосовується положення ст. 540 ЦК України.

На підтвердження укладення договору позики та його умов може бути представлена розписка позичальника або інший документ, який посвідчує передання йому позикодавцем визначеної грошової суми або визначеної кількості речей (ч. 2 ст. 1047 ЦК України).

Рішенням Машівського суду Полтавської області по справі № 2-215/11 від 06.07.2011 р. задоволено позов ОСОБА_2 до ОСОБА_3, ОСОБА_4 про стягнення боргу за договором позики. Судом встановлено, що 25 липня 2009 року між позивачем та відповідачами укладено договір позики, за умовами якого (п. 1) ОСОБА_2 надав позичальникам безпроцентну грошову позику в сумі 120000 грн. терміном на 1 місяць. Цього ж числа відповідачі написали розписку про отримання суми позики в обумовленому розмірі. Аналізуючи зібрані у справі докази, суд приходять до висновку, що оскільки між сторонами виникли боргові зобов'язання за договором позики від 25.07.2009 року, в установленій договором місячний строк відповідачі свого обов'язку щодо повернення суми позики не виконали, а тому суд приходять до висновку, що позов підлягає задоволенню, але враховуючи відсутність у договорі

солідарного обов'язку боржників, з відповідачів на користь позивача слід стягнути, в рівних частках, по 180000 грн. (що складається з 120000 грн. – суми позики та 240000 грн. - процентів, а всього 360000 грн.) [350].

Часткова множинність може виникнути у випадку укладення договору ренти. Відповідно до ст. 731 ЦК України за договором ренти одна сторона (одержувач ренти) передає другій стороні (платникові ренти) у власність майно, а платник ренти взамін цього зобов'язується періодично виплачувати одержувачеві ренту у формі певної грошової суми або в іншій формі. Сторонами у договорі ренти можуть бути фізичні або юридичні особи (ст. 733 ЦК України). Одержувачем ренти є власник майна, який передає майно іншій особі в обмін на отримання рентних платежів, а платником ренти є особа, яка набуває права власності на майно та зобов'язана виплачувати одержувачеві ренту у грошовій або іншій формі.

Законодавством не встановлено обмежень щодо суб'єктного складу учасників рентних відносин, а також щодо кількості осіб, які можуть бути на стороні одержувача ренти. Виходячи з диспозитивних засад правового регулювання цивільних правовідносин, одержувачем ренти може бути одна або одночасно кілька осіб. При укладанні договору з кількома особами – одержувачами ренти, нотаріус (якщо договір укладається у нотаріальній формі) зобов'язаний встановити право кожної особи стосовно майна, яке виступає предметом договору ренти [17, с. 266].

Таким чином, на стороні одержувача ренти виникає часткова множинність. Частки можуть бути рівними або різними залежно від того, якими є частки осіб у праві власності на майно, яке передається за договором ренти. Також розмір часток може визначатись договором ренти.

Регулювання договірних відносин ренти на користь кількох осіб передбачено ЦК РФ, відповідно до ч. 2 ст. 596 якого допускається встановлення довічної ренти на користь кількох громадян, частки яких у праві на одержання

ренти вважаються рівними, якщо інше не передбачено договором довічної ренти.

Часткові зобов'язання можуть виникнути у зв'язку з існуванням множинності осіб у абсолютних правовідносинах. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 26 Закону України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» [327] об'єкти, що належать до спільного майна багатоквартирного будинку, можуть за рішенням загальних зборів об'єднання передаватися в користування, у тому числі на умовах оренди, фізичним та юридичним особам за умови, що не будуть погіршені умови експлуатації багатоквартирного будинку.

Крім того, у випадку продажу майна, яке належить кільком власниками на праві спільної часткової власності, виникне зобов'язання з множинністю осіб на стороні боржника. Якщо кілька осіб є покупцями майна, то виникає множинність на стороні кредитора. Якщо продавцями майна є співвласники, а купують його також кілька осіб, але з визначенням часток кожної особи на стороні покупця, виникає часткова змішана множинність.

Говорячи про закон як підставу виникнення часткових зобов'язань, слід звернути увагу на ч. 4 ст. 124 ЦК України, відповідно до якої учасник повного товариства, який сплатив повністю борги товариства, має право звернутися з регресною вимогою у відповідній частині до інших учасників, які несуть перед ним відповідальність пропорційно своїм часткам у складеному капіталі товариства. Тобто у такому разі діє загальне правило щодо частковості регресних зобов'язань.

Ще одним прикладом часткової множинності у господарських товариствах є ч. 2 ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [330], відповідно до якої у разі визнання банкрутом одного з учасників товариства з додатковою відповідальністю його відповідальність за зобов'язаннями товариства з додатковою відповідальністю розподіляється між

іншими учасниками цього товариства пропорційно до розміру належних їм часток у статутному капіталі.

Зобов'язання з частковою множинністю осіб виникають у випадку укладення договору перевезення у прямому змішаному сполученні. Зокрема, відповідно до ст. 913 ЦК України перевезення вантажу, пасажирів, багажу, пошти може здійснюватися кількома видами транспорту за єдиним транспортним документом (пряме змішане сполучення). Відносини організацій, підприємств транспорту, що здійснюють перевезення у прямому змішаному сполученні, визначаються за домовленістю між ними.

У такому разі ми говоримо саме про часткову множинність тому, що між учасниками перевезення існує поділ у виконанні єдиного зобов'язання з перевезення та відповідальності за його невиконання чи неналежне виконання.

Прикладом часткового зобов'язання може бути зобов'язання, яке впливає з відносин зберігання речей, що є предметом спору. Так, відповідно до ст. 976 ЦК України дві або більше осіб, між якими виник спір про право на річ, можуть передати цю річ третій особі, яка бере на себе обов'язок після вирішення спору повернути річ особі, визначеній за рішенням суду або за погодженням усіх осіб, між якими є спір.

Річ, яка є предметом спору, може бути передана на зберігання за рішенням суду. Зберігачем у цьому разі може бути особа, призначена судом, або особа, визначена за домовленістю сторін, між якими є спір. Річ передається на зберігання іншій особі за її згодою, якщо інше не встановлено законом. Зберігач має право на плату за рахунок сторін, між якими є спір.

Як зазначає Г. Г. Гриценко відносини між цими особами (їх згода на передання цієї речі на зберігання іншій особі) є внутрішніми відносинами множинності осіб. Відносини із зберігачем – зовнішні відносини, які, як правило, є частковим зобов'язанням у частині оплати послуг зберігача [100, с. 60].

Часткова множинність можлива і у відносинах страхування, зокрема у випадках співстрахування. Відповідно до ст. 986 ЦК України за згодою страхувальника предмет договору страхування може бути застрахований за одним договором страхування кількома страховиками (співстрахування) з визначенням прав та обов'язків кожного із страховиків. За погодженням між співстраховиками і страхувальником один із співстраховиків може представляти всіх інших співстраховиків у відносинах із страхувальником, залишаючись відповідальним перед ним у розмірах своєї частки.

Часткова множинність може виникати й у деліктних зобов'язаннях. Як зазначається у фаховій літературі, мова йде про випадки, коли заподіяна шкода є результатом дій кількох осіб, однак їхні дії не були спільними, а також заподіяння шкоди кількома неповнолітніми [287, с. 21].

Відповідно до п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» [306] шкода, заподіяна кількома особами, відшкодовується кожною з них в частині, заподіяної нею (в порядку часткової відповідальності).

Будь-яке зобов'язання з відшкодування шкоди, зокрема зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, виникає на підставі завдання майнової (матеріальної) та/або моральної шкоди іншій особі. Заподіяння шкоди є власне тим фактом, який спричинює виникнення у потерпілого права на таке відшкодування, а в боржника - обов'язку відшкодувати завдану шкоду.

Для виникнення такого зобов'язання вагомою є пряма законодавча вказівка на те, що особа, яка завдала шкоду, повинна її відшкодувати особі, якій завдано шкоду. Як висновок, хоча множинність осіб у зобов'язанні з відшкодування шкоди виникає на підставі завдання шкоди, передумовою для цього є існування законодавчої вказівки, яка зобов'язує заподіювачів шкоди або ж інших осіб, визначених законом, відшкодувати таку шкоду [470, с. 56].

Зокрема, часткова множинність може виникати у таких випадках: якщо малолітня особа завдала шкоди як з вини батьків (усиновлювачів) або опікуна, так і з вини закладів або особи, що зобов'язані здійснювати нагляд за нею, батьки (усиновлювачі), опікун, такі заклади та особа зобов'язані відшкодувати шкоду у частці, яка визначена за домовленістю між ними або за рішенням суду (ч. 4 ст. 1178 ЦК України); шкода, завдана спільними діями кількох малолітніх осіб, відшкодовується їхніми батьками (усиновлювачами), опікунами в частці, яка визначається за домовленістю між ними або за рішенням суду (ч. 1 ст. 1181 ЦК України); якщо в момент завдання шкоди кількома малолітніми особами одна з них перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції опікуна, цей заклад відшкодовує завдану шкоду у частці, яка визначається за рішенням суду (ч. 2 ст. 1181 ЦК України); шкода, завдана спільними діями кількох неповнолітніх осіб, відшкодовується ними у частці, яка визначається за домовленістю між ними або за рішенням суду (ч. 1 ст. 1182 ЦК України); якщо в момент завдання шкоди кількома неповнолітніми особами одна з них перебувала в закладі, який за законом здійснює щодо неї функції піклувальника, цей заклад відшкодовує завдану шкоду у частці, яка визначається за рішенням суду (ч. 2 ст. 1182 ЦК України) та ін.

При визначенні часток суд може брати до уваги вік малолітніх, участь кожного малолітнього у завданні шкоди, можливе часткове відшкодування шкоди в добровільному порядку тощо [289, с. 81].

Крім вказаних вище випадків, прикладом часткової пасивної множинності є відшкодування шкоди, заподіяної у стані крайньої необхідності. Відповідно до ч. 2 ст. 1171 ЦК України враховуючи обставини, за яких було завдано шкоди у стані крайньої необхідності, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка завдала шкоди, або зобов'язати кожного з них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити їх від відшкодування шкоди частково або в повному обсязі.

Для настання часткової відповідальності необхідно, щоб дії кожного із заподіювачів шкоди, мали самостійний характер, а також можна було визначити обсяг шкоди, заподіяний кожним із заподіювачів шкоди.

Часткові зобов'язання можуть виникати у випадку спадкування за законом або заповітом. Прикладом може слугувати спадкування вкладу за договором банківського вкладу. Відповідно до ч. 1 ст. 1058 ЦК України за договором банківського вкладу (депозиту) одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), що надійшла, зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та проценти на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановлених договором. Згідно з договором банківського вкладу таке зобов'язання не є особистим, тому зі смертю вкладника воно не припиняється. Відповідно до ст. 1228 ЦК України вкладник має право розпорядитися своїм правом на вклад у банку (фінансовій установі) на випадок своєї смерті, склавши заповіт або зробивши відповідне розпорядження банку (фінансовій установі). Право на вклад входить до складу спадщини незалежно від способу розпорядження ним. Тобто у випадку смерті вкладника його спадкоємці отримують вклад у певних частках відповідно до заповіту або до закону. До спадкоємців переходять всі права та обов'язки в порядку універсального правонаступництва. Тобто у такому разі на стороні вкладника є декілька осіб, що свідчить про існування множинності на стороні кредитора.

На підставі спадкування часткова множинність може виникнути і за договором банківського рахунка. Відповідно до ч. 1 ст. 1066 ЦК України за договором банківського рахунка банк зобов'язується приймати і зараховувати на рахунок, відкритий клієнтові (володільцеві рахунка), грошові кошти, що йому надходять, виконувати розпорядження клієнта про перерахування і видачу відповідних сум з рахунка та проведення інших операцій за рахунками. Отже, предметом договору є виконання різноманітних розрахункових і касових операцій, характер і сума яких визначається волею клієнта.

Закон передбачає існування часткової множинності на підставі ч. 1 ст. 1282 ЦК України, відповідно до якої спадкоємці зобов'язані задовольнити вимоги кредитора повністю, але в межах вартості майна, одержаного у спадщину. Кожен із спадкоємців зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора особисто, у розмірі, який відповідає його частці у спадщині.

Таким чином, за наявності кількох спадкоємців загальний обсяг задоволення вимог кредиторів спадкодавця обмежується розміром спадщини, а відповідальність за боргами спадкодавця кожного із спадкоємців обмежується розміром його частки у спадковому майні [464, с. 1034].

У п. 32 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ №5 від 30.03.2012 р. «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин» [308] роз'яснено, що з урахуванням положення ст. 1282 ЦК України спадкоємці боржника за умови прийняття спадщини є боржниками перед кредитором у межах вартості майна, одержаного у спадщину. При цьому спадкоємці несуть зобов'язання погасити нараховані відсотки і неустойку тільки в тому випадку, якщо вони вчинені позичальникові за життя. Інші нараховані зобов'язання фактично не пов'язані з особою позичальника і не можуть присуджуватися до сплати спадкоємцями.

Октябрським районним судом м. Полтави задоволено позов товариства з обмеженою відповідальністю «Юнсон» до ОСОБА_2, ОСОБА_3 та ОСОБА_4 про стягнення боргу кредитором спадкодавця. Судом встановлено, що ОСОБА_7 та покійна ОСОБА_5 знаходилися у договірних правостосунках на підставі договору суборенди нерухомого майна. Остання мала перед позивачем заборгованість у сумі 14750 гривень 08 копійок, яку не сплатила, померла. Після її смерті відкрилася спадщина, від прийняття якої не відмовилися та яку успадкували відповідачі. Позивач, як кредитор спадкодавця, у встановлений ч. 2, 3 ст. 1281 ЦК України строк, пред'явив до спадкоємців вимоги про погашення боргу. Перед успадкуванням майна вони були обізнані, що

спадкодавець мала борги, які вони успадкують разом зі спадковим майном. Спадкоємці успадкували спадщину у рівних частках і добровільно, на вимогу кредитора, шляхом одноразового платежу, борг спадкодавця не погасили. З цих підстав позивач має право прохати суд про накладення стягнення на майно, яке передане спадкоємцям в натурі, що і зробив, звернувшись до суду. Також має право на стягнення трьох відсотків річних від суми боргу та інфляційних втрат, внаслідок прострочення виконання грошового зобов'язання, про що теж прохає суд. За його підрахунками, не оспореними відповідачами, розмір трьох відсотків річних від суми боргу та інфляційних втрат становить 203 гривні 67 копійок та 1111 гривень 81 копійка відповідно. Ціна спадкового майна, яке отримано відповідачами, є достатньою для задоволення вимог кредитора. Внаслідок того, що спадкоємці майна покійної боржниці ОСОБА_5 добровільно, шляхом одноразового грошового платежу, не сплатили її боргу кредитору, його право на погашення боргу у визначений законом спосіб є порушеним і тому підлягає захисту у встановленому законом порядку через накладення стягнення на майно, яке передано спадкоємцям в натурі. З цих підстав позовні вимоги підлягають задоволенню у повному обсязі. В рахунок погашення боргу спадкодавця ОСОБА_5 перед кредитором - товариством з обмеженою відповідальністю «Юнсон» у розмірі 16065 гривень 56 копійок, накласти стягнення на спадкове майно, яке передано ОСОБА_2, ОСОБА_3 та ОСОБА_4, як спадкоємцям ОСОБА_5, у рівних частках по 1/3 частині, у розмірі її боргу, на користь товариства з обмеженою відповідальністю «Юнсон» [351].

Зобов'язання з частковою множинністю може виникнути в інших випадках, передбачених законом. Відповідно до ч. 4 ст. 120 ЗК України у разі набуття права власності на жилий будинок, будівлю або споруду кількома особами право на земельну ділянку визначається пропорційно до часток осіб у праві власності жилого будинку, будівлі або споруди. Ч. 5 цієї статті передбачає, що у разі набуття права власності на жилий будинок, будівлю або

споруду фізичними або юридичними особами, які не можуть мати у власності земельних ділянок, до них переходить право користування земельною ділянкою, на якій розташований жилий будинок, будівля або споруда, на умовах оренди.

Отже, у цьому випадку земельна ділянка, на якій розташований будинок може бути передана у спільну власність або в оренду власникам будівлі. Відповідно до ч. 1 ст. 6 Закону України «Про оренду землі» [328] орендарі набувають права оренди земельної ділянки на підставах і в порядку, передбачених Земельним кодексом України, Цивільним кодексом України, цим та іншими законами України і договором оренди землі.

Варто зауважити, що відповідно до ст. 3 Закону України «Про оренду землі» об'єктами оренди є земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, юридичних осіб, комунальній або державній власності. Відповідно до листа Держземагентства України від 03.04.2013 р. № 5601/17/11-13 [226], на земельну ділянку може бути укладено договір оренди землі, в якому сторонами (орендарями) виступатимуть кілька осіб (множинність сторін). Нарахування орендної плати в цьому разі буде здійснюватися пропорційно тій частині площі будівлі, що перебуває у власності кожного співвласника.

Зазначимо, що частина (частка) земельної ділянки не може бути об'єктом оренди землі, оскільки відповідно до ст. 3 Закону України «Про оренду землі» об'єктом оренди є земельні ділянки, що перебувають у власності громадян, юридичних осіб, комунальній та державній власності, а отже, укладання договору оренди землі можливе лише на земельну ділянку із зазначенням у ньому відомостей про об'єкт оренди (земельної ділянки) та відповідно всіх орендарів.

У зобов'язаннях з частковою множинністю сторони повинні узгоджувати свої дії. У випадку визнання договору недійсним наслідки поширюються на всіх часткових боржників чи кредиторів, а не на одного з них.

Не є зобов'язаннями з множинністю осіб відносини пайової участі у будівництві. Між суб'єктами, які уклали цей договір не виникає множинності осіб, оскільки кожен пайовик окремо укладає договір із забудовником щодо будівництва квартири чи іншого приміщення з точним визначенням розміру об'єкта, його розташування. Метою договору є набуття права власності на конкретний об'єкт нерухомості.

2.2. Особливості виконання часткових зобов'язань

Виконання зобов'язань – це фактичне вчинення дій, які складають об'єкт зобов'язання, чи утримання від їх вчинення. Метою виконання зобов'язання є забезпечення для сторін можливості отримання тих майнових чи немайнових благ, заради яких виникло зобов'язання. Виконання зобов'язання є його динамічним станом, який підпорядкований певним правовим принципам і завдяки якому реалізуються (здійснюються) права й обов'язки сторін зобов'язання. Серед низки принципів, яким має відповідати виконання договірною зобов'язання, одним із основних є принцип належного виконання [162, с. 84].

Щодо часткових зобов'язань, то в юридичній літературі вказується, що процес їх виконання немає жодних особливостей порівняно з виконанням звичайних зобов'язань. Характер його залежить від того, є відповідне правовідношення одностороннім чи двостороннім, а в межах цих видів – простим чи складним [434, с. 184].

Проте, оскільки ці зобов'язання є різновидом зобов'язань з множинністю суб'єктів, погоджуємось з О. С. Іоффе, який вказував, що на зобов'язання з множинністю осіб поширюються ті самі правила, що й на цивільне зобов'язальне правовідношення загалом. Проте в деяких питаннях, пов'язаних, зокрема, з виконанням, вони потребують особливого регулювання. Якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів, необхідно встановити, хто з них і

в якому обсязі має право вимагати від боржника виконання покладеного на нього обов'язку. При участі у зобов'язанні кількох боржників не менш важливо виявити, хто з них і в якому обсязі повинен виконати їх спільний обов'язок перед кредитором. Якщо ж зобов'язання характеризується множинністю як кредиторів, так і боржників, то суттєвими є обидва вказані питання [154, с. 70].

Розглядаючи процес виконання часткових зобов'язань, варто зазначити, що можуть виникнути такі ситуації: 1) предметом зобов'язання є подільний предмет, тому можливо визначити чітко розмір виконання; 2) предмет часткового зобов'язання є неподільним, тому не можна визначити, яку його частину повинен виконати конкретний суб'єкт, наприклад, земельна ділянка під будинком, який належить особам на праві спільної власності.

Б. Е. Кензеев зазначає, що виконання часткового зобов'язання передбачає участь у зобов'язанні особи (на стороні боржника чи (та) кредитора) тільки в певній, наперед визначеній частці. Ця частка може бути рівною з частками інших осіб, але такий розподіл не є обов'язковою вимогою. Частки осіб на стороні зобов'язання можуть бути виражені у відсотках або в дробах, що з точки зору закону особливого значення не має. Проте, виходячи з аналізу різних нормативно-правових актів юридично більш правильним є вираження частки в дробах, а не у відсотках [172, с. 104-105].

Відповідно до змісту ст. 540 ЦК України кожний боржник зобов'язаний виконати зобов'язання у певній частці і відповідно не несе відповідальності за невиконання зобов'язання іншими боржниками. Щодо кредитора, то він також може вимагати виконання не всього зобов'язання, а лише в певній частці. Якщо кредитор не отримав виконання від одного з боржників, він не має права вимагати недоотримане від решти боржників. Кожен із боржників у частковому зобов'язанні вважається таким, що належним чином виконав своє зобов'язання, після виконання свого обов'язку.

У частковому пасивному зобов'язанні кожен із боржників зобов'язаний здійснити кредиторів виконання лише в певній частці, у результаті чого

боржник, який виконав свій обов'язок, вибуває із зобов'язання, але воно зберігає силу для решти боржників, поки і вони не виконають своїх обов'язків [154, с. 70-71].

Аналогічна позиція відображається й у судовій практиці. Зокрема, відповідно до постанови Вищого господарського суду України від 23.12.2009 р. по справі № 2/37 вказано таке: Зобов'язання з множинністю осіб за суттю виконання є частковим або дольовим. Це означає, що кожний боржник має обов'язок виконати зобов'язання тільки в певній частці і не несе відповідальність за невиконання зобов'язання іншими боржниками. Так само і кредитор має право вимагати виконання не всього зобов'язання в цілому, а тільки в певній частці. Частки учасників такого зобов'язання за загальним правилом визнаються рівними. За своєю структурою часткове зобов'язання із множинністю осіб є близьким до зобов'язань з одним боржником або одним кредитором. Якщо один із співборжників виконав свій обов'язок або один із співкредиторів отримав на свою користь виконання, він вибуває із зобов'язання. Зобов'язання для цієї особи припиняється. В цілому часткове зобов'язання із множинністю осіб припиняється після його повного виконання останнім із боржників та отриманням виконання останнім із кредиторів [309].

Характеризуючи часткові зобов'язання за цивільним законодавством Японії С. Вагацума та Т. Аріідзумі також вказують на те, що кожен кредитор чи боржник може розпоряджатись зобов'язанням самостійно. Відносини між одним із кредиторів і боржником чи боржником та одним із кредиторів не впливають на інших учасників зобов'язання [363, с. 295].

Відносна самостійність прав вимоги (обов'язків) часткових кредиторів (боржників) проявляється у тому, що погашення зобов'язання виконанням (та з інших підстав, які передбачені договором чи законом) відбувається незалежно від вимог (обов'язків) інших співкредиторів (співборжників) [251, с. 167]. На думку Л. Ж. Морандьєра вимоги за частковими зобов'язаннями є настільки одна від одної незалежними, що в разі неплатоспроможності одного з

боржників кредитор не може стягнути з інших те, що він не отримав від неплатоспроможного боржника [258, с. 631].

Незважаючи на те, що виконання часткових зобов'язань має спільні риси з виконанням звичайних цивільно-правових зобов'язань, вони мають певні відмінності. Вище ми зазначали, що виконання зобов'язання одним із часткових боржників, не призводить до припинення зобов'язання в цілому. Тобто, якщо один із боржників виконав зобов'язання у належній йому частці, то це призводить лише до того, що кредитор не може вимагати у нього виконання будь-яких інших обов'язків. Разом з тим, саме зобов'язання не вважається припиненим на підставі ст. 599 ЦК України.

Виконання одним із часткових боржників покладеного на нього обов'язку або прийняття одним із часткових кредиторів належної йому частини виконаного не припиняє зовнішнього правовідношення. Зовнішнє правовідношення буде вважатися припиненим тільки тоді, коли кожен з часткових боржників/кредиторів виконає/прийме виконання зобов'язання в розмірі, визначеному їх часткою. При цьому, слід зазначити, що у випадку припинення зовнішнього правовідношення припиниться й внутрішнє правовідношення.

У разі належного виконання одним із боржників свого обов'язку, він не застрахований від настання несприятливих наслідків для нього, зумовлених невиконанням зобов'язання іншими боржниками. Такий висновок можна пояснити на прикладі наслідків, які настають для учасників товариства з обмеженою відповідальністю у випадку невиконання свого обов'язку з внесення внеску до статутного капіталу. Відповідно до ч. 2 ст. 10 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», якщо товариство створюється кількома особами, такі особи у разі необхідності визначення взаємовідносин між ними щодо створення товариства можуть укласти договір про створення товариства в письмовій формі. Договір про створення товариства може встановлювати порядок заснування товариства,

умови здійснення спільної діяльності щодо створення товариства, розмір статутного капіталу, частку у статутному капіталі кожного з учасників, строки та порядок внесення вкладів та інші умови. Договір про створення товариства діє до дня державної реєстрації товариства, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання.

Зобов'язання учасників є частковими, а отже внесення частки учасником до статутного фонду повинно було б призводити до припинення його зобов'язання, а також забезпечувати його від ризиків, пов'язаних із невиконанням зобов'язань іншими учасниками товариства. Проте, відповідно до ч. 2 ст. 15 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю», якщо учасник товариства не вніс вклад для погашення заборгованості протягом наданого додаткового строку, виконавчий орган товариства має скликати загальні збори учасників, які можуть прийняти одне з таких рішень: 1) про виключення учасника товариства, який має заборгованість із внесення вкладу; 2) про зменшення статутного капіталу товариства на розмір неоплаченої частини частки учасника товариства; 3) про перерозподіл неоплаченої частки (частини частки) між іншими учасниками товариства без зміни розміру статутного капіталу товариства та сплату такої заборгованості відповідними учасниками; 4) про ліквідацію товариства. Отже, у цьому разі невиконання зобов'язання одним із учасників може призвести до настання негативних наслідків для всіх учасників товариства [396, с. 33].

Відповідно до ст. 527 ЦК України боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок, а кредитор - прийняти виконання особисто, якщо інше не встановлено договором або законом, не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Кожна із сторін у зобов'язанні має право вимагати доказів того, що обов'язок виконується належним боржником або виконання приймається належним кредитором чи уповноваженою на це особою, і несе ризик наслідків неперед'явлення такої вимоги.

На практиці може виникнути ситуація, коли у пасивному частковому зобов'язанні один боржник виявить бажання виконати зобов'язання у повному обсязі. У такому випадку можна говорити фактично про два зобов'язання: зобов'язання цього боржника, а також зобов'язання іншого боржника, яке є чужим зобов'язанням.

У випадку виконання чужого зобов'язання необхідно застосовувати норму, яка регулює порядок виконання зобов'язання третьою особою. У сучасному іноземному законодавстві склалися різні підходи до виконання зобов'язання третьою особою: 1) прокредиторський, за яким кредитор може взагалі не зважати на заперечення боржника проти виконання зобов'язання третьою особою (§ 267 Німецького цивільного уложення, ст. 431 ЦК Азербайджану, ст. 383 ЦК Туркменістану, ст. 1815 ЦК Латвії); 2) проборжниковський підхід, за яким виконання зобов'язання третьою особою можливе лише з відома та за згодою боржника (законодавство країн загального права); 3) збалансований підхід, за яким кредитор зобов'язаний прийняти виконання від третьої особи, яка має законний інтерес у виконанні чужого зобов'язання (ст. 8:73 ЦК Нідерландів) та боржник не виконав зобов'язання або очевидно, що не виконає його у належний строк (ст. 7:106 Принципів європейського договірної права). Боржник може виступити проти такого виконання, якщо доведе, що воно завдає йому збитків, а іноді закон навіть позбавляє третю особу права на суброгацію, якщо вона виконала зобов'язання всупереч волі боржника (ст. 1236 Кодексу Наполеона, ст. 1236 ЦК Бельгії) [102, с. 64].

Відповідно до ч. 1 ст. 528 ЦК України виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою.

Згідно зі змістом ч. 3 ст. 528 ЦК України інша особа може задовольнити вимогу кредитора без згоди боржника у разі небезпеки втратити право на майно боржника (право оренди, право застави тощо) внаслідок звернення кредитором стягнення на це майно. У цьому разі до іншої особи переходять права кредитора у зобов'язанні і застосовуються положення статей 512-519 цього Кодексу. Щодо часткових зобов'язань з множинністю осіб, то варто погодитись з Г. Г. Гриценко, яка вказує, що при виконанні часткового зобов'язання такої небезпеки не виникає. Тому, якщо один із часткових боржників запропонує кредитору виконання зобов'язання в цілому, останній не має права приймати таке виконання без згоди інших часткових боржників, інакше таке виконання буде вважатися неналежним, а кредитор – таким, що отримав безпідставне збагачення. Якщо один із часткових боржників пропонує кредитору виконання всього зобов'язання без відома інших боржників, а останні згодом не схвалюють його дії, кредитор також ризикує вважатися таким, що порушив зобов'язання. Частковий боржник, який виконав усе зобов'язання, не зможе претендувати на регрес до інших часткових боржників, йому належить лише право на позов із безпідставного збагачення до кредитора [102, с. 65].

І. Б. Новицький також вказував, що кожен боржник платить у розмірі своєї частки. Якщо з якоїсь причини один із часткових боржників сплатить більше своєї частки, він може пред'явити до кредитора позов із безпідставного збагачення або за наявності необхідних для цього умов, позов до другого боржника за правилами ведення справ іншої особи без доручення [276, с. 202].

Аналогічну позицію висловлює і Б. Е. Кензєв, який зазначає, що боржник, який виконав зобов'язання в повному обсязі за інших боржників, не має права на регресну вимогу до решти боржників. За відсутності вказівки від таких боржників на виконання їх обов'язку, наявне безпідставне збагачення інших боржників чи кредитора, і такий боржник, який виконав зобов'язання, має право пред'явити до інших боржників вимогу про повернення безпідставно набутого [172, с. 117].

Як слушно зазначає А. Цибань, суб'єктивний цивільний обов'язок виникає з умови договору чи правової норми, якими встановлюється характер та міра необхідної поведінки, вихід за межі яких може вважатися як невиконання або неналежне виконання цивільного обов'язку [456, с. 62]. Кредитори в активному частковому зобов'язанні мають право вимагати від боржника виконання зобов'язання у певній частці, яка є рівною, якщо інше не встановлено договором або актами цивільного законодавства. При активній частковій множинності кожен кредитор володіє не частиною суб'єктивного права, а правом на отримання надання за зобов'язанням, але не повного, а часткового (відповідно до своєї частки) [172, с. 119]. Виконання боржником обов'язку лише перед одним із кредиторів у межах його частки не вважається належним виконанням зобов'язання. Боржник залишається зобов'язаним до повного виконання обов'язку і перед іншим кредитором.

Згідно зі змістом ст. 527 ЦК України, щоб зобов'язання було виконане належним чином, в активному частковому зобов'язанні боржник повинен виконати зобов'язання кожному із кредиторів у певній частці. Якщо боржник виконає зобов'язання у повному обсязі одному з кредиторів, таке виконання буде вважатись належним лише тоді, коли інші кредитори висловили свою згоду на таке виконання. Подібне правило містить ЦК Грузії [75], у ч. 2 ст. 373 якого вказано, якщо виконання зобов'язання прийняла неправомочна особа, зобов'язання буде вважатись виконаним за умови, що кредитор дав згоду на це або отримав вигоду від такого виконання.

У протилежному випадку, виконання буде вважатись неналежним, і відповідно для сторін настануть наслідки, передбачені законодавством. Кредитор, який отримав виконання, буде розглядатись як особа, яка набула майно без достатніх правових підстав, і до нього будуть застосовані наслідки, передбачені ст. ст. 1212-1215 ЦК України.

Кредитор, який одержав належне йому виконання, вибуває із зобов'язання, але воно зберігає силу для решти кредиторів, поки й вони не реалізують

належне їм право. Кредитор в активному частковому зобов'язанні, який отримав виконання, не має права пред'являти до боржника жодних претензій, пов'язаних з неналежним виконанням зобов'язання іншому кредиторіві, передбачених ст. 611 ЦК України.

У змішаному частковому зобов'язанні кожен з кредиторів може вимагати виконання в певній частці від кожного з боржників, а кожен із боржників повинен виконати зобов'язання в розмірі належної йому частки.

Дії часткових кредиторів (боржників) щодо виконання зобов'язань не впливають на обсяг прав та обов'язків інших кредиторів (боржників) і, як правило, не потребують погодження з ними. Крім того, у частковому зобов'язанні обсяг прав (обов'язків) часткових кредиторів (боржників), порядок виконання часткового зобов'язання, а також самостійність тих осіб, які утворюють множинність, у відносинах з протилежною стороною, абсолютно не залежить від виду множинності осіб (активної, пасивної, змішаної) [102, с. 66].

Як і в будь-якому зобов'язанні, у частковому зобов'язанні боржники мають право пред'являти заперечення проти вимог кредитора. Проте, ці заперечення можуть стосуватись відносин конкретного кредитора та конкретного боржника, і не поширюються на відносини інших кредиторів та боржників.

Як ми вже зазначали, у випадку смерті вкладника, його права переходять до спадкоємців, що може призвести до виникнення множинності на стороні кредитора. У зв'язку з цим виникає питання щодо особливостей виконання цього договору. Оскільки гроші є об'єктом подільним, то на стороні вкладника виникає часткова множинність. З огляду на це кожен зі спадкоємців має право вимагати тільки суму вкладу, яка відповідає його частці у спадковому майні. Водночас, як зазначає Л. Г. Єфімова, при виконанні договорів банківського вкладу на користь декількох спадкоємців померлого вкладника на практиці нерідко виникали ситуації, коли банки невзмізи були поділити суму вкладу без залишку відповідно до тих часток, які вказані у свідоцтві про право на

спадщину. <...> Відповідно виникає питання: який тип множинності виникає в такому зобов'язанні. Для вирішення цієї проблеми можливі декілька підходів. По-перше, можна все зобов'язання за договором банківського вкладу кваліфікувати як солідарне, оскільки наявний неподільний предмет виконання з урахуванням конкретних умов – неможливо без залишку поділити всю суму вкладу. По-друге, таке зобов'язання можна кваліфікувати як часткове зобов'язання з неподільним залишком. В останньому випадку виникає певне «складне» зобов'язання, яке складається з двох частин: часткового зобов'язання – в межах суми вкладу, яка може бути розділена згідно спадкових часток, і солідарного (або солідарно-часткового зобов'язання) в межах неділимого залишку[134].

У випадку спадкування прав володільця рахунка за договором банківського рахунка всі спадкоємці мають право на відповідну частку спадкового майна, в тому числі й за договором банківського рахунка. В разі вимоги про одержання грошових коштів кожен зі спадкоємців отримає свою частку коштів з рахунка. Якщо деякі зі спадкоємців не бажають припинення договору банківського вкладу, це відображається на правах інших спадкоємців. У випадку отримання спадкоємцями залишків з банківського рахунка і припинення договору, можна говорити про активну часткову множинність.

Важливе значення у часткових зобов'язаннях має перебіг строку позовної давності, а саме: стосується він всіх боржників чи одного з них? Досліджуючи часткові зобов'язання М. Пляніоль зробив висновок, що якщо один із боржників прострочив виконання, то наслідки цього стану стосуються тільки його, оскільки прострочка зовсім не стосується інших боржників. Якщо давність зупинена чи перервана на користь одного з кредиторів чи проти одного з боржників, то він один користується перевагами чи зазнає негативних наслідків цього, і давність продовжує спливати на користь чи проти інших [222, с. 229].

Д. В. Трут з цього приводу зазначає, що якщо один із боржників визнає свій борг, то переривання строку позовної давності повинне відбутися лише щодо того з боржників, який цей борг визнав. Те саме стосується й зупинення строку позовної давності – якщо виконанню часткового зобов'язання перешкоджала непереборна сила, то строк позовної давності зупиняється лише щодо цього боржника. Ті самі правила повинні діяти й у випадку активної часткової множинності осіб [438, с. 157]. Ю. В. Мица також підтримує цю позицію та вказує, що вплив строку позовної давності щодо вимоги кредитора чи одного із співкредиторів щодо одного із співборжників сам по собі не впливає на право вимоги кредитора до інших співборжників [251, с. 168].

Позиції цих науковців є слушними. Оскільки боржники не відповідають за зобов'язаннями один одного, то й вплив чи зупинення строку позовної давності щодо одного з них не повинен впливати на відносини кредитора з іншими боржниками. Аналогічно слід вирішувати питання й у часткових зобов'язаннях з активною множинністю. Якщо вплив строк позовної давності у відносинах одного з кредиторів та боржника, то це не призводить до зупинення строку позовної давності у відносинах інших кредиторів з боржником, оскільки кожному з них він повинен виконати зобов'язання у певній частці.

У зобов'язаннях з частковою множинністю можливе переведення боргу на іншу особу та відступлення права вимоги. Якщо передбачається заміна всіх боржників у зобов'язанні, то вона відбувається за загальним правилом, встановленим ст. 520 ЦК України, тобто з отриманням згоди кредитора на проведення заміни.

Складнішою буде ситуація, коли замінити необхідно одного з часткових боржників. Так само, як і в разі заміни всіх боржників у такому випадку безперечно необхідно отримати згоду кредитора. Невирішеним є питання, чи потрібно отримувати згоду інших боржників у вказаному випадку. Д. В. Трут зазначає, що відповідно до ст. 520 ЦК України немає правових передумов

стверджувати про необхідність згоди на такий правочин зі сторони інших боржників [436, с. 45].

Враховуючи те, що зобов'язання є частковими, заміна одного з боржників фактично не може вплинути на обсяг прав та обов'язків інших боржників. Проте в окремих випадках (ч. 2 ст. 15 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю») невиконання зобов'язання одним із часткових боржників може негативно позначитись на становищі інших співборжників.

Крім того, згідно зі змістом ст. 521 ЦК України форма правочину щодо заміни боржника у зобов'язанні визначається відповідно до положень статті 513 цього Кодексу. Тобто правочин про заміну боржника повинен бути укладений в тій самій формі, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання. Часткові зобов'язання часто виникають на підставі договору, зміна якого допускається лише за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або законом (ч. 1 ст. 651 ЦК України). Отже, з огляду на цю позицію для заміни одного з боржників необхідна згода всіх інших боржників у частковому зобов'язанні.

У активних часткових зобов'язаннях також можливе відступлення права вимоги та переведення боргу. Відповідно до ч. 1 ст. 516 ЦК України заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, якщо інше не встановлено договором або законом. Правочин щодо заміни кредитора має бути вчинений у тій самій формі, що й правочин, на підставі якого виникло зобов'язання. Якщо змінюються всі кредитори у зобов'язанні, проблем фактично не виникає, необхідно тільки повідомити боржника про нових кредиторів в порядку, передбачено ч. 2 ст. 516 ЦК України.

Якщо у зобов'язанні передбачається заміна одного з кредиторів, то чи потрібно отримувати згоду решти кредиторів на таку заміну? Чинним законодавством це питання не врегульовано. Ст. 514 ЦК України передбачає лише, що до нового кредитора переходять права первісного кредитора у

зобов'язанні в обсязі і на умовах, що існували на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлено договором або законом.

В. А. Белов зазначає, що при частковій множинності осіб для відступлення всього комплексу прав (переведення боргу щодо всього предмета зобов'язання) потрібно укласти угоду з усіма частковими кредиторами (боржниками), інакше предметом відступлення прав (переведення боргу) буде лише частина всього предмета часткового зобов'язання [27, с. 238]. Б. Е. Кензеєв досліджуючи питання заміни кредитора у частковому зобов'язанні вказує, що замінити одного зі співкредиторів на третю особу можливо тільки зі згоди всіх інших співкредиторів і боржника. Автор у такому випадку прирівнює заміну кредитора до зміни умов договору за згодою сторін [172, с. 122].

Д.В. Трут висловлює думку, що у часткових активних зобов'язаннях заміна одного з кредиторів за загальним правилом (ст. 516 ЦК України) повинна відбуватися без згоди боржника. Щодо згоди інших кредиторів, хоч це прямо не передбачено чинним законодавством, автор вважає, що її також не потрібно, оскільки заміна одного кредитора жодним чином не впливає на права та обов'язки інших кредиторів [436, с. 47]. Щодо можливості відступлення права вимоги та переведення боргу у частковому зобов'язанні Г. Г. Гриценко також вказує, що згоди інших співкредиторів (співборжників) не потрібно, бо відбувається заміна кредиторів (боржників) у певній чітко визначеній частині об'єкту зобов'язання [99, с. 135].

Для вирішення цього питання необхідно проаналізувати положення чинного законодавства. Відповідно до ч. 1 ст. 516 ЦК України заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, якщо інше не встановлено договором або законом. Згідно зі змістом ч. 1 ст. 653 ЦК України у разі зміни договору зобов'язання сторін змінюються відповідно до змінених умов щодо предмета, місця, строків виконання тощо.

Враховуючи вищенаведене, можна констатувати, що заміна кредитора не призводить до зміни умов договору, прав і обов'язків сторін. Мова йде лише

про заміну суб'єкта. Отже, за загальним правилом згоди боржника у такому випадку не потрібно. Водночас, враховуючи диспозитивні засади регулювання цивільних правовідносин, договором може бути встановлено умову про необхідність отримання згоди боржника на заміну кредитора.

При відступленні права вимоги у частковому зобов'язанні інші співкредитори можуть бути переважно зацікавлені у його набутті. Вважаємо, що у такому випадку доцільно застосувати за аналогією ч. 1 ст. 362 ЦК України, яка передбачає, що у разі продажу частки у праві спільної часткової власності співвласник має переважне право перед іншими особами на її купівлю за ціною, оголошеною для продажу, та на інших рівних умовах, крім випадку продажу з публічних торгів, оскільки в часткових зобов'язаннях з активною множинністю також один або декілька співкредиторів можуть бути зацікавлені у набутті прав, які інший співкредитор має намір передати третій особі. Тобто у разі заміни кредитора у часткових зобов'язаннях необхідно зважати на те, передається право кредитора відплатно чи безвідплатно. У випадку відплатного передання права, вимагається згода інших кредиторів на відступлення права вимоги одним з них.

Щодо можливості застосування прощення боргу в часткових зобов'язаннях, потрібно зазначити наступне. Якщо один із боржників виконав зобов'язання у належній йому частці, то кредитор не може вимагати у нього виконання будь-яких інших обов'язків. З огляду на це, кредитор має також право здійснити прощення боргу одному із часткових боржників. Водночас, відносини кредитора і даного боржника не будуть впливати на відносини кредитора з іншими боржниками у частковому зобов'язанні. Тобто у випадку прощення боргу одному з часткових боржників, інші часткові боржники залишаються зобов'язаними в межах своєї частки.

2.3. Відповідальність за невиконання чи неналежне виконання часткових зобов'язань.

Сторони у зобов'язальному правовідношенні є носіями певних прав і обов'язків. Боржник як носій обов'язку повинен його сумлінно виконувати. Порухення зобов'язання призводить до настання несприятливих наслідків для сторін: кредитор не отримує необхідного задоволення свого інтересу, а до боржника будуть застосовані певні санкції, передбачені договором або законом.

Закріплення в чинному законодавстві правових наслідків порушення зобов'язання є необхідною вимогою забезпечення правового підґрунтя захисту порушених прав сторін у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язань. Адже, відповідно до ст. 599 ЦК України, виконання зобов'язання, проведеного належним чином (щодо предмета договору, суб'єктів, строків, місця тощо) є підставою для його припинення. Якщо ж умови договору були порушені, то для сторони, що допустила такі порушення, настають негативні правові наслідки [160, с. 349-350].

Для розвитку цивільного обігу необхідно, щоб його учасники виконували свої обов'язки належним чином. При порушенні цих обов'язків заподіюється шкода, насамперед кредитору, і, отже, порушується механізм цивільного обігу, від чого страждає все суспільство в цілому. З метою усунення наслідків невиконання чи неналежного виконання зобов'язань існує цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності [346, с. 291], яка є корелятивом поняття свободи: людина має відповідати за свої дії. Право покладає на неї наслідки цих дій [360, с. 323].

Цивільно-правова відповідальність – це невігідні майнові наслідки, які встановлюються законом або договором на випадок невиконання абсолютного обов'язку, а також невиконання або неналежне виконання боржником зобов'язання. Зокрема, це може бути покладення на боржника обов'язку сплатити кредиторів збитки, неустойку тощо [248, с. 25]. І. С. Канзафарова

визначає цивільно-правову відповідальність як обумовлену особливостями предмета і методу цивільно-правового регулювання систему цивільно-правових засобів, за допомогою яких, з одного боку, забезпечується і гарантується захист цивільних прав та інтересів суб'єктів цивільного права, з іншого – здійснюється карально-виховний вплив на правопорушників [163, с. 101-102].

Реалізація будь-якої міри юридичної відповідальності, в тому числі і цивільно-правової, проходить три основних етапи. Перший пов'язаний із встановленням факту правопорушення та його кваліфікацією (підстава, умови відповідальності, обставини, які виключають протиправність поведінки). На другому етапі визначається міра відповідальності (вид і розмір покарання). Третій етап полягає у безпосередньому призначенні (застосуванні) міри юридичної відповідальності [213, с. 279].

Цивільно-правова відповідальність настає за наявності таких умов: 1) наявність шкоди; 2) протиправна поведінка заподіювача шкоди; 3) причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою; 4) вина заподіювача шкоди. Водночас, А. Л. Ткачук до необхідних умов договірної відповідальності відносить порушення суб'єктивного права кредитора та протиправність поведінки несправного боржника, яка полягає у самому факті порушення договірного зобов'язання. Такі умови, як шкода, причинно-наслідковий зв'язок і вина є факультативними, оскільки їх наявність вимагається не завжди [431, с. 13].

Невиконання чи неналежне виконання часткового зобов'язання спричиняє відповідальність, межі якої корелюються із його виконання. При частковій відповідальності кожен зі співборжників зобов'язаний нести відповідальність у тій частці, яка на нього припадає відповідно до договору чи нормативного акту [404, с. 145]. Як впливає зі змісту ст. 540 ЦК України ці частки можуть бути рівними або різними, якщо це передбачено договором або актами цивільного законодавства.

Відповідно до ст. 10:103 Принципів європейського договірного права боржники за частковими зобов'язаннями несуть відповідальність в рівних частках, якщо договором або законом не передбачено інше.

Г. Ф. Шершеневич вказував, що кожен боржник виконує свій обов'язок, кожен віритель здійснює своє право. Проте невиконання котримось із боржників свого зобов'язання зумовлює обов'язок інших вчинити за нього дію, так що, якщо котрийсь із боржників не виконує необхідної дії, його місце займають інші боржники. Відповідальність одних боржників за інших у випадку невиконання і розподіл між ними зобов'язання несправних боржників не знищує часткового характеру всього зобов'язання. Те, ще не було виконано одним із боржників, не може бути стягнуто з будь-кого з інших, а тільки в тій частині, яка припадає на кожного з них за розподілом [478, с. 276].

Характеризуючи часткові зобов'язання М. І. Брагінський наводить такий приклад: двома фірмами укладено договір один договір на пошиття з матеріалів замовника 10 тис. одиниць робочого одягу, при цьому одна фірма має виготовити 60 %, а інша – 40 % замовлення. Якщо договір не виконано, кожна відповідає в межах власної частки, тобто в співвідношенні 60:40 (3:2). Якщо одна з фірм виконала свою частку, а інша – ні, перша не відповідає за другу. І навпаки, якщо замовник сплатить тільки половину вартості робіт, то вимагати решти суми кожна з фірм може лише у межах своєї частки. Так само в межах належних їм часток у праві підрядники можуть пред'являти вимоги замовнику, наприклад, при несплаті (неповній оплаті) замовлення [42, с. 24] .

Кредитор в активному частковому зобов'язанні, який отримав виконання, не має права пред'являти до боржника жодних претензій, пов'язаних з неналежним виконанням зобов'язання іншому кредиторі, передбачених ст. 611 ЦК України. Боржник буде відповідати за невиконання чи неналежне зобов'язання лише перед тими кредиторами, щодо яких він допустив порушення виконання зобов'язання. У випадку неналежного виконання

грошового зобов'язання право на відшкодування в порядку ст. 625 ЦК України мають лише ті кредитори, яким було прострочене виконання.

За порушення часткових зобов'язань може наступати відповідальність у вигляді стягнення неустойки. Розмір неустойки, яка підлягає стягненню з часткових боржників, залежить від розміру їхньої частки у зобов'язанні. Іншими словами кожен із боржників повинен сплатити неустойку від суми невиконаного ним особисто зобов'язання. Якщо сума неустойки визначена у відсотковому відношенні від суми всього зобов'язання, то винна сторона сплачує неустойку у відсотковому відношенні від загальної суми зобов'язання.

Разом з тим, якщо в договорі вказано, фіксований розмір штрафу, безвідносно до розміру чи частки простроченого, то сплачене у вигляді такого штрафу повинне розділитися між кредиторами за тією ж пропорцією, як і сам борг, якщо інше не передбачено договором. Тобто боржник нестиме відповідальність за принципом самого ж зобов'язання [436, с. 46].

Якщо часткове зобов'язання не виконане кількома боржниками, але в різних частках, то в даному випадку слушною є наступна пропозиція: один із боржників, на якого припадає частка у розмірі 70% від об'єкту зобов'язання виконав лише 40% з них (із загальної суми боргу), а інший боржник зовсім не виконав свого обов'язку, то неустойка має сплачуватися обома боржниками порівну, тобто розділитися між ними пропорційно співвідношенню частин боргу, що залишилися невиконаними кожним із них [251, с. 169].

Якщо заподіяно збитки при невиконанні часткового зобов'язання, потрібно враховувати те, в якому обсязі невиконання зобов'язання кожним із боржників призвело до виникнення збитків у кредитора. Відповідно до п 1.3. Роз'яснення ВАС України № 02-5/218 від 30.03.1995 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань за договором поставки» [357] у випадках, коли позивачу заподіяні збитки з вини декількох постачальників, кожний з них несе відповідальність, виходячи з того, у якій

мірі невиконання ним свого зобов'язання спричинилося до збитків кредитора. Якщо невиконання зобов'язання вплинуло на виникнення збитків у рівній мірі, то заподіяні збитки слід віднести на кожного з несправних контрагентів у рівних частках, а не пропорційно обсягу або сумі невиконаного зобов'язання.

Якщо невиконання зобов'язання однаковою мірою призвело до настання несприятливих наслідків, то відшкодувати збитки боржники повинні у рівних частках від загальної суми завданих збитків. Якщо вина боржників є різною, то відповідальність за завдані збитки вони повинні нести пропорційно до розміру їхніх часток у зобов'язанні.

У часткових зобов'язаннях не передбачено виконання зобов'язання боржником у повному обсязі на користь одного з кредиторів. У такому випадку кредитор, який отримав таке виконання, повинен повернути боржникові зайво одержане на підставі ст.ст. 1212-1215 ЦК України як набуте майно без достатньої правової підстави.

Особа, яка набула майно або зберегла його у себе за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави (безпідставно набуте майно), зобов'язана повернути потерпілому це майно. Особа зобов'язана повернути майно і тоді, коли підстава, на якій воно було набуте, згодом відпала (ч. 1 ст. 1212 ЦК України).

Відповідно до ст. 1214 ЦК України особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, зобов'язана відшкодувати всі доходи, які вона одержала або могла одержати від цього майна з часу, коли ця особа дізналася або могла дізнатися про володіння цим майном без достатньої правової підстави. З цього часу вона відповідає також за допущене нею погіршення майна. Особа, яка набула майно або зберегла його у себе без достатньої правової підстави, має право вимагати відшкодування зроблених нею необхідних витрат на майно від часу, з якого вона зобов'язана повернути доходи. У разі безпідставного одержання чи збереження грошей нараховуються проценти за користування ними (стаття 536 цього Кодексу).

Крім того, виконання зобов'язання у повному обсязі боржником лише одному кредитору при активній частковій множинності необхідно розглядати як неналежне виконання боржника. У цьому випадку інші співкредитори матимуть право пред'явити вимогу до боржника про задоволення відповідної їх часткам вимоги і боржник не має права посылатись на виконання всієї вимоги одному з часткових співкредиторів. У такому разі боржник повинен буде нести ризик наслідків виконання неуповноваженій особі і повторно виконати вимогу [172, с. 120].

На практиці можуть виникнути питання щодо можливості призупинення виконання зустрічного обов'язку у разі порушення зобов'язання одним із часткових співкредиторів або співборжників. Слід зазначити, що порушення кредитором/боржником зобов'язання перед одним із боржників/кредиторів не надає іншому права призупинити виконання своєї частки [172, с. 161]. Наприклад, якщо А і Б спільно вступили в двостороннє часткове зобов'язання, не встановивши солідарності і один із них (А) пред'являє позов у своїй частці до боржника, останній може заперечувати проти позову посилаючись на те, що сам А ще не виконав зобов'язання перед Б, але не може заперечувати на підставі невиконання зобов'язання Б, хоча підставою цього зустрічного зобов'язання є той самий договір [11, с. 747-748].

В окремих випадках невиконання часткового зобов'язання може призвести до настання солідарної відповідальності. Можливий своєрідний варіант, за яким у разі порушення зобов'язання одним із часткових боржників настає часткова відповідальність інших, але вони відповідають пропорційно розмірам своїх часток [99, с. 57].

Раніше ми зауважували, що зобов'язання зі створення товариства з обмеженою відповідальністю є частковими. Розглядаючи питання відповідальності учасників товариства, необхідно розмежовувати відповідальність, яка настає у випадку невнесення учасниками вкладів до

статутного капіталу товариства, та відповідальність учасників, які не повністю внесли вклади, за зобов'язаннями товариства.

Стосовно першого випадку, то наслідки для учасників товариства передбачені ст. 15 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Щодо відповідальності учасників за зобов'язаннями товариства, то згідно зі ст. 2 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників. Тобто за загальними правилами про виконання солідарних зобов'язань, кредитор може звернутися з вимогою про виконання зобов'язання до всіх разом чи до будь-кого з учасників, які не повністю внесли вклад до статутного капіталу товариства. Водночас варто зазначити, що ця вимога буде обмежуватись сумою невнесеної частини вкладу учасника.

Висновки до розділу 2

У результаті проведеного дослідження зобов'язань з множинністю осіб з визначеними частками досягнуто наступних доктринальних результатів:

1. Частковим зобов'язанням є зобов'язання з множинністю осіб на стороні боржника та/або кредитора, у якому кредитори мають право вимагати його виконання, а боржники зобов'язані виконати його у певній частці. Дія, як об'єкт часткового зобов'язання, є спільною для його сторін, проте виконується кожною з осіб, які представляють кредитора чи боржника, у певній частці, визначеній законом або договором.

2. Кілька осіб на стороні боржника/кредитора у частковому зобов'язанні є єдиним суб'єктом – кредитором/боржником, а не окремими сторонами зобов'язального правовідношення. Такі особи є сторонами

внутрішніх відносини у зобов'язаннях з множинністю осіб, що обумовлює їхні взаємні права та обов'язки.

3. Диспозитивний характер змісту ст. 540 ЦК України дозволяє сторонам зобов'язання, у якому беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, відступити від загального правила, яке визначене цією ж статтею, про виконання кожним боржником обов'язку у рівній частці, та визначити розмір частки кожного боржника за домовленістю або ж замінити часткове зобов'язання на солідарне.

4. Запропоновано ст. 540 ЦК України викласти у наступній редакції: «Якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати обов'язок у рівній частці, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання».

5. Виконання окремими боржниками своєї частки у зобов'язанні не призводить до припинення зобов'язання в цілому, а лише унеможливорює для кредитора вимогу вчинення таким боржником інших дій, які не охоплені його часткою у зобов'язанні. Разом з тим, належне виконання свого обов'язку одним із боржників не убезпечує його від негативних наслідків, які матимуть місце у випадку невиконання хоча б одним із боржників своєї частки у зобов'язанні.

6. З метою гарантування належного здійснення суб'єктами часткових зобов'язань своїх прав і виконання ними обов'язків, а також уникнення негативних наслідків, спричинених невиконанням боржниками своєї частки у зобов'язання доцільно передбачити у випадку заміни у частковому зобов'язанні одного із боржників необхідність отримання згоди всіх інших боржників.

7. У випадку заміни кредитора у часткових зобов'язаннях необхідно застосовувати за аналогією положення ч. 1 ст. 362 ЦК України, зокрема, у випадку відплатного передання права вимоги, обов'язковою є згода інших кредиторів на відступлення права вимоги одним з них.

8. Множинність осіб у часткових зобов'язаннях позначається також і на відповідальності осіб, які беруть участь у зобов'язанні на стороні божника. Так, безапеляційним є той факт, що невиконання чи неналежне виконання ними часткового зобов'язання зумовлюватиме відповідальність, межі якої необхідно корелювати із його виконання. Зокрема, кожен із часткових боржників відповідатиме у тій частці від невиконаного зобов'язання, яка визначена для нього договором, актами цивільного законодавства або впливає із суті зобов'язання. В окремих випадках за невиконання часткового зобов'язання такі особи можуть нести солідарну відповідальність.

РОЗДІЛ 3

ЗOBOB'ЯЗАННЯ З СОЛІДАРНОЮ МНОЖИННІСТЮ ОСІБ

3.1. Поняття та підстави виникнення солідарних зобов'язань

Дослідження сутності солідарного зобов'язання пов'язане з необхідністю розгляду питань, які розкривають його поняття, підстави виникнення та особливості реалізації сторонами своїх прав і обов'язків у процесі виконання зобов'язання.

На відміну від ЦК України, який встановлює презумпцію часткових зобов'язань, Принципи УНІДРУА у ст. 11.1.2 закріплюють, якщо кілька боржників пов'язані одним і тим самим зобов'язанням щодо кредитора, передбачається, що вони є солідарними боржниками, якщо інше не впливає з обставин.

Солідарність є особливою формою зобов'язань, яка перешкоджає поділу вимоги чи поділу боргу [222, с. 154]. Солідарне зобов'язання може мати різні назви, але зазвичай розуміється як таке, за яким кредитор має право вимагати виконання як від всіх боржників разом, так і від кожного з них окремо, до того ж як повністю, так і в частині боргу [101, с. 77].

Якщо не можна застосувати норми ні про часткові, ні про незалежні зобов'язання, оскільки кредитор має декілька прав вимоги з приводу одного й того самого інтересу, необхідно застосовувати норми про солідарний борг. Такий підхід максимально вдало поєднує виконання трьох цілей: захищає потерпілого в ситуації, коли шкода спричинена не однією, а кількома особами; виключає збагачення кредитора та дає змогу в майбутньому розподілити відповідальність між заподіювачами залежно від їх участі [503, с. 243].

М. Г. Вавін визначав солідарне зобов'язання як зобов'язання або зі спільною правомочністю (вимогою), або зі спільним обов'язком (відповідальністю, боргом), тобто таке зобов'язання, в якому на активній чи

пасивній стороні беруть участь кілька осіб, водночас, у разі множинності вірителів кожному з них належить право вимагати виконання всього зобов'язання в цілому, а у випадку множинності боржників, на кожного з них покладається обов'язок виконати зобов'язання також в цілому [46, с. 9]. Є. Годеме вказував, що солідарні зобов'язання – це ті, які незважаючи на те, що їх предмет був і подільним, дають кожному кредитору право стягувати чи покладають на кожного боржника зобов'язання платити повністю. Платіж, здійснений одному кредитору чи одним боржником, припиняє зобов'язання [61, с. 441].

О. П. Печений висловив думку про неможливість застосування норм про солідарне зобов'язання до зобов'язання зі сплати грошей [296, с. 172]. Водночас К. Борзова, торкаючись питання подільності грошей і часткового характеру грошового зобов'язання, підкреслювала вірність даного положення лише для випадку, коли гроші були предметом зобов'язання у момент його виникнення. Якщо ж гроші стягуються як санкція за невиконання солідарного зобов'язання, останнє є солідарним [39, с. 12].

У наукових колах триває дискусія щодо правової природи солідарних зобов'язань. Зокрема виокремлюють дві теорії щодо сутності солідарного зобов'язання: теорія єдності та теорія множинності.

Окремі науковці вважають, що солідарне зобов'язання не відзначається єдністю, а насправді у цьому разі має місце множинність зобов'язань. Так, А. А. Павлов зазначає, що в межах солідарності є стільки окремих зобов'язань, скільки є боржників (при пасивній солідарності) чи кредиторів (при активній солідарності) [290, с. 75]. Підтримує думку про множинність зобов'язань і Л. Ж. Морандьєр, зазначивши, що існує стільки окремих зобов'язань, скільки є боржників, але предмет усіх цих зобов'язань один і той самий [259, с. 638].

Н. В. Тололаєва вказує, що солідаритет – це не вид зобов'язання подібно до зобов'язань з передання майна у власність, виконання робіт, надання послуг

та ін., а спосіб координації кількох зобов'язань між собою так, що виконання одного з них звільняє щодо кредитора боржника за іншим [433, с. 111].

Інші автори вважають, що у такому випадку наявне єдине зобов'язання. Зокрема, С. Донцов вказує, що солідарні зобов'язання складають групу зобов'язань з множинністю суб'єктів [124, с. 26]. Аналогічну позицію висловив і В. В. Кулаков, який зазначає, що при солідарній множинності сукупності правовідносин немає – має місце лише ускладнення суб'єкта [220, с. 105].

Д. В. Трут визначав солідарні зобов'язання як різновид цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб, які характеризуються тим, що в разі солідарної вимоги кредиторів (солідарних кредиторів) кожен з них має право пред'явити боржникові вимогу в повному обсязі, а в разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або у повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо [436, с. 51].

Ми поділяємо думки тих науковців, які вважають солідарне зобов'язання єдиним зобов'язанням. У такому випадку участь у зобов'язанні кількох суб'єктів не змінює кількості сторін зобов'язання, тобто у зобов'язанні залишається один кредитор та один боржник. Це правило передбачене і в ч. 2 ст. 510 ЦК України, відповідно до якої у зобов'язанні на стороні боржника або кредитора можуть бути одночасно кілька осіб.

Суть солідарного зобов'язання полягає не в тому, що відповідні права на стороні кредитора чи обов'язки на стороні боржника не діляться взагалі. Вони діляться. І є варіанти їх поділу (в рівних або в інших частках). Але перед іншою стороною зобов'язання солідарні боржники і солідарні кредитори є єдиною стороною. Це дає право одному або декільком із солідарних кредиторів вимагати виконання зобов'язання на свій розсуд повністю або в певній частці [270, с. 230].

Вступаючи у правовідносини з кредитором солідарний боржник діє як сторона єдиного зобов'язання. Інші солідарні боржники діють також як єдина

сторона, а не самостійні боржники. Те саме правило діє й у випадку солідарності кредиторів. Кожна із осіб діє не від імені іншої, а представляє загалом сторону зобов'язального правовідношення. Співкредитори для боржника чи співборжники для кредитора є єдиним квазі-суб'єктом. Окрема особа на стороні боржника чи кредитора у солідарному зобов'язанні не може діяти від власного імені, оскільки у неї немає зобов'язально-правового зв'язку з іншою стороною цього правовідношення. Саме в цьому виявляється єдність солідарного зобов'язання.

Солідарна множинність може існувати як на стороні боржника (пасивна солідарна множинність), так і на стороні кредитора (активна множинність). У найбільш загальному вигляді солідарність на стороні кредиторів означає правомочність кожного щодо всього предмета зобов'язання в цілому, а на стороні боржників – обов'язок кожного щодо виконання зобов'язання в цілому (неподільність вимоги і неподільність боргу). Водночас, звичайно, не може відбуватись множення самого предмета зобов'язання у тому розумінні, щоб кожен кредитор отримав виконання в цілому і кожен боржник здійснив виконання в цілому [370].

Передбачена законом можливість встановлення солідарного зобов'язання має на меті надати зобов'язанню з множинністю осіб забезпечувальну функцію солідарного зобов'язання. Забезпечувальна функція полягає у можливості вибору для кредитора зі всіх солідарних боржників найбільш спроможного, у можливості пред'явлення йому вимоги не в частині, а в повному обсязі зобов'язання, а також у можливості залучення інших солідарних боржників у випадку, якщо вибраний боржник не виконає зобов'язання у повному обсязі [129, с. 146]. Отже, солідарне зобов'язання – це зобов'язання з множинністю осіб, якому властивий особливий характер вимоги кредиторів і обов'язку боржників [390, с. 51].

Солідарне зобов'язання характеризується єдністю об'єкта зобов'язання. Це положення впливає зі змісту ч. 3 ст. 542 та ч. 4 ст. 543 ЦК України. Разом з

тим слушною є позиція Г. Ф. Шершеневича щодо того, що хоча об'єкт солідарного зобов'язання один, це не перешкоджає тому, щоб обов'язки окремих пасивних суб'єктів чи права активних відрізнялись: обов'язок одного боржника може бути простим, другого – умовним, третього – строковим, іншого - забезпеченим неустойкою або заставою [478, с. 276].

Крім того, солідарному зобов'язанню властива наявність множинності зв'язків між солідарними кредиторами і боржниками. Зокрема, кожен із солідарних боржників може бути пов'язаний з кредитором різними юридичними зв'язками (визначення строку чи умови виконання для одного з боржників). Ці зв'язки у певних випадках можуть припинятись чи змінюватись, проте інші зв'язки зберігають для сторін юридичну силу.

Варто зазначити, що у солідарних зобов'язаннях також можуть бути визначені частки кожного боржника. Визначення часток солідарного зобов'язання домовленістю між боржниками має на меті визначити порядок здійснення спільних дій, спрямованих на належне виконання солідарного зобов'язання. Водночас, визначення часток спрямоване не на перетворення солідарного зобов'язання у часткове, а на розподіл регресних зобов'язань.

Характеризуючи солідарні зобов'язання Д. І. Мейер вказував, що віритель має право звернутись до будь-кого із зобов'язаних осіб, але звернувшись до однієї, він не має права згодом, у випадку безуспішності вимоги, звертатись до осіб, які є наступними [243, с. 110] У такому випадку можна говорити про так звані солідарні зобов'язання з альтернативою. Тобто боржників є декілька, всі вони спільно зобов'язались перед кредитором, але кредитор повинен вибрати одного з них для виконання. Цей вид зобов'язань ЦК України не регулюється, проте в силу диспозитивності регулювання цивільних правовідносин немає підстав для заборони такого виду солідарності. Разом з тим, варто зазначити, що такий вид солідарних зобов'язань є не вигідним для кредитора, оскільки він позбавляється можливості задоволення своїх вимог у випадку неспроможності боржника, до якого він пред'явив вимогу про виконання.

С. В. Сарбаш передбачає можливість існування неповної (часткової) солідарності. Автор зазначає, що сторони договору можуть домовитись, що один із співборжників відповідає солідарно, але не в повному обсязі, а лише в частині боргу. Це означає, що кредитор може на свій розсуд пред'явити вимогу до всіх боржників або до декількох з них, або до одного з них, проте щодо того боржника, який відповідає лише в частині боргу, його вимога обмежується тією частиною [370].

У зобов'язаннях із солідарною множинністю осіб існує дві групи відносин:

- 1) відносини між кредитором і боржником як сторонами зобов'язання;
- 2) відносини між учасниками, які є на стороні боржника, кредитора або одночасно обох сторін зобов'язання.

Перший вид – це зовнішні відносини, які й мають солідарний характер. У цій групі відносин визначається порядок виконання солідарного зобов'язання, а також наслідки виконання для інших осіб на стороні боржника чи кредитора. Для характеристики зовнішніх відносин важливе значення має характер юридичних фактів. Якщо правові наслідки юридичного факту поширюються на відносини між кредитором та одним із солідарних боржників чи одним із солідарних кредиторів і боржником, то йдеться про особистий характер юридичного факту. Якщо правові наслідки поширюються на всіх солідарних боржників (кредиторів), то йдеться про загальний характер юридичного факту.

У процесі характеристики зовнішніх відносин особливу увагу необхідно звертати на врегулювання питань впливу строку позовної давності, прощення боргу, порушення зобов'язання одним із солідарних боржників/кредиторів та ін. Є. Годеме у відносинах між кредитором та співборжниками виокремлював потрійну дію: перше, головне, є наслідком правила про зобов'язання у повному обсязі; вторинна дія, яка є наслідком принципу взаємного представництва; нарешті, проти позову кредитора можуть бути заявлені заперечення [61, с. 445].

Другий вид відносин – це внутрішні відносини між особами, які представляють сторону боржника чи кредитора. У таких відносинах

визначається розподіл виконаного одним співборжником чи одному співкредитору між іншими співборжниками чи співкредиторами.

Момент виникнення солідарності зазвичай збігається з моментом виникнення самого зобов'язання, проте солідарність може виникати в ординарному зобов'язанні й пізніше, тобто спочатку зобов'язання не ускладнене множинністю осіб на будь-якій стороні, але згодом таке ускладнення виникає [370]. Прикладом останнього може бути укладення договору поруки після виникнення основного зобов'язання, відповідальність батьків за шкоду, заподіяну їхніми неповнолітніми дітьми у випадку недостатності коштів або майна останніх для відшкодування шкоди.

Підстави виникнення зобов'язань поділяються залежно від джерел їхнього встановлення: закон і договір. Відповідно до ст. 541 ЦК України солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання.

Солідарний порядок виконання зобов'язання розрахований на три випадки. По-перше, виконання завжди буде солідарним, якщо в якості предмета виконання виступає неподільний предмет. Таке правило зумовлене тим, що виконання такого зобов'язання в частках об'єктивно неможливе, тому застосовується солідарний порядок виконання. По-друге, солідарний порядок виконання може передбачатися домовленістю сторін, якщо це не суперечить сутності зобов'язання або прямій вказівці закону, коли зобов'язання є частковим або субсидіарним. По-третє, солідарний порядок застосовується, якщо це прямо передбачено законом [8, с. 49].

Як зазначав К. Н. Аненков солідарне зобов'язання (у тому числі й солідарна відповідальність) може мати місце лише тоді, коли вказівка на можливість його виникнення була в законі прямо виражена. Солідарність не може вважатися в жодному разі встановленою ні шляхом висновків із закону, ні внаслідок поширювального застосування за аналогією закону, який встановлює її в інших подібних випадках, що означає неможливість встановлення її на

одних лише припущеннях. За відсутності позитивного встановлення солідарності в законі чи в договорі, неможливе прийняття боржником такого тягаря шляхом опосередкованого висновку з наявних між ними правовідносин [10, с. 57].

Аналогічна позиція відображена й у судовій практиці. 20 березня 2015 року позивач звернувся до суду з вимогою стягнути солідарно з відповідачів (з урахуванням заяви про збільшення розміру позовних вимог) суму страхового відшкодування у розмірі 6 153 грн., три проценти річних від простроченої суми - 260,45 грн., інфляційні втрати - 3 531,33 грн. У висновках Великої Палати Верховного Суду, які викладені у Постанові від 20 червня 2018 року по справі №308/3162/15-ц вказується наступне: Відповідно до статті 541 ЦК України солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання. Законодавство України, чинне як на момент виникнення спірних правовідносин, так і на час розгляду справи Великою Палатою Верховного Суду, не передбачає солідарного обов'язку страховика та страхувальника щодо відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок ДТП майну потерпілого. Відтак, помилковим є висновок судів першої й апеляційної інстанцій про стягнення солідарно з відповідачів страхового відшкодування, трьох процентів річних від простроченої суми, а також інфляційних втрат [307].

В. А. Белов характеризує підстави виникнення солідарності за російським законодавством, зазначав, що у ЦК РФ закріплено лише два види активної солідарної множинності (вимога лізингодавця та лізингоодержувача до продавця та вимоги підрядників при неділимості предмета зобов'язання), а вимог пасивної солідарної множинності аж дев'ять видів. У результаті автор дійшов висновку, що підставою виникнення законної солідарності є «спільне вчинення дії (дій), яке призвело до виникнення зобов'язання» [28, с. 60].

Г. Г. Гриценко до підстав виникнення солідарної відповідальності відносить: 1) договори, які встановлюють солідарну відповідальність без

врахування волі та без відома одного з боржників, але за згодою кредитора (порука – ст.ст. 553-559 та факторинг – ч. 3 ст. 1081 ЦК України); без волі сторін за прямою вказівкою закону (абз. 2 ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про державно-приватне партнерство», ч. 4 ст. 18 ЗУ «Про концесії», ч. 2 ст. 4, ч. 3 ст. 5 ЗУ «Про угоди про розподіл продукції», договір довічного утримання – ч. 3 ст. 745 ЦК України); 2) делікти; 3) юридичні склади, які утворюють комплекси правовідносин, учасники яких несуть солідарну відповідальність; 4) односторонній правочин; 5) порушення договірної солідарної зобов'язання: збитки і неустойки сплачуються солідарно, незалежно від того, хто порушив зобов'язання; 6) правонаступництво [99, с. 113-114].

Подібно до національного законодавства визначені підстави виникнення солідарних зобов'язань у ЦК Республіки Вірменія [73] (ст. 361), ЦК Киргизії [76] (ст. 311). ЦК Латвії [72] як підстави виникнення солідарних зобов'язань вказує договір, заповіт і закон (ст. 1672). ЦК Нідерландів [500] виокремлює такі підстави виникнення солідарних зобов'язань: закон, звичай, правовий акт (ч. 2 ст. 6 Книги 6).

Однією з підстав виникнення солідарного зобов'язання, передбаченою ст. 541 ЦК України, є договір, в якому може бути зроблено спеціальне застереження «солідарно», «спільно».

М. Плянїоль вказує, що хоча солідарність повинна бути встановлена позитивно, тим не менш немає необхідності у використанні сакраментального слова «солідарність»: наміри сторін встановити солідарність можуть чітко впливати з умов договору. Достатньо, якщо воля сторін у цьому відношенні не підлягає сумніву [222, с. 233].

Іншу думку висловив К. Н. Аненков, зазначивши, що солідарність зобов'язання ніколи не може припускатись і встановлюватись шляхом тлумачення договору, оскільки солідарність у зобов'язанні становить вигоду тільки для кредитора і, оскільки він не потурбувався про її встановлення в ньому, то тлумачення має бути на користь зобов'язаної особи – у сенсі її

відсутності [10, с. 49]. На думку В. І. Синайського можливість виведення солідарності з сутності юридичних відносин недопустима [381, с. 303].

Досліджуючи підстави виникнення солідарних зобов'язань О. С. Іоффе також зробив висновок щодо того, що солідарний порядок виконання може бути передбачений домовленістю сторін. Так, допустимо надання позики кільком особам за одним договором з вказівкою на те, що боржники зобов'язуються нести перед кредитором солідарну відповідальність за погашення боргу [154, с. 72].

Д.В. Трут вказує, що солідарність може встановлюватися договором без застосування терміна «солідарно» лише в разі, коли порядок виконання зобов'язання і його наслідки передбачені в такому ж вигляді, як і в статтях 542-544 ЦК України із застосуванням тієї ж юридичної техніки. Будь-яка інша термінологія виключає наявність солідарної множинності в цивільно-правовому зобов'язанні. Будь-які сумніви повинні тлумачитись на користь боржника [439, с. 102].

Свідченням відсутності солідарної множинності є приклад із судової практики: ПАТ «Державний ощадний банк України» звернувся з позовом до товариства з обмеженою відповідальністю «Виноградівський райагротехсервіс» (відповідач - 1), товариства з обмеженою відповідальністю «Європродторг» (відповідач - 2), товариства з обмеженою відповідальністю «Консервний завод «Універ» (відповідач - 3) про стягнення коштів. Рішенням Господарського суду Закарпатської області від 30.05.2017 у справі № 907/425/16, яке залишено без змін постановою Львівського апеляційного господарського суду від 15.08.2017, позов задоволено повністю. Змінюючи частково судові рішення у цій справі, колегія суддів Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду звернула увагу на таке. Умовами договорів поруки не встановлено солідарної відповідальності поручителів між собою. Норми закону, якими врегульовано поруку, не містять положень щодо солідарної відповідальності поручителів за різними договорами, якщо договорами поруки не передбачено іншого. У разі

укладення між поручителями кількох договорів поруки на виконання одного й того самого зобов'язання у них не виникає солідарної відповідальності між собою. Водночас хоча кредитор відповідно до приписів статей 554, 543 ЦК України наділений правом на свій розсуд пред'явити вимогу до боржника й кожного з поручителів разом чи окремо, в повному обсязі чи частково, позивач не скористався своїм правом на звернення з вимогою (позовом) до боржника й кожного з поручителів окремо. Так, позивач звернувся з єдиним позовом до боржника і поручителів, посилаючись на норми права, якими врегульовано питання солідарної відповідності, проте, безпосередньо вимоги позивача таке солідарне стягнення не містять. Внаслідок наведеного відбувається безпідставне збільшення наявної суми заборгованості втричі, оскільки позивач просив стягнути з кожного з відповідачів повну суму заборгованості, що не відповідає, у даному випадку, ані суті солідарної відповідальності, ані принципам справедливості, добросовісності та розумності [313].

Таким чином, договір є підставою виникнення солідарного зобов'язання лише в тому випадку, якщо у ньому чітко на це вказано, з використанням термінів «солідарно», «спільно», або якщо із суті зобов'язання очевидний неподільний характер його виконання.

Щодо підстав виникнення солідарної множинності, визначених у законі, варто зазначити, що ЦК України встановлює солідарність у таких випадках: ч. 4 ст. 92 ЦК України, якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі; ч. 4 ст. 96 ЦК України передбачає, що особи, які створюють юридичну особу, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до її державної реєстрації; ч. 1 ст. 124 ЦК України передбачає, що у разі недостатності у повного товариства майна для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі учасники повного товариства солідарно відповідають за зобов'язаннями

товариства усім своїм майном, на яке може бути звернене стягнення; ч. 1 ст. 133 ЦК України встановлює, що учасники командитного товариства солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном; ч. 3 ст. 153 ЦК України встановлює, що особи, що створюють акціонерне товариство, несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, що виникли до державної реєстрації товариства; ч. 1 ст. 198 ЦК України передбачає, що особа, яка розмістила (видала) ордерний цінний папір, та індосанти за ним відповідають перед його законним володільцем солідарно, якщо інше не встановлено законом; ч. 2 ст. 232 ЦК України закріплює право довірителя вимагати від свого представника та другої сторони солідарного відшкодування збитків та моральної шкоди, що завдані йому у зв'язку із вчиненням правочину внаслідок зловмисної домовленості між ними; ч. 1 ст. 554 ЦК України встановлює, що у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя; ч. 3 ст. 746 ЦК України передбачає, що якщо за договором довічного утримання (догляду) набувачами є кілька фізичних осіб, їх обов'язок перед відчужувачем є солідарним; ч. 1 ст. 808 ЦК України встановлює, що якщо вибір продавця (постачальника) предмета договору лізингу був здійснений лізингодавцем, продавець (постачальник) та лізингодавець несуть перед лізингоодержувачем солідарну відповідальність за зобов'язанням щодо продажу (поставки) предмета договору лізингу; ч. 3 ст. 816 ЦК України передбачає, що якщо наймачами житла є кілька осіб, їхні обов'язки за договором найму житла є солідарними; ч. 3 ст. 1119 ЦК України за договором комерційної субконцесії користувач та субкористувач відповідають перед правоволодільцем за завдану йому шкоду солідарно; ст. 1123 ЦК України передбачає, що за договором комерційної концесії за вимогами, що пред'являються до користувача як виробника продукції (товарів) правоволодільця, правоволоділець відповідає

солідарно з користувачем; ст. 1138 ЦК України передбачає, що за спільними зобов'язаннями, що виникли не з договору, учасники відповідають солідарно. Якщо договір простого товариства пов'язаний із здійсненням його учасниками підприємницької діяльності, учасники відповідають солідарно за всіма спільними зобов'язаннями незалежно від підстав їх виникнення; ч. 3 ст. 1141 ЦК України передбачає, що з моменту припинення договору простого товариства його учасники несуть солідарну відповідальність за невиконаними спільними зобов'язаннями щодо третіх осіб; ч. 1 ст. 1190 ЦК України встановлює, що особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим.

Прикладом існування солідарних зобов'язань можна вважати договір лізингу. Відповідно до ч. 1 ст. 806 ЦК України за договором лізингу одна сторона (лізингодавець) передає або зобов'язується передати другій стороні (лізингоодержувачеві) у користування майно, що належить лізингодавцю на праві власності і було набуто ним без попередньої домовленості із лізингоодержувачем (прямий лізинг), або майно, спеціально придбане лізингодавцем у продавця (постачальника) відповідно до встановлених лізингоодержувачем специфікацій та умов (непрямий лізинг), на певний строк і за встановлену плату (лізингові платежі).

Оскільки головною метою, яка породжує це складне правовідношення, є надання майна в оренду, частина договору, яка стосується оренди, буде розглядатися як головна, а частина договору, яка стосується купівлі-продажу, як допоміжна. Тому збільшення суб'єктів відбувається на стороні боржника, і орендодавець з продавцем будуть розглядатись як солідарні боржники у зобов'язанні з передання речі в оренду. Солідарними, а не частковими вони будуть вважатись, оскільки предмет договору лізингу неподільний. Водночас, у допоміжній частині договору, яка стосується купівлі-продажу, орендар та орендодавець є солідарними кредиторами щодо продавця, але тепер вже і в силу договору, і в силу закону [129, с. 60]. У ч. 1 ст. 808 ЦК України

передбачено, якщо вибір продавця (постачальника) предмета договору лізингу був здійснений лізингодавцем, продавець (постачальник) та лізингодавець несуть перед лізингоодержувачем солідарну відповідальність за зобов'язанням щодо продажу (поставки) предмета договору лізингу.

Як зазначає з цього приводу Г. Г. Гриценко, з економічної точки зору участь лізингодавця спрямована тільки на фінансування діяльності лізингоодержувача. Його не цікавить роль власника майна, але такий інтерес є у лізингоодержувача. Відповідно йому й слід надати право безпосередньо розібратися з постачальником. Якщо ж останнього вибрав лізингодавець, то він повинен відповісти за свій вибір [103].

Можливість існування солідарних зобов'язань передбачена також Митним кодексом України [249], ч. 1 ст. 293 якого встановлено, що особою, на яку покладається обов'язок із сплати митних платежів, є декларант. Якщо декларування товарів здійснюється особою, уповноваженою на це декларантом, на таку особу покладається обов'язок із сплати митних платежів солідарно з декларантом. У разі якщо відповідно до норм цього Кодексу обов'язок із сплати митних платежів покладається на кількох осіб, такі особи виконують зазначений обов'язок солідарно (ч. 4 ст. 293 Митного кодексу України).

Законодавство багатьох країн передбачає існування солідарних зобов'язань у підприємницькій діяльності. Зокрема відповідно до ч. 2 ст. 361 ЦК Республіки Вірменія обов'язки кількох боржників за зобов'язанням, пов'язаним із підприємницькою діяльністю, так само як і вимоги кількох кредиторів у такому зобов'язанні є солідарними, якщо законом, іншими правовими актами чи умовами зобов'язання не передбачено інше. Аналогічне правило закріплено у ст. 312 ЦК Киргизії. Це пов'язано з тим, що господарська діяльність повинна здійснюватись учасниками уважно, з дотриманням відповідних правил і норм.

У національному законодавстві спеціальний статус суб'єктів жодним чином не впливає на виникнення певного виду зобов'язання з множинністю осіб. За загальним правилом у випадку наявності кількох осіб на стороні

боржника, кредитора чи одночасно на обох сторонах, виникне часткова множинність. Зокрема, відповідно до ст. 196 ГК України у разі, якщо в господарському зобов'язанні беруть участь кілька управнених або кілька зобов'язаних суб'єктів, кожний з управнених суб'єктів має право вимагати виконання, а кожний із зобов'язаних суб'єктів повинен виконати зобов'язання відповідно до частки цього суб'єкта, визначеної зобов'язанням. У разі якщо це передбачено законодавством або договором, зобов'язання повинно виконуватися солідарно. При солідарному виконанні господарських зобов'язань застосовуються відповідні положення Цивільного кодексу України, якщо інше не передбачено законом.

Г. Г. Гриценко висловлюється на користь існування солідарної множинності у відносинах з участю підприємців, вказуючи, що солідарною має бути відповідальність боржників, якщо вони провадять підприємницьку діяльність. Доцільно, щоб принцип солідарності діяв і в тому разі, коли частина боржників є підприємцями, а інша – ні. Втім суб'єктний критерій солідарності повинен поєднуватися з метою зобов'язання. Тобто одна (або обидві) сторони зобов'язання, вступаючи у ці правовідносини, мають переслідувати мету одержання прибутку [99, с. 111].

Пропозиція щодо існування солідарного зобов'язання у договірних відносинах з участю суб'єктів господарювання, є слушною. Це сприятиме забезпеченню інтересів кредиторів, можливості належної реалізації їх прав у випадку неспроможності одного з боржників. Щодо боржників, то у випадку встановлення цього виду зобов'язання, учасники більш відповідально будуть ставитись до вибору осіб, які будуть спільно представляти сторону боржника, ретельнішого регулювання внутрішніх відносин між особами.

Як уже зазначалось, у корпоративних відносинах також можуть виникати солідарні зобов'язання. Зокрема, ч. 4 ст. 96, ч. 3 ст. 153 ЦК України, ч. 1 ст. 12 Закону України «Про акціонерні товариства» закріплено правила про

відповідальність осіб за зобов'язаннями товариства, що виникли до його державної реєстрації.

Відповідно до § 127 ЦК Чехії [498] від імені юридичної особи можна діяти ще до моменту її створення. Той, хто таким чином діє, в результаті подібної дії набуває права та обов'язки для себе; у випадку, якщо діє кілька осіб, то вони спільно та нероздільно набувають права та беруть на себе обов'язки. Таким чином, засновники є солідарними боржниками.

Положення про солідарну відповідальність засновників товариства передбачені Першою Директивою Ради Європейських Співтовариств 68/151/ЄЕС від 9 березня 1968 р. «Про координацію гарантій (застережних заходів), які вимагаються країнами-членами від компаній в рамках контексту другого абзацу статті 58 Договору для захисту інтересів членів та інших з перспективою зробити такі гарантії однаковими у всьому Співтоваристві», відповідно до якої відповідальність по актах, вчинених від імені товариства, яке перебуває в процесі формування, до набуття ним статусу юридичної особи, та за якими у подальшому товариство не прийняло на себе зобов'язання, особи, які їх вчинили, несуть солідарну необмежену відповідальність, якщо інше не передбачено договором [502].

Таким чином, вступаючи у зобов'язальні майнові відносини з кредиторами, засновники товариства, як правило, несуть солідарну відповідальність перед кредиторами за зобов'язаннями, пов'язаними зі створенням товариства, якщо інше не буде визначено в статуті товариства, не надано у визначені законом строки згоди товариства на схвалення дій засновників та не надано згоди кредитора на заміну сторони у зобов'язанні [420, с. 121].

Солідарні зобов'язання можуть виникати й у відносинах із застосування векселя. Відповідно до ст. 47 Уніфікованого закону про переказні векселі та прості векселі [190] всі трасанти, акцептанти, індосанти і особи, які забезпечують авалем платіж за переказним векселем, є солідарно зобов'язаними

перед держателем. Держатель має право пред'явити позов до кожної з цих осіб окремо і до всіх разом, при цьому необов'язково додержуючись тієї послідовності, в якій вони зобов'язалися. Таке саме право належить кожній особі, яка поставила свій підпис на векселі, після того як вона прийме його і здійснить платіж за ним.

Прямі боржники та особи, зобов'язані в порядку регресу, не є солідарно зобов'язаними з початку виникнення вексельного зобов'язання, а такими вони становляться на етапі ексцесу, коли права векселедержателя підлягають захисту. Всі численні суб'єкти єдиного вексельного зобов'язання при нормальній його течії не поєднуються в особу єдиного боржника. Саме ж вексельне зобов'язання хоч і є зобов'язанням зі множинністю осіб, але не воно становить множинність з боку боржника, бо кожен з них є окремим боржником. Факт ексцесу вексельного зобов'язання перетворює їх розрізненість на єдність [133, с. 16].

Солідарна множинність може існувати також й у деліктних зобов'язаннях, зокрема у випадках завдання шкоди кількома суб'єктами або кільком суб'єктам. Підставою виникнення зобов'язання у такому випадку є вчинення правопорушення. Крім того, як слушно зазначає О. І. Чернілевська, хоча множинність осіб у зобов'язанні з відшкодування шкоди виникає на підставі завдання шкоди, передумовою для цього є існування законодавчої вказівки, яка зобов'язує заподіювачів шкоди або ж інших осіб, визначених законом, відшкодувати таку шкоду [470, с. 56].

Варто зазначити, що у деліктних зобов'язаннях активна множинність зустрічається не часто. Як зазначає О. О. Отрадна, один із небагатьох прикладів, коли у деліктних зобов'язаннях можна говорити про активну множинність, є випадки заподіяння шкоди майну, що належить кільком особам на праві спільної власності. В цьому випадку розмір відшкодування прив'язується не до осіб-співвласників, а до вартості знищеного чи пошкодженого майна. Незалежно від того, скільки власників є у майна,

делінквент зобов'язаний відшкодувати завдану майнову шкоду в повному обсязі. Але якщо власників майна декілька, то сума відшкодування розподіляється між всіма власниками-потерпілими [288, с. 31].

Частіше на практиці виникає саме пасивна солідарна множинність. Відповідно до ч. 1 ст. 1190 ЦК України особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Згідно з п. 3 Постанови Пленуму Верховного суду України від 27 березня 1992 року № 6 «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» особи, які спільно заподіяли шкоду, тобто заподіяли неподільну шкоду взаємопов'язаними, сукупними діями, або діями з єдністю наміру, несуть солідарну відповідальність перед потерпілими.

Солідарність обов'язку відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому, означає, що потерпілий вправі пред'явити вимогу про повне або часткове відшкодування як до всіх делінквентів разом, так і до будь-кого з них окремо. В разі відшкодування заподіяної шкоди будь-яким із делінквентів, правовий зв'язок між всіма делінквентами та потерпілим припиняється. Припиняється він в тому числі і для тих делінквентів, які не здійснювали відшкодування шкоди потерпілому [289, с. 80].

Зобов'язанню з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами, притаманні як загальні умови виникнення (власне шкода, причинний зв'язок між діянням і шкодою, протиправність поведінки усіх солідарних боржників і вина усіх солідарних боржників, за винятком прямо передбачених законом випадків), так і спеціальні. До останніх слід віднести: 1) шкода повинна бути заподіяна не менше, ніж двома особами. При цьому у діянні кожної з них повинні бути присутні усі загальні умови виникнення будь-якого зобов'язання з відшкодування шкоди; 2) дії та/або бездіяльність, якими завдано шкоди, повинні бути взаємопов'язаними, сукупними й мати наслідком неподільну відповідальність усіх боржників. Наявність цих двох зв'язків свідчить про те, що шкода заподіяна спільною поведінкою кількох спів боржників [471, с. 61].

Про спільне заподіяння шкоди можна говорити за наявності трьох умов. По-перше, в заподіянні шкоди беруть участь дві особи або більше. По-друге, шкода, заподіяна діями цих двох або більше осіб повинна бути неподільною, а не являтися простим механічним поєднанням в одну загальну суму наслідків, викликаних самотійними діями кожної із декількох осіб, які притягуються до відповідальності. Водночас зовсім не обов'язково, щоб вони діяли одночасно, важливо, щоб шкода, яка настала, була результатом їх спільних дій. По-третє, дії цих осіб повинні перебувати у причинному зв'язку з наслідками, які настали, тобто із завданою шкодою. Наявність цих ознак при спільному заподіянні шкоди робить осіб солідарно відповідальними перед потерпілим, а зобов'язання з відшкодування шкоди – солідарним [477, с. 19].

Солідарну відповідальність повинні нести батьки за шкоду, завдану їх малолітніми дітьми. Цей висновок випливає зі змісту ст. 141 СК України, відповідно до якої мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини. Отже, у разі заподіяння шкоди малолітнім потерпілий має право звернутися з вимогою про відшкодування як до матері, так і до батька, які відповідатимуть як солідарні боржники [394, с. 140].

Солідарне зобов'язання може виникнути також у банківській діяльності. Зокрема, відповідно до ч. 6 ст. 58 Закону України «Про банки і банківську діяльність» якщо внаслідок дій або бездіяльності пов'язаної з банком особи банку завдано шкоди, а інша пов'язана з банком особа внаслідок таких дій або бездіяльності прямо або опосередковано отримала майнову вигоду, такі особи несуть солідарну відповідальність за завдану банку шкоду.

Варто зазначити, що при розгляді справи у суді, позивач повинен довести наявність саме солідарного зобов'язання, а також підставу його виникнення.

Згідно зі змістом ст. 541 ЦК України ще однією умовою виникнення солідарних зобов'язань є неподільність предмета зобов'язання. Щодо неподільності предмета зобов'язання, то варто зазначити, що вона може бути як фактичною, так і юридичною. С. М. Єрмолаєв неподільність предмета зобов'язання пов'язує з неподільністю речі. Подільність чи неподільність речі визначає подільність чи неподільність предмета зобов'язання, а він, у свою чергу, впливає на форму множинності осіб у зобов'язанні [129, с. 147].

Відповідно до ст. 183 ЦК України подільною є річ, яку можна поділити без втрати її цільового призначення. Неподільною є річ, яку не можна поділити без втрати її цільового призначення. Водночас, за певних умов судова практика визнає неподільними і такі речі, поділ яких в натурі можливий без шкоди для цільового призначення, проте в значній мірі зменшує їх матеріальну чи художню цінність. К Борзова неподільною вважала річ, поділ якої на частини призводить до надмірного зменшення її цінності чи знищення цієї речі з точки зору тих якостей, які були підставою для використання її в певних цілях [39, с. 11].

На думку В. О. Голевінського, неподільність зобов'язання ґрунтується завжди або на природній, або на економіко-юридичній властивості предмета, яка виключає можливість дроблення задоволення на частини, і що, відповідно, неподільність зобов'язання не впливає із одного бажання сторін [62, с. 257]. На неможливість виконання частинами у випадку фізичної неподільності предмета вказував і Є. Годеме, виокремлюючи при цьому природну неподільність, при якій предмет не допускає виконання частинами відповідно до самої своєї природи – здійснення такої фактичної дії, як віднести лист, або утриматися від дії (наприклад, не будувати будинок), а отже, виконання частинами у таких випадках неможливе [61, с. 440].

Г. Ф. Шершеневич вказував, що дія, яка становить зміст зобов'язання може бути визнана подільною тоді, коли вона може бути виконана по частинах, коли вона допускає поділ його без порушення сутності так, що кожна частина дії має

той самий зміст, що й ціле, і відрізняється від останнього тільки кількістю. Дія, яка не допускає такого розподілу на частини, визнається неподільною [479, с. 30].

Характеризуючи неподільність предмета зобов'язання, Д. В. Трут вказує, що зобов'язання з предметом «дати що-небудь» буде визнаватись неподільним у випадку неподільності речового права, яке боржник зобов'язується передати кредитору. З числа речових прав тільки іпотека, застава і земельний сервітут визнаються неподільними. <...> Зобов'язання з предметом «зробити що-небудь» буде вважатись неподільним, якщо з цілі та суті договору впливає, що кредитора цікавить результат, а не фактичні дії боржників. Зобов'язання з предметом «не робити що-небудь» за своєю природою завжди визнається неподільним [440, с. 539].

Активна солідарна множинність виникає, якщо неподільна річ, яка виступає об'єктом зобов'язання, належить кредиторам на праві спільної власності. У такому випадку відносини між ними лежать за межами ускладненого зобов'язання, у сфері норм про спільну власність. Відповідно для боржника в частині виконання зобов'язання ці відносини між співкредиторами значення не мають. Тут важливим для самого факту існування договорів з розпорядження річчю, яка перебуває у спільній власності, є дотримання прав власників, а саме отримання їх відповідного волевиявлення, згоди. Таким чином, співкредитори для боржника, фактично, об'єднані в один, квазі-суб'єкт, а кожен з них бачиться представником інших, тобто виникає деяке «представництво». Відповідно виконання зобов'язання будь-кому з них є належним [219, с. 164].

ЦК Франції [443, с. 463] виокремлює подільні та неподільні зобов'язання (ст. ст. 1217-219). При чому у ст. 1219 Кодексу вказано, що встановлений у договорі солідарний обов'язок не надає зобов'язанню характеру неподільності. Неподільне зобов'язання ґрунтується на ознаках предмета зобов'язання, а

солідарне зобов'язання може виникати й з інших підстав, які не пов'язані з неподільністю предмета.

М. Пляніоль, характеризуючи відмінності, пов'язані з підставами виникнення солідарних і неподільних зобов'язань, прийшов до наступних висновків. Солідарність за своєю сутністю є певним забезпеченням для кредитора. Неподільність є простою звичайною перепоною, яка перешкоджає поділити борг, перепоною, що не має мети. Солідарність є завжди довільною і впливає з волі сторін або закону, неподільність заснована на природі речей [222, с. 262].

На прикладі співвідношення солідарних і неподільних зобов'язань бачимо, що дві головні умови множинності осіб у зобов'язанні чинять взаємний вплив. Зв'язки учасників зобов'язання впливають на єдність його об'єкту (неподільність встановлюється за волею сторін зобов'язання). І, навпаки, єдність об'єкту впливає на зв'язки учасників зобов'язання (внаслідок неподільності свого об'єкту зобов'язання стає солідарним) [99, с. 54].

За загальним правилом, визначеним ст. 541 ЦК України, солідарні цивільно-правові зобов'язання можуть виникати з договору та закону. Проте, враховуючи диспозитивність цивільно-правового регулювання в Україні, немає підстав для заборони встановлення солідарності на підставі інших юридичних фактів [393, с. 102].

І. Б. Новицький зазначав, що не виключена можливість встановлення солідарності одностороннім правочином, наприклад, заповідач передбачає в заповіті солідарність права вимоги чи обов'язку двох спадкоємців [276, с. 207]. С. В. Сарбаш також вказує, що солідарність може виникати і на підставі інших юридичних фактів, наприклад при спадкуванні за заповітом. Солідарність може бути встановлена також й одностороннім правочином, наприклад у синдикатній банківській гарантії [370].

Зокрема, множинність осіб може виникати у випадку встановлення заповідачем у заповіті заповідального відказу (ст. ст. 1237-1238 ЦК України). За

своїм призначенням заповідальний відказ як розпорядження заповідача відповідно до ст. 1238 ЦК України, що має назву «предмет заповідального відказу», полягає в покладенні обов'язку на спадкоємця виконати певні дії майнового характеру (передати майнове право або передати у власність чи за іншим речовим правом річ, що входить або не входить до складу спадщини), у межах реальної вартості майна, яке перейшло до нього, з вирахуванням частки боргів спадкодавця, що припадають на це майно, на користь відказоодержувача, який, в свою чергу, має право вимоги до спадкоємця [457, с. 285].

Залежно від кількості суб'єктів на тій чи іншій стороні зобов'язальні відносини, які виникають на підставі заповідального відказу, можуть бути простими або складними (з множинністю осіб). Якщо спадкоємці успадковують будинок (квартиру) і в заповіті встановлено їх обов'язок надати можливість проживання відказоодержувачу, то цей обов'язок повинні виконати вони солідарно.

Стосовно солідарної множинності у гарантійних правовідносинах, то у випадку високих ризиків і/або значної суми можлива видача синдикатної гарантії. Провідний банк видає гарантію на повну гарантійну суму, а ця гарантія забезпечується зустрічними гарантіями банків – учасників синдикату, які є солідарними боржниками. У випадку гарантійного платежу провідний банк у порядку регресу стягує суми, вказані у зустрічних гарантіях, з банків – учасників синдикату.

Отже, солідарне зобов'язання є єдиним зобов'язанням з ускладненням суб'єктного складу, ознаками якого є єдність об'єкта зобов'язання, а також пов'язаність солідарних кредиторів і боржників особливими зв'язками.

3.2. Виконання зобов'язань з множинністю осіб на стороні боржника

На думку В. С. Толстого, процес виконання солідарного зобов'язання не має жодних особливостей, порівняно із виконанням простого (несолідарного) зобов'язання, оскільки будь-який із боржників може погасити борг у цілому. Структура солідарного зобов'язання нічим не відрізняється від інших зобов'язань: одне право вимоги і один обов'язок, які належать одночасно декільком суб'єктам [434, с. 184]. Проте, вважаємо, що виконання солідарних зобов'язань, як і будь-яких зобов'язань з множинністю осіб, має певні особливості. На відміну від часткового зобов'язання, у солідарному кредитор має право вимагати виконання у повному обсязі від будь-якого боржника, а відповідно боржник у зобов'язаннях з активною множинністю має право виконати зобов'язання будь-якому з кредиторів.

Отже, у солідарному зобов'язанні основний акцент повинен бути зроблений не стільки на неподільності зобов'язання (в силу неподільності предмета зобов'язання або в силу того, що він не був поділений, хоча міг бути поділений), скільки на принципі реалізації зобов'язання – в повному обсязі будь-якою особою (*in solidum*) [172, с. 124].

Господарське значення солідарного зобов'язання на стороні боржників полягає в тому, що завдяки солідарності відповідальності боржників для кредитора збільшуються шанси на задоволення за зобов'язанням. Ця правова форма служить для кредитора засобом, який більш менш гарантує платіж за зобов'язанням саме тому, що доки хоча б один із солідарних боржників продовжує залишатись платоспроможним, кредитор може розраховувати на отримання задоволення [276, с. 208].

Солідарні зобов'язання виконуються чотирма способами: 1) суб'єкти солідарного зобов'язання домовленістю визначають частки у зобов'язанні, і виконують чи вимагають виконання зобов'язання в межах визначених часток; 2) кредитор пред'являє до солідарних боржників вимогу про виконання,

попередньо її визначивши; 3) вимога чи обов'язок повністю виконується одним солідарним суб'єктом, а потім з іншого солідарного суб'єкта стягується частка повністю виконаного зобов'язання в порядку регресу; 4) кредитор пред'являє вимогу до одного з солідарних боржників, не отримавши виконання в повному обсязі, звертається за виконанням до іншого. Солідарний боржник, який виконав більший обсяг зобов'язання, стягує все, що виконано понад його частку з іншого солідарного боржника в порядку регресу [129, с. 153-154].

Щодо пасивної множинності, то відповідно до ч. 1 ст. 543 ЦК України у разі солідарного обов'язку боржників (солідарних боржників) кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або у повному обсязі як від усіх боржників разом, так і від будь-кого з них окремо. У такому випадку кредитор пред'являє один позов, незважаючи на те, що боржників є декілька. Для кожного з боржників солідарність означає, що жоден з них не може відмовлятися від виконання пред'явленої вимоги, посилаючись на бездіяльність інших боржників або необхідність залучення до зобов'язання інших солідарних боржників [370]. Закон не містить у цьому випадку вимоги щодо так званої обов'язкової процесуальної співучасті, тобто законом передбачено право позивача звернутися за стягненням заборгованості до кожного з боржників окремо [55].

Право вимоги у солідарному зобов'язанні має дві складові - право вибору боржника і право визначити обсяг вимог. Право вибору боржника обумовлено необхідністю пред'явити вимогу до певної особи або осіб, які з моменту укладення договору і до моменту його виконання перебувають у рівному становищі як щодо кредитора, так і щодо один до одного, оскільки прийняли одне і те саме зобов'язання щодо одного і того самого єдиного предмета виконання [473].

Характеризуючи право кредитора самостійно визначати, до кого з солідарних боржників звернутися з вимогою про виконання, варто зазначити, що воно спрямоване на захист його майнових інтересів, оскільки надає йому

можливість обрати серед боржників, які є платоспроможними. Водночас це право кредитора обумовлено і волею боржників, які уклали договір і визначили тим самим межі здійснення цивільних прав і виконання цивільних обов'язків відповідно до положень статей 13, 14 ЦК України.

В залежності від джерела походження існують договірні межі здійснення цивільних прав – тобто індивідуальні межі, встановлені самими сторонами в договорі, який є найвищим рівнем деталізації таких обмежень; законодавчі межі – обмеження, які прямо встановлені законодавством; та надзагальні межі здійснення суб'єктивних цивільних прав, які виводяться з принципів приватного права і діють за відсутності будь-яких інших обмежень, встановлених договором або законом [195, с.9].

При пред'явленні вимоги у солідарному зобов'язанні кредитор визначає також і обсяг виконання, зокрема, якщо вимога пред'являється до декількох боржників, то визначається обсяг виконання зобов'язання кожним. У такому випадку слід говорити про так звану єдність суб'єктів солідарного зобов'язання, що надає кредитору впевненість у можливості реального виконання зобов'язання, а боржнику – впевненість у тому, що він виконує зобов'язання належному кредитору.

Як уже зазначалось, розмір вимоги, яку заявляє кредитор до кожного із солідарних боржників, визначається ним на власний розсуд. Тому солідарні боржники не можуть заявляти кредитору заперечення, посилаючись на те, що він вимагає виконання в частці, що перевищує частку кожного з боржників у їх внутрішніх відносинах. Так само вони не можуть заперечувати проти вимог кредитора, якщо він вимагає виконання не в повному обсязі предмета зобов'язання. Підставами для таких заперечень можуть бути лише властивості предмета зобов'язання – його неподільність [104, с. 29].

Характеризуючи особливості виконання солідарних зобов'язань, І. В. Чернишова вказує, що якщо зобов'язаним до виконання кредитор вибрав одного боржника, вимоги про виконання можуть бути заявлені тільки повністю,

незалежно від подільності або неподільності предмета. Водночас заявити вимогу про виконання неподільного зобов'язання в частині не можна [473].

Отже, у випадку пред'явлення кредитором вимоги у солідарному зобов'язанні, не можна говорити про його абсолютну свободу вибору. Його право обмежується подільністю чи неподільністю предмета та змістом зобов'язання.

Можливі випадки, коли кредитор пред'явив вимогу до всіх боржників і всі вони виконали зобов'язання у повному обсязі. У такому разі можна говорити про набуття кредитором майна без достатньої правової підстави, оскільки з моменту першого виконання зобов'язання у повному обсязі, воно відповідно до ст. 543 ЦК України вважається припиненим. У такому випадку кредитор повинен повернути безпідставно набуте майно відповідно до статей 1212, 1213 ЦК України.

Питання можуть виникати у випадку, якщо зобов'язання співборжниками виконувались фактично одночасно. У такому випадку ми поділяємо думку Б. Е. Кензеєва, який зазначає, якщо неможливо встановити черговість виконання зобов'язання співборжниками, то зобов'язання кредитора з повернення безпідставно набутого майна можна розглядати лише як солідарну вимогу всіх колишніх боржників до кредитора про повернення безпідставно набутого. Відповідно, така вимога до кредитора може бути пред'явлена будь-ким зі співборжників [172, с. 136].

Варто зазначити, що кредитор сам визначає черговість звернення до солідарних боржників за виконанням зобов'язання. Звернення кредитора до одного з боржників не призводить до того, що для решти боржників зобов'язання припинилось. Вони залишаються зобов'язаними до повного виконання зобов'язання, оскільки факт звернення до одного з боржників з вимогою про виконання зобов'язання не позбавляє кредитора звертатись до інших боржників.

Згідно зі змістом ч. 2 ст. 543 ЦК України кредитор, який одержав виконання обов'язку не в повному обсязі від одного із солідарних боржників, має право вимагати недоодержане від решти солідарних боржників. У такому випадку виникає питання, чи може кредитор вимагати недоодержане від того боржника, який вже виконав частину солідарного зобов'язання, чи лише від тих боржників, до яких ще вимога не пред'являлась?

Відповідно до абзацу 2 ч. 3 ст. 543 ЦК України солідарні боржники залишаються зобов'язаними доти, доки їхній обов'язок не буде виконаний у повному обсязі. Подібне правило встановлено й у § 2 ст. 367 ЦК Республіки Польща [505]. Отже, з огляду на вищевказане, кредитор має право вимагати виконання від усіх солідарних боржників, у тому числі й від тих, які вже виконали вимогу кредитора про часткове виконання зобов'язання, оскільки саме в цьому і полягає принцип солідарності.

Цікавим у контексті солідарних зобов'язань є положення ЦК Латвійської Республіки [507], у ст. 1683 якого передбачається, що кредитор може на свій розсуд вимагати виконання всього зобов'язання від усіх чи тільки від деяких співборжників або тільки від одного, але якщо предмет вимоги є подільним, то він за бажання може вимагати і його частину. Однак він при цьому не втрачає свого права на всю вимогу, але решту може вимагати навіть від того співборжника, від якого раніше вимагав лише частину.

Ст. 11.1.3. Принципів УНІДРУА [319] встановлює, що кредитор може вимагати виконання від будь-якого з солідарних боржників до тих пір, поки він не отримає повного виконання.

Разом з тим, варто зазначити, що пред'являти повторно вимогу до того зі співборжників, який частково виконав зобов'язання, є правом, а не обов'язком кредитора. У такому випадку доцільно буде привести приклад регулювання відносин з множинністю суб'єктів у ЦК Квебеку. Відповідно до ст. 1533 ЦК Квебеку [496] кредитор, який безумовно прийняв частину виконання від одного із солідарних боржників, і вказав у розписці про виконання зобов'язання, що

вона видана саме в цій частині, відмовляється тим самим від солідарності стосовно лише цього боржника. Відповідно до ч. 8 ст. 6.6. ЦК Литви [497] кредитор, який отримує частку одного з боржників і вказує в борговому документі, що він застосовується тільки до цієї частки, відмовляється від солідарності на користь цього боржника.

Пред'явлення кредитором вимоги до одного із солідарних боржників, перериває перебіг строку позовної давності. Це положення впливає зі змісту ч. 2 ст. 264 ЦК України, відповідно до якої позовна давність переривається у разі пред'явлення особою позову до одного із кількох боржників, а також, якщо предметом позову є лише частина вимоги, право на яку має позивач.

Аналогічне правило закріплено у ч. 1 ст. 18 Конвенції про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів [189], відповідно до якої, якщо провадження з розгляду спору щодо одного боржника, перебіг строку давності позову, передбаченого цією Конвенцією, припиняється щодо будь-якої іншої сторони яка несе солідарну відповідальність з боржником, за умови, що кредитор у межах зазначеного строку в письмовій формі повідомить цій стороні про порушення провадження щодо цього спору. Після закінчення указанного розгляду спору перебіг строку позовної давності спору за вимогою кредитора щодо сторони, яка несе солідарну відповідальність, або за вимогою покупця щодо продавця не буде вважатися припиненим на підставі пунктів 1 і 2 цієї статті, проте кредитор або покупець матиме право поставити вимогу протягом одного року від дня закінчення розгляду, якщо на цей час строк позовної давності минув або минає менше ніж через рік.

Спірним є питання щодо того, чи переривання строку позовної давності стосується всіх солідарних боржників, чи лише того, до кого було пред'явлено позов. У солідарному зобов'язанні строк позовної давності може обчислюватися щодо кожного із солідарних боржників. Це положення пов'язано з тим, що кредитор має право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання як до всіх боржників разом, так і до будь-кого з них. Оскільки

вимога кредитора може бути задоволена у примусовому порядку щодо кожного з боржників, то й відповідно строк позовної давності повинен обчислюватись окремо щодо кожного з них.

Притримувався такої самої думки й С. Донцов, вказуючи, що строк позовної давності обчислюється окремо щодо кожного з солідарних боржників, коли їх обов'язки виникають неодноразово. І якщо один із них перервав визнанням боргу вплив строку позовної давності, то цим він перерве строк позовної давності лише щодо себе, оскільки, по-перше, його обов'язок самостійний, а, по-друге, визнанням боргу він погіршує становище інших співборжників, що за загальним правилом є недопустимим [124, с. 27].

При виконанні зобов'язання солідарний боржник не має права висувати проти вимог кредитора заперечення, що ґрунтуються на таких відносинах решти солідарних боржників з кредитором, у яких цей боржник не бере участі (ч. 3 ст. 543 ЦК України). Ця норма є певною гарантією інтересів кредитора у пасивному солідарному зобов'язанні.

Дане положення ЦК України підтверджується і судовою практикою. Зокрема у рішенні Дніпровського районного суду м. Києва від 09.12. 2011 р. у справі № 2-650/2011(1) вказано, що солідарний боржник не має права висувати проти вимоги кредитора заперечення, що ґрунтуються на таких відносинах решти солідарних боржників з кредитором, у яких цей боржник не бере участі. Виконання солідарного обов'язку у повному обсязі одним із боржників припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед кредитором. До того ж предметом спору є різні самостійні договірні відносини: між кредитором і боржником за кредитним договором; між кредитором і поручителем (іпотекодавцем тощо) за відповідним договором. Крім того, позивач зазначив, що таким чином, при солідарному обов'язку кредиторів надається право на власний розсуд вимагати виконання зобов'язання в повному обсязі або частково від усіх боржників разом або від кожного окремо. Пред'явивши

вимогу до одного із солідарних боржників і не одержавши задоволення, кредитор має право пред'явити вимогу до іншого солідарного боржника [349].

Аналогічне правило міститься і ст. 11.1.4 Принципів УНІДРУА, яка передбачає, що солідарний боржник, до якого кредитор пред'явив вимогу, може заявити заперечення і здійснити зарахування вимог, що належать особисто йому або є загальними для всіх боржників, однак він не може цього зробити, якщо ці права належать тільки одному або кільком з решти кредиторів.

Відповідно до ст. 305 ЦК Республіки Білорусь у випадку солідарного обов'язку боржник не має права висувати проти вимоги кредитора заперечення, засновані на таких відносинах інших боржників з кредитором, в яких цей боржник не бере участі. Ст. 145 Швейцарського зобов'язального закону [475, с. 47-48] передбачає, що боржник солідарного зобов'язання може висувати проти вимоги кредитора тільки ті заперечення, які випливають із його особистих відносин з кредитором, або з підстави чи змісту солідарного зобов'язання. Крім того, ст. 146 цього нормативного акту передбачає, якщо інше не обумовлено, боржник солідарного зобов'язання не може своїми діями погіршувати становище інших боржників.

Протилежну норму містить ЦК Республіки Молдова, згідно зі ст. 534 якого солідарний боржник, до якого пред'явлено вимогу про виконання, має право висунути проти кредитора всі заперечення як особисті, так і спільні для всіх солідарних боржників.

Є. Годеме обґрунтовано вказує, що заперечення в такому випадку потрібно розуміти як заперечення по суті, а не тільки так звані відтермінувальні заперечення. Заперечення поділяються на три категорії: заперечення загальні, переважно особисті і виключно особисті (персональні) [61, с. 449].

М. Пляніоль виокремлює заперечення, які можуть належати солідарному боржнику спільно з іншими, а також заперечення, які належать одному або кільком зі співборжників. Водночас особисті заперечення поділяються на ті, які

приносять зокрема користь й іншим боржникам, та виключно особисті заперечення [222, с. 246-248]. С. В. Сарбаш також називає два види заперечень боржників: загальні для всіх боржників та індивідуальні (особисті) для кожного боржника у його відносинах з конкретним кредитором [370].

Загальними є такі заперечення, які можуть бути заявлені до кредитора в повному обсязі будь-яким із солідарних боржників. Характер «загальності» є наслідком принципу єдності предмета зобов'язання, а відтак, стосується природи спільного боргу [43, с. 83]. Загальну для всіх силу мають заперечення реальні, тобто такі, що відносяться до самої суті зобов'язання. Особисту силу мають заперечення, які відносяться до особистих зобов'язань відповідача, наприклад, заперечення про неповноліття, про насильство чи обман щодо відповідача [370].

Таким чином загальні заперечення, які стосуються існування, правової природи та предмету зобов'язання, можуть висувати всі боржники. Невиконання чи неналежне виконання зустрічного зобов'язання кредитором, новація, припинення зобов'язання виконанням одним із боржників у повному обсязі належать до загальних заперечень.

Відповідно до ч. 1 ст. 613 ЦК України кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи впливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку. Вказана стаття ЦК України регулює відносини між одним кредитором і одним боржником. Для врегулювання цих відносин при наявності множинності осіб у зобов'язанні доцільно враховувати практику інших країн. Наприклад, ЦК Грузії, ч. 1 ст. 470 якого передбачає, що наслідки затримки кредитором прийняття виконання від одного із солідарних боржників залишаються в силі і щодо решти солідарних боржників.

Можливість віднесення цього заперечення до загальних пов'язана з тим, що один боржник може виконати солідарне зобов'язання у повному обсязі. Крім того, всі боржники у солідарному зобов'язанні виконують обов'язок перед одним кредитором. Тому, якщо він прострочив прийняття виконання від одного боржника, то й інші боржники мають право скористатись цим запереченням.

Таким чином, прострочення кредитора щодо одного зі співборжників поширюється і на відносини такого кредитора з іншими боржниками. Це положення зумовлено саме єдністю солідарного зобов'язання, в якому виконання зобов'язання здійснюється за принципом: один за всіх.

До загальних заперечень можна віднести також недійсність договору, на підставі якого виникла солідарність. Договір може бути визнаний недійсним у разі недотримання вимог, що містяться у ст. 203 ЦК України. Такої самої думки свого часу дотримувався й І. Б. Новицький [276, с. 210].

До загальних належать заперечення, пов'язані з умовами і строками виконання зобов'язання. Згідно з ч. 1 ст. 530 ЦК України, якщо у зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню у цей строк (термін). Зобов'язання, строк (термін) виконання якого визначений вказівкою на подію, яка неминуче має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події. Таким чином, якщо строк або умова виконання зобов'язання для всіх боржників не настали, кредитор не має права вимагати виконання у жодного з них.

Є. Годеме вказує, що на заперечення переважно особисті може послатися той, в чийй особі вони виникли, а всі інші боржники – лише в частині. Заперечення виключно особисті можуть бути заявлені тільки тим солідарним боржником, в особі якого вони виникли [61, с. 449-450]. Переважно особисті заперечення можуть виникати у випадках прощення боргу одному із солідарних боржників, поєднання кредитора та одного з солідарних боржників в одній особі. ЦК Франції у ст. 1209 передбачає, що якщо один з боржників стає єдиним спадкоємцем кредитора або якщо кредитор стає єдиним спадкоємцем

боржника, то злиття (боржника з кредитором) погашає солідарне зобов'язання лише в частині і частці боржника або кредитора.

Відповідно до ст. 606 ЦК України зобов'язання припиняється поєднанням боржника і кредитора в одній особі. Таке правило застосовується, якщо у зобов'язанні немає множинності осіб. Якщо у пасивному солідарному зобов'язанні є більше двох боржників, і один з них у результаті спадкування набуває прав кредитора, то виникає питання, таке поєднання призводить до припинення зобов'язання лише для даного боржника чи для всіх боржників? Д. В. Трут вказує, що відповідь на поставлене запитання очевидна, зважаючи на положення ст. 606 ЦК України. В такому випадку зобов'язання припиниться повністю і уже в порядку регресу даний «новоутворений» кредитор буде мати змогу отримати решту з інших боржників, от тільки таке регресне зобов'язання буде уже не солідарним, а частковим [441, с. 68].

Вважаємо, що це твердження не є абсолютно правильним. Ст. 606 ЦК України регулює зобов'язальні відносини, де на стороні кредитора і боржника є по одній особі. Якщо ми говоримо про зобов'язання з множинністю суб'єктів, то застосування положень цієї статті матиме певні особливості. Так, якщо боржників у зобов'язанні декілька, і один з них за певних умов набуває прав кредитора, то зобов'язання погашається лише в тій частці, яка належить цьому боржнику, оскільки солідарне зобов'язання відповідно до ч. 4 ст. 543 ЦК України припиняється лише у випадку виконання обов'язку одним із боржників у повному обсязі. У зв'язку з вищевказаним доцільно доповнити ст. 543 ЦК України частиною такого змісту: «Поєднання одного із боржників і кредитора в одній особі погашає солідарне зобов'язання лише в частці боржника у даному зобов'язанні».

Щодо другого виду, то відповідно до ст. 605 ЦК України зобов'язання припиняється внаслідок звільнення (прощення боргу) кредитором боржника від його обов'язків, якщо це не порушує прав третіх осіб щодо майна кредитора. Прощення боргу не передбачає жодних зустрічних дій.

Виникає питання щодо наслідків прощення боргу одному з боржників у солідарному зобов'язанні для решти боржників. Відповідно до ст. 1285 ЦК Франції відмова від права або звільнення від обов'язку на підставі договору, вчинені на користь одного зі своїх солідарних боржників звільняє всіх інших, крім випадків, коли кредитор прямо зберігає за собою свої права проти цих останніх. В останньому випадку він може вимагати сплати йому боргу лише за вирахуванням частини того, кого він звільнив від боргу.

Отже, якщо кредитор прощає борг одному з солідарних боржників, це не призводить до припинення солідарного зобов'язання в цілому. Інші солідарні боржники будуть відповідати перед кредитором за вирахуванням тієї частки, яка припадала на того боржника, з яким зобов'язання припинилось на підставі ст. 605 ЦК України. Цей висновок корелюється з положеннями ст. 10:108 Принципів європейського договірної права.

Оскільки зобов'язання зменшиться на частку солідарного боржника, якому було прощено борг, інші солідарні боржники не мають права на регрес до цього боржника. Принципи УНІДРУА у ст. 11.1.6. передбачають аналогічне правило.

Щодо особистих заперечень, то до них можна віднести недійсність правочину, визначення строків виконання або умов зобов'язання, які стосуються відносин одного із солідарних співборжників і кредитора. Застосовувати таке заперечення може лише той боржник, з особою якого така недійсність пов'язана.

Недійсність правочину щодо одного з солідарних боржників не зумовлює недійсність такого правочину щодо інших боржників, які будуть відповідати перед кредитором за вирахуванням тієї частини або тієї суми, яку вони шляхом регресу могли б отримати з боржника, стосовно якого правочин є недійсним. У солідарних зобов'язаннях з неподільним предметом недійсність правочину щодо одного із солідарних боржників спричиняє його недійсність і щодо інших боржників [436, с. 89].

С. В. Сарбаш зазначає, що як право, так і обов'язок для одного учасника може бути нічим не обумовлено, а для інших - обмежене часом і відомими умовами. Щодо різних строків виконання солідарного зобов'язання для кожного з боржників, то тут сумнівів не виникає. Зобов'язання залишається солідарним, однак відповідний боржник може заперечувати проти вимоги кредитора, аргументуючи це її передчасністю.

Щодо умови, то, як видається, ситуація може бути іншою, якщо умова в зобов'язанні, в якому беруть участь два солідарних боржники, не настає (для скасувальної, навпаки, настає). Таке зобов'язання по суті перетворюється на звичайне зобов'язання, не ускладнене множинністю, і солідарність втрачається [370].

До особистих заперечень можна також віднести зарахування зустрічних однорідних вимог. Якщо здійснене зарахування зустрічних вимог кредитора і одного зі співборжників, які ґрунтуються на їх особистих відносинах, то інші солідарні боржники не можуть пред'являти до зарахування зустрічну вимогу цього боржника [395, с. 52]. Таке правило закріплене у ЦК Франції, відповідно до ч. 3 ст. 1294 якого солідарний боржник не може пред'явити, у вигляді заперечення, вимогу про здійснення зарахування того, що кредитор винен його співборжнику.

До особистих заперечень можна віднести посилання на банкрутство боржника. На цю обставину може посылатись тільки той з боржників, який відповідно до Кодексу України з процедур банкрутства оголошений банкрутом. Інші співборжники цим правом скористатись не можуть, а зобов'язані виконати зобов'язання у випадку пред'явлення вимоги кредитором.

Важливим є питання щодо такого заперечення боржника, як вплив строку позовної давності. Чи впливатиме таке заперечення лише на відносини кредитора і цього боржника, чи буде застосовуватись стосовно всіх солідарних боржників? Відповідно до ст. 11.1.7 Принципів УНІДРУА вплив строків позовної давності щодо права вимоги кредитора до одного солідарного

боржника не впливає на: а) зобов'язання інших солідарних боржників щодо кредитора або б) право регресу між солідарними боржниками відповідно до статті 11.1.10. Якщо кредитор ініціює судовий розгляд відповідно до статей 10.5, 10.6 або 10.7 проти одного солідарного боржника, перебіг позовної давності відповідно переривається або призупиняється щодо решти солідарних боржників.

Подібне правило щодо перебігу позовної давності передбачено й у ст. III: 4: 111 DCFR, відповідно до якої позовна давність на вимогу кредитора до одного з солідарних боржників не впливає на: (а) відповідальність перед кредитором інших солідарних боржників; або (б) право регресу у відносинах між солідарними боржниками, передбачене Статтею III.-4: 107 (Регрес у відносинах між солідарними боржниками).

Відповідно до ч. 3 ст. 267 ЦК України позовна давність застосовується судом лише за заявою сторони у спорі, зробленою до винесення ним рішення. Крім того, ч. 1 ст. 1 ЦК України передбачає, що цивільним законодавством регулюються особисті немайнові та майнові відносини (цивільні відносини), засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Якщо виходити з положень вищевказаних норм, то правила про сплив позовної давності повинні поширюватись лише на відносини кредитора і того з солідарних боржників, який заявив про сплив строку позовної давності. Тому інші співборжники повинні виконати зобов'язання або заявити про сплив строку позовної давності. Якщо інші боржники не заявили про сплив строку позовної давності і виконали зобов'язання, то відповідно до ч. 1 ст. 267 ЦК України вони не мають права вимагати повернення виконаного. Крім того, вони позбавляються права зворотної вимоги до того боржника, який заявив про сплив строку позовної давності.

Д. В. Трут вказує, що протікання строку позовної давності жодним чином не впливає на регресне зобов'язання, що може виникнути внаслідок виконання одним або декількома боржниками солідарного зобов'язання. Це означає, що

право на звернення з регресною вимогою існує навіть щодо тих боржників, які могли висунути особисте заперечення проти вимог кредитора шляхом посилання на вплив позовної давності [436, с. 95].

З такою позицією можна погодитись у тому випадку, якщо боржники могли заявити таке заперечення, але не заявили. Якщо ж заперечення було заявлено, суд відмовить у задоволенні позову на підставі пропуску строку позовної давності. У такому випадку солідарне зобов'язання зменшиться на частку боржника, який заявив про вплив строку позовної давності, а отже й не буде підстав пред'являти до нього вимогу в порядку регресу. У протилежному випадку це призвело б до зменшення часток інших солідарних боржників і відповідно збільшення частки того солідарного боржника, який заявив заперечення.

У п. 2.1. Постанови Пленуму Вищого Господарського суду України від 29.05.2013 р. № 10 «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів» [311] зазначено, що якщо відповідачів у справі два чи кілька, суд вправі відмовити в задоволенні позову за наявності згаданої заяви лише одного з них, оскільки позовну давність законом визначено саме для позивача у справі як строк, у межах якого він може звернутися до суду. Вважаємо, що це положення не може бути застосоване до солідарних боржників з тієї причини, що відносини кредитора і солідарних боржників можуть мати різний зміст.

Щодо питань регулювання впливу перебігу строків позовної давності на відносини солідарних боржників варто звернутись до законодавства іноземних держав. Так, відповідно до ст. 476 ЦК Грузії переривання чи зупинення перебігу строку позовної давності щодо одного із солідарних боржників не має сили у відносинах інших боржників. Аналогічне правило передбачене ст. 372 ЦК Республіки Польща [505].

Заперечення проти вимог кредитора є правом боржника. Проте, варто погодитись з думкою Д. В. Трута щодо того, що в певних випадках право

боржника висувати «загальні» заперечення повинне трансформуватись в обов'язок. Іншими словами, боржник, який має «загальні» заперечення проти вимог кредитора, не просто має право ним скористатись, а зобов'язаний, оскільки такою бездіяльністю він поставить інших боржників в не вигідне становище.

Цивільне законодавство не містить вказівок на той випадок, коли один із боржників, маючи спільне для всіх заперечення проти вимоги кредитора, не скористався ним. Такого боржника слід позбавити права на регрес до решти боржників через його бездіяльність [441, с. 67].

В. І. Синайський з цього приводу зазначав, що такий боржник повинен висунути проти вимог кредитора заперечення, яке належить всім боржникам, в протилежному випадку він відповідає за це перед іншими боржниками [381, с. 304].

У такому випадку можливим є запозичення досвіду інших країн. Ч. 2 ст. 1686 ЦК Латвії передбачає, якщо солідарний боржник, який здійснив оплату, діяв зі злим умислом, то він унаслідок цього втрачає право на відшкодування від інших. Відповідно до ст. 547 ЦК Республіки Молдова солідарний боржник, до якого звернув стягнення інший солідарний боржник, який виконав зобов'язання, може висунути проти нього загальні заперечення, які боржник, який виконав зобов'язання, не пред'явив кредитору.

Таким чином, якщо боржник, до якого була пред'явлена вимога кредитором, не висунув загальні заперечення проти неї, він може бути усунений від права на пред'явлення регресної вимоги, оскільки своєю бездіяльністю сприяв настанню несприятливих наслідків для інших боржників.

Виконання солідарного обов'язку у повному обсязі одним із боржників припиняє обов'язок решти солідарних боржників перед кредитором (ч. 4 ст. 543 ЦК України). Але в такому випадку йдеться лише про припинення обов'язку щодо загального кредитора (кредиторів). Сам по собі обов'язок зберігається, але змінюється його уповноважений суб'єкт: право вимоги переходить до

боржника, що виконав зобов'язання. В даному випадку боржник, що виконав зобов'язання стає кредитором відносно інших боржників, а саме він дістає право регресу, тобто зворотної вимоги до інших боржників [271, с. 371].

Вважаємо, що у такому випадку доцільніше було б говорити не про припинення обов'язку решти боржників, а про припинення зобов'язання на підставі ст. 599 ЦК України («Припинення зобов'язання виконанням») [389, с. 123]. Враховуючи вище наведене ч. 4 ст. 543 ЦК України пропонуємо викласти у такій редакції: «Виконання солідарного обов'язку у повному обсязі одним із боржників припиняє зобов'язання боржників перед кредитором».

Ліквідація солідарного боржника-юридичної особи, смерть солідарного боржника-фізичної особи не припиняють обов'язку решти солідарних боржників перед кредитором та не змінюють його обсягу та умов виконання (ч. 5 ст. 543 ЦК України).

Як вже раніше зазначалося, існування солідарних зобов'язань передбачає наявність двох груп відносин: 1) між кредитором та солідарними боржниками; 2) між самими боржниками. Відносини між боржниками можуть регулюватись домовленістю між ними або правилами, передбаченими ЦК України. Відповідно до ч. 1 ст. 544 ЦК України боржник, який виконав солідарний обов'язок, має право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом, за вирахуванням частки, яка припадає на нього.

Як зазначає Є. О. Суханов не кожен боржник може в регресному порядку перекласти свій борг чи його частину на третю особу. Це допустимо лише тоді, коли виконавцем (боржником) за основним зобов'язанням повинна була стати третя особа, але в силу закону чи договору ним став боржник. Тому регресним можна вважати будь-яке зобов'язання, в силу якого боржник зобов'язаний вчинити для кредитора певні дії у зв'язку з тим, що кредитор вчинив аналогічні дії на користь іншої особи замість боржника або з його вини [82, с. 31].

В. Л. Мусіяка під правом на регрес розуміє суб'єктивне матеріальне право на витребування однією особою – регредієнтом у іншої особи – регресата сум, сплачених третій особі (кредитору в солідарному зобов'язанні) з вини регресата [261, с. 18]. Ю. В. Журавльова вказує, що в силу регресного зобов'язання одна особа (регредієнт) має право вимагати від іншої особи (регресата) повернення грошової суми чи іншої майнової цінності, сплаченої регредієнтом третій особі чи отриманої регресатом від третьої особи на виконання основного зобов'язання [141, с. 7].

У літературі часто вказують, що характерним для регресного зобов'язання є те, що хоча основні і правовідносини можуть впливати з різних підстав (закон, договір і ін.), регресне ж зобов'язання є зобов'язанням *ex lege*. Воно базується безпосередньо на вимозі закону. Закон є єдиною підставою виникнення регресного зобов'язання [136, с. 280].

Регресному зобов'язанню властиві такі ознаки: а) воно є похідним від іншого, основного зобов'язання; б) один або всі його учасники є також суб'єктами основного зобов'язання; в) виконання одним із них основного або навіть саме його виникнення обумовлюється дією чи бездіяльністю осіб, з якими внаслідок цього і встановлюється регресне зобов'язання [154, с. 75].

Хоча регресне зобов'язання певною мірою пов'язане з основним зобов'язанням, воно не може розглядатись як акцесорне. Це зумовлене тим, що припинення основного зобов'язання виконанням є підставою виникнення регресного зобов'язання, а не його припинення. З моменту виконання солідарного зобов'язання припиняються відносини між кредитором та солідарними боржниками. Проте, ця обставина не призводить до припинення правових зв'язків між самими солідарними боржниками. У такому випадку боржник, який виконав зобов'язання, стає кредитором по відношенню до решти боржників. У результаті виникає нове зобов'язання – регресне, а зобов'язання, яке існувало раніше, припиняється виконанням.

Оскільки основне зобов'язання припиняється виконанням, то кредитор за цим зобов'язанням не є суб'єктом регресних правовідносин. Як зазначалось вище, кредитором є той із солідарних боржників, який виконав зобов'язання. Особливість правового статусу останнього зумовлюється лише тим, що у зобов'язанні, виконання якого призвело до виникнення регресного зобов'язання, він мав статус боржника.

У зв'язку з цим виникає часткове зобов'язання за умови, що боржників було більше двох, або звичайне цивільно-правове зобов'язання, якщо боржників було двоє. При виникненні часткового зобов'язання боржники, як впливає зі змісту ч. 1 ст. 544 ЦК України, відповідають у рівних частках, за вирахуванням виконаного боржником, який звернувся з регресною вимогою.

Таку саму позицію підтримує і Галицький районний суд м. Львова у рішенні від 27.04.2015 р. по справі № 461/3724/15-ц. Згідно зі ст. 544 ЦК України боржник, який виконав солідарний обов'язок, має право на зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено договором або законом, за вирахуванням частки, яка припадає на нього; якщо один із солідарних боржників не сплатив частку, належну солідарному боржникові, який у повному обсязі виконав солідарний обов'язок, несплачене припадає на кожного з решти солідарних боржників у рівній частці.

Як зазначалось вище частка позивача в утриманні належного йому майна складає ?, тобто частка позивача і кожного з відповідачів в утриманні майна за рішенням суду складає: 5327,54 грн.: 4=1331,89 грн. Через це, суд вважає необхідним стягнути з кожного відповідача на користь позивача по 1331,89 грн. в порядку зворотної вимоги.

Позивач просить стягнути з відповідачів суму регресу в солідарному порядку. Проте, ЦК України не передбачає повернення стягнутих за солідарним обов'язком сум в солідарному порядку. Через це, суд вважає необхідним

стягнути суму зворотної вимоги з відповідачів на користь позивача в рівних частках [348].

Принцип виконання регресного зобов'язання у рівних частках може бути змінений за домовленістю між співборжниками за основним зобов'язанням. Крім того, ч. 1 ст. 544 ЦК України передбачає право боржника на регрес, а не обов'язок його стягнення. У зв'язку з цим домовленістю між співборжниками може бути передбачена і відсутність права на регрес. Це положення впливає із диспозитивних засад цивільно-правового регулювання.

Водночас, в окремих випадках законодавством передбачено обов'язок пред'явлення регресної вимоги. Зокрема, відповідно до ст. 228 ГК України учасник господарських відносин, який відшкодував збитки, має право стягнути збитки з третіх осіб у порядку регресу. Державні (комунальні) підприємства за наявності підстав зобов'язані вжити заходів щодо стягнення в порядку регресу збитків з інших суб'єктів господарювання або стягнути збитки з винних працівників підприємства відповідно до вимог законодавства про працю.

Оскільки регресні зобов'язання виникають внаслідок припинення солідарного зобов'язання, то їх предмет залежить від предмета солідарних зобов'язань. Проте може виникнути питання щодо визначення предмета регресного зобов'язання у випадку, якщо предметом солідарного зобов'язання було майно, послуги. Вважаємо, що у такому разі предметом регресного зобов'язання будуть грошові кошти, які повинні повернути співборжники тому із солідарних боржників, який виконав зобов'язання.

Визнаючи гроші об'єктом зворотної вимоги, Л. А. Куріньовська пояснює це тим, що вони виступають у якості загальної міри вартості компенсаційної функції зворотних правовідносин, але можливі випадки, коли об'єктом може бути й інше майно [221, с. 9]. Схожу думку висловлює і Д. В. Трут, разом з тим зазначаючи, що не слід відкидати можливість для регредієнта отримати за регресним зобов'язанням не грошову компенсацію, а саме майно, що становило

об'єкт попереднього солідарного зобов'язання. Таке виконання можливе лише на підставі внутрішньої угоди регредієнта та боржників [436, с. 127-128].

Досліджуючи регресні зобов'язання, варто зазначити, що у випадку подільності предмета зобов'язання, немає жодних обмежень щодо передання його в натурі. Якщо предмет зобов'язання є неподільним, то виконання зобов'язання в натурі стає неможливим. У зв'язку з цим, частка у зобов'язанні, яка належить іншим співкредиторам, повинна визначатись у грошовому еквіваленті. Такий висновок ґрунтується на застосуванні за аналогією закону правил ч. 3 ст. 358 ЦК України, яка передбачає, що кожен із співвласників має право на надання йому у володіння та користування тієї частини спільного майна в натурі, яка відповідає його частці у праві спільної часткової власності. У разі неможливості цього він має право вимагати від інших співвласників, які володіють і користуються спільним майном, відповідної матеріальної компенсації.

Право на регрес передбачено й законодавчими актами інших держав. Відповідно до ст. 473 ЦК Грузії боржник, який виконав солідарне зобов'язання, має право вимоги в порядку регресу щодо решти боржників пропорційно їхнім часткам, але за вирахуванням своєї частки, якщо договором або законом не встановлено інше. Якщо неможливе визначення обсягу відповідальності боржників, вони один перед одним відповідальні в рівній частці.

На практиці можливе питання, чи виникне право регресу у випадку, якщо один із боржників, до якого кредитором пред'явлено вимогу, виконав її не у повному обсязі. Деякі вчені з цього приводу зазначають, що якщо боржник сплатив тільки частину боргу, він має право регресу лише в тому випадку, якщо сплатив більше того, що припадало на його частку [276, с. 217].

Ця позиція є дещо спірною. Відповідно до ч. 2 ст. 543 ЦК України кредитор, який одержав виконання обов'язку не у повному обсязі від одного із солідарних боржників, має право вимагати недоодержане від решти солідарних боржників. Солідарні боржники залишаються зобов'язаними доти, доки їхній

обов'язок не буде виконаний у повному обсязі. Тобто, сутність солідарного обов'язку полягає в тому, що жоден солідарний боржник, включаючи і того, який частково виконав зобов'язання, не вибуває із солідарного зобов'язання до моменту повного виконання вимог кредитора. Якщо один із боржників частково задовольнив вимогу кредитора, то це не призводить до припинення солідарного зобов'язання. Таким чином, регресне зобов'язання виникне у випадку повного виконання основного зобов'язання одним із боржників, тобто з моменту припинення солідарного зобов'язання.

Підтвердженням такої думки є й те, що відповідно до ч. 6 ст. 261 ЦК України за регресними зобов'язаннями перебіг позовної давності починається від дня виконання основного зобов'язання. У даному випадку, строк для захисту прав регредієнта починається з моменту припинення солідарного зобов'язання виконанням у повному обсязі, а не з моменту виконання частини зобов'язання. Таким чином, якщо один із боржників виконав солідарне зобов'язання у частині, то він матиме право на регресну вимогу не з моменту виконання ним частини зобов'язання, а з моменту виконання солідарного зобов'язання у повному обсязі.

На практиці може виникнути ситуація, коли один із боржників відмовляється виконати регресне зобов'язання з певних причин. У такому випадку ЦК України передбачає, що якщо один із солідарних боржників не сплатив частку, належну солідарному боржникові, який у повному обсязі виконав солідарний обов'язок, несплачене припадає на кожного з решти солідарних боржників у рівній частці (ч. 2 ст. 544 ЦК України).

Аналізуючи норму ч. 2 ст. 544 ЦК України, можна зробити висновок, що перше регресне зобов'язання припиняється, а натомість виникає нове регресне зобов'язання, в якому боржник, який виконав обов'язок за боржника, що відмовився від виконання, стає кредитором.

У ЦК України не вказано, чи припадає частка невиконаного на інших боржників чи й на того, хто здійснив виконання. У цьому випадку доречно

проаналізувати положення законодавства іноземних держав. Відповідно до п. 2 ч. 2 ст. 364 ЦК Республіки Вірменія несплачене одним із солідарних боржників боржнику, який виконав солідарний обов'язок, припадає в рівній частці на цього боржника та на решту боржників. Аналогічне правило містить і п. 2 ч. 5 ст. 313 ЦК Киргизької Республіки, відповідно до якої несплачене одним зі співборжників боржнику, який виконав солідарний обов'язок, припадає в рівній частці на цього боржника і на інших співборжників.

ЦК Грузії регулює випадки, коли один із солідарних боржників виявився неплатоспроможним. Так, відповідно до ст. 474 ЦК Грузії, якщо один із боржників виявився неплатоспроможним, частка, яка припадає на нього, пропорційно розподіляється між всіма іншими платоспроможними боржниками. Подібне правило містить і ЦК Франції, відповідно до ст. 1214 якого співборжник за солідарним боргом, який сплатив борг повністю, може вимагати від інших лише частку кожного. Якщо один із них виявляється неплатоспроможним, то втрата, спричинена його неплатоспроможністю, розподіляється пропорційно між всіма іншими платоспроможними співборжниками та тим, який здійснив оплату.

Вважаємо, що у вітчизняній практиці доцільно покласти ризик невиконання регресного зобов'язання і на того із солідарних боржників, котрий виконав основне зобов'язання. У зв'язку з вище вказаним ч. 2 ст. 544 ЦК України необхідно викласти у наступній редакції: «Якщо один із солідарних боржників не сплатив частку, належну солідарному боржникові, який у повному обсязі виконав солідарний обов'язок, несплачене припадає на цього боржника та на кожного з решти солідарних боржників у рівній частці».

ЦК РФ, регулюючи регресні відносини у солідарних зобов'язаннях, передбачає у ч. 2 ст. 325 норму про те, що несплачене одним із солідарних боржників боржнику, який виконав солідарний обов'язок, покладається в рівній частині на цього боржника та на інших боржників. У цій нормі відсутня вказівка на те, що зобов'язання має бути виконане у повному обсязі, як це

передбачено ч. 2 ст. 544 ЦК України. Тобто навіть, якщо боржник виконав зобов'язання в якійсь частині, він має право пред'явити регресну вимогу до решти боржників за вирахуванням частини, яка ним сплачена, а також з врахуванням частини, яку він повинен виконати.

Отже, регрес – це зворотна вимога регредієнта до регресата, метою якої є повернення грошей (іншого майна), переданих регредієнтом третій особі на виконання основного зобов'язання. Право регресу виникає з моменту припинення солідарного зобов'язання належним його виконанням одним або кількома боржникам [398, с. 95].

Регресне зобов'язання стає новим, самостійним зобов'язанням, а не є заміною кредитора в основному зобов'язанні. Підставами виникнення регресного зобов'язання є такі: 1) виконання боржником особистого зобов'язання перед кредитором; 2) виконання зобов'язання за третю особу.

Крім належного виконання, зобов'язання можуть припинятись й з інших підстав, однією з яких є зарахування. Відповідно до ст. 601 ЦК України зобов'язання припиняється зарахуванням зустрічних однорідних вимог, строк виконання яких настав, а також, строк виконання яких не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги. Зарахування зустрічних вимог може здійснюватися за заявою однієї із сторін.

Зарахування може застосовуватись лише у випадку дотримання певних умов. По-перше, вимоги, які підлягають зарахуванню, повинні бути зустрічними, тобто кредитор в одному зобов'язанні був боржником в іншому зобов'язанні, і навпаки – боржник у першому зобов'язанні був кредитором у другому. По-друге, вимоги мають бути однорідними. По-третє, строк виконання обох зобов'язань настав або визначений моментом пред'явлення вимоги.

У зобов'язаннях, де на стороні кредитора та боржника є по одній особі, особливих проблем із зарахуванням зустрічних вимог виникати не повинно. Як же бути у випадку ускладнення суб'єктного складу зобов'язання. Якщо право

на зарахування зустрічних вимог мають всі боржники, особливих труднощів також не має виникати, повинне бути спільне рішення боржників про зарахування зустрічних вимог. Якщо ж право на зарахування має один із солідарних боржників, то можуть виникнути певні труднощі у правозастосуванні.

Оскільки кредитор у солідарному зобов'язанні самостійно обирає боржника, на якого покладається стягнення і у визначеному ним розмірі, то можна стверджувати, що кредитор обирає спосіб припинення зобов'язання (шляхом взаємозаліку від наділеного зустрічною вимогою боржника або шляхом прийняття від інших боржників). При цьому здійснення зарахування зустрічних однорідних вимог повинне відбуватися з дотриманням вимог закону щодо зарахування (ст. 601-603 ЦК України) [436, с.79].

Г. Г. Гриценко зазначає, що зарахування зустрічних однорідних вимог, які належать певному солідарному боржнику, - це підстава для припинення зобов'язання й інших боржників. Тобто тут повною мірою проявляється єдність об'єкта зобов'язання. Множинність зв'язків тут можна віднайти: по-перше, солідарний боржник не повинен погоджувати вчинення зарахування з іншими боржниками; по-друге, інші боржники не вправі зараховувати чужі вимоги, бо це обставина, яка з ними не пов'язана [105, с. 32-33].

Проте, вважаємо, що дане твердження не є абсолютно правильним. Про припинення зобов'язання для всіх боржників можна говорити лише у тому випадку, коли зарахування здійснене на всю суму зобов'язання [400, с. 42]. У випадку, якщо зарахуванню підлягала лише частина зобов'язання, що належала одному з боржників, то зобов'язання припиняється тільки для цього боржника. Відповідно для інших боржників воно продовжує існувати, але в обсязі, меншому на суму зарахування.

Боржник, який скористався правом на зарахування зустрічних вимог, фактично прирівнюється до боржника, який виконав зобов'язання іншим способом. У зв'язку з цим, якщо розмір зарахованого перевищує розмір частки

боржника, який здійснив зарахування, такий боржник має право на пред'явлення регресної вимоги до інших солідарних боржників.

Відповідно до ст. 600 ЦК України зобов'язання припиняється за згодою сторін внаслідок передання боржником кредиторіві відступного (грошей, іншого майна тощо). Не забороняється застосовувати цю підставу припинення і для солідарних зобов'язань.

Якщо відступне передано одним із солідарних боржників на всю суму зобов'язання, то це призведе до припинення зобов'язання для всіх солідарних боржників. Якщо відступним покривається лише частина зобов'язання, то солідарні боржники будуть зобов'язані перед кредитором за вирахуванням цієї частини. Залежно від обсягу виконаного зобов'язання наданням відступного залежить виникнення у солідарного боржника, який надав відступне, права на регресну вимогу до інших співборжників. Водночас, як зазначає Б. Е. Кензеев, співборжник, який надав кредиторіві відступне, ризикує понести значні збитки внаслідок неможливості перенесення тягаря своїх витрат на інших співборжників [172, с. 139].

Законом не заборонена заміна сторін у зобов'язанні. Ст. 512 ЦК України регулює заміну кредитора у зобов'язанні шляхом передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги), а ст. 520 ЦК України регулює зміну боржника у зобов'язанні шляхом переведення боргу на іншу особу.

Заміна кредитора у пасивному солідарному зобов'язанні не викликає жодних труднощів, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 516 ЦК України заміна кредитора у зобов'язанні здійснюється без згоди боржника, якщо інше не встановлено договором або законом. Вимагається лише письмове повідомлення боржника про заміну кредитора. До нового кредитора переходять права первісного кредитора у зобов'язанні в обсязі і на умовах, що існували на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлено договором або законом (ст. 514 ЦК України). Тобто новий кредитор має право звернутись з вимогою

про виконання солідарного зобов'язання як до всіх, так і до будь-кого із солідарних боржників.

Складніша ситуація виникає у випадку заміни боржника. Зокрема, виникає питання, чи не потрібно отримувати крім згоди кредитора згоду інших співборжників на таку заміну. Як зазначають деякі дослідники, у випадку такого переведення боргу одного солідарного боржника на іншого, значно погіршувалось би становище всіх інших солідарних боржників, оскільки з моменту такого переведення солідарно виконати зобов'язання повинна була б менша кількість боржників і суттєво зріс би ризик у зобов'язанні для кожного [172, с.141].

Д. В. Трут натомість вказує, що при чинному правовому регулюванні має йтися про те, що заміна одного з боржників можлива без згоди на це інших боржників, зважаючи на положення ст. 520 ЦК України. На такий правочин необхідна лише згода кредитора. Водночас автор зазначає, що відсутність обов'язкової згоди всіх боржників на такий правочин є виправданою, оскільки в іншому разі це обмежувало б права кредитора [436, с. 74].

Вважаємо, що для того, щоб забезпечити належне виконання пасивного солідарного зобов'язання, необхідно, крім згоди кредитора, отримати також і згоду всіх солідарних боржників на заміну боржника в солідарному зобов'язанні. Така домовленість гарантує також в подальшому можливість пред'явлення регресної вимоги до нового боржника.

Наслідками прощення боргу за солідарними пасивними зобов'язаннями можуть бути: 1) у випадку прощення боргу усім солідарним боржникам – припинення зобов'язання в повному обсязі; 2) у випадку прощення боргу не всім солідарним боржникам – припинення зобов'язання у частині, що стосується таких солідарних боржників, та а) продовження існування солідарного зобов'язання в частині, що стосується інших солідарних боржників (якщо їх декілька), тобто зі збереженням множинності суб'єктів у зобов'язанні; б) продовження існування зобов'язання в частині, що стосується боржника,

щодо якого не здійснене прощення боргу (якщо такий один), та перетворення зобов'язання із множинністю осіб на зобов'язання без множинності осіб [378, с. 112].

Д. В. Трут зазначає, що за чинного правового регулювання цих відносин ЦК України має йтися про те, що прощення боргу одному із солідарних боржників повинно означати прощення боргу і решті боржників [436, с. 81]. З цим твердженням не можна погодитись, оскільки відповідно до ст. 543 ЦК України солідарні боржники залишаються зобов'язаними до повного виконання зобов'язання. Тобто кредитор, який простив борг одному із солідарних боржників, має право пред'являти вимогу до інших боржників про виконання солідарного зобов'язання. Водночас розмір зобов'язання зменшиться на частку, яка належала тому боржнику, якому було прощено борг, якщо інше не встановлено домовленістю між сторонами.

Аналогічне правило закріплено у ст. 10:108 Принципів європейського договірної права, відповідно до якої: (1) Коли кредитор прощає борг одного з солідарних боржників або досягає з ним домовленості про припинення зобов'язання, інші боржники звільняються від відповідальності за частку цього боржника. (2) Боржники повністю звільняються від відповідальності прощенням боргу або домовленістю про припинення зобов'язання, якщо така домовленість передбачає це. (3) Солідарний боржник, який звільняється від відповідальності за свою частку, звільняється тільки в межах частки на момент звільнення від відповідальності, але не від будь-якої додаткової частки, за яку боржник може згодом понести відповідальність відповідно до статті 10: 106 (3).

Відповідно до ч. 2 ст. 604 ЦК України зобов'язання припиняється за домовленістю сторін про заміну первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими ж сторонами (новація). Застосування цього способу припинення у відносинах кредитора і всіх солідарних боржників не викликає особливих труднощів, оскільки відбувається повна заміна зобов'язання. Складність може виникнути у випадку застосування новації у відносинах з одним боржником.

І. Б. Новицький притримувався позиції, що новація, здійснена з одним боржником, діє тільки щодо цього боржника. На інших боржників дія новації буде поширюватися тільки у тому випадку, якщо такий був намір кредитора та всіх боржників [277, с. 249]. Натомість К. Аненков вказував, що новаційний договір, укладений з одним із боржників, припиняє сукупне зобов'язання для інших боржників [10, с. 39]. На переконання Є. Годеме, якщо кредитор здійснює новацію з одним зі співборжників, він створює нове зобов'язання, яке припиняє попереднє та звільняє співборжників, як платіж [61, с. 445].

Г. Г. Гриценко зазначає, що новація солідарного зобов'язання за участю одного боржника означає не його «випадіння» із солідарного зобов'язання, а зменшення боргу для всіх боржників (якщо боржник новував лише частину предмету зобов'язання) або взагалі звільнення їх від боргу (якщо боржник новував все зобов'язання). Відповідно часткова новація солідарного зобов'язання за участю одного боржника не може погіршити становище інших боржників, позбавивши їх права на регрес до такого боржника, бо він залишиться у солідарному зобов'язанні доти, доки кредитор не отримає виконання у повному обсязі. Навпаки, такий боржник отримає право на регрес до своїх співборжників у тій частині, на яку він новував солідарне зобов'язання. Адже він фактично звільнив інших боржників від боргу [106, с. 24].

Найбільш слушною у такому випадку (з якою погоджуємось і ми) є думка Д. В. Трута, який вважає, що не може старе зобов'язання бути замінене наполовину. Іншими словами, не може одночасно існувати і старе зобов'язання (для одних солідарних боржників), і нове зобов'язання (для інших солідарних боржників). До того ж солідарне зобов'язання одне, а сторін у зобов'язанні завжди дві – боржник і кредитор. Якщо на стороні боржника не будуть ті ж суб'єкти, що і в старому зобов'язанні, то й сторона боржника буде вже не та сама [436, с. 77].

Відповідно до ст. 607 ЦК України зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не

відповідає. Неможливість виконання зобов'язання (без вини) звільняє всіх солідарних боржників, оскільки згідно зі ст. 607 ЦК України зобов'язання припиняється неможливістю виконання, якщо вона викликана обставиною, за яку жодна зі сторін (зокрема) боржник не відповідає [11, с. 738].

К. Н. Анненков зробив висновок про те, що солідарне пасивне зобов'язання припиняється лише тоді, коли виконання його стає неможливим для всіх боржників, але не тоді, коли виконання стає неможливим лише для деяких зі спільних боржників, тоді як воно залишається в силі для решти боржників [10, с. 39]. Позиція К. Н. Анненкова видається слушною і з погляду сучасного правового регулювання солідарних зобов'язань. Згідно зі змісту ч. 1 ст. 543 ЦК України кредитор має право вимагати виконання обов'язку як від одного боржника, так і від усіх разом (частково або у повному обсязі). З огляду на це навіть, якщо один із боржників не зможе виконати зобов'язання на підставі ст. 607 ЦК України, то кредитор має змогу пред'явити вимогу про виконання обов'язку до інших солідарних боржників. Боржники, які виконали зобов'язання матимуть право на підставі ч. 1 ст. 544 ЦК України пред'явити до цього боржника регресну вимогу.

Щодо припинення зобов'язання у зв'язку з новацією, переданням відступного, прощенням боргу, то вони можуть мати місце тільки за умови, якщо згоду на зміну умов зобов'язання надали всі співборжники та кредитор. У протилежному випадку, варто погодитись з позицією Б. Е. Кензеєва щодо того, що домовленості одного із співборжників з кредитором щодо передання відступного, новації чи прощення боргу будуть мати наслідки лише для цього співборжника, причому без права регресу до інших боржників [172, с. 140]. Крім того, такий боржник не вважається таким, що належним чином виконав зобов'язання, а тому до нього може бути пред'явлено вимогу іншими співкредиторами про виконання зобов'язання. Дане правило ґрунтується на положенні ч. 3 ст. 543 ЦК України, відповідно до якої боржник не має права висувати проти вимоги кредитора заперечення, що ґрунтуються на таких

відносинах решти солідарних боржників з кредитором, у яких цей боржник не бере участі.

Безперечно, що встановлення пасивної солідарної множинності має на меті посилити ефективність виконання зобов'язання, оскільки кредитор має більше шансів отримати належне його виконання. І цих шансів буде тим більше, чим більше боржників, які мають змогу виконати зобов'язання або мають майно, яке може забезпечити кредитору можливість виконання зобов'язання.

Солідарна множинність боржників у зобов'язанні може мати для кредитора первинні та похідні наслідки. Первинні наслідки пов'язані з правом кредитора вимагати виконання зобов'язання від всіх або від будь-кого з боржників. Похідні наслідки мають місце у випадку прощення боргу одному з боржників, спливу строку позовної давності, злиття кредитора та боржника в одній особі та ін.

3.3. Виконання зобов'язань з множинністю осіб на стороні кредитора

Досліджуючи солідарні зобов'язання, варто зазначити, що пасивна множинність зустрічається значно частіше, ніж активна множинність. М. Плянїоль писав, що «солідарність між кредиторами можна вважати мертвим інститутом» [222, с. 231]. Солідарність кредиторів не презюмується у зв'язку з передбачуваним інтересом самих кредиторів. Якщо ступінь їх довіри один до одного доволі високий, вони можуть обумовити свою солідарність, не розмежовуючи вимог. У протилежному випадку за замовчуванням (за винятком випадку з неподільним предметом зобов'язання) їх участь буде частковою [370].

В. В. Кулаков з цього приводу зазначає, що якщо сама солідарна множинність є винятком із загального правила, то її активний варіант уявляється обставиною винятковою та виникає в окремих випадках. Їх оцінка дозволяє вказати на наступне. По-перше, активна солідарна множинність

виникає, якщо неподільна річ, яка є об'єктом зобов'язання, належить співкредиторам на праві спільної власності. У такому випадку відносини між ними перебувають за межами ускладненого зобов'язання, у сфері відносин про спільну власність. Відповідно для боржника в частині виконання зобов'язання ці відносини між співкредиторами значення не мають. <...> По-друге, активна солідарна множинність може виникнути і за вказівкою закону. <...> По-третє, такий варіант множинності сторони можуть встановити договором. Проте добровільний союз співкредиторам жодних додаткових гарантій у виконанні зобов'язання не дає [219, с. 164-165].

Прикладом активної множинності є ст. 542 ЦК України, відповідно до ч. 1 якої у разі солідарної вимоги кредиторів (солідарних кредиторів) кожний із кредиторів має право пред'явити боржникові вимогу у повному обсязі.

На підставі аналізу норм права, що регулюють солідарні зобов'язання, науковцями зроблено висновок, що немає заборони для солідарного кредитора вимагати від боржника виконати зобов'язання у частці, яку він вважає належною йому. Право солідарного кредитора ґрунтується не лише на наданій йому законом можливості вимагати від боржника виконання зобов'язання повною мірою, а й у розмірі належної йому частки [59, с. 54; 418, с. 391].

Незалежно від того, скільки осіб є на стороні кредитора, право вимоги для всіх єдине, оскільки стосується одного предмета. З моменту виникнення зобов'язання і до його виконання кредитори перебувають у рівному правовому становищі.

Не можна вважати кожного солідарного кредитора єдиним власником вимоги, який має право розпоряджатись вимогою у всій її цілісності. В дійсності вимога належить йому лише в частині, і, якщо йому дозволено отримати зайве, то лише тому, що він на це отримав повноваження від інших кредиторів. Кожен з них уповноважений до дій, спрямованих на збереження чи пред'явлення вимоги, але він не може зробити нічого, що погіршило б становище інших [222, с. 231].

Аналізуючи положення ч. 1 ст. 542 ЦК України, можна зробити висновок, що для боржника у зобов'язанні кредитори фактично зливаються в один суб'єкт, оскільки йому байдуже особа кредитора, якому він має виконати зобов'язання. Боржник має виконати зобов'язання або їм всім разом, або тому з них, хто звернувся з вимогою про виконання.

Відповідно до абзацу 2 ч. 1 ст. 542 ЦК України надає право боржнику до пред'явлення вимоги одним із солідарних кредиторів виконати свій обов'язок будь-кому із них на свій розсуд. Проте, така рівність кредиторів існує до того моменту, поки один із них не пред'явить вимогу до боржника. З цього моменту боржник не має права обирати кредитора, якому він хотів би виконати зобов'язання, а повинен виконати його тому, хто звернувся з вимогою про виконання.

Слушною є думка Г. Г. Гриценко щодо того, що солідарний боржник не може вимагати від кредитора підтвердження повноважень з боку інших кредиторів на отримання об'єкту зобов'язання. Крім того, і сам солідарний кредитор, якому боржник пропонує виконати зобов'язання, повинен прийняти таке виконання. Він не може посилається на відсутність повноважень з боку інших кредиторів [99, с. 141].

Виконуючи зобов'язання одному з кредиторів на свій розсуд, боржник повинен дотримуватись принципів виконання зобов'язання (належне та реальне виконання). Відповідно до ст. 526 ЦК України зобов'язання має виконуватись належним чином відповідно до умов договору та вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту та інших вимог, що звичайно ставляться.

Зазначимо, що існування активної солідарної множинності вигідне з практичної точки зору не лише для кредиторів, а й для боржника. Право вибору кредитора, якому боржник буде виконувати зобов'язання, спрощує для нього процедуру виконання, зокрема це стосується випадків відсутності одного або

декількох кредиторів у місці виконання зобов'язання. Відповідно до загального правила, встановленого п. 1 ч. 1 ст. 537 ЦК України, боржник має право виконати свій обов'язок шляхом внесення належних з нього кредиторів грошей або цінних паперів у депозит нотаріуса в разі відсутності кредитора або уповноваженої ним особи у місці виконання зобов'язання. У солідарному зобов'язанні боржник може здійснити виконання будь-якому іншому кредитору у повному обсязі без зайвих затрат.

Цікавим з точки зору можливості вибору є випадок, коли вимогу про виконання пред'являють декілька кредиторів. Ця вимога може бути пред'явлена одночасно або з певним розривом у часі. Виникає питання, кому з кредиторів повинен виконати зобов'язання боржник: всім у рівних частинах чи комусь одному у повному обсязі?

Німецьке законодавство передбачає, що боржник має право на свій розсуд здійснити виконання одному з кредиторів і в тому випадку, коли один із кредиторів вже пред'явив позов про виконання (§ 428 BGB). Цей підхід пояснюється в німецькому праві наступним чином. Наявність декількох кредиторів виконує подвійну функцію: боржник може кожному із них здійснити оплату, і кожен з них має право вимагати задоволення і вживати необхідні міри забезпечення. Цими двома функціями визначається природа інституту. Було б помилкою думати, що пред'явлення позову одним із кредиторів фіксує його особу так, що боржник вже не може здійснити оплату іншому. Це торкнулось би права боржника, відняло б у нього право вибору та позбавило б інститут однієї з важливих переваг [89, с. 236].

Законодавство України не врегульовує це питання, проте вважаємо, що у такому випадку за аналогією може застосовуватись абзац 2 ч. 1 ст. 542 ЦК України, тобто боржник може сам вибрати, виконувати зобов'язання всім кредиторам, які звернулись з вимогою чи одному з них на свій розсуд. Дане положення буде застосовуватись тільки до моменту виконання зобов'язання боржником. Водночас, якщо вимога про виконання солідарного зобов'язання

буде пред'явлена декількома співкредиторами під час судового розгляду, то право вибору у боржника у цьому випадку, буде фактично відсутнім.

Слушною є думка Д. В. Трута щодо можливості пред'явлення вимоги другим солідарним кредитором, який знає про вимогу першого. Як вказує автор, оскільки ЦК України не містить такої заборони, то можна стверджувати, що він має на це право, але боржник повинен виконати зобов'язання повністю тому кредитору, який пред'явив вимогу перший. А щодо вимоги іншого кредитора боржник повинен висунути заперечення, мотивуючи наявністю вимоги іншого кредитора [436, с. 98].

У активних солідарних зобов'язаннях боржник також має право на заперечення проти вимог кредиторів. Відповідно до ч. 2 ст. 542 ЦК України боржник не має права висувати проти вимоги одного із солідарних кредиторів заперечення, що ґрунтуються на таких відносинах боржника з іншими солідарними кредиторами, в яких цей кредитор не бере участі. Іншими словами заперечення боржника в активних солідарних зобов'язаннях, так само як і в пасивних, можуть бути загальними та особистими.

За активної солідарної множинності, як і за пасивної, характер «загальності» є наслідком принципу єдності предмета. Такими є, наприклад, посилення на невиконання зустрічного обов'язку кредиторами, недійсність правочину, яка стосується зобов'язання загалом (наприклад, унаслідок недієздатності боржника, дефекту волі боржника), виконання зобов'язання одному із солідарних кредиторів [436, с. 99].

О. С. Іоффе з цього приводу зазначав, що боржник може відхилити вимогу кредитора (наприклад, про сплату купівельної ціни), якщо від жодного із кредиторів не було отримано засноване на зобов'язанні зустрічне задоволення (в наведеному прикладі – придбана річ). Але, отримавши, наприклад, відстрочку виконання від одного із кредиторів, не можна посылатись на неї проти вимоги, пред'явленої іншим кредитором [154, с. 71].

У випадку прострочення прийняття виконання одним із кредиторів негативні наслідки можуть настати і для інших солідарних кредиторів. Відповідно до абзацу 1 § 429 BGB прострочення одного із солідарних кредиторів дійсне і щодо решти кредиторів. Тобто у такому випадку боржник має право заявити вказане заперечення будь-кому з кредиторів.

Цей висновок очевидний з огляду на аналіз вимог чинного законодавства щодо виконання активних солідарних зобов'язань. Так, відповідно до ч. 1 ст. 542 ЦК України у разі солідарної вимоги кредиторів (солідарних кредиторів) кожний із кредиторів має право пред'явити боржникові вимогу у повному обсязі. Якщо ж вимогу пред'явить кредитор, який допустив прострочку виконання, то боржник може заявити проти такої вимоги заперечення. Отже, якщо даний кредитор пред'являв вимогу, він діяв фактично від імені всіх кредиторів, тому заперечення, які пред'явлені йому, поширюються і на інших кредиторів.

Особисті заперечення можуть стосуватись лише відносин боржника та одного із солідарних кредиторів (недійсність правочину стосовно одного із кредиторів, встановлення строку або умови одним із кредиторів).

Ст. 6:15 (3) ЦК Нідерландів передбачає у цьому випадку, що проти боржника не може застосовуватися та обставина, що право на позов ґрунтується на спільному сумісному майні, якщо це право впливає з договору, який він уклав з учасниками, але не знав і не повинен був знати, що це право стане частиною спільного сумісного майна.

Виконання боржником свого обов'язку одному із солідарних кредиторів у повному обсязі звільняє боржника від виконання решті солідарних кредиторів (ч. 3 ст. 542 ЦК України). Це правило є виправданим, оскільки у протилежному випадку, це призвело б до безпідставного набуття майна кредиторами. Водночас, більш логічним у даному випадку буде вести мову не про звільнення боржника від обов'язку виконання зобов'язання іншим солідарним боржникам, а про припинення зобов'язання належним його виконанням, адже як зазначає

С. В. Сарбаш, звільнити можна лише від існуючого обтяження, проте якщо зобов'язання припинене, то від нього нікого не можна звільнити, оскільки звільнити можна лише від існуючого [370].

Враховуючи вище сказане, вважаємо за доцільне ч. 3 ст. 542 ЦК України викласти у такій редакції: «Виконання боржником свого обов'язку у повному обсязі одному із солідарних кредиторів припиняє зобов'язання боржника перед кредиторами».

Норма ч. 3 ст. 542 ЦК України стосується випадків виконання солідарного зобов'язання у повному обсязі. Якщо ж зобов'язання виконане у частині одному із солідарних кредиторів, то це не звільняє боржника від обов'язку виконання решти зобов'язання тому самому або іншому кредиторіві, який пред'явить вимогу про виконання.

Характеризуючи активні солідарні зобов'язання варто зазначити, що вони включають дві групи відносин:

- 1) зовнішні - між солідарними кредиторами та боржником;
- 2) внутрішні - між кредиторами.

Внутрішні зв'язки зумовлюють обсяг прав (обов'язків) співкредиторів (співборжників), в тому числі наступний взаєморозрахунок між ними. <...> Зовнішні зв'язки кожного із співкредиторів (співборжників) з протилежною стороною, з одного боку, самостійні, бо кожна з осіб має права та обов'язки сторони зобов'язання. З іншого боку, самостійність цих зв'язків не безмежна. Межею є те, що у часткових зобов'язаннях один співучасник не може самостійно розпорядитися спільним об'єктом зобов'язання, оскільки він не належить йому в цілому. А в солідарних зобов'язаннях це правило діє лише за обставин, пов'язаних з особою одного із співкредиторів (співборжників) [99, с. 27].

У зобов'язаннях з активною солідарною множинністю допускається заміна одного або всіх кредиторів. Якщо у зобов'язанні передбачається заміна одного з кредиторів, то чи потрібно отримувати згоду решти кредиторів на таку

заміну? Чинним законодавством це питання не врегульовано. Ст. 514 ЦК України передбачає лише, що до нового кредитора переходять права первісного кредитора у зобов'язанні в обсязі і на умовах, що існували на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлено договором або законом.

В активному солідарному зобов'язанні можливість відступлення права вимоги передбачена ч. 3 § 429 BGB, відповідно до якої не можуть бути порушені права інших кредиторів, якщо один із солідарних кредиторів відступить свою вимогу іншій особі.

В. В. Байбак вказує, що у випадку заміни кредитора слід ввести право переважної купівлі солідарних вимог, оскільки це дасть змогу захистити інтереси солідарних кредиторів, які продовжують брати участь у зобов'язанні, і буде сприяти інтенсифікації обороту вимог в цілому [12, с. 10].

Діаметрально протилежну позицію відстоює С. М. Єрмолаєв, зазначаючи, що процедура реалізації права переважної купівлі не властива зобов'язанням, суперечить принципу свободи вибору контрагента і необґрунтовано ускладнить виконання зобов'язання. Проблема вирішується встановленням у домовленості солідарних суб'єктів мір цивільно-правової відповідальності [129, с. 153].

Спірною є позиція Д. В. Трута щодо того, що немає правових підстав стверджувати про необхідність згоди всіх інших кредиторів при відступленні права вимоги одним із солідарних кредиторів. Науковець вважає, що згідно з принципом добросовісності, в разі відступлення права вимоги одним із солідарних кредиторів необхідно попередити про такий правочин іншого (інших) кредитора (ів) [436, с. 99].

Досліджуючи це питання Б.Е. Кензєєв висловив думку, що відступлення права вимоги тільки за домовленістю з одним із солідарних кредиторів порушує права інших солідарних кредиторів ще й тією обставиною, що інші співкредитори можуть бути переважно зацікавлені у набутті цих прав вимоги [172, с. 149].

Вважаємо, що у даному випадку необхідним є отримання згоди всіх кредиторів на відступлення права вимоги одним із них, оскільки саме в такому разі належним чином будуть захищені права учасників солідарного зобов'язання. При цьому згода боржника у даному випадку не вимагається, його необхідно повідомити про відступлення права вимоги з метою уникнення негативних наслідків, які можуть настати (ч. 2 ст. 516 ЦК України). Звичайно враховуючи диспозитивні засади правового регулювання зобов'язальних відносин договором або законом може бути встановлено обов'язок отримувати згоду боржника на заміну кредитора. Проте, це скоріше виняток із загального правила, а не аксіома.

Солідарність вимог вимагає врегулювання відносин і між самими кредиторами. Ч. 4 ст. 542 ЦК України передбачає, що солідарний кредитор, який одержав виконання від боржника, зобов'язаний передати належне кожному з решти солідарних кредиторів у рівній частці, якщо інше не встановлено договором між ними. Подібне правило передбачене у ст. 378 ЦК Республіки Польща, ч. 4 ст. 307 ЦК Республіки Білорусь, ч. 4 ст. 365 ЦК Республіки Вірменія.

Регулюючи відносини між солідарними кредиторами, ЦК Республіки Молдова закріплює у ч. 1 ст. 528 правило про те, що солідарний кредитор, який отримав виконання у повному обсязі, зобов'язаний розділити його з іншими солідарними кредиторами, якщо не доведе, що договором про зобов'язання не передбачено виконання тільки в його інтересах.

Ця ситуація є дзеркальним (перевернутим) відображенням відносин при множинності боржників в умовах виконання зобов'язання одним із них. <...> Якщо у відносинах з пасивною множинністю говорять про виникнення регресної вимоги та регресного зобов'язання, то при активній множинності у зобов'язання, яке виникає у кредитора, який отримав виконання, спеціальної назви немає. З регресним зобов'язанням його поєднує те, що воно виникає на підставі закону і за наявності зобов'язань, вказаних у законі. Можливо у такому

випадку є підстави присвоїти цьому зобов'язанню найменування прорегресного зобов'язання і відповідно прорегресної вимоги [370].

Т. В. Боднар з даного приводу зазначає, що з припиненням одного солідарного зобов'язання (активно солідарного) виконанням одночасно виникає (в силу закону) інше солідарне зобов'язання (пасивно солідарне), в якому солідарний кредитор стає боржником по відношенню до інших солідарних кредиторів [35, с. 102].

З таким твердженням не можемо погодитись. Як впливає зі змісту ч. 4 ст. 542 ЦК України у такому випадку слід говорити про часткове зобов'язання кредитора, який отримав виконання, перед іншими кредиторами. Водночас, частковим зобов'язання буде тільки у тому випадку, якщо кредиторів було більше двох. Якщо кредиторів було двоє, то виникне звичайне цивільно-правове зобов'язання, в якому кредитор, який отримав виконання стане боржником щодо кредитора, який у солідарному зобов'язанні не отримав виконання від боржника.

Разом з тим, варто зазначити, що норма ч. 4 ст. 542 ЦК України є диспозитивною, що надає сторонам можливість змінити частки передання виконаного кожному з кредиторів або й зовсім відмовитись від подальшого розподілу отриманого виконання одним із кредиторів [397, с. 154].

Не врегульоване у законодавстві наступне питання: кредитор отримав часткове виконання від боржника. Чи може він залишити собі свою частку, а решту передати іншим кредиторам, чи повинен цю частину розподілити між всіма? У даному випадку вважаємо за доцільне погодитись із думкою, висловленою С. В. Сарбашем, який зазначає, що кредитор, який отримав виконання від боржника, не має переваг перед іншими кредиторами, якщо тільки домовленістю між ними не встановлена черговість або інші правила поділу одержаного. Тому, якщо він отримав неповне задоволення, а лише його частину, то він не має права зарахувати одержане в рахунок належної йому частки, а повинен надати для поділу між всіма [370].

Аналогічно до пасивних солідарних зобов'язань, активні солідарні зобов'язання можуть припинятися й з інших підстав, крім виконання.

Однією з підстав припинення активного солідарного зобов'язання є зарахування зустрічних однорідних вимог. Якщо боржник має зустрічну вимогу до всіх солідарних кредиторів, то її пред'явлення матиме наслідком припинення солідарного зобов'язання. Якщо ж зустрічну вимогу він має лише до одного з солідарних кредиторів, то зобов'язання не припиняється, а лише зменшується на частку того кредитора, вимога якого пред'явлена до зарахування.

Солідарне активне зобов'язання також припиняється за згодою сторін унаслідок передання боржником кредиторів відступного (грошей, іншого майна тощо). Якщо таке відступне передане одному з кредиторів, то це означатиме припинення солідарного зобов'язання і виникнення права вимоги належного іншим кредиторам. Така вимога виражатиметься тільки в грошовій формі. Якщо ж відступне не покриває всього зобов'язання, то боржник буде зобов'язаним у тій частині, яка не покрила зобов'язання шляхом прийняття відступного [436, с. 103].

Що стосується новації як підстави припинення зобов'язання, то у випадку, коли вона відбувається між всіма кредиторами і боржником, жодних труднощів не виникає. Питання виникають щодо можливості новації між одним із солідарних кредиторів і боржником. С. В. Сарбаш підтримує позицію, що у випадку новації між одним з солідарних кредиторів і боржником, вона буде мати силу лише для одного з кредиторів – солідарне зобов'язання загалом не припиниться. Боржник і надалі буде зобов'язаний виконати зобов'язання повністю кредитор, який не вчинив новації [370]. Не можна погодитись з вказаною думкою, оскільки згідно з положенням ч. 2 ст. 604 ЦК України між одним із солідарних кредиторів і боржником виникне нове зобов'язання. Між іншими солідарними кредиторами і боржником залишиться чинним попереднє

зобов'язання. Це, відповідно, призведе до збільшення обсягу обов'язків боржника.

К. Н. Анненков висловив протилежну думку, що новаційний договір, укладений одним із кредиторів, відмінняє таке зобов'язання для інших кредиторів [10, с. 39]. Ця позиція також є спірною, оскільки у такому випадку інші солідарні кредитори позбавляються можливості отримати виконання за солідарним зобов'язанням.

Найбільш прийнятною у цьому випадку є позиція Д. В. Трута, який вказує, що за чинного правового регулювання новація можлива лише за участю всіх солідарних кредиторів та боржника, інакше це суперечитиме самій правовій природі новації [436, с. 102].

Ще однією підставою припинення активного солідарного зобов'язання є прощення боргу. К. Н. Анненков вказував, що прощення боргу, здійснене одним із кредиторів, не може мати наслідком припинення всього зобов'язання, оскільки встановлення солідарності зобов'язання на стороні кредитора не може дозволити йому самостійно розпоряджатися цілим задоволенням за зобов'язанням. Боржник може бути звільненим тільки від частини зобов'язання, а щодо інших кредиторів воно повинно залишатися в силі [10, с. 66].

Аналогічне правило закріплене у ч. 1 ст. 10:205 Принципів європейського договірної права, відповідно до якої прощення боргу боржника одним із солідарних кредиторів не впливає на вимоги інших солідарних кредиторів.

Наслідками прощення боргу за солідарними активними зобов'язаннями можуть бути: 1) у випадку прощення боргу усіма солідарними кредиторами – припинення зобов'язання в повному обсязі; 2) у випадку прощення боргу не всіма солідарними кредиторами – припинення зобов'язання у частині, що стосується таких солідарних кредиторів, та а) продовження існування солідарного зобов'язання в частині, що стосується інших солідарних кредиторів (якщо їх декілька), тобто зі збереженням множинності суб'єктів у зобов'язанні;

б) продовження існування зобов'язання в частині, що стосується кредитора, що не здійснив прощення боргу (якщо такий залишився один), та перетворення зобов'язання із множинністю осіб на зобов'язання без множинності осіб [378, с. 110].

Пропонуємо внести зміни до ст. 542 ЦК України, доповнивши ч. 3 абзацом 2 наступного змісту: «У випадку прощення боргу одним із солідарних кредиторів, вимога інших солідарних кредиторів повинна бути зменшена на частку, яка належала кредитору, що здійснив прощення боргу».

Зобов'язання припиняється поєднанням боржника і кредитора в одній особі (ст. 606 ЦК України). Відповідно до абзацу 2 § 429 BGB, якщо вимога і борг збігаються в особі одного із солідарних кредиторів, то права інших кредиторів щодо боржника припиняються. С. В. Сарбаш з даного приводу зазначив, що це правило може викликати певні труднощі. Припустімо, що дві юридичні особи солідарно видали позику іншій юридичній особі. Надалі один з кредиторів і боржник у результаті злиття або приєднання утворили одну юридичну особу. Таким чином, вимога одного з кредиторів збігається з боргом боржника, оскільки він одночасно має право вимагати повернення суми позики й обов'язок її повернути. Уявляється, що за відсутності іншого в домовленості між кредиторами той з них, котрий злився з боржником чи приєднав його, зобов'язаний сплатити другому кредитору половину суми позики [370]. Д. В. Трут вказує, що у такому разі зобов'язання припиняється, а кредитор, щодо якого відбулося злиття з боржником, повинен повернути належне в порядку ч. 4 ст. 542 ЦК України [436, с. 105].

Проте, так само, як і в пасивних солідарних зобов'язаннях, застосування даних способів припинення зобов'язань може застосовуватись лише у разі згоди, висловленої всіма кредиторами. У протилежному випадку, якщо ці способи будуть застосовані лише за домовленістю з одним із кредиторів, боржник не буде вважатися таким, що виконав зобов'язання перед іншими кредиторами. Цей висновок випливає зі змісту ч. 2 ст. 542 ЦК України,

відповідно до якої боржник не має права висувати проти вимоги одного із солідарних кредиторів заперечення, що ґрунтуються на таких відносинах боржника з іншими солідарними кредиторами, у яких цей кредитор не бере участі.

Як вірно зазначає Б. Е. Кензєєв, боржник, який домігся домовленості з одним із солідарних кредиторів щодо припинення зобов'язання іншим способом, крім виконання (наприклад, шляхом передання завідомо гіршого або меншого майна, чи навіть шляхом прощення боргу), тим самим значно погіршує становище інших солідарних кредиторів, які не беруть участі в цій домовленості, оскільки це вплине на їх регресні права (значно зменшивши те, на що вони мають право претендувати в порядку розподілу одержаного від боржника) [172, с. 147].

Отже, для застосування інших підстав припинення активного солідарного зобов'язання, крім його належного виконання, необхідна домовленість між всіма співкредиторами.

Варто зазначити, що смерть одного із солідарних кредиторів не є підставою для припинення солідарного зобов'язання. Якщо спадкоємцем кредитора є одна особа, то вона займає місце кредитора. Якщо спадкоємців кілька, кожен з них наділяється правом вимоги у відповідній частці. Водночас кожен з них є солідарним з іншими солідарними кредиторами.

Характеризуючи цей вид солідарних зобов'язань виникає питання щодо можливості заміни боржника у зобов'язанні. Відповідно до ст. 520 ЦК України боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора. Виникає питання, у даному випадку згода на заміну боржника повинна бути висловлена всіма кредиторами чи одним із них?

У цивілістичній доктрині існує думка, що згода може бути надана будь-яким із кредиторів, але із застереженням, що не мають права на це ті співкредитори, повноваження яких на це прямо обмежені домовленістю між ними. Проте визнання недійсною угоди про відступлення права вимоги,

вчиненої солідарним кредитором, обмеженим у повноваженнях, на вимогу інших солідарних кредиторів, варто вважати можливим лише тоді, коли останні доведуть, що цесіонарій, який набув права вимоги, знав чи повинен був знати про такі обмеження. Все отримане за угодою про відступлення права вимоги одним із кредиторів, підлягає розподілу між іншими солідарними кредиторами [27, с. 105].

Враховуючи положення ч. 2 ст. 542 ЦК України, ми не можемо погодитись з позицією В. А. Белова. Якщо боржник здійснив переведення боргу зі згоди лише одного з солідарних кредиторів, то при пред'явленні до нього вимоги інших кредиторів, він не може посилатись на переведення боргу, оскільки ці кредитори не давали згоди на переведення боргу.

Крім того, з метою розподілу ризиків кредиторів, які можуть настати у випадку неспроможності нового боржника виконати зобов'язання, необхідно отримувати згоду на переведення боргу саме від усіх солідарних кредиторів.

3.4. Відповідальність у зобов'язаннях з солідарною множинністю осіб

Для ефективного і належного виконання договірних зобов'язань законодавець передбачає гнучкий механізм регулювання у вигляді побудови системи відповідальності на певних засадах, яка б враховувала: специфіку конкретних взаємовідносин контрагентів, характер договірних відносин, значення зобов'язання для суспільства [60, с. 61].

Існування солідарного зобов'язання передбачає, що кожен із боржників (кредиторів) зобов'язаний до певної поведінки щодо іншої сторони, а у випадку порушення може зазнати негативних наслідків у вигляді цивільно-правової відповідальності. Цивільно-правова відповідальність є одним із правових інструментів захисту законних прав та інтересів суб'єктів солідарних зобов'язань, як контрагентів, так і осіб, які представляють сторону боржника чи кредитора.

В. Д. Примак визначає цивільно-правову відповідальність як «додатковий або новий щодо невиконаного обов'язок боржника-правопорушника за рахунок власного майна відновити порушений внаслідок невиконання чи неналежного виконання зобов'язання майновий стан кредитора (потерпілого) або компенсувати немайнові (моральні) втрати останнього» [317, с. 47].

Оскільки цивільно-правова відповідальність є видом юридичної відповідальності, то її можна розглядати як субінститут у рамках інституту юридичної відповідальності; оскільки реалізація заходів цивільно-правової відповідальності відбувається в рамках цивільних охоронних правовідносин (іншими словами, заходи відповідальності існують як елемент тих правових зв'язків, що виникають у результаті скоєння цивільного правопорушення), то цивільно-правову відповідальність можна розглядати і як цивільні охоронні правовідносини; оскільки юридична відповідальність як така є спеціально юридичним засобом впливу на поведінку суб'єктів права, то цивільно-правову відповідальність можна розглядати і як засіб правового впливу на поведінку учасників цивільних правовідносин [225, с. 25].

Характеризуючи зобов'язання та відповідальність, Б. Е.Кензеев зазначав, що поняття «зобов'язання» значно ширше, ніж поняття «відповідальність», яке є самостійним зобов'язанням у разі відшкодування недоговірної шкоди. У тих випадках, коли до відповідальності притягуються тільки учасники зобов'язання, відповідальність не призводить до виникнення нового зобов'язання, а є лише додатковим обов'язком учасника зобов'язання [172, с. 72].

Наслідком порушення солідарного обов'язку є солідарна відповідальність. Солідарна відповідальність за цивільним законодавством України – відповідальність кількох боржників перед кредитором, коли кредитор управи вимагати як від усіх боржників разом, так і від кожного з них окремо повного або часткового виконання зобов'язання [176, с. 93]. В. Л. Мусіяка обґрунтував висновок про те, що специфічна умова солідарної відповідальності – спільність

спричинення шкоди – має об'єктивний характер і виражається в такому детермінуючому взаємозв'язку дій декількох осіб, які завдали шкоду, при якій кожна з цих дій і всі в сукупності є необхідною причиною всієї спільної для них шкоди [261, с. 4].

Така відповідальність настає навіть у випадку виникнення солідарності у зв'язку з неподільністю предмета зобов'язання. У разі невиконання зобов'язання у кредитора виникає право на відшкодування збитків, сплату неустойки, тобто відбувається трансформація неподільного предмета зобов'язання у подільний. А це, відповідно, могло б призвести до виникнення часткової відповідальності. Проте, як зазначає С. В. Сарбаш, заміна солідарної відповідальності на часткову відповідальність суперечила б призначенню цього правового регулювання і могла б у чомусь стимулювати боржників до порушення зобов'язання, бо їх відповідальність за правопорушення була б легшою за належне виконання. Тому, на думку автора, оскільки солідарність встановлена договором чи законом, то невиконання відповідного зобов'язання *ipso jure* тягне й солідарність відповідальності, навіть якщо на це немає прямої вказівки [370].

Порушення зобов'язання одним із солідарних боржників призводить до порушення зобов'язань й інших співборжників, оскільки наслідком є неотримання кредитором повного задоволення своїх вимог, здійснити які зобов'язувався кожен із боржників [411, с. 272-273]. На боржників покладається не тільки ризик неотримання зустрічного задоволення, а й ризик відповідальності за збитки. У такому випадку порушення зобов'язання кожним із солідарних боржників тягне за собою відповідальність інших співборжників, проте відповідають вони за порушення свого власного обов'язку, оскільки жоден із них не виконав зобов'язання на користь кредитора у повному обсязі [433, с. 128].

Відповідно до ч. 2 ст. III: 4:102 DCFR, якщо два або більше боржники солідарно відповідають за одну й ту саму шкоду, частки їх відповідальності у

відносинах між ними рівні, якщо різний розмір часток не є більш прийнятним за обставинами справи, зокрема, з урахуванням провини або того впливу на виникнення або розмір збитку джерело небезпеки, за яке відповідає один з боржників.

Французьке цивільне законодавство також встановлює відповідальність у солідарних зобов'язаннях за правилом «один за всіх». Відповідно до ст. 1205 ЦК Франції якщо річ, яка повинна була бути передана, була втрачена з вини одного чи декількох солідарних боржників чи під час, коли один чи декілька боржників прострочили виконання, то інші солідарні боржники не звільняються від відповідальності сплатити вартість речі, водночас останні не відповідають за завдані кредитору збитки. Таким чином вина одного вважається виною іншого [222, с. 242].

Водночас, є можливість у домовленості солідарних осіб встановити міри договірної відповідальності на випадок невиконання солідарною особою зобов'язання у строк чи не пред'явлення вимоги у строк. У цьому випадку солідарна особа буде захищена від ризику застосування до неї мір цивільно-правової відповідальності [129, с. 152].

Якщо кредитор у пасивному солідарному зобов'язанні, який отримав виконання у повному обсязі від одного із солідарних боржників, прийме виконання ще й від іншого, або прийме виконання від одного з боржників у випадку прощення боргу за цим солідарним зобов'язанням, він повинен повернути одержане як набуте без достатньої правової підстави.

Боржник у солідарному зобов'язанні може бути позбавлений права на регрес, якщо він своїми діями погіршив становище інших співборжників. Як слушно зазначає Ю. В. Журавльова, боржник, який здійснив виконання кредитору всупереч існуючому прощенню боргу, втрачає право на пред'явлення зворотної вимоги до решти боржників. Це цілком обґрунтовано, оскільки в протилежному випадку були б суттєво порушені права та інтереси інших солідарних боржників [141, с. 117].

Порушення зобов'язання може виникнути у випадку прострочення виконання як кредитором, так і боржником. Відповідно до ч. 2 ст. 612 ЦК України боржник, який прострочив виконання зобов'язання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення. Водночас, боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також три проценти річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом (ч. 2 ст. 625 ЦК України).

Здійснення одним із солідарних боржників прострочення виконання має наслідки тільки щодо нього, але не позначається на становищі інших, якщо тільки договором або законом не встановлено в цих випадках відповідальності одного солідарного боржника за прострочення допущене іншим солідарним боржником. Якщо з вини одного з боржників виконання стає неможливим, то обов'язок відшкодування шкоди виникає лише для того солідарного боржника, з вини якого таке виконання стало неможливим, для інших солідарних боржників це не матиме жодних наслідків. Але таке становище може бути змінено договором, наприклад, якщо передбачити, що солідарні боржники взаємно відповідають за провину один одного [277, с. 247-248].

Такі положення щодо відповідальності у солідарному зобов'язанні мають місце й у законодавстві окремих держав. У німецькому законодавстві закріплено правило, яке передбачає, що у випадку прострочення виконання одним із солідарних боржників, відповідальність буде покладатись на порушника, якщо із зобов'язання не випливає інше (§ 425 BGB). Ч. 2 ст. 542 ЦК Республіки Молдова також встановлює, що прострочка одного із солідарних боржників не має сили щодо інших солідарних боржників. Аналогічні положення закріплені у ч. 2 ст. 470 ЦК Грузії, ст. 1687 ЦК Республіки Латвія.

Водночас відповідно до ст. 1688 ЦК Республіки Латвія за винятком прострочення (ст. 1687) наслідки всіх інших протилежних зобов'язанню дій окремого співборжника покладаються також й на інших. Тому у випадку пошкодження чи знищення предмета зобов'язання з вини одного зі співборжників відповідальність за збитки несуть й інші.

Відповідно до ст. 1527 ЦК Квебеку, якщо виконання зобов'язання стало неможливим з вини одного або кількох солідарних боржників, або через його чи їх прострочку, інші співборжники не звільняються від обов'язку відшкодувати спричинену шкоду, але вони не несуть відповідальності за додаткові збитки, які могли бути спричинені кредитору. Кредитор не може вимагати відшкодування додаткових збитків за винятком тих боржників, з вини яких виникла неможливість виконання зобов'язання та тих, як допустили прострочку виконання.

Щодо можливості зупинення виконання зобов'язання у випадку порушення зустрічного обов'язку у солідарному зобов'язанні, слушною видається пропозиція Г.Г. Гриценко щодо доцільності викласти ч. 3 ст. 538 ЦК України у наступній редакції: «У разі невиконання однією із сторін (однією із осіб на боці сторони) у зобов'язанні свого обов'язку або за наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає свого обов'язку у встановлений строк (термін) або виконає його не у повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання свого обов'язку, відмовитися від його виконання частково або в повному обсязі» [99, с. 166].

С. В. Сарбаш вважає, що, коли солідарність зобов'язання встановлена договором або законом, то невиконання відповідного зобов'язання має передбачати і солідарну відповідальність, навіть, якщо на це немає прямої вказівки. Тільки за умов відповідальності всіх боржників за провину одного може бути досягнута практична мета солідарності [370].

Д. В. Трут поділяє думку С.В. Сарбаша та вказує, що встановлення договором або законом солідарності зобов'язання означає й солідарність

відповідальності в разі невиконання чи неналежного виконання такого зобов'язання. Тільки за умови відповідальності всіх боржників за провину одного може бути досягнуто практичну мету солідарності [436, с. 134].

Обов'язок того чи іншого солідарного боржника в період існування солідарного зобов'язання може піддаватись змінам: або збільшуватись, якщо співборжник прийме додаткове зобов'язання (наприклад, сплатить кредитору неустойку у випадку невиконання основного зобов'язання у строк чи з порушенням умов про якість); або зменшуватись (у випадку персонального зняття з боржника кредитором частини боргу). Водночас своїми діями, спрямованими на зміну зобов'язання, жоден із солідарних боржників не має права обтяжувати становище решти співборжників.

Зобов'язання зі сплати неустойки покладається тільки на одного боржника, інших співборжників вона не стосується. Виключення складає той випадок, коли один із солідарних боржників укладає з кредитором додатковий договір, будучи уповноваженим на це іншими співборжниками [124, с. 26].

Оскільки солідарне зобов'язання будується за правилом – один за всіх, то у випадку його невиконання фактично вважається, що всі боржники не виконали зобов'язання. Тому, якщо кредитор у зв'язку з невиконанням зобов'язання зазнав збитків, він має право пред'явити вимогу про відшкодування шкоди до всіх солідарних боржників або до одного з них, як повністю, так і частково. За аналогією з виконанням солідарного зобов'язання у випадку солідарної відповідальності, якщо кредитор не отримав повне відшкодування збитків від одного боржника, до якого він пред'явив вимогу про відшкодування, він має право вимагати недоодержане від решти солідарних боржників. Відповідно солідарні боржники залишаються зобов'язаними до моменту повного відшкодування шкоди, завданої кредитором невиконанням чи неналежним виконанням солідарного зобов'язання.

Висновки до розділу 3

У результаті проведеного дослідження зобов'язань з солідарною множинністю осіб досягнуто таких ключових теоретичних і прикладних висновків. До основних належать такі:

1. Солідарне зобов'язання, будучи одним із видів зобов'язань із множинністю осіб, характеризується можливістю участі на стороні боржника та/або кредитора кількох осіб, поведінка яких залежить від виду множинності (активна, пасивна, змішана) і унеможливорює розглядати солідарне зобов'язання як сукупність «квазі» зобов'язань між окремо взятими боржником та кредитором.

2. Множинність осіб на сторін боржника і кредитора у солідарних зобов'язаннях, свобода пред'явлення кредитором (кредиторами) вимог та принцип належного виконання зобов'язання обумовлюють правовий зв'язок між особами, що є боржниками і особами, що є кредиторами (внутрішні правовідносини та) та правовий зв'язок між боржниками і кредиторами (зовнішні правовідносини). Зміст останніх складають взаємні права і обов'язки солідарних кредиторів та боржників, динаміка яких скерована на виконання солідарного зобов'язання. Змістовне навантаження внутрішніх відносин обумовлене видом множинності і у випадку пасивної множинності такі відносини опосередковують регресні вимоги кожного із боржників, який виконав вимоги кредитора. Щодо внутрішніх відносин між кредиторами, то вони покликані впорядкувати розподіл виконаного між кредиторами на той випадок, коли виконання отримав один із них.

3. Нормативна та договірна складові регулювання солідарних зобов'язань вказують на два джерела встановлення випадків виникнення солідарного обов'язку та солідарної вимоги. Втім коло таких джерел можна розширити, доповнивши його односторонніми правочинами. Прояв таких явищ у правозастосовчій практиці зумовлює потребу переосмислити зміст ст. 541 ЦК

України та викласти норму цієї статті у наступній редакції: «Солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором, одностороннім правочином або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання».

4. Зміст правої категорії «солідарність» як кваліфікуючого критерію одного із видів зобов'язань із множинністю осіб опосередковується правовими можливостями солідарних кредиторів та солідарних боржників, що визначені у статтях 542-544 ЦК України. Однак, спектр таких законодавчо визначених властивостей солідарності може доповнюватися іншими можливостями за домовленістю сторін договору, у тому випадку коли солідарне зобов'язання встановлено договірною конструкцією, або тією особою, якою вчиняється односторонній правочин. Отож, властивості конкретного солідарного зобов'язання можна диференціювати на загальні та індивідуальні.

5. З метою посилення гарантій інтересів кредитора у солідарному зобов'язанні з пасивною множинністю здійснення його права вимоги законодавчо опосередковано свободою вибору боржника (такими можуть бути усі боржники разом або будь-хто із них) та свободою визначення обсягу виконання за кожним із них. Втім, такі прояви свободи обмежені допустимістю подільності предмета та змістом зобов'язання, а також потенційною можливістю боржника, до якого звернена вимога, виконати зобов'язання.

6. Кредитор, який одержав виконання обов'язку не в повному обсязі від одного із солідарних боржників, має право вимагати недоодержане від решти солідарних боржників, а також й від того з боржників, який виконав зобов'язання не у повному обсязі. З огляду на сказане п. 1 ч. 2 ст. 543 ЦК України необхідно викласти у наступній редакції «Кредитор, який одержав виконання обов'язку не в повному обсязі від одного із солідарних боржників, має право вимагати недоодержане від цього боржника та від решти солідарних боржників».

7. Прострочення кредитора стосовно одного із солідарних співборжників поширюється й на його відносини з іншими співборжниками. У зв'язку з цим прострочення кредитора належить до загальних заперечень, які можуть заявити будь-який із солідарних боржників у випадку пред'явлення до нього вимоги кредитором.

8. Стосовно впливу строку давності за солідарні зобов'язання, встановлено, що сплив, переривання чи зупинення строку позовної давності щодо одного із солідарних боржників не поширюються на відносини кредитора з іншими боржниками.

9. З метою захисту інтересів співборжників у солідарному зобов'язанні, доречно боржника, котрий не висунув загальні заперечення проти вимоги кредитора, усунути від права пред'являти регресну вимогу.

10. Боржник у активному солідарному зобов'язанні має право самостійно обрати, кому з кредиторів виконувати зобов'язання – всім у визначених частках чи одному у повному обсязі. При виконанні зобов'язання у частині одному із солідарних кредиторів боржник не звільняється від обов'язку виконання решти зобов'язання тому ж або іншому кредиторіві, який пред'явить вимогу про виконання.

11. Порушення зобов'язання одним із боржників/кредиторів у призводить до одночасного порушення зобов'язань інших суб'єктів. Оскільки солідарне зобов'язання будується за правилом – один за всіх, то у випадку його невиконання фактично вважається, що всі боржники не виконали зобов'язання. Тому, якщо кредитор у зв'язку з невиконанням зобов'язання зазнав збитків, він має право пред'явити вимогу про відшкодування шкоди до всіх солідарних боржників або до одного з них, як повністю, так і частково.

РОЗДІЛ 4

ЗOBOB'ЯЗАННЯ З СУБСИДАРНОЮ МНОЖИННІСТЮ ОСІБ

4.1. Поняття та підстави виникнення субсидіарних зобов'язань

За загальним правилом зобов'язання повинні виконуватись належними сторонами. Водночас в окремих випадках є вірогідність невиконання боржником свого обов'язку. Це може бути зумовлене як недобросовісністю боржника, так і об'єктивними причинами. Саме з метою уникнення негативних наслідків для кредитора, гарантування його прав та законних інтересів необхідним є регулювання зобов'язань, до виконання яких залучається додаткова особа, котра виконає вимогу кредитора у випадку невиконання свого обов'язку основним боржником.

На відміну від солідарного зобов'язання, при якому кредитор має право вимагати виконання від будь-кого з боржників, при субсидіарному зобов'язанні виконання зобов'язаний здійснити визначений боржник, і лише у випадку невиконання ним обов'язку, кредитором до виконання залучається субсидіарний чи додатковий боржник, боржник «другого порядку» [88, с. 436].

Слушною є позиція М. М. Гудими-Підвербецької щодо того, що конструкція субсидіарних зобов'язань в умовах ринкової економіки створює необхідні правові умови, що забезпечують стійкість, стабільність правових зв'язків, та й взагалі спонукають до їх виникнення, адже на вирішення питання про встановлення цивільних правовідносин суттєво впливає наявність потенційної можливості задовільнити в додатковому порядку вимоги кредитора, так як це гарантує більш високу ступінь захисту прав останнього, зростання довіри учасників цивільних правовідносин один до одного. Як зазначає автор, основне призначення субсидіарних зобов'язань у цивільному обігу – забезпечення захисту інтересів кредитора та оптимального розподілу

ризиком невиконання суб'єктами прийнятих на себе зобов'язань і, як логічний наслідок, сприяння стабільності цивільно-правових відносин [113].

Обмежене використання субсидіарних зобов'язань зумовлене тим, що немає однозначного розуміння їхньої правової природи, відсутнє чітке впорядкування норм, які регулюють цей вид зобов'язальних відносин.

У зарубіжних правопорядках субсидіарні зобов'язання, переважно, пов'язуються з інститутом поруки. Через інститут поруки розглядає субсидіарне зобов'язання Швейцарський зобов'язальний закон. Відповідно до ч. 1 ст. 495 Швейцарського зобов'язального закону [475, с. 238-239] кредитор має право вимагати виконання зобов'язання простим поручителем тільки у випадку, якщо після того, як поручитель прийняв на себе зобов'язання, боржник оголошений банкрутом чи йому надана відстрочка платежів за боргами згідно з нормами про конкурсне провадження, або кредитор, діючи з належною обачністю в порядку провадження з примусового стягнення боргів, отримав щодо боржника остаточний акт про відсутність у нього майна, або боржник переніс місце свого проживання зі Швейцарії за кордон і з нього неможливо стягнути борг у Швейцарії, або переніс місце проживання із однієї іноземної держави в іншу, що суттєво ускладнює здійснення прав кредитора.

Німецьке цивільне право до субсидіарних зобов'язань відносить наступні: застава, порука, відповідальність учасників повного та командитного товариства, учасників кооперативу та ін. Щодо поруки, то її регулюванню присвячені параграфи 765-778 Німецького цивільного уложення [92, с. 227-231]. Порука розглядається як договір між поручителем і кредитором третьої особи (основного боржника), за яким поручитель зобов'язується відповідати перед кредитором за виконання зобов'язання основним боржником. Зобов'язання поручителя є додатковими до зобов'язань основного боржника.

У ЦК Франції субсидіарні зобов'язання представлені інститутами поруки та застави (ст.ст. 2288-2320, 2333-2366).

Отже, для того, щоб залучити до виконання зобов'язання поручителя як субсидіарного боржника кредиторі необхідно спочатку звернутись до основного боржника і лише у випадку неможливості виконання зобов'язання останнім звернутись з вимогою до субсидіарного боржника. Таким чином, законодавство надає можливість сторонам самостійно приймати рішення щодо необхідності існування субсидіарного зобов'язання, проте встановлює імперативні приписи щодо порядку його виконання.

Встановлення порядку виконання субсидіарних зобов'язань не завжди сприяє захисту інтересів кредитора, адже йому необхідно довести неплатоспроможність основного боржника для того, щоб залучити до виконання зобов'язання субсидіарного боржника. Якщо основний боржник є платоспроможним і не виконує зобов'язання, то поручитель має право відмовитись від виконання вимоги кредитора у зв'язку з безпідставністю її пред'явлення.

Водночас законодавче закріплення порядку виконання субсидіарного зобов'язання спрямоване на те, щоб спонукати саме основного боржника до виконання тих обов'язків, які випливають із укладеного ним договору з кредитором. У протилежному випадку це призводило б до того, що боржники умисно ухилялись би від виконання обов'язків, які забезпечені порукою.

Австрійське законодавство по-іншому регулює залучення поручителя до виконання зобов'язання. Відповідно до § 1355 ЦК Австрії [58, с. 236] від поручителя можна вимагати виконання зобов'язання тільки тоді, коли основний боржник не виконав своє зобов'язання за судовою чи досудовою вимогою.

Через призму інститутів поруки та застави розглядаються субсидіарні зобов'язання також й у англо-американському праві. За правом Великобританії та США кредитор має право пред'явити вимогу до поручителя відразу після настання строку виконання зобов'язання. Водночас він не зобов'язаний вчиняти дій для стягнення боргу з основного боржника. Підставою для притягнення поручителя є сам факт неспроможності основного боржника, після

якого відповідальність поручителя стає основною відповідальністю. Щодо обсягу відповідальності поручителя, то відповідно до п. 680 Зводу англійського цивільного права [371] її межі визначаються договором поруки. При цьому вони не можуть бути більшими за відповідальність основного боржника.

У ЦК Квебеку як субсидіарні зобов'язання розглядаються порука (гл. 13 титулу 2 книги 5) та застава (титули 1, 3 книги 6).

Відповідно до ст. 394 Модельного цивільного кодексу СНД інститут субсидіарних зобов'язань представлений як додаткова відповідальність субсидіарного боржника за зобов'язаннями основного боржника.

Відповідно до ст. 350 ЦК Республіки Таджикистан [80] законодавчими актами чи умовами зобов'язання між кредитором і боржником може бути передбачено, що при незадоволенні основним боржником вимоги кредитора про виконання зобов'язання, ця вимога може бути заявлена у невиконаній частині іншому боржнику (субсидіарному боржнику). Ст. 364 ЦК Республіки Киргизія [76] також регулює субсидіарну відповідальність, передбачаючи у ч. 1, що до пред'явлення вимоги до особи, яка відповідно до законодавства чи умов зобов'язання несе відповідальність додатково до відповідальності іншої особи, яка є основним боржником (субсидіарну відповідальність), кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Аналогічне визначення субсидіарної відповідальності закріплене у ст. 370 ЦК Республіки Білорусь [74].

На сьогодні субсидіарне зобов'язання розглядається у різних значеннях: як вид відповідальності; як зобов'язання; як зобов'язання з множинністю осіб; як засіб забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань.

Характеризуючи субсидіарні цивільно-правові зобов'язання, варто зазначити, що ЦК України регулює лише відносини, пов'язані із субсидіарною відповідальністю, не закріплюючи поняття «субсидіарне зобов'язання». Відповідно до ч. 1 ст. 619 ЦК України договором або законом може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи. Згідно з цим законодавчим положенням правова

природа субсидіарного зобов'язання пов'язується виключно з правопорушенням.

Водночас, характеризуючи субсидіарне зобов'язання, не можна обмежуватись лише інститутом цивільно-правової відповідальності, необхідно розглядати його через характеристику прав і обов'язків основного та додаткового боржників та їх взаємовідносини з кредитором. Дії основного боржника повинні бути спрямовані на виконання вимог кредитора. У випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником до виконання залучається додатковий боржник.

К. Нам зауважує, що особа, яка несе субсидіарну відповідальність, насправді жодної відповідальності не несе. Вона лише виконує обов'язок, покладений на неї законом або договором [264, с. 135]. Ця думка є слушною, адже у субсидіарному зобов'язанні додатковий боржник фактично не є порушником, він лише виконує зобов'язання в разі невиконання його основним боржником [406, с. 177]. У такому випадку він не несе відповідальності перед кредитором за невиконання цього обов'язку. Про відповідальність субсидіарного боржника можна говорити лише тоді, коли він не виконує свої обов'язки, покладені на нього договором або законом.

Як зазначає Ю. Я. Крюкова, згадування у нормативних актах терміна «субсидіарна відповідальність» допустиме лише в тих випадках, коли обов'язковою умовою покладення додаткової відповідальності є склад цивільного правопорушення, у всіх інших потрібно використовувати ширше за змістом поняття «субсидіарне зобов'язання» [205, с. 53]. Досліджуючи субсидіарні зобов'язання, М. М. Гудима-Підвербецька також вказує, що поняття «субсидіарне зобов'язання» і «субсидіарна відповідальність» співвідносяться між собою як загальне і часткове: субсидіарна відповідальність є різновидом субсидіарного зобов'язання. підставою виникнення субсидіарної відповідальності є юридичний склад, що включає правопорушення субсидіарного боржника. У той же час не у всіх субсидіарних зобов'язаннях

покладення майнового обов'язку на додаткового боржника залежить від наявності сукупності умов цивільно-правової відповідальності [109, с. 87].

В. В. Сельська визначає субсидіарну відповідальність як обов'язок зазнати негативних наслідків суб'єктом права (фізичною, юридичною особою чи державою), який виникає внаслідок невиконання, неналежного виконання зобов'язань чи порушення приписів закону не ним безпосередньо, а іншим суб'єктом, який із порушником знаходиться в різних правових зв'язках [373, с. 36]. Субсидіарну відповідальність треба класифікувати на статутну (відповідальність засновників (учасників), власників майна юридичної особи, а також інших осіб, що мають можливість визначати його дії), договірну і деліктну (що ґрунтуються відповідно на договорі і делікті) [347, с. 405].

К. О. Храпунова вказує, що субсидіарна відповідальність виникає у зв'язку з існуванням самостійного різновиду зобов'язань з множинністю осіб – субсидіарних зобов'язань. Традиційною конструкцією субсидіарного зобов'язання є правовідношення, в якому на одній стороні є кредитор, а на іншій – основний і додатковий боржники [454, с. 45].

Аналогічна позиція викладена у постанові Вищого господарського суду України від 3 липня 2012 року у справі № 5008/232/2011, в якій вказано наступне: «Субсидіарна відповідальність має місце у зобов'язаннях з множинністю осіб на стороні боржника. Додатковий характер відповідальності полягає в тому, що кредитор перш за все має пред'явити вимогу основному боржнику і очікувати від нього виконання або виплати, що являють собою прояв цивільно-правової відповідальності. Якщо вимога кредитора в повному обсязі задоволена основним боржником, додатковий боржник до відповідальності не притягується» [310].

Крім того, характеризуючи субсидіарні зобов'язання, необхідно вказати на те, що додатковий боржник може виконати обов'язок основного боржника у добровільному порядку без звернення кредитора до суду з позовом. У такому

випадку відбувається виконання обов'язків у межах первинного зобов'язання без застосування примусу.

Саме тому доцільно у главу 48 ЦК України внести статтю 544-1 «Субсидіарні зобов'язання», в якій визначити, що «Договором або законом може бути передбачено виконання зобов'язання за вимогою кредитора іншою особою (додатковим (субсидіарним) боржником), якщо зобов'язання не виконав чи виконав неналежно основний боржник».

Хоча у ЦК України застосовується лише поняття «субсидіарна відповідальність», у цивілістичній доктрині використовується термін «субсидіарне зобов'язання». На переконання Д. В. Трута субсидіарне зобов'язання – таке правовідношення, де на стороні боржника є дві особи – основний боржник і додатковий (субсидіарний) і при якому кредитор буде мати право звернутися з вимогою до субсидіарного боржника у випадку відмови від виконання зобов'язання з боку основного боржника або неотримання від останнього відповіді на вимогу в розумний строк [442, с. 188]. Ю. Я. Крюкова розглядає субсидіарне зобов'язання як цивільне правовідношення, яке має відносний характер, суб'єктами якого є кредитор і додатковий (субсидіарний) боржник, обов'язки якого перед кредитором виникають додатково до обов'язків основного боржника [205, с. 19-20].

О. А. Чайка визначає субсидіарне зобов'язання як зобов'язання, в межах якого до додаткового (субсидіарного) боржника переходить обов'язок з виконання в частині невиконаного чи неналежно виконаного основним (головним) боржником зобов'язання [465, с. 107]. На думку К. Я. Ананьєвої субсидіарне зобов'язання є зобов'язанням додаткового (субсидіарного) боржника, яке він зобов'язаний виконати у випадку неспроможності основного (головного) боржника [8, с. 50]. У цьому визначенні участь додаткового боржника пов'язується саме з неспроможністю основного боржника виконати зобов'язання.

М. В. Осіпова розглядає субсидіарне (додаткове) зобов'язання як правову форму, за допомогою якої забезпечується інтерес кредитора в отриманні виконання (чи відшкодування шкоди) за основним зобов'язанням. Суть субсидіарного зобов'язання полягає в покладенні на додаткового боржника виконання зобов'язання (відшкодування шкоди) замість боржника за основним зобов'язанням, у випадку, якщо останній не вчиняє в строк належних дій [284, с. 176].

З огляду на зазначене вище субсидіарне зобов'язання є відносним правовідношенням, в якому сторону боржника представляють дві особи (основний та додатковий боржники), до яких кредитор має право пред'явити вимогу не одночасно, а у встановленій законодавством черговості. Саме з ускладненням суб'єктного складу пов'язані певні проблеми визначення правової природи субсидіарних зобов'язань та особливості їхнього виконання, які вимагають детального дослідження.

Цивільно-правові зобов'язання поділяються на основні та додаткові (акцесорні). До акцесорних зобов'язань належать види забезпечення зобов'язань (крім гарантії). О. П. Прус розглядає субсидіарне зобов'язання як акцесорне правовідношення та вказує, що це зобов'язання за своєю суттю є акцесорним цивільним правовідношенням, яке забезпечує належне виконання основного зобов'язання [337, с. 70-75, 81].

Зазначимо, що акцесорні та субсидіарні зобов'язання не є тотожними поняттями. Акцесорне зобов'язання має додатковий характер щодо основного зобов'язання. Субсидіарне зобов'язання характеризується тим, що у ньому бере участь особа, яка виконує зобов'язання додатково до обов'язку основного боржника. Порівнюючи субсидіарні зобов'язання з акцесорними, М. М. Гудима-Підвербецька зазначає, що субсидіарне зобов'язання є самостійним, незалежним від акцесорного зобов'язання [110, с. 54].

На думку А. С. Бакіна, акцесорне зобов'язання може слугувати підставою виникнення субсидіарного зобов'язання. Так, субсидіарна відповідальність

виникає у поручителя на підставі складного юридичного складу: наявність основного зобов'язання, порушення його основним боржником та існування забезпечувального зобов'язання поруки [14, с. 125]. Водночас науковець зазначає, що субсидіарне зобов'язання не є акцесорним, тому це самостійне цивільне правовідношення, яке за виконуваною економічною функцією можна віднести до зобов'язань гарантуючого характеру, суть якого полягає в тому, що воно дає кредитору додаткові гарантії в забезпеченні його майнового інтересу шляхом надання можливості притягнути до відповідальності за порушення його суб'єктивного права не тільки боржника, а й третю особу [14, с. 130].

У договірних субсидіарних зобов'язаннях частково можна говорити про їх акцесорний характер, оскільки додатковий боржник залучається до виконання зобов'язання з метою додаткового забезпечення інтересів кредитора. Щодо субсидіарних зобов'язань, які виникають на підставі закону, то в цьому випадку відносини між основним і додатковим боржником не залежать від взаємовідносин кредитора та основного боржника.

У науці цивільного права відомі різні погляди на субсидіарні зобов'язання: одні науковці розглядають їх як різновид зобов'язань з множинністю суб'єктів, інші – самостійний вид зобов'язань. Г. Н. Іванова та А. С. Шевченко вважають, що субсидіарні зобов'язання не вписуються в правову модель зобов'язання з множинністю осіб, а також, що у договірних субсидіарних зобов'язаннях з самого початку немає множинності осіб. Суб'єкти є сторонами двох взаємопов'язаних, але різних зобов'язань: основного та додаткового [149, с. 150]. О. Ю. Зезекало зробив висновок, що сама по собі субсидіарна відповідальність не є одним із різновидів множинності осіб у зобов'язанні, але представляє собою правовий механізм, який призводить до такої множинності при виконанні певних умов [147, с. 91].

А. І. Масляєв висловив думку, що в субсидіарних зобов'язаннях (наприклад при поруці) з самого початку немає множинності осіб. Суб'єкти у цьому випадку є сторонами двох взаємопов'язаних, але самостійних

зобов'язань і різних за своєю правовою природою зобов'язань: основного, наприклад з кредитного договору (кредитор-банк, боржник-позичальник), і додаткового зобов'язання, наприклад з договору поруки (кредитор-банк, боржник-поручитель). Немає множинності осіб також у випадках виникнення субсидіарної відповідальності згідно із законом. Так, до порушення повним товариством зобов'язання з оплати отриманого товару перед нами просте зобов'язання, в якому бере участь один боржник (повне товариство) і один кредитор (постачальник). Факт несплати повним товариством товару (юридичний факт) відповідно до закону спричиняє виникнення нового зобов'язання (субсидіарного) з іншим складом учасників (боржники – всі члени товариства, кредитор – постачальник) [86, с. 366].

На думку А. С. Бакіна, суб'єкти зобов'язання з множинністю осіб (чи часткові, чи солідарні) є учасниками одного й того самого, єдиного правовідношення. Вони повинні кожен у своїй частці чи солідарно виконати взятий на себе обов'язок чи у випадку порушення понести відповідальність. Субсидіарний і основний – боржники одного й того самого кредитора, але в двох окремих, хоча й взаємопов'язаних, правовідносинах. Характер їх відповідальності не дає змогу говорити про них як про співборжників – вони відповідають самостійно, спочатку – основний, а тільки згодом, при настанні визначених законом чи договором умов субсидіарний (додатковий) боржник. Таким чином, субсидіарне зобов'язання (правовідношення) не може розглядатися як цивільно-правове відношення, ускладнене множинністю осіб. Водночас у самому субсидіарному зобов'язанні множинність осіб можлива [14, с. 118, 121].

Г. Г. Гриценко також притримується позиції про відсутність множинності осіб у субсидіарних зобов'язаннях, зазначаючи, що субсидіарне зобов'язання не відповідає ні критерію існування множинності осіб у зобов'язанні, ні меті (призначенню) норм про множинність осіб. Певні зв'язки між основним і субсидіарним боржником наявні у відносинах, що їх поєднують. Проте, у

кожного з цих боржників існують окремі зобов'язання з кредитором. Відсутність єдиного зобов'язання пов'язана з тим, що немає спільного об'єкта зобов'язання [99, с. 46].

Досліджуючи правову природу субсидіарних зобов'язань, М. М. Гудима-Підвербецька робить висновок, що коректно вести мову не про зобов'язання з множинністю осіб, а про самотійне зобов'язання (будучи додатковим до основного, тісно пов'язане з останнім), спрямоване на гарантування прав кредитора в основному зобов'язанні, де у разі неможливості основним боржником задовольнити вимоги кредитора за його волевиявленням можуть виникати зобов'язання субсидіарного боржника з відмінним щодо основного предметом зобов'язання [111, с. 14]. К. А. Сердюков, характеризуючи субсидіарні зобов'язання, також акцентує увагу на тому, що об'єкт основного зобов'язання і субсидіарної відповідальності не співпадають (субсидіарний боржник лише сплачує гроші). У них різний обсяг обов'язків основного і субсидіарного боржника [377, с. 96].

Твердження авторів про відсутність спільного об'єкта та предмета зобов'язання є неоднозначним. Якщо говорити про залучення додаткового боржника, то ним може бути особа, яка спроможна надати такі послуги, вчинити ті самі дії, що й основний боржник. Тобто об'єктом субсидіарного обов'язку додаткового боржника може бути вчинення дій, аналогічних діям основного боржника. Виняток можуть становити випадки, коли зобов'язання нерозривно пов'язано з особою основного боржника, у зв'язку з чим воно не може бути виконане іншою особою. Зокрема, договір замовлення картини, портрета може бути виконаний лише митцем. Субсидіарні зобов'язання за таких умов існувати не можуть.

Залучення до субсидіарного виконання зобов'язання не ділить предмет зобов'язання між стороною зобов'язання та особою, яка залучається до субсидіарної відповідальності, адже в порядку регресу особа, залучена до

субсидіарного виконання зобов'язання, стягує виконане у повному обсязі, а не в частині, а отже, об'єкт цивільних прав не ділиться [129, с. 149].

Ю. Я. Крюкова також визнає субсидіарне зобов'язання самостійним відносним цивільним правовідношенням, яке не можна віднести до різновиду зобов'язань з множинністю осіб. Основне та субсидіарне правовідношення незалежні та одночасно взаємопов'язані один з одним – виникнення субсидіарного зобов'язання поставлено в залежність від основного, а саме, від виконання боржником свого обов'язку в первісному зобов'язанні [205, с. 29, 30].

На думку О. П. Прус, зобов'язання, яке поєднує субсидіарного боржника і кредитора, є відмінним від зобов'язань з пасивною множинністю осіб: по-перше, предмет основного та субсидіарного зобов'язання може не співпадати; по-друге, обсяг належного до виконання субсидіарним боржником не співпадає з розміром основного, оскільки додатковий боржник зобов'язаний сплатити лише ту суму, яка не сплачена основним; по-третє, субсидіарне зобов'язання виникає не одночасно, а пізніше від основного – тобто тоді, коли основне зобов'язання повністю або частково не виконано; по-четверте, незважаючи на спільну мету тих та інших зобов'язань (зобов'язань з пасивною множинністю осіб, основного та субсидіарного зобов'язань) – в сукупності задовольнити кредитора – основне та субсидіарне правовідношення відрізняються відсутністю спільного інтересу в основного та додаткового боржників; по-п'яте, підставою для звернення кредитора до субсидіарного боржника є не лише факт наявності боргу за основним зобов'язанням сам по собі, але також і додаткова умова – або відповідна норма закону (іншого правового акта) або умова зобов'язання [337, с. 71-73].

Дійсно, субсидіарна множинність, на відміну від дольової та солідарної, як правило, виникає не одночасно із самим зобов'язанням. Але після виникнення вона залишається множинністю, оскільки у зобов'язанні є декілька боржників. Причому з настанням певних обставин додатковий боржник може бути

звільнений від обов'язку виконання, а такий обов'язок знову покладений на основного боржника [286, с. 284]. Зокрема, відповідно до п. 3 ст. 1179 ЦК України обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника, закладу, який за законом здійснює щодо неповнолітньої особи функції піклувальника, відшкодувати шкоду припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди.

Не можна погодитись з тим, що в основного та додаткового боржника відсутній спільний інтерес. Якщо виходити з положень абзацу 2 ч. 2 ст. 619 ЦК України, то кредитор пред'являє вимогу до додаткового боржника тоді, коли основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не отримав відповіді від основного боржника на пред'явлену вимогу протягом розумного строку. Отже, в такому випадку дії основного та додаткового боржника будуть спрямовані на задоволення вимоги кредитора. Це й буде їхнім спільним інтересом.

Заперечуючи належність субсидіарних зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб, Ю. Я. Крюкова мотивує свою думку тим, що на момент виникнення основного зобов'язання предмет субсидіарного (зокрема, обсяг виконання) не визначений: це може бути як виконання всього зобов'язання, так і будь-якої його частини. Тому субсидіарне зобов'язання не може вважатись різновидом зобов'язання з множинністю осіб, оскільки воно набуває свій предмет лише після порушення суб'єктивного права кредитора. Обсяг наданого субсидіарним боржником виконання залежить від ступеня порушення прав кредитора в основному правовідношенні [205, с. 28].

З таким підходом не можна погодитись. Якщо виходити з такої позиції, то лише часткові зобов'язання мали б визнаватись зобов'язаннями з множинністю осіб, оскільки тільки у них боржники повинні виконати зобов'язання у визначених частках. Проте солідарні зобов'язання також є різновидом зобов'язань з множинністю осіб. Згідно зі змістом ч. 1 ст. 543 ЦК України

кредитор має право вимагати від боржників виконання обов'язку частково або у повному обсязі. Тобто боржники наперед теж не знають, в якому обсязі вони будуть виконувати зобов'язання. Отже, невизначеність обсягу виконання на момент виникнення зобов'язання не спростовує належності субсидіарних зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб.

Крім цього, ми не згодні з тим, що субсидіарне зобов'язання виникає між кредитором і субсидіарним боржником, оскільки у такому випадку за межами зобов'язальних відносин опиняється основний боржник. Стверджувати, що в субсидіарному зобов'язанні є тільки дві сторони – кредитор і субсидіарний боржник – можна було б, абстрагувавшись від змісту субсидіарного зобов'язання. Водночас, відповідно до ч. 1 ст. 619 ЦК України додаткова (субсидіарна) відповідальність іншої особи може бути передбачена поряд із відповідальністю боржника. У такому разі йдеться саме про основного боржника, з яким кредитор перебуває у договірних відносинах, чи діями якого кредитору завдано шкоду (недоговірні субсидіарні зобов'язання). І лише у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником кредитор має право звернутися до субсидіарного боржника. Отже, наявність субсидіарного боржника в конкретному зобов'язанні обумовлена наявністю основного боржника. Зобов'язання субсидіарного боржника не можна відокремити від зобов'язання, яке існує між основним боржником і кредитором.

Таким чином, у субсидіарному зобов'язанні повинна виражатись воля кредитора, а також основного та додаткового боржників. Крім того, спочатку виникають відносини між боржниками, а потім між кредитором і основним боржником. Основний боржник так само, як кредитор, зацікавлений у існуванні додаткового боржника, його спроможності виконати зобов'язання. При укладенні договору з кредитором основний боржник повинен представити кандидатуру додаткового боржника, що в свою чергу позитивно вплине на

процес укладення договору, оскільки гарантуватиме кредитору можливість реалізації його прав.

Щодо субсидіарного боржника, то він буде залучений до виконання зобов'язання лише тоді, коли основний боржник не виконав повністю чи в частині свої обов'язки. Проте його участь у субсидіарному зобов'язанні є обов'язковою, він стає учасником останнього з того моменту, коли погодився прийняти на себе обов'язки основного боржника, спрямовані на задоволення вимог кредитора.

Х. Т. Насіров слушно зазначає, що суб'єктний склад субсидіарного зобов'язання, як і будь-якого зобов'язального правовідношення, повинен бути представлений управомоченою та зобов'язаною сторонами. Проте, якщо у звичайних зобов'язаннях беруть участь, як правило, два суб'єкти (кредитор як управомочений учасник і боржник як зобов'язаний), то у субсидіарному зобов'язанні з'являється ще й третій учасник – субсидіарний боржник, юридичний статус якого, вірніше, його повна невизначеність, і визначає різноманітне сприйняття правової природи субсидіарних зобов'язань у цивільному праві [265, с. 92].

Критично оцінюючи підходи тих авторів, які не відносять субсидіарні зобов'язання до зобов'язань з множинністю осіб, Д. В. Трут визначає фактично чотири критерії, які обґрунтовують належність субсидіарних зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб. Перший стосується співвідношення моменту виникнення зобов'язання та моменту виникнення множинності осіб у зобов'язанні. Автор вказує, що субсидіарна множинність виникає після такого юридичного факту, як відмова основного боржника в задоволенні вимоги кредитора (а не укладення договору). Другий критерій стосується того, що основний боржник нікуди не «випадає» до повного виконання зобов'язання і залишається зобов'язаним на рівні із субсидіарним. Третій критерій пов'язаний із обґрунтуванням існування множинності осіб у випадку відповідальності батьків за шкоду, заподіяну неповнолітніми. І нарешті, четвертий критерій

обґрунтовує належність субсидіарних зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб наявністю завжди щонайменше двох суб'єктів, до яких може бути спрямовано вимогу кредитора – спільний предмет зобов'язання (тобто присутні всі основні ознаки цивільно-правового зобов'язання з множинністю осіб) [436, с. 146-148].

О. О. Отраднава також відносить субсидіарні зобов'язання до зобов'язань з множинністю осіб, вказуючи, що субсидіарна множинність в деліктних зобов'язаннях пов'язана із обов'язком батьків (усиновлювачів) або піклувальників відшкодувати шкоду, заподіяну неповнолітнім (особою у віці від 14 до 18 років) [289, с. 81]. Загалом, існування додаткового (субсидіарного) обов'язку батьків (усиновителів), піклувальників тощо не змінює правового становища неповнолітньої особи – вона все рівно залишається суб'єктом відповідальності. Такий підхід щодо відшкодування завданої шкоди законодавчо встановлений для забезпечення прав потерпілих осіб [469, с. 127].

Прихильниками належності субсидіарних зобов'язань до зобов'язань з множинністю осіб є також О. Є. Богданова [34, с. 24], Л. О. Грібінченко [95, с. 25-35], Н. Ю. Голубєва [65, с. 283], Р. О. Стефанчук [461, с. 243-244], Є. О. Харитонов [447, с. 120].

У критиці існування субсидіарної множинності велике значення приділяється моменту виникнення множинності у зобов'язанні. При цьому вказується, що субсидіарні зобов'язання виникають з моменту порушення зобов'язання боржника, а не з моменту укладення договору, а зобов'язання з множинністю осіб виникають раніше. Водночас, такий часовий фактор не заперечує наукового обґрунтування існування зобов'язань з субсидіарною множинністю осіб [511, с. 182].

Х. Т. Насіров визначає субсидіарне зобов'язання як правовідношення, яке виникає на підставі прямо передбачених законодавчими актами юридичних фактів, та на підставі домовленостей кредитора з боржником і боржника з третьою особою (додатковим боржником), відповідно до яких третя особа

приймає на себе обов'язок виконати вимоги кредитора у їх незадоволеній основним боржником частині [266, с. 119]. Водночас автор зазначає, що, якщо розглядати субсидіарні зобов'язання крізь призму складного юридичного складу, який послідовно об'єднує два правочини (з участю кредитора, основного та додаткового боржників), то ця обставина жодним чином не може виключити ці зобов'язання з числа зобов'язань з множинністю осіб. Тим не менше множинність тут особливого виду, некласична, при якій кредитор має право пред'явити свої претензії як мінімум до двох суб'єктів одночасно. У субсидіарних зобов'язаннях субсидіарний боржник притягується до відповідальності за зобов'язаннями основного боржника не спільно з ним, а тільки після неможливості останнього задовольнити вимоги кредитора [265, с. 52-53].

Б. Е. Кензеев вважає, що множинність осіб може мати місце як в основному зобов'язанні, так і в тому додатковому зобов'язанні, яке представляє собою відповідальність. Таким чином, необхідно виокремлювати суб'єктів сторони в зобов'язанні у широкому значенні слова та суб'єктів відповідальності. Суб'єкти відповідальності можуть не приймати участі у самому зобов'язанні, але бути залученими до відповідальності за його невиконання. Крім того, зобов'язання з множинністю осіб може не виникнути до моменту настання відповідальності за невиконання зобов'язання [172, с. 72].

Досліджуючи субсидіарні зобов'язання науковці, у більшості випадків, передбачають їх існування на стороні боржника (в основному йдеться про субсидіарну відповідальність). Субсидіарне зобов'язання виникає тоді, коли інтереси кредитора не задовольняються належним чином основним боржником.

На думку В. В. Кулакова, субсидіарну множинність на стороні боржника можна вважати різновидом солідарної множинності. Пасивна субсидіарна множинність відрізняється лише порядком притягнення субсидіарного боржника до відповідальності. Після пред'явлення відповідної вимоги становище субсидіарного боржника нічим не відрізняється від становища

боржника основного. Обидва вони однаковою мірою (тобто солідарно) протистоять кредитору. Очевидно також, що вона можлива тільки, якщо предметом виконання є родові (замінні) речі, оскільки предмет цей спочатку міг належати лише боржнику основному [219, с. 177].

Водночас у науці цивільного права допускається існування субсидіарної множинності й на стороні кредитора. Так, І. О. Покровський допускав утворення субсидіарної множинності на стороні кредитора у зобов'язанні, в якому одна особа бажає виступити в зобов'язанні як головний кредитор, приєднавши другу лише у ролі додаткового співучасника. У таких випадках право чи обов'язок другої особи буде тільки *accessorium* (доповненням) до права чи обов'язку першої особи [304, с. 405].

Крім того, субсидіарна множинність може бути одночасно і на стороні кредитора, і на стороні боржника. Множинність осіб на стороні кредитора в субсидіарному зобов'язанні завжди обумовлена множинністю кредиторів в основному правовідношенні. Вона може виникнути у випадку спричинення шкоди основним боржником одночасно кільком особам; у разі невиконання основним боржником прийнятого на себе обов'язку за договором перед кількома особами, які виступають на стороні кредитора, та в інших випадках, передбачених законодавством. Множинність на стороні субсидіарного боржника може бути обумовлена укладенням договору з кількома поручителями; протиправними та винними діями одночасно кількох контролюючих осіб; підписанням проспекту цінних паперів кількома відповідальними особами; наявністю у деяких юридичних осіб кількох засновників, учасників, членів та в інших випадках, передбачених законодавством [205, с. 106-107].

Зазначимо, що в науці цивільного права автори поєднують обидва підходи до правової природи субсидіарних зобов'язань, вказуючи, що субсидіарні зобов'язання можуть складатися як із кількох правовідносин (порука), так і з

єдиного зобов'язання (відповідальність батьків за шкоду, завдану неповнолітньою особою).

Підсумовуючи вищенаведене, варто зазначити, що субсидіарний боржник разом із основним боржником є учасником конкретного зобов'язання. З моменту виникнення обов'язку в основного боржника субсидіарний боржник також фактично присутній у цьому зобов'язанні. Отже, на стороні боржника завжди є два суб'єкти, до яких можна пред'явити вимогу про виконання зобов'язання в порядку визначеної черговості.

Субсидіарне зобов'язання – це зобов'язання з множинністю осіб, яке виникає на підставі визначених законодавством або договором юридичних фактів, змістом якого є вимога кредитора про виконання зобов'язання, та обов'язок боржників (основного та додаткового) задовольнити вимогу кредитора у визначеному законодавством порядку. Водночас субсидіарний боржник повинен виконати вимогу кредитора лише у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником.

Субсидіарне зобов'язання є відносним правовідношення, оскільки в ньому чітко визначено його сторони: кредитор і боржники (основний і додатковий), а також їхні права та обов'язки. Відносини між кредитором та боржниками існують у межах єдиного зобов'язального правовідношення.

У субсидіарних зобов'язаннях, так само як у часткових і солідарних, існують внутрішні та зовнішні відносини між суб'єктами. Внутрішні відносини – це відносини між основним і додатковим боржниками, а зовнішні відносини – це відносини між кредитором та боржниками (основним і додатковим) [414, с. 352].

Сутність субсидіарного зобов'язання визначається обов'язками основного та додаткового боржника, спрямованими на задоволення вимог кредитора. Додатковий боржник зобов'язаний виконати тільки ті обов'язки, які не були виконані основним боржником. Якщо зобов'язання належним чином буде

виконане основним боржником, то участь додаткового боржника обмежується лише його фактичною присутністю у зобов'язанні.

Змістом субсидіарного зобов'язання як охоронного правовідношення є охоронний субсидіарний обов'язок субсидіарного боржника – вчинити на користь іншої особи – кредитора за основним зобов'язанням, дії з задоволення його вимог, пред'явлених до основного боржника, але не виконаних чи залишених останнім без відповіді, та охоронне право кредитора за основним зобов'язанням вимагати виконання охоронного обов'язку, який покладений на субсидіарного боржника [14, с. 116]. Субсидіарний боржник у зобов'язанні свідомо погоджується виконати зобов'язання у випадку невиконання його основним боржником, йому наперед відомі ризики, які можуть виникнути.

Розглядаючи субсидіарне правовідношення як єдине, яке має складний характер, необхідно констатувати, що на нього поширюється принцип рівності суб'єктів у цивільно-правових відносинах. Відповідно додатковий боржник повинен бути носієм не тільки обов'язків, а й прав [337, с. 76].

Дослідження субсидіарних цивільно-правових зобов'язань неможливе без з'ясування підстав їх виникнення. Згідно зі змістом ч. 1 ст. 619 ЦК України субсидіарні зобов'язання можуть виникати з підстав, передбачених договором або законом. У питаннях підстав виникнення субсидіарного зобов'язання ЦК вимагає прямої вказівки в законі або договорі на наявність у тих чи інших випадках субсидіарного зобов'язання – в протилежному випадку всі сумніви повинні трактуватись як відсутність субсидіарного зобов'язання. Не можна в питанні наявності субсидіарності дійти до такого висновку шляхом опосередкованого тлумачення закону чи договору [442, с. 188].

В основі будь-якого цивільного правовідношення (в тому числі й субсидіарного) завжди наявні три передумови нормативна (наявність тієї чи іншої норми права, яка передбачає виникнення та існування зобов'язання), правосуб'єктна (наявність у осіб, які вступають в правовідношення цивільної

правосуб'єктності) та фактична (наявність того чи іншого юридичного факту чи юридичного складу) [205, с. 36].

М. Д. Пленюк передумовами правовідносин (необхідними умовами), за наявності яких виникають, змінюються, припиняються зобов'язання, визначає: а) норми права та/або інші соціальні регулятори, що наділяють учасників правовідносин суб'єктивними правами та юридичними обов'язками; б) юридичні факти як умови, за наявності яких виникають зобов'язальні правовідносини; в) інтерес уповноваженої особи, що полягає у набутті або відчуженні речі, укладенні договору тощо; г) поведінка (правова активність) учасників зобов'язальних правовідносин [298, с. 11].

Юридичні факти у всіх випадках є умовами здійснення норм права, адже норма права становить основу правового регулювання, а юридичний факт, в свою чергу, є чинником правового впливу, здатний забезпечити рух правової норми [474, с. 226].

Для виникнення субсидіарного зобов'язання необхідним є певний юридичний склад. Юридичний склад, як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин, являє собою сукупність закріплених нормами цивільного права, положеннями цивільно-правового договору або іншими регуляторами обставин цивільно-правової реальності, що мають значення юридичних фактів та умов їх настання, в тому числі юридичних станів, які, поєднуючись у встановленому правовою моделлю порядку та, у визначених нею випадках, з врахуванням обумовленою нею послідовності, забезпечують виникнення (зміну або припинення) майнових цивільних правовідносин [491, с. 17].

Послідовний аналіз юридичних складів слід розпочати з субсидіарних відносин, в яких додатковий майновий обов'язок не пов'язаний з вчиненням правопорушення, а виступає як елемент правового статусу субсидіарного боржника, або як наслідок участі в тій чи іншій договірній конструкції [205, с. 84]. А. С. Бакін підставою субсидіарного зобов'язання (відповідальності)

вважає складний юридичний склад – основне регулятивне зобов'язання, акцесорне зобов'язання (договір поруки) і факт невиконання першого основним боржником або охоронні, між потерпілим і заподіювачем шкоди та факт відсутності у останнього достатніх коштів/майна [14, с. 93].

Субсидіарне зобов'язання є правовідношенням, учасниками якого є кредитор, основний боржник і додатковий боржник. При цьому необхідно зазначити, що основний і додатковий боржники пов'язані між собою, що дає змогу останньому у визначених випадках виконати обов'язки основного боржника. Юридичним фактом, який породжує ці відносини є факт створення господарського товариства (повного, командитного, з додатковою відповідальністю), наявність неповнолітніх дітей. Обов'язок додаткового боржника існує до того моменту, поки існує юридичний факт, який був підставою його виникнення.

Згідно зі змістом ч. 2 ст. 619 ЦК України для залучення субсидіарного боржника до виконання зобов'язання, необхідно, щоб основний боржник його не виконав чи виконав його неналежно. Тобто, для виникнення субсидіарного зобов'язання необхідна наявність таких підстав: відносини між основним і додатковим боржниками; відносини між кредитором та основним боржником; невиконання чи неналежне виконання зобов'язання основним боржником.

На стадії формування цивільних правовідносин і виникнення суб'єктивних цивільних прав і обов'язків договір є універсальним юридичним фактом, який може «давати життя» цивільним правовідносинам у всіх сферах, що належать до предмета цивільно-правового регулювання [208, с. 17]. Особливості договору, як юридичного факту, полягають у наступному: 1) як і будь-який інший юридичний факт, договір запускає механізм реалізації норми; 2) визначає зміст та обсяг договірної зобов'язання, виступаючи своєрідною «лінзою», через яку проходять закріплені в законі вказівки законодавця щодо врегулювання тих чи інших відносин, «заломлюються» під тим кутом, який є

прийнятним для обох сторін; 3) виступає джерелом індивідуальних правил поведінки для сторін [50, с. 66-67].

Домовленість сторін субсидіарного зобов'язання може бути визначена або шляхом укладення одного договору між кредитором, основним і додатковим боржником, або двома договорами (між основним і додатковим боржником та між кредитором і основним боржником).

Характеризуючи договір як підставу виникнення субсидіарного зобов'язання, варто зазначити, що основним елементом є домовленість між кредитором і боржником, у якій сторони визначають умови, за яких субсидіарний боржник буде зобов'язаний виконати зобов'язання у разі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником [401, с. 123], права та обов'язки сторін, а також обсяг виконання субсидіарного боржника.

За правовою природою договір між кредитором і боржником є умовним, оскільки виникнення обов'язку додаткового боржника виконати зобов'язання основного боржника залежить від факту виконання чи невиконання зобов'язання основним боржником.

У договорі повинні бути визначені критерії, які свідчитимуть про належне чи неналежне виконання зобов'язання. Крім того, укладаючи такий договір кредитор погоджується на те, що у випадку невиконання зобов'язання основним боржником воно буде виконане додатковим боржником. Кредитор завжди зацікавлений у належному виконанні зобов'язання, тому йому не байдуже, хто буде залучатись до виконання зобов'язання як субсидіарний боржник.

У субсидіарному зобов'язанні кредитор оцінює як здатність основного боржника виконати зобов'язання, так і можливість додаткового боржника виконати його у випадку невиконання чи неналежного виконання основним боржником. Субсидіарне зобов'язання не виникне, якщо кредитор не буде впевнений у спроможності додаткового боржника його виконати.

Кредитор, наперед передбачаючи приблизний обсяг зобов'язань, які можуть бути невиконані основним боржником, наполягає на включення в договір умов про субсидіарне правонаступництво. Субсидіарне правонаступництво зумовлюється не тільки протиправною поведінкою боржників, а й винятково забезпечувальними заходами, спрямованими на задоволення додатковим боржником невиконаних вимог кредитора. Тому субсидіарний боржник повинен стати правонаступником невиконаних зобов'язань, які виникли незалежно або в результаті його винної поведінки, або винної поведінки основного боржника [269, с. 299].

У договорі мають бути також враховані права та інтереси додаткового боржника, одним із яких є право на пред'явлення регресної вимоги. Крім того, боржник вправі узгодити настання таких умов, при яких основний боржник не просто компенсує субсидіарному боржнику всі витрати, пов'язані з виконанням його невиконаного чи неналежно виконаного зобов'язання, але й додатково виплатить певну винагороду за належне виконання такого майнового обов'язку субсидіарним боржником [114]. Для забезпечення можливості відшкодування збитків, виконання регресних зобов'язань додаткового боржника основний боржник має право застосовувати види забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань.

Важливу роль у цій договірній конструкції відіграє основний боржник, оскільки він повинен запропонувати кредитору кандидатуру додаткового боржника та довести спроможність останнього виконати зобов'язання у випадку неможливості його виконання основним боржником.

Додатковий боржник, даючи згоду на залучення його до виконання зобов'язання, усвідомлює, що у випадку порушення зобов'язання основним боржником кредитор звернеться з вимогою про виконання до нього. Тому він також має бути впевнений у спроможності основного боржника виконати взяте на себе зобов'язання.

Крім договору між кредитором та основним боржником може укладатись договір між основним і додатковим боржником, у якому має бути визначено обов'язок додаткового боржника виконати невиконаний або неналежно виконаний обов'язок основного боржника. Така домовленість також належить до умовних правочинів, оскільки додатковий боржник буде зобов'язаний виконати обов'язок основного боржника лише у тому випадку, коли кредитор надасть згоду на залучення додаткового боржника до виконання зобов'язання та коли основний боржник не виконає свого обов'язку або виконає його не в повному обсязі.

У договорі сторони можуть обумовити обсяг виконання субсидіарним боржником. Водночас, конкретний обсяг реального виконання може бути визначений лише після того, як основний боржник не виконає чи неналежно виконає взяте на себе зобов'язання. Також у договорі може бути визначено строк для повідомлення основним боржником кредитора про неможливість виконання зобов'язання.

Таким чином, для договірною субсидіарного зобов'язання необхідне вчинення двох послідовних домовленостей: спершу між боржником і третьою особою, за якою третя особа бере на себе обов'язок заповнити вірогідну можливість неналежного виконання зобов'язаною в діючому зобов'язанні стороною; згодом між кредитором і боржником зобов'язального правовідношення [265, с. 37].

Отже, у субсидіарних зобов'язаннях, підставою виникнення яких є договір, важливу роль відіграє факт добровільного прийняття додатковим боржником обов'язків основного боржника, який з певних причин не виконав їх належним чином. Цей обов'язок додаткового боржника може виникнути як у результаті правомірних, так і неправомірних дій основного боржника.

Саме в договірних субсидіарних зобов'язаннях проявляється диспозитивний метод цивільно-правового регулювання, який є його перманентною ознакою. Диспозитивність цивільно-правових норм надає

можливість учасникам цивільних правовідносин використовувати як джерело правового регулювання запропоновану в законодавстві норму в тому вигляді, в якому вона закріплена законодавцем чи конкретизувати наявне правило або ухилитися від застосування норми права, що не має імперативного характеру і, відповідно, само врегулювати власні відносини шляхом формулювання альтернативної моделі правового регулювання на власний розсуд у межах, встановлених законом [112, с.84].

Таким чином, як впливає з принципу диспозитивності, питання залучення додаткового боржника, обсяг його обов'язків, строки пред'явлення вимог та строки виконання зобов'язання визначаються самими сторонами.

Принцип свободи договору надає сторонам можливість укладати договори, в яких можна передбачити субсидіарну множинність. Аналогічно й у випадку відповідальності замість солідарної можна передбачити субсидіарну. У ч. 1 ст. 554 ЦК України передбачено, що у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя.

С. В. Сарбаш вказує на можливість укладення договору, за умовами якого один боржник зобов'язується виконати зобов'язання іншого боржника не як поручитель, а саме як субсидіарний боржник. Наприклад, одна будівельна компанія зобов'язується збудувати (добудувати) будинок, якщо цього не зробить інша компанія [370].

Характеризуючи договір як підставу виникнення субсидіарного зобов'язання, варто зазначити, що в одних випадках метою договору є покладення обов'язку на додаткового боржника, а в інших – субсидіарне зобов'язання може виникати як наслідок виконання сторонами зобов'язання. До першої групи можна віднести договір поруки, відповідно до якого поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку. Як впливає з поняття договору поруки, поручитель свідомо бере на

себе ризику невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником.

Проте є випадки, коли субсидіарне зобов'язання виникає з інших договірних конструкцій (договір управління майном, договір комерційної концесії). Відповідно до ч. 2 ст. 1043 ЦК України управитель несе субсидіарну відповідальність за боргами, що виникли у зв'язку із здійсненням ним управління, якщо вартості майна, переданого в управління, недостатньо для задоволення вимог кредиторів). Крім того, ч. 3 ст. 1043 ЦК України встановлено, що субсидіарна відповідальність управителя, встановлена частиною другою цієї статті, настає також у разі вчинення правочинів з перевищенням наданих йому повноважень або встановлених обмежень. За умови, що треті особи, які беруть участь у правочині, доведуть, що вони не знали і не могли знати про перевищення управителем повноважень або встановлених обмежень. У цьому разі установник управління може вимагати від управителя відшкодування завданих ним збитків.

Відповідно до ст. 1115 ЦК України за договором комерційної концесії одна сторона (правоволоділець) зобов'язується надати другій стороні (користувачеві) за плату право користування відповідно до її вимог комплексом належних цій стороні прав з метою виготовлення та (або) продажу певного виду товару та (або) надання послуг. Щодо відносин комерційної концесії, то відповідно до ст. 1123 ЦК України правоволоділець несе субсидіарну відповідальність за вимогами, що пред'являються до користувача у зв'язку з невідповідністю якості товарів (робіт, послуг), проданих (виконаних, наданих) користувачем. Субсидіарне зобов'язання в межах відносин комерційної концесії виникає на підставі договору між користувачем (основним боржником) і правоволодільцем (додатковим боржником), у якому сторони визначають умови настання додаткової відповідальності правоволодільця за вимогами про невідповідність якості товарів (робіт, послуг) та домовленості між користувачем і покупцем (кредитором).

У договорах управління майном, комерційної концесії сторони мали на меті виникнення певних прав і обов'язків, які складають зміст договору, а не субсидіарного зобов'язання. Виникнення субсидіарного зобов'язання у такому випадку є наслідком настання певних обставин, визначених законом. Встановлення субсидіарної відповідальності у цих договірних конструкціях стимулює сторони до виваженого вибору контрагентів.

Отже, у випадку виникнення субсидіарного зобов'язання на підставі договору необхідна наявність таких юридичних фактів. По-перше, укладення договору, в якому або чітко визначається субсидіарний обов'язок боржника, або передбачено розподіл договірних ризиків. По-друге, існування відносин між кредитором і основним боржником. По-третє, невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником.

Зазначимо, що субсидіарні зобов'язання, які виникають на підставі договору, більшою мірою гарантують права кредитора, оскільки ще на стадії виникнення договірних відносин йому відома особа додаткового боржника, її можливості щодо виконання зобов'язання.

Субсидіарні зобов'язання за законом виникають: а) у результаті вчинення чи настання чітко визначених законом юридичних фактів, у зв'язку з якими треті особи стають зобов'язаними відшкодувати управомоченій у зобов'язанні особі шкоду в їх неналежно виконаній основним боржником частині; б) договірних і недоговірних відносин між кредитором і боржником, які виникли на підставі цих юридичних фактів. Вчинення чи настання чітко визначених законом юридичних фактів не спричиняє негайного виникнення субсидіарного зобов'язання за законом, це лише одна з безпосередніх передумов його утворення. По суті, субсидіарними за законом стають всі договірні та недоговірні зобов'язання боржника, які виникли на підставі прямо передбачених законом юридичних фактів [266, с. 119-120].

Відповідно до абз. 2 ч. 2 ст. 152 ЦК України та ч. 2 ст. 3 Закону України «Про акціонерні товариства» акціонери, які не повністю оплатили акції, у

випадках, визначених статутом товариства, відповідають за зобов'язаннями товариства у межах неоплаченої частини вартості належних їм акцій. У цих нормах закріплюється відповідальність тих акціонерів, які не повністю внесли вклади до статутного капіталу акціонерного товариства. Тобто у такому випадку можна говорити про виникнення субсидіарного зобов'язання, в якому основним боржником щодо кредитора є акціонерне товариство, а додатковим – акціонери, які не повністю внесли вклади. При цьому, такі акціонери відповідають солідарно. Тому в такому випадку виникає асиметрична множинність на стороні боржника – субсидіарно-солідарна.

ЦК України встановлено такі випадки субсидіарної відповідальності: ч. 5 ст. 107 – субсидіарна відповідальність юридичної особи- правонаступника, що утворилась внаслідок поділу; ч. 3 ст. 109 – субсидіарна відповідальність юридичної особи, що утворилась внаслідок виділу; ч. 1 ст. 119 - субсидіарна відповідальність учасників повного товариства; ч. 1 ст. 133 - субсидіарна відповідальність учасників командитного товариства; ч. 2 ст. 163 – субсидіарна відповідальність членів виробничого кооперативу.

Відповідно до ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства з додатковою відповідальністю і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним з них вкладу.

Якщо мова йде про договірні відносини з казенними підприємствами, то воля кредитора виражається шляхом укладення договору з підприємством. Укладаючи договір з казенним підприємством, кредитор усвідомлює, що у випадку невиконання зобов'язання останнім, його обов'язки буде виконувати засновник цього підприємства. Водночас кредитор матиме право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання до додаткового боржника у тому випадку, коли буде доведено, що в основного боржника немає достатніх коштів або

майна, необхідних для виконання зобов'язання. Обов'язок учасника юридичної особи виникає не з моменту невиконання зобов'язання товариством або корпоративним підприємством, а з моменту створення товариства або холдингової компанії.

Щодо випадків існування субсидіарного зобов'язання у корпоративних відносинах, то варто зазначити, що додатковий боржник (боржники) буде залучатись до виконання зобов'язання основного боржника у випадку неспроможності останнього виконати таке зобов'язання, найчастіше це виникає у випадку неплатоспроможності юридичної особи. Неплатоспроможність може бути відносною або абсолютною. Відносна неплатоспроможність означає, що при задовільній структурі балансу боржника (пасив не перевищує актив), він тимчасово не володіє достатніми коштами для платежу. У цьому випадку конфлікт між боржником і кредиторами може вирішитись звичайними цивільно-правовими засобами, наприклад, притягненням боржника до відповідальності за прострочку виконання грошового зобов'язання. Абсолютна неплатоспроможність має місце тоді, коли особа при звичайному веденні справ не може погасити всі свої зобов'язання, строк платежу за якими настав [454, с. 74-75]. Наслідком абсолютної неплатоспроможності юридичної особи є визнання її банкрутом. Відповідно до ст. 1 Кодексу України з процедур банкрутства банкрутство – визнана господарським судом неспроможність боржника відновити свою платоспроможність за допомогою процедури санації та реструктуризації і погасити встановлені у порядку, визначеному цим Кодексом, грошові вимоги кредиторів інакше, ніж через застосування ліквідаційної процедури.

В окремих випадках, для залучення до відповідальності субсидіарного боржника необхідною підставою є також вина останнього у неможливості виконання зобов'язання основним боржником. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства під час здійснення своїх повноважень ліквідатор має право заявити вимоги до третіх осіб, які відповідно

до законодавства несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями боржника у зв'язку з доведенням його до банкрутства. Розмір зазначених вимог визначається з різниці між сумою вимог кредиторів і ліквідаційною масою.

У разі банкрутства боржника з вини його засновників (учасників, акціонерів) або інших осіб, у тому числі з вини керівника боржника, які мають право давати обов'язкові для боржника вказівки чи мають змогу іншим чином визначати його дії, на засновників (учасників, акціонерів) боржника-юридичної особи або інших осіб у разі недостатності майна боржника може бути покладена субсидіарна відповідальність за його зобов'язаннями. Стягнені суми включаються до складу ліквідаційної маси і можуть бути використані лише для задоволення вимог кредиторів у порядку черговості, встановленому цим Кодексом.

Відповідно до ч. 6 ст. 126 ГК України якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та визнається банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства. Водночас, застосування відповідальності має пов'язуватися з прийняттям рішення акціонером, яке впливає на процес управління товариством, коли є вирішальний вплив. Це рішення може бути прийняте й акціонерами, яким належить незначний пакет акцій, наприклад, у разі відсутності акціонера(ів), якому(им) належить значний пакет акцій, але за умови кворуму під час прийняття відповідного рішення [428, с. 61].

Субсидіарні зобов'язання можуть виникнути також у відносинах з участю об'єднань підприємств. Відповідно до ч. 4 ст. 123 ГК України об'єднання підприємств не відповідає за зобов'язаннями його учасників, а підприємства-учасники не відповідають за зобов'язаннями об'єднання, якщо інше не передбачено установчим договором або статутом об'єднання. Отже, для виникнення субсидіарного зобов'язання для учасників об'єднання необхідним є

вступ підприємства у таке об'єднання та встановлення у статуті об'єднання додаткового обов'язку підприємства відповідати за зобов'язаннями об'єднання.

Крім того, слушною у такому разі є позиція Ю. Я. Крюкової щодо того, що у всіх цих випадках покладення майнового обов'язку не підпадає під класичне розуміння цивільно-правової відповідальності, а виступає додатковим засобом забезпечення майнових інтересів кредитора. Для застосування такого засобу забезпечення достатньо правового зв'язку субсидіарного боржника з основним і факту виникнення несприятливих майнових наслідків [205, с. 50].

О. П. Прус зазначає, що крім факту заснування (участі) юридичної особи для виникнення субсидіарних правовідносин необхідна також наявність інших юридичних фактів, а саме: 1) пред'явлення субсидіарної вимоги кредитором основного боржника або арбітражним управляючим у конкурсному процесі; 2) або недостатність майна (грошових коштів) основного боржника, або неможливість задоволення основним боржником вимог кредиторів; 3) відмова (мовчання) основного боржника задовольнити вимогу кредитора [337, с. 88].

А. В. Коструба також виводить формулу субсидіарної відповідальності учасника юридичної особи за її зобов'язаннями, але за наявності наступних елементів: 1) відсутність достатнього рівня майнового забезпечення в статутному капіталі; 2) недобросовісний вплив учасника на діяльність юридичної особи; 3) отримання вигоди учасником як результат її протиправної діяльності; 4) несистемний характер діяльності корпорації; 5) персональна інтенція у використанні відособленого майна корпорації [194, с. 129].

Отже, у законі повинні бути достатньо чітко визначені умови, які визначають волевиявлення кредитора на правонаступництво у субсидіарних зобов'язаннях, повинні чітко простежуватись обставини, з якими пов'язується настання субсидіарних зобов'язань, а саме: наявність невиконаного основним боржником зобов'язання; відсутність достатнього майна в основного боржника; індивідуалізація (персоніфікація) субсидіарного боржника. Зокрема (в межах індивідуалізації додаткового боржника) в законодавчих актах повинно бути

чітко визначено: хто є засновником і власником майна суб'єкта права оперативного управління і хто є законним представником неповнолітнього у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [265, с. 155-156].

Субсидіарна множинність може мати місце також і у зобов'язаннях з відшкодування шкоди. Вчинення делікту основним боржником є підставою для виникнення обов'язку додаткового боржника з відшкодування шкоди. Відмінною рисою недоговірних субсидіарних зобов'язань є те, що до моменту вчинення делікту кредитор не відомий ні основний, ні додатковий боржник. У зв'язку з цим, він не має можливості висловити свою згоду чи незгоду на залучення до виконання зобов'язання додаткового боржника.

Цей вид множинності пов'язаний із обов'язком батьків (усиновлювачів), піклувальників відшкодувати шкоду, завдану неповнолітніми особами у разі відсутності у неповнолітнього майна, достатнього для відшкодування шкоди, якщо не доведуть, що шкоду було завдано не з їхньої вини (ч. 2 ст. 1179, ч. 2 ст. 1180 ЦК України). Отже, у даному випадку для залучення субсидіарного боржника крім відсутності у неповнолітнього майна, повинен бути факт вини батьків у заподіянні шкоди неповнолітнім. Вина батьків може виражатися в неналежному виконанні батьківських обов'язків з виховання дитини. У випадку, якщо буде доведено, що вини батьків у заподіянні шкоди немає, вони не будуть нести субсидіарну відповідальність.

Підставою притягнення батьків до цивільно-правової відповідальності за правопорушення, вчинені неповнолітніми дітьми, виступає їх власне правопорушення, під яким слід розуміти винне, протиправне невиконання покладених на них законом обов'язків щодо належного виховання дітей та нагляду за ними [227, с. 62]. Відповідно до п. 6 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» слід мати на увазі, що батьки (усиновителі) або опікуни несуть майнову відповідальність у випадках, коли шкода, заподіяна неповнолітнім, є наслідком нездійснення за ним контролю,

неналежного виховання або неправильного використання щодо них своїх прав; учбові, виховні і лікувальні заклади несуть майнову відповідальність за шкоду, якщо вона виникла внаслідок нездійснення ними належного контролю за неповнолітнім в час знаходження його під їх наглядом.

Настання відповідальності за шкоду, завдану неповнолітніми особами, зумовлене сукупністю певних умов, які утворюють склад правопорушення, а саме: наявність майнової шкоди, дія або бездіяльність суб'єкта, причинний зв'язок між діями (бездіяльністю) та наслідками, вина заподіювача шкоди.

Також варто зазначити, що субсидіарна відповідальність у такому випадку має певний строк дії. Зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 1179 ЦК України обов'язок батьків (усиновлювачів), піклувальника припиняється після досягнення особою, яка завдала шкоди, повноліття або коли вона до досягнення повноліття стане власником майна, достатнього для відшкодування шкоди. У випадку заподіяння шкоди неповнолітньою особою, передбаченої ст. 1180 ЦК України, даний обов'язок припиняється із досягненням особою, яка завдала шкоду, повноліття.

Законодавством також передбачені випадки, коли додатковий боржник має право відмовитись від виконання зобов'язання основного боржника. Зокрема, це стосується того випадку, коли батьки доведуть, що немає їхньої вини у правопорушенні, вчиненому їхніми неповнолітніми дітьми.

Отже, обов'язок субсидіарного боржника впливає із договору або закону. Договірні субсидіарні зобов'язання виникають на підставі двох договірних конструкцій: 1) договір між основним та додатковим боржником; 2) договір між кредитором і основним боржником. Субсидіарне зобов'язання на підставі закону виникає на підставі юридичного складу: 1) взаємовідносини між кредитором і основним боржником (договірні та недоговірні); 2) наявність певної дії або події, які пов'язують основного та додаткового боржника, визначеної законом.

Як у договірних, так і в недоговірних субсидіарних зобов'язаннях важливе значення мають сторони (кредитор, основний та додатковий боржники), взаємовідносини між ними, зміст правовідносин, підстави їх виникнення та припинення. Субсидіарний боржник і кредитор пов'язані тим самим зобов'язанням, що й основний боржник. Виникнення субсидіарного зобов'язання пов'язане не з моментом залучення додаткового боржника до виконання зобов'язання, а з самим фактом потенційного існування останнього.

Відмінним від договірних субсидіарних зобов'язань у субсидіарних зобов'язаннях, які виникають на підставі закону, є визначення взаємовідносин між основним і додатковим боржниками. Їхні взаємини будуються не на договірній основі, а на імперативних приписах закону. Волевиявлення додаткового боржника виражається в окремих випадках шляхом створення та державної реєстрації юридичної особи.

Воля кредитора при обранні додаткового боржника відіграє важливу роль лише у договірних субсидіарних зобов'язаннях. У субсидіарних зобов'язаннях, які виникають з делікту кредитор не знає наперед додаткового боржника, а тому він не застрахований від ризиків, пов'язаних з невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язання основним боржником.

Субсидіарні зобов'язання класифікуються на види за різними критеріями. Зокрема, за підставами виникнення вони поділяються на договірні та недоговірні. Н. М. Сампара, взявши за критерій договір і закон як підставу виникнення субсидіарних зобов'язань, пропонує таку класифікацію субсидіарних зобов'язань: 1) договірні субсидіарні зобов'язання слід класифікувати на два підвиди: 1.1) субсидіарні зобов'язання, що базуються на правочині, метою укладення якого встановлення субсидіарному боржникові додаткового майнового обов'язку (договір поруки); 1.2) субсидіарні зобов'язання, що виникають не з умов правочину (хоча його укладення є передумовою можливості їх виникнення), а є наслідком невиконання або неналежного виконання зобов'язання основним боржником (договір

комерційної концесії); 2) недоговірні субсидіарні зобов'язання: 2.1) субсидіарні зобов'язання, що виникають із приводу відшкодування шкоди; 2.2) субсидіарні зобов'язання, що виникають на підставі закону [367, с. 44].

Договірні субсидіарні зобов'язання слід розглядати як правовідносини, в яких субсидіарний боржник спрямовує своє вільне волевиявлення безпосередньо на набуття потенційної можливості виникнення в нього перед кредитором додаткового майнового обов'язку в субсидіарному порядку щодо виконання порушеного основним боржником зобов'язання в його невиконаній частині [112, с. 85]. У договірних субсидіарних зобов'язаннях сторони визначають умови залучення до виконання зобов'язання додаткового боржника, обсяг відповідальності останнього.

Забезпечувальний зміст договірних субсидіарних зобов'язань, з однієї сторони, гарантує виконання інтересів кредитора, надаючи йому право притягнути субсидіарного відповідача до відповідальності в частині невиконаних основним боржником вимог; з другої – оберігає законні права та інтереси додаткового боржника, покладаючи на нього обов'язок добровільно нести відповідальність за боргами, які виникли, тільки в раніше обумовлених з основним боржником і кредитором розмірах [265, с. 74].

У недоговірних субсидіарних зобов'язаннях умови залучення додаткового боржника та обсяг його відповідальності визначається нормативними актами. Недоговірні субсидіарні зобов'язання більшою мірою наділені ознаками імперативного характеру. Обов'язок додаткового боржника виконати вимогу кредитора виникає на підставі чітко визначених законом юридичних фактів.

За виконуваними функціями субсидіарні зобов'язання поділяються на регулятивні та охоронні субсидіарні зобов'язання. За загальним правилом, регулятивні правовідносини виникають із правомірної поведінки суб'єктів, а охоронні – з конфліктної поведінки суб'єктів у випадку наявності спору. Як впливає зі змісту ст. 1 ЦК України цивільне законодавство має насамперед, регулювати відносини, а потім – охороняти суб'єктивні цивільні права та

законні інтереси осіб. Щодо цивільно-правових зобов'язань, то до регулятивних належать всі види договірних та окремі види недоговірних зобов'язань (глави 78-80 ЦК України), а до охоронних – всі інші види недоговірних зобов'язань (глави 81-83 ЦК України).

Як зазначає Є. Г. Комісарова, у регулятивних зобов'язаннях законодавець є нейтральним – тут «працює» воля сторін і презумпція добросовісності боржника. Сторони самі вирішують, притягнути їм поряд з первісним боржником додаткового боржника чи на випадок невиконання (неналежного) виконання використати інші способи укріплення прав кредиторів [188, с. 249].

У межах господарського обігу його учасники зацікавлені у використанні субсидіарних зобов'язань, що мають ознаки більше регулятивного, ніж охоронного характеру, коли на перший план виходить добровільне прийняття і виконання субсидіарним боржником зобов'язань основного боржника, який з якихось причин не може їх виконати або відмовляється від їх виконання [267, с. 133].

А.С. Бакін розглядає субсидіарне зобов'язання як охоронне цивільне правовідношення самостійного, а не акцесорного характеру, яке виникає тільки у випадках, встановлених законом, представляє собою врегульований нормами цивільного права зв'язок відносного характеру, змістом якого є охоронне суб'єктивне право вимоги кредитора з покладення мір відповідальності та примусового виконання обов'язку, не виконаного основним боржником і кореспондуючий цьому праву обов'язок субсидіарного боржника виконати пред'явлену кредитором вимогу [14, с. 131].

Досліджуючи субсидіарні зобов'язання з участю засновників (учасників) юридичних осіб, О. П. Прус пропонує класифікувати субсидіарні правовідносини з участю засновників (учасників) юридичної особи на регулятивні (субсидіарні зобов'язання) та охоронні (субсидіарна відповідальність) залежно від факту наявності (відсутності) правопорушення зі сторони вказаних осіб [337, с. 7].

Ю. Я. Крюкова виокремлює такі види субсидіарних зобов'язань: 1) за суб'єктним складом – правовідносини, в яких субсидіарним боржником виступає фізична особа, юридична особа, публічне утворення; 2) за об'єктом правовідношення – субсидіарні зобов'язання, в яких об'єктом є грошові кошти, та такі, об'єктом яких є товар, послуги, виконання роботи; 3) за порядком пред'явлення вимоги до додаткового боржника субсидіарні зобов'язання поділяються на ті, які вимагають спроби примусового виконання з основного боржника, та зобов'язання, для виникнення яких звернення з позовом до первинного боржника не вимагається, достатньо його відмови від виконання обов'язків чи відсутність відповіді в розумний строк; 4) субсидіарні зобов'язання, в яких реалізується субсидіарна відповідальність і субсидіарні зобов'язання, в яких покладення майнового обов'язку не залежить від вчинення додатковим боржником цивільного правопорушення [205, с. 40-41].

За можливістю пред'явлення регресної вимоги додатковим боржником субсидіарні зобов'язання поділяються на дві групи: 1) субсидіарні зобов'язання, в яких додатковий боржник наділений правом на пред'явлення регресної вимоги; 2) субсидіарні зобов'язання, в яких додатковий боржник позбавлений права на пред'явлення регресної вимоги.

Дослідивши поняття та правову природу субсидіарних зобов'язань, можемо констатувати, що їх значення полягає в більш надійному забезпеченні прав кредитора у правовідносинах. Саме існування субсидіарного (додаткового) боржника уже гарантує інтереси кредитора, оскільки за неможливості отримати виконання за зобов'язанням від основного боржника він завжди зможе звернутися до субсидіарного [34, с. 30]. Кредитор наділений правом вимагати виконання зобов'язання у додаткового боржника на підставі невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником.

4.2. Виконання зобов'язань додатковим боржником

Будь-яке цивільно-правове зобов'язання повинно виконуватись з дотриманням принципів належного та реального виконання. Відповідно до ст. 526 ЦК України зобов'язання має виконуватись належним чином відповідно до умов договору та вимог Цивільного кодексу, інших актів цивільного законодавства, а за відсутності таких умов та вимог – відповідно до звичаїв ділового обороту та інших вимог, що звичайно ставляться.

Зі структури субсидіарного зобов'язання впливає особливий порядок його виконання. Ю. Я. Крюкова зауважує, що під виконанням субсидіарного зобов'язання розуміються вольові дії субсидіарного боржника з надання та вольові дії кредитора з прийняття майнового блага, спрямовані на припинення субсидіарного зобов'язання найбільш природнім шляхом [205, с. 119]. Незважаючи на те, що в субсидіарних зобов'язаннях є два боржники, процес їх виконання відрізняється від виконання солідарних та часткових зобов'язань, а саме: виконання здійснює основний боржник і лише в разі невиконання ним зобов'язання до виконання залучається субсидіарний.

Крім того, наявні певні відмінності у правовому статусі субсидіарного боржника та поручителя. Відповідно до ч. 2 ст. 554 ЦК України поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки. Іншими словами, поручитель може у договорі обмежити свою відповідальність. Щодо субсидіарного боржника, то у нього подібного права немає.

Особливість субсидіарних зобов'язань полягає в особливому характері відносин основного та субсидіарного боржника та в черговості виконання його перед кредитором. Сенс такого зобов'язання полягає в тому, що субсидіарний боржник виконує зобов'язання в тій частині, яка не виконана основним

боржником, а кредитор, в першу чергу, вимагає виконання від основного боржника [8, с. 51].

Дотримання принципу належного виконання може бути реалізовано або основним, або субсидіарним боржником. Якщо основний боржник виконає вимогу кредитора, то субсидіарне зобов'язання припиняється. Якщо ж основний боржник не виконав вимогу кредитора, то виконати її повинен додатковий боржник. Водночас, основний боржник має право виконати зобов'язання й тоді, коли кредитор вже звернувся до додаткового боржника. Утім основний боржник повинен повідомити додаткового боржника про виконання зобов'язання з метою уникнення набуття кредитором майна без достатніх правових підстав, а також убезпечення себе від несприятливих наслідків, які можуть настати для нього у випадку виконання зобов'язання й додатковим боржником.

Дотримання принципу належного виконання передбачає дотримання строків виконання зобов'язання, а також строків звернення кредитора з вимогою про виконання зобов'язання до додаткового боржника. Якщо договором або законом встановлено конкретний строк для виконання обов'язку основним боржником, то кредитор може звернутись до додаткового боржника з вимогою про виконання зобов'язання тільки у тому випадку, якщо строк закінчився, а основний боржник не виконав зобов'язання або від нього не надійшло відповіді на вимогу кредитора. Щодо строку виконання зобов'язання додатковим боржником, то він буде визначатись з огляду на те, чи основний боржник не виконав зобов'язання, чи виконав його частково. У такому випадку доцільно використовувати категорію розумних строків для виконання зобов'язання додатковим боржником. Якщо сторони не зможуть досягти згоди щодо визначення розумного строку виконання зобов'язання додатковим боржником, спір буде вирішуватись у судовому порядку.

Крім того, законодавець у ч. 2 ст. 530 ЦК України визначив, якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений

моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не випливає із договору або актів цивільного законодавства. Відповідно до ст. 531 ЦК України боржник має право виконати свій обов'язок достроково, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не випливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту. Вважаємо, що таким правом наділений не лише основний боржник, а й додатковий, який також може виконати зобов'язання достроково, якщо це не суперечить умовам договору чи вимогам законодавства.

Дотримання принципу належного виконання стосується й місця виконання зобов'язання. Вимоги щодо місця виконання, визначені ст. 532 ЦК України, застосовуються і до виконання субсидіарних зобов'язань. У випадку залучення додаткового боржника до виконання зобов'язання, яке виконується за місцем знаходження кредитора, проблем не виникає, оскільки місце виконання не зміниться, за винятком зміни кредитором місця знаходження. Якщо зобов'язання має виконуватись за місцем знаходження боржника, то залучення додаткового боржника до виконання призводить і до зміни місця виконання зобов'язання, оскільки воно пов'язане саме з особою того боржника, який буде виконувати зобов'язання. Якщо після звернення кредитора до додаткового боржника з вимогою про виконання, основний боржник також вирішив виконати зобов'язання, то він повинен його виконати за місцем знаходження додаткового боржника.

За загальним правилом зобов'язання повинно виконуватись у відповідності до його змісту. У цьому разі реальне виконання означає належне виконання. Якщо зобов'язання порушено, можливість належного виконання у повному обсязі виключається, проте, переважно, зберігається можливість виконання його в натурі.

Право кредитора вимагати від додаткового боржника виконання зобов'язання в обсязі невиконаному основним боржником не завжди зумовлює обов'язок додаткового боржника виконувати саме ту роботу (надавати послугу чи передавати товар), яку повинен був виконати (надати, передати) основний боржник. Дотримання принципу реального виконання зобов'язання залежить від можливості додаткового боржника виконати невиконане чи неналежно виконане зобов'язання основним боржником. Тобто виконання певної роботи, надання послуги, передання товару повинно належати до видів діяльності додаткового боржника. У випадку неможливості реального виконання зобов'язання на додаткового боржника покладається обов'язок компенсувати вартість цих робіт, послуг, товарів у еквівалентному розмірі.

В окремих випадках для залучення додаткового боржника до виконання зобов'язання недостатнім є лише встановлення факту невиконання зобов'язання основним боржником. Певні особливості характерні, зокрема, для субсидіарної відповідальності батьків (усиновлювачів), піклувальників. Характеризуючи субсидіарну відповідальність батьків (усиновлювачів), піклувальника варто також вказати, що останні фактично несуть не стільки відповідальність за шкоду, завдану неповнолітнім, скільки за невиконання своїх сімейних обов'язків, пов'язаних з вихованням дітей. Необхідною умовою притягнення до відповідальності у даному випадку є наявність причинного зв'язку між діями неповнолітнього, якими спричинено шкоду, та неналежним вихованням зі сторони осіб, на яких покладені ці обов'язки. Водночас, батьки не притягуються до відповідальності за шкоду, завдану неповнолітнім, лише у тому випадку, якщо у нього недостатньо майна для виконання своїх обов'язків з відшкодування шкоди.

Батьки (усиновлювачі), піклувальник несуть субсидіарну відповідальність не лише за делікти, але й за шкоду, завдану невиконанням неповнолітнім договірних зобов'язань. Неповнолітня особа може вчиняти окремі правочини за згодою батьків (усиновлювачів) або піклувальників (ч. 2 ст. 32 ЦК України).

Давши згоду на вчинення правочину, вказані особи є своєрідними гарантами виконання неповнолітніми своїх договірних зобов'язань. Відповідно до ст. 33 ЦК України неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного нею самостійно відповідно до закону. Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеного за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальника. Якщо у неповнолітньої особи недостатньо майна для відшкодування збитків, додаткову відповідальність несуть її батьки (усиновлювачі) або піклувальник.

Згідно з цією статтею кредитор (потерпілий) має право звернутись з вимогою про відшкодування безпосередньо до неповнолітнього, який повинен відшкодувати завдану шкоду в межах наявного у нього майна. У тій частині шкоди, яка не може бути покрита майном неповнолітнього, до відповідальності притягуються батьки (усиновлювачі), піклувальник неповнолітнього. Тому відповідальність вказаних осіб є субсидіарною. Субсидіарне зобов'язання у таких випадках припиняється належним його виконанням батьками (усиновлювачами), піклувальником. Крім випадків виконання зобов'язання батьками або особами, які їх замінюють, субсидіарне зобов'язання припиняється виконанням самими неповнолітніми, якщо у них до моменту припинення зобов'язання з'явиться майно, достатнє для виконання зобов'язання.

Як уже зазначалось у попередньому підрозділі певні особливості передбачені законодавством і для субсидіарної відповідальності власників казенних підприємств. Відповідно до ч. 7 ст. 77 ГК України казенне підприємство відповідає за своїми зобов'язаннями лише коштами, що перебувають у його розпорядженні. У разі недостатності зазначених коштів держава, в особі органу, до сфери управління якого входить підприємство, несе повну субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями казенного підприємства. Отже, у такому випадку залучення додаткового боржника (власника підприємства) зумовлене не фактом відмови основного боржника від виконання зобов'язання або виконання його неналежним чином, а тим, що в останнього

немає достатнього майна (коштів), необхідного для виконання зобов'язання. Водночас, кредитору необхідно довести фінансову неспроможність основного боржника (відсутність майна на балансі або грошових коштів на рахунках у банку). Для залучення субсидіарного боржника жодної ролі не відіграє характер його поведінки (правомірна чи неправомірна) та характер поведінки основного боржника, в результаті якої виникли збитки у кредитора.

Субсидіарна відповідальність держави за боргами створених нею юридичних осіб може наступати у разі, коли державна установа, організація, казенне підприємство діють в цивільному обороті від власного імені. Якщо державні юридичні особи діють у цивільному обороті від імені держави, виникає безпосередня відповідальність держави. Критерієм, що дозволяє розмежовувати суб'єктів відповідальності, може слугувати інтерес, який переслідує юридична особа, хоча цей критерій і є досить невизначеним [357, с. 154]. Держава як власник казенного підприємства вже при створенні останнього повинна передбачати можливість бути додатковим боржником у випадку неспроможності казенного підприємства належним чином виконати свої зобов'язання через недостатність у нього майна або коштів.

Водночас у випадку, якщо казенне підприємство не виконує своїх зобов'язань, але на його рахунках є кошти, то кредитор не має права звернутися до власника такого підприємства з вимогою про виконання зобов'язання. Це призводить до того, що кредитор перебуває у не вигідному становищі. Вважаємо за доцільне у випадку з казенними підприємствами застосовувати загальне правило щодо залучення субсидіарного боржника до виконання зобов'язання казенного підприємства.

Визначаючи наявність коштів у основного боржника, за рахунок яких можна виконати зобов'язання, кредитор має право претендувати як на кошти (майно), які були передані власником підприємству для виконання статутних цілей, так і кошти (майно), які одержані таким боржником у результаті господарської діяльності. Лише у випадку відсутності цих коштів (майна)

можна пред'являти вимогу про виконання зобов'язання до власника підприємства як додаткового боржника. Якщо власник підприємства неналежно здійснює фінансування останнього, в результаті чого воно не може належним чином виконати взяті на себе зобов'язання, то кредитор має право звернутись з вимогою про виконання зобов'язання до власника, якщо буде доведено, що невиконання зобов'язання зумовлене саме неналежним виконанням власником фінансових зобов'язань перед створеним ним підприємством.

Заслуговує на увагу також питання субсидіарної відповідальності за борги дочірнього підприємства. Як вказує Л. Переверзева, контролююче підприємство відповідає за боргами дочірнього підприємства, що виникли у результаті виконання його вказівок, незалежно від того, чи укладався між контролюючим і дочірнім підприємством договір про підпорядкування [291, с. 160].

Варто зазначити, що для притягнення до відповідальності контролюючого підприємства недостатньо лише невиконання зобов'язання дочірнім підприємством, необхідна наявність інших умов. Відповідно до ч. 6 ст. 126 ГК України, якщо корпоративне підприємство через дії або бездіяльність холдингової компанії виявиться неплатоспроможним та визнається банкрутом, то холдингова компанія несе субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями корпоративного підприємства. Визнання боржника неплатоспроможним повинно здійснюватись відповідно до Кодексу України з процедур банкрутства. У такому випадку субсидіарна відповідальність холдингової компанії виникне тільки тоді, коли в результаті неплатоспроможності у корпоративного підприємства не залишиться майна для задоволення вимог кредитора, або цього майна буде недостатньо для задоволення таких вимог.

Отже, для відповідальності холдингової компанії необхідно довести, що корпоративне підприємство є неплатоспроможним, і його неплатоспроможність пов'язана з діями або бездіяльністю холдингової компанії. Водночас форма вини холдингової компанії не відіграє важливої ролі для притягнення її до

відповідальності. Субсидіарна відповідальність настає як у разі, коли особа визнає протиправний характер своєї поведінки, передбачає настання шкідливих наслідків (у вигляді банкрутства), бажає або свідомо допускає її настання, так і у разі, коли при тій мірі дбайливості/турботливості та обачності, яка від неї була потрібна за характером зобов'язання та умовами обороту, вона не вжила всіх заходів для належного виконання зобов'язання [225, с. 136-137]. У такому випадку враховується причинний зв'язок між діями чи бездіяльністю холдингової компанії та наслідками, які настали від її діяльності для корпоративного підприємства, що призвело до неможливості виконання останнім своїх зобов'язань перед кредитором.

Підставою для субсидіарної відповідальності членів органів юридичної особи є факт того, що вони знали або повинні були знати, що їх дії призведуть або можуть призвести до завдання шкоди організації. Наведене свідчить, що лише у цьому випадку можна ставити питання і про відповідальність за вчинення значних правочинів або правочинів, у вчиненні яких є заінтересованість на не вигідних для юридичної особи умовах, які призвели до збитків для неї, порушення прав її учасників (акціонерів, членів) тощо [140, с. 37].

Певні особливості характерні для субсидіарних зобов'язань у корпоративних відносинах. У повному товаристві учасники спільно здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства (ч. 1 ст. 119 ЦК України), а отже, й несуть додаткову відповідальність за прийняті ними рішення у випадку недостатності коштів самого товариства для виконання цивільно-правових зобов'язань. Відповідно до ч. 2 ст. 124 ЦК України учасник повного товариства відповідає за боргами товариства незалежно від того, виникли ці борги до чи після його вступу в товариство. Крім того для учасників повного товариства встановлена солідарна відповідальність, а це означає, що у випадку недостатності майна у товариства кредитор має право пред'явити вимогу як до кожного з учасників товариства (субсидіарних боржників) у

певній частині чи до будь-кого з них у повному обсязі. Для притягнення учасника повного товариства до відповідальності необхідно дотримуватись правил, визначених ч. 1 ст. 124 ЦК України щодо того, що учасник товариства буде нести відповідальність лише у разі недостатності у повного товариства майна для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі. У випадку невиконання товариством зобов'язання, але за наявності на його рахунку коштів чи майна на балансі кредитор не зможе стягнути невиконане з учасників товариства.

Додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями командитного товариства усім своїм майном несуть повні учасники, вкладники ж несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства (ч. 1 ст. 133 ЦК України). Субсидіарні зобов'язання вкладників товариства наділені ознаками більш регулятивного, ніж охоронного характеру, оскільки, як правило, підставами їх виникнення стає не поведінка самих командистів, а неправомірні дії товариства чи його товаришів. Тому обсяг субсидіарних зобов'язань вкладників-командистів за незадоволеними боргами товариства може бути визначений у кратному розмірі від вартості внесених ними вкладів [265, с. 264].

Щодо товариства з додатковою відповідальністю, то субсидіарний характер зобов'язань його учасників визначається розміром внесеного ними вкладу (ч. 1 ст. 56 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю»), а не безпосередньою участю в управлінні товариством. Обсяг додаткової відповідальності учасників товариства з додатковою відповідальністю обмежений розміром, встановленим статутом товариства. Оскільки учасники товариства солідарно несуть субсидіарну відповідальність, то кредитори можуть звернутись або до всіх учасників, або до тих, які приймали участь в управлінні товариством, та діяльність яких призвела до настання несприятливих наслідків (неможливості виконати зобов'язання самим товариством через недостатність майна).

Відповідно до ч. 2 ст. 163 ЦК України члени виробничого кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями кооперативу у розмірах та порядку, встановлених статутом кооперативу і законом. Ч. 1 ст. 108 ГК України встановлює, що члени виробничого кооперативу несуть за зобов'язаннями кооперативу субсидіарну (додаткову) відповідальність своїм майном у розмірі, не меншому їх пайового внеску, якщо більший розмір відповідальності не передбачено законом або статутом кооперативу.

Як випливає з вище наведеного, як правило, відповідальність членів кооперативу обмежується розміром пайового внеску. Водночас у статуті або законі може бути встановлено підвищену відповідальність членів виробничого кооперативу. Характеризуючи корпоративні правовідносини, варто зазначити, що виникнення субсидіарного зобов'язання обумовлене участю у господарському товаристві або членством у виробничому кооперативі. Обсяг відповідальності таких додаткових боржників залежить від їх участі в управлінні товариством чи кооперативом.

Аналіз суб'єктивних прав кредитора, які реалізуються виконанням субсидіарного зобов'язання, дає змогу зробити висновок про їх вольовий зміст, коли вони виникають, змінюються та припиняються відповідно до сформованої у кредитора волі. Водночас воля кредитора не лише зорієнтована на вчинення дій, спрямованих на задоволення його інтересів, а й визначає поведінку зобов'язаних осіб (перш за все додаткового боржника) належним чином виконати вимогу кредитора, які складають основу його інтересів. Саме з моменту, коли уповноважена в зобов'язальному правовідношенні особа усвідомлює необхідність у задоволенні своїх інтересів, у зобов'язаних осіб виникають кореспондуючі обов'язки виконати ці вимоги [268, с. 150].

Відповідно до абзацу 1 ч. 2 ст. 619 ЦК України до пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Отже, кредитор не може вимагати виконання обов'язку одночасно від основного та додаткового боржника, а також не може

вимагати виконання від додаткового боржника без звернення з вимогою про виконання до основного боржника. Додатковий боржник, до якого звернувся з вимогою про виконання зобов'язання кредитор, повинен бути впевнений у тому, що основний боржник відмовився виконати зобов'язання або виконав його не у повному обсязі. Саме тому він має право вимагати від кредитора надання доказів порушення зобов'язання основним боржником.

Закон не визначає, в якій формі має бути звернення кредитора: в усній чи в письмовій. Якщо кредитор пред'явить вимогу в усній формі, то у випадку невиконання основним боржником свого обов'язку, у кредитора не буде доказів, які б підтверджували факт його звернення до боржника, що, в свою чергу, може ускладнити процес виконання зобов'язання. Тому вважаємо, що у такому випадку доцільно за аналогією застосовувати положення ч. 2 ст. 563 ЦК України, яка передбачає, що вимога кредитора до гаранта про сплату грошової суми відповідно до виданої ним гарантії пред'являється в письмовій формі. Таким чином для належного забезпечення прав та інтересів суб'єктів зобов'язання, вимога кредитора до основного боржника повинна бути пред'явлена у письмовій формі. Враховуючи вказане вище, необхідно абзац 1 ч. 2 ст. 619 ЦК України викласти у наступній редакції: «Кредитор повинен пред'явити до основного боржника вимогу про виконання зобов'язання у письмовій формі, перед тим як таку вимогу пред'явити до особи, яка несе субсидіарну відповідальність».

Абзацом 2 ч. 2 ст. 619 ЦК України передбачено, що якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність. Характеризуючи положення цієї норми, варто зазначити, що законодавець не передбачає необхідності з'ясування причин невиконання зобов'язання чи ненадання відповіді на вимогу кредитора основним боржником.

У науці цивільного права питання розумних строків ще не повністю вирішене. Розглядаючи проблему зміни умов договору Т. О. Родоман досліджувала питання розумності строків, визначивши, що розумність строку полягає в тому, що строк не може бути занадто коротким для роздумів сторони, яка отримала пропозицію про зміну умов договору (акцептант), оскільки сторона, яка пропонує (оферент), мала достатньо часу, для вирішення питання про ініціювання зміни умов договору. Проте такий строк для роздумів не може бути й безкінечним, адже оферент сподівається на якнайшвидшу реакцію акцептанта, зміна умов договору є важливою для нього, а тому строк для відповіді не повинен перевищувати межі розумності, який буде зручним для кожної із сторін правовідношення. Такий строк необхідно встановити, щоб зберегти паритетність сторін, захистити права та інтереси кожного учасника правочину задля недопущення зловживання правами кожної із сторін [354, с. 117-118]. Д. В. Трут з цього приводу рекомендує керуватись за аналогією Законом України «Про звернення громадян» та вважати розумним строком відповідь: «не більше п'ятнадцяти днів від дня отримання». Безперечно договором або законом може бути прямо передбачено строк відповіді [442, с. 189].

У п. 3 Постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення» [312] зазначено, що розумним вважається строк, що є об'єктивно необхідним для виконання процесуальних дій, прийняття процесуальних рішень та розгляду і вирішення справи з метою забезпечення своєчасного (без невинуватених зволікань) судового захисту.

Кредитор, який пред'являє вимогу про виконання зобов'язання до субсидіарного боржника, повинен визначити обсяг виконання. Варто зазначити, що обсяг виконання зобов'язання субсидіарним боржником залежить від

поведінки основного боржника. Якщо основний боржник виконає зобов'язання належним чином, то у кредитора не буде правових підстав пред'являти вимогу до субсидіарного боржника. Якщо основний боржник не виконає зобов'язання чи виконає його не у повному обсязі, то кредитор має право пред'явити вимогу до субсидіарного боржника у тому обсязі, який не виконаний основним боржником. Отже, обсяг виконання у субсидіарному зобов'язанні обмежений обсягом обов'язку основного боржника.

Субсидіарного відповідача притягнути до відповідальності в договірних субсидіарних зобов'язаннях можна лише у межах тих вимог, які прямо обумовлені умовами забезпечувальної домовленості. За межами цих домовленостей, субсидіарний боржник відповідати за невиконаними боргами основного боржника не зобов'язаний. У цьому плані феноменом субсидіарних зобов'язань з договору стає не тільки той факт, що додатковий боржник добровільно покладає на себе субсидіарну відповідальність замістити основного боржника у випадках його неплатоспроможності, а й те, що в разі незадоволення основним боржником вимог кредитора, субсидіарний боржник фактично бере на себе обов'язок нести відповідальність за боргами, які виникли, у раніше обумовлених з основним боржником і кредитором розмірах [265, с. 282-283].

Тотожність обсягу зобов'язань основного та субсидіарного боржників передбачає їх однорідність (інакше як співставити їх обсяги?). Саме тому стягнення збитків із субсидіарного боржника не може бути здійснено без пред'явлення вимоги про відшкодування збитків до основного боржника [205, с. 147]. Крім того, кредитор має право не пред'являти вимогу про виконання зобов'язання до субсидіарного боржника. У такому випадку проявляється дія диспозитивного методу правового регулювання цивільних правовідносин.

Д. В. Трут висловлює думку, що кредитор має право звернутися в судовому порядку одночасно з вимогою як до основного, так і до додаткового (субсидіарного) боржника, з дотриманням правил, передбачених

ст. 619 ЦК України, якщо договором чи законом не передбачено іншого порядку судового звернення, зокрема в разі недостатності майна основного боржника [436, с. 154-155].

У випадку залучення субсидіарного боржника до виконання зобов'язання внаслідок недостатності майна основного боржника, слушною є думка О. Є. Богданової щодо необхідності спершу в судовому порядку притягувати до відповідальності основного боржника, і лише після встановлення факту недостатності в нього майна притягувати до відповідальності субсидіарного боржника [34, с. 16-18].

Відповідно до ч. 3 ст. 619 ЦК України кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника. Дане положення зумовлено тим, що у такому випадку кредитор має можливість задовольнити свої вимоги без особливих ускладнень, не звертаючись до субсидіарного боржника. Якщо ж вимога кредитора не буде задоволена у повному обсязі шляхом зарахування зустрічної вимоги, то у незадоволеній частині кредитор може звернутися з вимогою до додаткового боржника [408, с. 104]

Водночас варто пам'ятати, що відповідно до ст. 602 ЦК України не допускається зарахування зустрічних вимог у таких випадках: 1) про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю; 2) про стягнення аліментів; 3) щодо довічного утримання (догляду); 4) у разі спливу позовної давності; 5) в інших випадках, встановлених договором або законом.

У випадку, коли кредитор свідомо нехтує можливістю одержати задоволення без звернення до іншого суб'єкта, він виходить за межі дозволеної йому поведінки, зловживає своїм правом [205, с. 133]. На думку О. О. Кота, як сутність зловживання правом можна розглядати вчинення уповноваженою

особою дій, які складають зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, недобросовісно, в тому числі всупереч меті такого права [196, с. 124].

У разі, коли кредитор та субсидіарний боржник припиняють зобов'язання шляхом зарахування зустрічних вимог, у субсидіарного боржника, як і в разі виконання, виникає право зворотної вимоги (регресу) до основного боржника. Це правило стосується й випадків відступного [436, с. 190]. Щодо новації, то відповідно до ч. 4 ст. 604 ЦК України новація припиняє додаткові зобов'язання, пов'язані з первісним зобов'язанням, якщо інше не встановлено договором. Отже, якщо відбувається заміна первісного зобов'язання новим зобов'язанням між тими самими сторонами, то субсидіарне зобов'язання, за загальним правилом, також припиняється.

У субсидіарних зобов'язаннях може застосовуватись така підстава припинення зобов'язання як прощення боргу. Оскільки додатковий боржник повинен виконати зобов'язання у випадку невиконання останнього основним боржником, то можна зробити висновок, що у разі прощення боргу кредитором основному боржнику, таке зобов'язання припиняється і для субсидіарного боржника також [413, с. 135]. Якщо відбувається припинення зобов'язання прощенням боргу субсидіарному боржникові, то це не впливає на відносини кредитора та основного боржника. У такому випадку зобов'язання вже не буде зобов'язанням з множинністю осіб, а простим цивільно-правовим зобов'язанням. Певною мірою це призводить до погіршення становища кредитора, оскільки у випадку невиконання зобов'язання боржником він не зможе звернутися до субсидіарного боржника, якому прощено борг. Для захисту своїх інтересів він зможе використовувати інші способи, передбачені чинним законодавством.

Схожим за правовими наслідками для основного боржника є й поєднання кредитора та субсидіарного боржника в одній особі. Основне зобов'язання у такому випадку не припиняється, а основний боржник не звільняється від виконання своїх обов'язків. Якщо відбудеться поєднання в одній особі

кредитора та основного боржника, зобов'язання припиняється як для основного, так і для субсидіарного боржника.

Важливе значення для виконання субсидіарного зобов'язання має перебіг строку позовної давності. Відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК України перебіг позовної давності починається від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила. Щодо субсидіарних зобов'язань, то кредитор дізнається про порушення своїх прав з моменту, коли основний боржник не виконав зобов'язання. Водночас, у цей момент кредитор ще не має права пред'являти позов до додаткового боржника, оскільки спочатку він повинен звернутись з вимогою про виконання до основного боржника. У випадку її незадоволення кредитор зможе пред'явити вимогу про виконання зобов'язання до додаткового боржника.

Щодо питання перебігу строку позовної давності, то заслуговує на увагу думка Д. В. Трута, який вказує, що оскільки обов'язок в основного та субсидіарного боржника виникає не одночасно, а на підставі різних юридичних фактів, то й перебіг позовної давності відрізняється. Слід звернути увагу на положення абзацу 2 ч. 5 ст. 261 ЦК України, відповідно до якого за зобов'язаннями, строк виконання яких не визначений або визначений моментом вимоги, перебіг позовної давності починається від дня, коли в кредитора виникає право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання. Отже, перебіг позовної давності щодо основного боржника починається з моменту порушення ним прав кредитора (невиконання, неналежного виконання договору, вчинення делікту тощо), а для субсидіарного – з моменту відмови від виконання зобов'язання основним боржником [436, с. 160-161].

Водночас, як зазначає А. С. Бакін видається справедливим і відповідним природі субсидіарної відповідальності надання субсидіарному боржнику можливості посилатись на пропуск строку позовної давності за основною вимогою на момент звернення кредитора з вимогою до основного боржника, що буде означати відсутність правової підстави вимоги до додаткового

боржника. Більшою несправедливістю у протилежному випадку буде покладення відповідальності на субсидіарного боржника у випадку, коли строк позовної давності за основним зобов'язанням пропущено, що може призвести до зловживань зі сторони кредиторів, які прострочили [14, с. 127].

Відповідно до абзацу 1 ч. 4 ст. 619 ЦК України особа, яка несе субсидіарну відповідальність, повинна до задоволення вимоги, пред'явленої їй кредитором, повідомити про це основного боржника, а у разі пред'явлення позову, - подати клопотання про залучення основного боржника до участі у справі. Це нормативне положення спрямоване як на захист інтересів основного боржника при пред'явленні до нього регресної вимоги, так і на захист прав субсидіарного боржника. Оскільки основний боржник має право заявити заперечення проти вимоги кредитора, він повинен бути проінформований про отримання субсидіарним боржником такої вимоги кредитора [407, с. 59]. Якщо субсидіарний боржник не повідомить основного боржника про отриману вимогу, він тим самим обмежить основного боржника у його правах, а також поставить під загрозу свої права у випадку виконання субсидіарного зобов'язання.

Крім того, як слушно зауважує К. О. Храпунова, по-перше, особа, яка несе субсидіарну відповідальність, відповідає перед кредитором на рівних з основним боржником підставах, через це має право висувати проти вимог кредитора всі заперечення, які міг би заявити кредиторю основний боржник за зобов'язанням, зокрема посилається на відсутність його вини у невиконанні зобов'язання, а по-друге, у випадку задоволення вимог кредитора особою, яка несе субсидіарну відповідальність, остання набуває право регресної вимоги до основного боржника [454, с. 60].

Д. В. Трут з цього приводу зазначає, що, по-перше, така ситуація відповідає принципу добросовісності, по-друге, це унеможливорює порушення прав основного боржника, адже в протилежному випадку, не важко було б уявити ситуацію, коли кредитор, знаючи про наявність в основного боржника

заперечень проти його вимог, уникнув би таких заперечень шляхом звернення зі своєю вимогою не до основного боржника, а одразу до субсидіарного. Після такого звернення субсидіарний боржник міг би виконати зобов'язання, не повідомивши про це основного боржника, в силу своєї недобросовісності чи зловмисної домовленості з кредитором. Внаслідок цього кредитор уник би заперечення, а субсидіарний боржник у порядку регресу стягнув би сплачене кредитором з основного боржника, що порушило б права останнього [442, с. 189].

Доводом таких тверджень є законодавча позиція, відповідно до якої у разі недотримання цих вимог особою, яка несе субсидіарну відповідальність, основний боржник має право висунути проти регресної вимоги особи, яка несе субсидіарну відповідальність, заперечення, які він мав проти кредитора (абзац 2 ч. 4 ст. 619 ЦК України).

Для реалізації додатковим боржником права на висунення заперечень проти вимоги кредитора, він повинен володіти інформацією про їх наявність. Основний боржник зобов'язаний повідомити додаткового боржника про всі можливі заперечення, які в нього є проти вимоги кредитора. Якщо ж основний боржник не повідомить про можливі заперечення додаткового боржника, то він позбавляється права висувати ці заперечення проти регресної вимоги додаткового боржника, який виконав вимогу кредитора.

Таким чином, специфіка виконання субсидіарних зобов'язань зумовлена: а) черговістю виконання такого зобов'язання перед кредитором; б) предметом виконання; в) особливим характером відносин між основним та додатковим боржником [459, с. 39].

До основних правил виконання субсидіарного зобов'язання належать:

- 1) необхідність першочергового пред'явлення кредитором вимоги до основного боржника;

2) факт неможливості виконання чи належного виконання основним боржником вимоги кредитора, або відсутність відповіді на пред'явлену вимогу в розумний строк;

3) використання кредитором можливості отримати задоволення шляхом зарахування зустрічних вимог і безспірного стягнення коштів з основного боржника;

4) законність і дійсність вимоги кредитора («стійкість» до заперечень і зауважень основного боржника щодо його характеру та розміру);

5) обов'язкове повідомлення основного боржника про звернення кредитора до субсидіарного [205, с. 127-128].

З огляду на вищесказане, виконання субсидіарного зобов'язання повинно здійснюватись з дотриманням чіткого порядку, визначеного законодавством. Водночас, окремі умови (строки для надання відповіді на вимогу кредитора) можуть визначатись сторонами у договірному порядку. Слід зауважити, що субсидіарний боржник має право скористатися будь-якими законними засобами захисту від вимог кредитора, якщо вважає, що такі вимоги є необґрунтованими чи неправомірними.

У юридичній літературі висловлюються думки про те, що до субсидіарних зобов'язань не може бути застосовано право регресної вимоги особи, яка несе субсидіарну відповідальність, враховуючи особливий характер цих зобов'язань [442, с. 190]. Потрібно зазначити, що таке твердження не узгоджується з нормами законодавства (ч. 4 ст. 619 ЦК України), які закріплюють право субсидіарного боржника, який виконав зобов'язання на пред'явлення регресної вимоги до основного боржника.

У цьому плані сучасна конструкція субсидіарного зобов'язання, окрім забезпечувальних функцій належного виконання вимог кредитора зі сторони зобов'язаних осіб, надає ще й гарантовану можливість субсидіарному боржнику, який належно виконав зобов'язання, на регресне відшкодування всіх

понесених у зв'язку з цим витрат, таким чином виключаючи будь-яку можливість безпідставного збагачення основного боржника [265, с. 68].

Обсяг регресної вимоги залежить від обсягу вимоги кредитора до додаткового боржника. Отже, обсяг вимог, які повинен задовольнити основний боржник у регресному зобов'язанні, відповідає обсягу вимог, які він не виконав на вимогу кредитора у субсидіарному зобов'язанні. Для основного боржника у такому випадку змінюється лише особа кредитора.

Водночас, в окремих випадках право на регрес у субсидіарного боржника не виникає. Зокрема, це стосується відповідальності батьків за шкоду, завдану неповнолітніми, оскільки батьки відповідають не лише за шкоду, завдану неповнолітнім, а й за свою винну поведінку, яка полягає в неналежному вихованні дітей. Аналогічне правило стосується й відповідальності держави за зобов'язаннями казенних підприємств. Оскільки відповідно до ч. 3 ст. 76 ГК України майно казенного підприємства закріплюється за ним на праві оперативного управління, власник, який виконав зобов'язання, як додатковий боржник, позбавляється права на пред'явлення регресної вимоги до казенного підприємства. Це зумовлене тим, що власного майна казенне підприємство не має і у випадку надання державі права на пред'явлення регресної вимоги остання фактично виконувалась би за рахунок майна держави.

У національному законодавстві відсутні правові гарантії прав субсидіарного боржника при пред'явленні до нього вимоги кредитором, у випадку, коли основний боржник недобросовісно не виконує своїх обов'язків. У даному випадку слушною є позиція О.П. Прус, яка вказує на необхідність надання додатковому боржнику, який володіє інформацією про платоспроможність основного дебітора, права на відмову в задоволенні вимог кредитора з посиланням на можливість першочергового звернення стягнення на майно основного боржника, а також право вимагати такого стягнення в судовому порядку [338].

Ю. Я. Крюкова пропонує надати субсидіарному боржнику право висування заперечень проти пред'явленої вимоги, у випадку надання достовірних відомостей про можливість виконання зобов'язання основним боржником, наприклад, відомостей про чинні розрахункові рахунки останнього, на яких є грошові кошти, а також відомостей про майно, на яке може бути звернене стягнення, інших відомостей, які підтверджують здатність виконати вимоги кредитора [205, с. 137].

При виконанні субсидіарного зобов'язання необхідно враховувати інтереси як кредитора, так і субсидіарного боржника. Захист інтересів кредитора забезпечується виконанням його вимог додатковим боржником. Щодо інтересів субсидіарного боржника, то його обов'язки повинні бути чітко визначені або договором, або нормативно-правовим актом, а права гарантуються наданням права на пред'явлення регресної вимоги до основного боржника.

Виконання зобов'язання додатковим боржником, призводить до його припинення: кредитор не має права пред'являти жодних вимог, пов'язаних з виконанням, ні до основного, ні до додаткового боржника. Тобто відносини кредитора з боржниками припиняються, натомість виникають нові відносини – між основним і додатковим боржниками (регресні зобов'язання). Виконання субсидіарного зобов'язання може здійснюватись на загальних підставах та на спеціальних підставах (неповнолітні, казенні підприємства). Залежно від підстав залучення додаткового боржника до виконання зобов'язання процедура виконання окремих видів субсидіарних зобов'язань також має певні особливості.

4.3. Відповідальність за невиконання субсидіарних зобов'язань

Сторони зобов'язального правовідношення зацікавлені у належному його виконанні, оскільки саме воно є кінцевою метою, на досягнення якої спрямовані їхні зусилля. Проте в окремих випадках можливе порушення зобов'язання однією чи обома сторонами, яке впливає на динаміку зобов'язального правовідношення.

О. С. Гришко під порушенням договірної зобов'язання розуміє невиконання або неналежне виконання стороною обов'язку, який входить до змісту договірної зобов'язання, що є відхиленням від умов належного виконання за будь-яким з його елементів та порушує суб'єктивне цивільне право кредитора та/або інших осіб [108, с. 181].

Правовий результат порушення суб'єктивних цивільних прав особи зазвичай «матеріалізується» у новому (або додатковому щодо порушеного) обов'язку боржника і реалізується у межах окремого зобов'язання, спрямованого на відшкодування завданої кредитором договірної чи позадоговірної шкоди [318, с. 62-63].

Відповідно до ч. 1 ст. 611 ЦК України у разі порушення зобов'язання настають правові наслідки, встановлені договором або законом, зокрема: 1) припинення зобов'язання внаслідок односторонньої відмови від зобов'язання, якщо це встановлено договором або законом, або розірвання договору; 2) зміна умов зобов'язання; 3) сплата неустойки; 4) відшкодування збитків та моральної шкоди.

Н. С. Кузнецова вказує, що відповідальність за порушення суб'єктивних цивільних прав, хоча і не вичерпує собою заходів примусу, але посідає в їх системі визначальне місце, виконує функцію способу захисту порушених прав і відіграє істотну роль в процесі регулювання цивільно-правових відносин в цілому [210, с. 102-103]. Для покладення відповідальності необхідно насамперед з'ясувати, хто несе відповідальність (є суб'єктом відповідальності), перед ким і

на користь кого покладається відповідальність, які правові підстави передбачені законодавством для відповідальності і хто уповноважений ініціювати процес відповідальності [503, с. 517].

Відповідальність у субсидіарних зобов'язаннях наступає на загальних правових підставах. Субсидіарний боржник відповідатиме за невиконання чи неналежне виконання покладених на нього обов'язків.

Невиконання зобов'язання є видом порушення договірною зобов'язання, при якому боржник взагалі не вчинив жодних дій, які він зобов'язаний був вчинити за змістом зобов'язання, або вчинив дії, від яких він зобов'язувався утриматися (якщо предметом зобов'язання є утримання від вчинення певних дій) [108, с. 8].

Неналежне виконання має місце у разі якщо боржник вчинив певні дії, спрямовані на виконання зобов'язання, проте ці дії не відповідають тим параметрам (стандартам), що встановлені умовами договору чи вимогами нормативно-правових актів стосовно кожного з елементів виконання зобов'язання (тобто зазначені дії вчинені з порушенням умов щодо предмета і способу виконання, суб'єктного складу, місця, строку (терміну) виконання) [35, с. 242].

Договором між основним і додатковим боржником може бути встановлена відповідальність за ненадання або несвоєчасне надання інформації про заперечення, які має основний боржник щодо кредитора, а також про наявність зустрічних зобов'язань між сторонами. У протилежному випадку основний боржник позбавляється права на пред'явлення цих заперечень до додаткового боржника у випадку виконання останнім вимоги кредитора.

Основний боржник, який не повідомив додаткового боржника про всі заперечення, які він має проти вимоги кредитора, повинен буде відшкодувати збитки, яких зазнав додатковий боржник у зв'язку з невиконанням основним боржником свого обов'язку.

В. В. Луць зазначає, що новим додатковим обов'язком як міри відповідальності для боржника є, зокрема, пред'явлення вимоги про відшкодування ним збитків або сплати неустойки [232, с. 127]. Відповідно до ч. 2 ст. 623 ЦК України розмір збитків, завданих порушенням зобов'язання, доказується кредитором. Збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно, - у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення (ч. 3 ст. 623 ЦК України).

Відповідно до ч. 1 ст. 7.4.2 Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА потерпіла сторона має право на повну компенсацію шкоди, яка виникла в результаті невиконання. Така шкода включає будь-які понесені втрати та будь-яку вигоду, якої вона позбулася, з врахуванням будь-якої вигоди потерпілої сторони, отриманої нею в результаті того, що вона уникнула видатків чи шкоди.

За схемою зміст зобов'язання відшкодування збитків є елементарно простим і складається із обов'язку боржника і кореспондуючого йому суб'єктивного права кредитора [466, с. 356]. Будучи універсальною санкцією, збитки можуть відшкодовуватись на вимогу кредитора завжди, якщо вони є, і в повному розмірі, якщо інше не встановлено договором або законом [54, с. 126]. Принцип повного відшкодування збитків за своєю суттю передбачає повну реституцію майнового стану, який існував до правопорушення. Таке майнове відновлення має місце тоді, коли кредитору відшкодовується позитивна шкода, упущена вигода та моральна шкода. (ст. 23 ЦК) [489, с. 233].

Оскільки субсидіарна множинність існує також у відносинах суб'єктів господарювання, то відповідно до ч. 1 ст. 224 ГК України учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або

установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено.

До складу збитків, що підлягають відшкодуванню особою, яка допустила господарське правопорушення, включаються: вартість втраченого, пошкодженого або знищеного майна, визначена відповідно до вимог законодавства; додаткові витрати (штрафні санкції, сплачені іншим суб'єктам, вартість додаткових робіт, додатково витрачених матеріалів тощо), понесені стороною, яка зазнала збитків внаслідок порушення зобов'язання другою стороною; неoderжаний прибуток (втрачена вигода), на який сторона, яка зазнала збитків, мала право розраховувати у разі належного виконання зобов'язання другою стороною; матеріальна компенсація моральної шкоди у випадках, передбачених законом (ч. 1 ст. 225 ГК України).

Важливе значення у процесі реалізації сторонами зобов'язання своїх прав та обов'язків має дотримання строків його виконання. Відповідно до ст. 530 ЦК України, якщо у зобов'язанні встановлений строк (термін) його виконання, то воно підлягає виконанню у цей строк (термін). Зобов'язання, строк (термін) виконання якого визначений вказівкою на подію, яка неминуче має настати, підлягає виконанню з настанням цієї події. Якщо строк (термін) виконання боржником обов'язку не встановлений або визначений моментом пред'явлення вимоги, кредитор має право вимагати його виконання у будь-який час. Боржник повинен виконати такий обов'язок у семиденний строк від дня пред'явлення вимоги, якщо обов'язок негайного виконання не впливає із договору або актів цивільного законодавства.

Як зазначалось у попередньому підрозділі, строк для виконання зобов'язання додатковим боржником може бути чітко визначеним або може застосовуватись термін «розумні строки». У випадку порушенні строків виконання зобов'язання винна сторона буде нести відповідальність (ст. ст. 612, 613 ЦК України).

Порушення у зобов'язанні умови про строк може мати дві форми: дострокове виконання та прострочення виконання. Щодо першої форми, то ЦК України дозволяє дострокове виконання зобов'язання, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання чи звичаїв ділового обороту (ст. 531). Ці законодавчі положення покликані в першу чергу забезпечити інтереси боржника, оскільки за певних умов останньому може бути рентабельніше виконати зобов'язання передчасно, аніж чекати настання встановленого договором строку [489, с.144].

Прострочення боржника є підвидом порушення зобов'язання, оскільки може розглядатися як неналежне виконання зобов'язання (зокрема, коли боржник виконав свій обов'язок зі спливом строку, визначеного у договорі), а також як невиконання зобов'язання (у разі, якщо боржник взагалі не вчинив будь-яких дій з виконання свого обов'язку). При цьому критерієм віднесення прострочення боржника до того чи іншого виду порушення зобов'язання (невиконання чи неналежне виконання) є обсяг вчинених ним дій [108, с. 182].

Відповідно до ст. 612 ЦК України боржник, який прострочив виконання зобов'язання, відповідає перед кредитором за завдані простроченням збитки і за неможливість виконання, що випадково настала після прострочення. Якщо внаслідок прострочення боржника виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора, він може відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків.

Проявом диспозитивної сутності договірних субсидіарних зобов'язань може стати узгоджена з кредитором самостійна відповідальність субсидіарного боржника за невиконання або неналежне виконання прийнятого перед кредитором зобов'язання, зокрема, шляхом встановлення неустойки на випадок несвоєчасного задоволення вимоги кредитора [114]. Система відповідальності контрагентів у вигляді неустойки повинна бути побудована на принципах: необхідності забезпечення виконання договірною зобов'язання, рівності

контрагентів, диференціації штрафних санкцій з врахуванням підстав настання відповідальності, тривалості і злісності порушення договору [60, с. 61].

Кредитор вважається таким, що прострочив, якщо він відмовився прийняти належне виконання, запропоноване боржником, або не вчинив дій, що встановлені договором, актами цивільного законодавства чи впливають із суті зобов'язання або звичаїв ділового обороту, до вчинення яких боржник не міг виконати свого обов'язку (ч. 1 ст. 613 ЦК України).

О. П. Печений робить висновок, що прострочення кредитора може полягати у безпідставній відмові від прийняття належного виконання, в невиконанні кредиторських обов'язків, в інших діях чи бездіяльності з боку кредитора, які не дозволяють боржнику виконати зобов'язання належним чином. При цьому, під виконанням кредиторських обов'язків науковець розуміє забезпечені системою гарантій належні активні дії кредитора, які є акцесорними та імпліцитними і забезпечують боржнику можливість здійснити виконання [295].

Прострочення кредитора надає право боржникові на відшкодування завданих простроченням збитків, якщо кредитор не доведе, що прострочення не спричинено умисно або з необережності його самого або тих осіб, на яких за законом або дорученням кредитора було покладено прийняття виконання. Тягар доказування таких обставин лежить на кредиторі, який допустив прострочення. Прострочення кредитора може послужити підставою для зменшення відповідальності боржника за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання [489, с. 154].

Якщо кредитор відмовляється прийняти невиконане зобов'язання основним боржником від додаткового боржника, таке зобов'язання припиняється.

Як зазначалось раніше, субсидіарні зобов'язання можуть виникати й у відносинах із застосуванням поруки як виду забезпечення зобов'язань. У

випадку порушення зобов'язань поручителем чи іншими учасниками відносин настає цивільно-правова відповідальність.

Якщо поручитель не повідомить боржника про вимогу кредитора і сам виконає зобов'язання, боржник має право висунути проти вимоги поручителя всі заперечення, які він мав проти вимоги кредитора (ч. 1 ст. 555 ЦК України).

Відповідно до ч. 2 ст. 557 ЦК України поручитель, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, у зв'язку з ненаправленням йому боржником повідомлення про виконання ним свого обов'язку, має право стягнути з кредитора безпідставно одержане або пред'явити зворотну вимогу до боржника.

Згідно з ч. 3 ст. 612 ЦК України, якщо внаслідок прострочення боржника виконання зобов'язання втратило інтерес для кредитора, він може відмовитися від прийняття виконання і вимагати відшкодування збитків. Дана норма повинна застосовуватись виключно до боржника й у жодному випадку не може застосовуватись до поручителя, так як останній не порушував зобов'язання і, за умовою договору, зобов'язаний виконати обов'язок боржника у натурі. Звернена до поручителя вимога кредитора про відшкодування збитків буде розглядатися як неправомірна і не підлягатиме задоволенню. Якщо поручитель навіть і виконає дану вимогу, то в такому випадку у нього виникне нове охоронне право на звернення до суду (кондикційний позов), а все отримане кредитором підлягатиме поверненню поручителеві на підставі ст. ст. 1212-1215 ЦК України [247, с. 108].

Таким чином, за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання субсидіарним боржником останній буде нести відповідальність у вигляді відшкодування завданих збитків або сплати неустойки.

Висновки до розділу 4

У результаті проведеного дослідження зобов'язань з субсидіарною множинністю осіб досягнуто певних теоретичних і практичних висновків. До основних з них належать такі:

1. Субсидіарне зобов'язання, будучи одним із видів зобов'язань із множинністю осіб, виокремлюється з поміж інших видів участю на стороні боржника двох осіб (основний та додатковий боржники) та можливістю кредитора пред'явити до них вимогу у встановленій законодавством черговості. Завданням додаткового боржника є виконання зобов'язання на той випадок, коли основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, що не дає підстав розглядати додаткового боржника, як особу, відповідальну за порушення зобов'язанням, а інститут субсидіарного зобов'язання асоціювати із особливостями цивільно-правової відповідальності на той випадок, коли договором або законом передбачена можливість виконання зобов'язання іншою особою.

У зв'язку з цим необхідно главу 48 ЦК України включити статтю 544-1 з назвою «Субсидіарні зобов'язання у» та наступним змістом: «Договором або законом може бути передбачено виконання зобов'язання за вимогою кредитора іншою особою (додатковим (субсидіарним) боржником), якщо зобов'язання не виконав чи виконав неналежно основний боржник».

2. Субсидіарне зобов'язання, що виникло із договору, як вид цивільних правовідносин, засноване на вільному волевиявленні кредитора, боржника та іншої особи, до якої кредитор може пред'явити вимогу в обсязі, що не перевищуватиме діапазон вимог кредитора до основного боржника. Проте, свобода вибору субсидіарного боржника обмежена можливістю надати кредитору виконання, що обумовлене договором та прив'язкою виконання зобов'язання до особи боржника.

У тому випадку, коли субсидіарне зобов'язання виникає з підстав, передбачених законом, згода субсидіарного боржника презюмується. Таке зобов'язання виникає на підставі юридичного складу: 1) взаємовідносини між кредитором і основним боржником (договірні та недоговірні); 2) наявність певної дії або події, що пов'язують основного та додаткового боржника.

3. Виконання субсидіарного зобов'язання, як спосіб реалізації його мети, підпорядкований принципу належного виконання, що обумовлює необхідність виконання зобов'язання належним боржником. Виходячи із детального аналізу положень правового регулювання субсидіарних зобов'язань, підходів доктрини цивільного права щодо розуміння змісту принципу належного виконання зобов'язань та теперішніх тенденцій його застосування у правозастосовній практиці, виправданою з позиції належності є можливість основного боржника виконати зобов'язання, після того як кредитор пред'явив вимогу до субсидіарного боржника. Втім, реалізація такої можливості вимагає, щоб основний боржник повідомив про виконання зобов'язання субсидіарного боржника до задоволення останнім пред'явленої йому вимоги, щоб уникнути набуття кредитором майна без достатніх правових підстав.

4. В окремих випадках, визначених законодавством, для залучення додаткового боржника до виконання зобов'язання недостатнім є встановлення факту невиконання зобов'язання основним боржником, необхідною є наявність також вини додаткового боржника, а також відсутність необхідного майна в основного боржника.

5. Підвищенням гарантій здійснення і захисту прав та інтересів суб'єктів субсидіарного зобов'язання слугуватиме законодавчо визначений обов'язок кредитора пред'явити до основного боржника вимогу у письмовій формі. Відтак абзац 1 ч. 2 ст. 619 ЦК України необхідно викласти у наступній редакції: «Кредитор повинен пред'явити до основного боржника вимогу про виконання зобов'язання у письмовій формі, перед тим як таку вимогу пред'явити до особи, яка несе субсидіарну відповідальність».

6. У контексті виконання субсидіарного зобов'язання необхідно, щоб основний боржник повідомив додаткового боржника про наявність у нього заперечень проти вимог кредитора. Невиконання цього обов'язку позбавлятиме основного боржника права висунути такі ж заперечення при регресній вимозі додатково боржника.

7. Відповідальність у субсидіарних зобов'язаннях наступає на загальних правових підставах. Субсидіарний боржник відповідатиме за невиконання чи неналежне виконання покладених на нього обов'язків. За невиконання чи неналежне виконання зобов'язання субсидіарним боржником останній буде нести відповідальність у вигляді відшкодування завданих збитків або сплати неустойки.

РОЗДІЛ 5

ЗOBOB'ЯЗАННЯ ЗА УЧАСТЮ ТРЕТІХ ОСІБ

5.1. Загальні положення про третіх осіб

Склад учасників зобов'язання не завжди вичерпується боржником і кредитором. У деяких зобов'язаннях окрім сторін беруть участь інші суб'єкти – треті особи, які не будучи ні боржником, ні кредитором, пов'язані правовідносинами з основними суб'єктами зобов'язання (з кредитором чи з боржником або з обома одночасно). У таких випадках мова йде про зобов'язання з участю третіх осіб, які складають особливий різновид зобов'язань з точки зору їх суб'єктного складу [82, с. 24, 29-30].

Матеріально-правова конструкція «третьої особи», за всіма даними, – явище закономірне, яке відображає ускладнення та диференціацію фінансово-господарських відносин, розвиток речової та інтелектуальної власності, необхідність всестороннього забезпечення та захисту цивільних прав [7, с. 28-29].

М. К. Кроз зазначає, що, по-перше, поняття «третья особа» застосовується для побудови абсолютного правовідношення, учасниками якого виступають, з однієї сторони, уповноважена особа, яка самостійно реалізує свої права щодо речі, і з іншої – всі треті особи, які мають пасивний обов'язок, який полягає в тому, щоб не перешкоджати першому суб'єкту у здійсненні вказаних прав. У такому випадку поняття «третья особа» співпадає за обсягом з визначенням «будь-який», «кожен», тобто це особи, «які підкоряються даній системі правопорядку». Інше смислове навантаження має поняття «третья особа» у зобов'язальних правовідносинах, де вона виступає вже як конкретна особа, участь якої у зобов'язанні заснована на «визначеному правовому зв'язку даної особи з однією зі сторін зобов'язання» [203, с. 14-17].

Загальне правило щодо участі третіх осіб у зобов'язанні встановлене ст. 511 ЦК України, відповідно до якої зобов'язання не створює обов'язку для третьої особи. У випадках, встановлених договором, зобов'язання може породжувати для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора.

Сторони договору відрізняються від третіх осіб за функціями і ступенем управленості або (відповідно) боргу. Оскільки договором є домовленість його сторін (ст. 626 ЦК України), вони є основними учасниками договірної правовідносини, тоді як треті особи – це, як правило, випадкові учасники, «інші особи». Від усіх інших осіб їх відрізняє перебування у певних відносинах з однією зі сторін договору, яке й обумовило можливість набуття ними прав [451, с. 126].

Законодавець використовує паралельно з терміном «сторона» в ролі його корелята «іншу особу». «Інші особи» згадуються, зокрема, у ч. 2 ст. 777 ЦК України, відповідно до якої наймач, який належно виконує свої обов'язки за договором найму, у разі продажу речі, переданої у найм, має переважне право перед іншими особами на її придбання. До категорії «інших осіб» належать також треті особи, які здійснюють певний вплив на динаміку зобов'язальних правовідносин.

Використання таких понять, як «треті особи» та «інші особи» в ЦК є також умовним, оскільки кожне із них вказує на осіб, які не є сторонами взятого за основу зобов'язання, але пов'язані з однією із сторін такого зобов'язання певним правовим зв'язком [214, с. 36]. М. І. Брагінський зробив висновок, що приналежність особи до взятого за основу зобов'язального відношення служить основною ознакою для відмежування «сторін» від «інших осіб». «Інша особа» – це будь-який учасник цивільного обороту, який не є стороною взятого за основу правовідношення. «Треті особи» разом з тим виокремлюються зі всієї сукупності «інших осіб». На думку вченого, видовою ознакою, яка виокремлює «третіх осіб» з-поміж всіх «інших осіб», є їх особливі відносини з однією із сторін взятого за основу правовідношення. Третя особа бере участь в іншому

правовідношенні, в якому їй протистоїть як сторона учасник основного правовідношення. Протиставлення третіх осіб сторонам має умовний характер. Все залежить від того, яке із двох правовідношень буде братися до уваги як основне законодавцем чи дослідником [40, с. 3-4].

О. В. Михалюк зазначає, що поняття «третя особа» та «інша особа» належить розмежовувати залежно від участі у зобов'язанні. «Третя особа» – це безпосередній учасник конкретного зобов'язального правовідношення, яке існує між кредитором та боржником, в якому вона бере участь у зв'язку із законодавчими нормами, договірними умовами чи з власної ініціативи у зв'язку з порушенням власних інтересів. «Інша особа» – це потенційний учасник зобов'язальних відносин, в яких вона може взяти участь у випадках, встановлених законом чи договором, чи у зв'язку з порушенням власних інтересів [250, с. 73].

Прикладом участі третіх осіб у зобов'язанні можуть слугувати окремі договірні конструкції: відповідно до ч. 1 ст. 259 ЦК України продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на товар, що продається; відповідно до ч. 1 ст. 661 ЦК України у разі вилучення за рішенням суду товару у покупця на користь третьої особи на підставах, що виникли до продажу товару, продавець має відшкодувати покупцеві завдані збитки; відповідно до ч. 1 ст. 725 ЦК України договором дарування може бути встановлений обов'язок обдаровуваного вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи; відповідно до ч. 2 ст. 769 ЦК України при укладенні договору найму наймодавець зобов'язаний повідомити наймача про всі права третіх осіб на річ, що передається у найм; відповідно до ч. 1 ст. 985 ЦК України страхувальник має право укласти із страховиком договір на користь третьої особи тощо.

Участь третіх осіб у правовідносинах регулюється й іншими нормативно-правовими актами, зокрема відповідно до ч. 5 ст. 55 Закону України «Про банки і банківську діяльність» у разі виконання банком функцій повіреного,

агента, іншого представника або посередника із залучення коштів фізичних осіб на користь третіх осіб (включаючи небанківські фінансові установи) банк зобов'язаний попередньо ознайомити у письмовій формі фізичних осіб про те, що такі кошти не є банківським вкладом фізичної особи, на який поширюються гарантії, встановлені Законом України «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб».

Вплив третіх осіб на цивільне правовідношення може виявлятися у різних формах: набуття третьою особою прав за договором, укладеним на її користь; забезпечення виконання зобов'язання третьою особою (порука, гарантія, майнова порука); виконання зобов'язання третій особі чи третьою особою. Варто зазначити, що використання цих форм участі третіх осіб у цивільно-правовому зобов'язанні сприяє розвитку цивільного обороту, зменшує для сторін ризики, пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язання.

У доктрині цивільного права треті особи розглядаються як суб'єкти (учасники), які перебувають у певному правовому зв'язку з однією зі сторін зобов'язання і набувають в силу цього у зобов'язанні деякі права та обов'язки [418, с. 370-371], похідні від прав і обов'язків сторони (боржника чи кредитора) [203, с.7] та виконують певні додаткові (допоміжні) функції [427, с. 124-126].

Л. Ф. Нетішинська визнає третіми особами всіх, хто, не будучи стороною чи сторонами зобов'язання, своїми діями чи бездіяльністю певним чином здійснює вплив на динаміку зобов'язального правовідношення [275, с. 15]. На думку І. О. Бровченка третьою особою є особа, яка не бере участь у зобов'язанні як сторона і для якої це зобов'язання не може створювати обов'язків [43, с. 22]. Як слушно зазначає В. А. Белов, не існує «третіх осіб» загалом, можна бути третьою особою лише щодо визначеного та обов'язково – відносного правовідношення [25, с. 365-366].

В якості третіх осіб у цивільних правовідносинах виступають самостійні суб'єкти цивільного правовідношення, які, не будучи при цьому його

основними суб'єктами, мають самостійні суб'єктивні права та (або) обов'язки, виступають у цивільному обігу від власного імені, тобто належним чином ідентифіковані, також можуть у певній мірі впливати на динаміку (рух) відповідного цивільного правовідношення [215, с. 93].

Отже, для виникнення цивільного правовідношення з участю третьої особи необхідною є наявність двох груп правовідносин, які пов'язані між собою: правовідносини між сторонами та правовідносини, на підставі яких встановлюється зв'язок сторін і третьої особи.

Зобов'язанням з участю третіх осіб властиві такі ознаки:

- одна зі сторін зобов'язання пов'язана іншим зобов'язанням з третьою особою;
- третя особа бере участь у зобов'язанні як сторона іншого зобов'язання, тобто за допомогою реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, які складають зміст іншого зобов'язання;
- участь третьої особи виражається у виникненні, зміні чи припиненні зобов'язання, яке пов'язує боржника та кредитора [177, с. 42-43].

Досліджуючи поняття третіх осіб у зобов'язанні, необхідно звернути увагу на такі аспекти: 1) третя особа перебуває у юридичному зв'язку зі стороною цивільно-правового зобов'язання та 2) здійснює вплив на динаміку зобов'язального правовідношення.

Поняття «треті особи» розглядається у широкому та вузькому розумінні. У широкому розумінні третіми особами є будь-які інші суб'єкти, крім сторін зобов'язання. У вузькому розумінні третіми особами є такі суб'єкти, які перебувають у правовому зв'язку з однією зі сторін зобов'язання. Досліджуючи цивільно-правові зобов'язання, варто зазначити, що найчастіше поняття «третя особа» використовується саме у вузькому розумінні.

Характеризуючи участь третіх осіб у зобов'язанні М. О. Мільков вказує, що при аналізі вузького розуміння поняття «треті особи» необхідно, перш за все, враховувати природу зв'язку таких осіб із зобов'язанням. Автор пропонує

виокремити дві форми зв'язків: вплив (опосередкований правом, але який має, перш за все, економічний, фактичний характер) та участь (суворо юридичне включення в суб'єктний склад правовідношення) [253, с. 47].

При цьому на думку М. О. Мількова, юридична участь третьої особи в зобов'язанні полягає в правовій прив'язаності до правовідношення за рахунок секундарного зв'язку з кредитором чи боржником, який ставить такого суб'єкта в становище потенційного чи додаткового учасника активної (в межах договору на користь третьої особи) чи пасивної (при забезпеченні виконання зобов'язання) сторони зобов'язального зв'язку. Фактичний вплив третьої особи на зобов'язання полягає в тому, що її діяльність відображається на динаміці правовідношення, але сам суб'єкт юридично поглинутий особою кредитора (при переадресуванні виконання) чи боржника (при покладенні виконання) і не перебуває у юридичному зв'язку із зобов'язанням [253, с. 53-54].

Характеризуючи зобов'язання з участю третіх осіб, варто зазначити, що це особливий вид зобов'язань, виникнення, зміна та припинення яких залежать від волі осіб, які не є сторонами цього зобов'язання, але перебувають з ними у правовому зв'язку.

Водночас, у даному випадку мається на увазі не просто правовий зв'язок третьої особи з одним із суб'єктів цивільних правовідносин, що беруться за основу, а правовий зв'язок, який є юридично значимим. Під юридично значимим слід розглядати правовий зв'язок, через який той чи інший учасник цивільних правовідносин як третя особа, вчиняючи відповідні дії чи утримуючись від їх учинення, може створювати правові наслідки для динаміки цивільних правовідносин, що беруться за основу, а динаміка останніх – правові наслідки для третьої особи [216, с. 66].

В. А. Белов вказує, що правомірні дії третіх осіб не можуть створювати обов'язків для учасників правовідносин, але можуть припиняти їх, припиняючи цим і забезпечені ними суб'єктивні права. Неправомірні дії третіх осіб можуть призвести до зміни і навіть припинення регулятивного правовідношення між

учасниками та його заміну правовідношенням охоронним. Крім того, існує й вплив, який учасники правовідносин можуть здійснювати на третіх осіб (зворотній вплив): у випадках, передбачених законом, іншими правовими актами чи своєю домовленістю, вони можуть створювати цивільні суб'єктивні права для третіх осіб, забезпечені особистою зобов'язаною поведінкою [25, с. 367].

Правовідносини з участю третіх осіб є складними правовідносинами, в яких кожен елемент виконує функцію основного або похідного зобов'язання. Третя особа, будучи учасником, але не стороною зобов'язального правовідношення, повинна володіти правовим статусом. Особливість цього статусу визначається наступним. По-перше, підстави (каузи) участі третьої особи та сторін у зобов'язанні є різними. Відповідно, відмінний також інтерес, суб'єктів, які вступають у дане зобов'язальне правовідношення. По-друге, права та обов'язки третьої особи мають похідний характер: з однієї сторони, вони відповідають правам і обов'язкам сторони зобов'язання, оскільки виступають не самостійно, а в правовому зв'язку з боржником або кредитором, з другої, впливають із прав і обов'язків, якими володіє третя особа на підставі другого відношення (відношення «покриття») [203, с. 88].

Класифікація третіх осіб здійснюється залежно від поставленої сторонами мети. Це дає змогу виокремити перш за все випадки, в яких участь третьої особи складає мету відповідного правовідношення. Мова йде про договори на користь третьої особи. Всі інші ситуації можна розділити з урахуванням того, з котрою зі сторін договору треті особи пов'язані: пасивною, тобто стороною боржника, чи активною – стороною кредитора. Участь третьої особи на пасивній стороні виражається в одній із двох форм: третя особа виступає як виконавець зобов'язання чи як пособник боржника. Що ж стосується зв'язку третьої особи з активною стороною, то тут можна говорити про прийняття виконання замість кредитора третьою особою та про адресовану третьою особою одній зі сторін в договорі вимогою його виконання [41, с. 362].

І. В. Кисель розмежовує два види (аспекти) зобов'язань з участю третіх осіб – відповідно у вузькому та широкому розумінні; зобов'язання з участю третьої особи у вузькому розумінні – це єдине зобов'язання зі складною структурою (зобов'язання на користь третьої особи), а зобов'язання з участю третьої особи у широкому розумінні – це кожне із взаємопов'язаних між собою за допомогою «спільного» суб'єкта зобов'язань, які утворюють систему (регрес, передоручення та переадресування виконання; забезпечення зобов'язання за допомогою поруки, банківської гарантії та застави у випадках, коли заставодавець не є боржником за забезпечуваним зобов'язанням) [177, с. 8].

За розподілом прав і обов'язків треті особи поділяються на три види:

- треті особи, які мають тільки права;
- треті особи, які мають права і обов'язки;
- треті особи, які мають тільки обов'язки [43, с. 29].

Г. Г. Гриценко, характеризуючи третіх осіб у зобов'язанні, робить висновок, що третя особа може мати право, але не мати обов'язків (договір на користь третьої особи); може мати не тільки право вимагати виконання, а й обов'язок його прийняти (вантажодержувач); може отримати право розірвати договір (лізингодержувач, бенефіціар за договором довічного утримання); може бути зобов'язана не тільки виконати зобов'язання, а й нести за це відповідальність перед кредитором, до того ж у різних комбінаціях (як єдиний суб'єкт відповідальності, як альтернативна основному боржнику, як учасник множинності осіб разом з боржником); може отримувати і права, і обов'язки безпосередньо щодо кредитора, але останній не може примусити їх виконати (особи, що проживають разом з наймачем) [103].

Характеризуючи третіх осіб, які мають обов'язки, виокремлюють їх дві групи: треті особи, які беруть на себе обов'язки та треті особи, на яких обов'язки покладаються законом.

За групами правовідносин, в яких треті особи беруть участь, треті особи поділяються на два рівні. На першому рівні слід виділяти третіх осіб в абсолютних та відносних правовідносинах. На другому рівні поділу виникають треті особи у контексті різних видів правовідносин. У приватноправових відносинах слід виділяти такі найбільш важливі групи відносин за участю третіх осіб: 1) відносини представництва; 2) речові відносини; 3) відносини інтелектуальної власності; 4) зобов'язальні відносини; 5) корпоративні відносини; 6) сімейні відносини; 7) спадкові відносини [43, с. 32-43].

Залежно від правової природи відносин з участю третьої особи, вони поділяються на договірні відносини та недоговірні відносини.

Всі зобов'язальні правовідносини, ускладнені участю третіх осіб, можна класифікувати відповідно до особливостей правового статусу цих осіб на зобов'язання, в яких третя особа виступає на стороні кредитора – прийняття виконання зобов'язання третьою особою і відповідальність кредитора за просрочення, допущене третьою особою при прийнятті виконання, а також договір на користь третьої особи. На стороні боржника треті особи виступають у випадках виконання зобов'язання третьою особою і відповідальності боржника за невиконання чи неналежне виконання третьою особою цього зобов'язання [203, с. 152].

В. Ю. Бакшинскас залежно від характеру участі третіх осіб поділяє зобов'язання на такі види:

- 1) зобов'язання на користь третіх осіб;
- 2) зобов'язання, які виконуються третій особі;
- 3) зобов'язання, які виконуються третьою особою [16, с. 16-17].

М. К. Сулейманов виділяє такі види зобов'язань з участю третіх осіб:

- а) зобов'язання на користь третьої особи;
- б) регресне зобов'язання;
- в) залучення до виконання третіх осіб (передоручення виконання третій особі та переадресування виконання);

г) забезпечення зобов'язань за допомогою поруки та гарантії [427, с. 127].

Одним із видів зобов'язань, в яких бере участь третя особа, є регресне зобов'язання. При цьому, як слушно зазначає О. В. Жила законодавство не містить поняття регресного зобов'язання, не розкрита суть регресного зобов'язання, а також правове положення учасників регресного зобов'язання, що утрудняє практичне застосування регресу з причини його частого змішення з суброгацією [137, с. 206]. На думку І. Б. Новицького для виникнення регресної вимоги недостатньо лише того, що у справі беруть участь три особи, - істотною є та ознака, що платіж мав місце між двома сторонами, а зворотна вимога пред'являється однією з них третій стороні [278, с. 27-29].

Підставами виникнення регресних зобов'язань є: а) сплата третій особі регредієнтом за рахунок регресата; б) одержання від третьої особи регресатом за рахунок регредієнта; в) вчинення третьою особою дій, які покладають на регресата обов'язок повернути регредієнту безпосередньо від нього одержаного [487, с. 201-202].

Виникнення права на регрес пов'язане з виконанням іншого зобов'язання (основного), тобто має щодо останнього похідний характер. Зокрема А. Х. Гольмстен називав регресне зобов'язання «побічним» щодо «основного», у тому розумінні, що воно доповнює собою основне, є наслідком виконання основного [69, с. 160]. На відміну від А. Х. Гольмстена, К. С. Юдельсон вказував, що регресне зобов'язання аж ніяк не доповнює жодного іншого зобов'язання. Якщо регресне зобов'язання виникає у зв'язку з виконанням іншого зобов'язання, то перше не доповнює друге, оскільки останнє вже припинене виконанням і доповнювати нема що [487, с. 199-200].

Характеризуючи регресне зобов'язання слід зазначити, що позиції обох вчених мають певні «плюси» та «мінуси». Зокрема, варто погодитись з А. Х. Гольмстеном щодо того, що регресне зобов'язання виникає саме у зв'язку з виконанням основного зобов'язання не боржником, а іншою особою. Проте, регресне зобов'язання не доповнює основне зобов'язання, оскільки в момент

існування основного зобов'язання регресного ще не було. Саме після припинення основного зобов'язання виконанням іншою особою виникне нове зобов'язання – регресне. Тобто у цьому випадку правильно вважав К. С. Юдельсон, який вказував на те, що регресне зобов'язання не може доповнювати основне, оскільки основного вже не існує. Таким чином, основне зобов'язання є юридичним фактом, на підставі якого виникає регресне зобов'язання.

Регресу властиві такі ознаки:

1. Регресна вимога здійснюється тільки на підставі виконання будь-якого зобов'язання;

2. Регрес має місце у тих випадках, де обов'язок з виконання зобов'язання покладений на одну особу, а в кінцевому результаті виконання здійснюється іншою особою; або у тих випадках, коли виконання зобов'язання однією особою здійснюється з вини іншої особи;

3. Наявність третьої особи (три суб'єкти, пов'язані між собою двома правовідносинами, одне з яких виникає з припиненням іншого);

4. Відсутність у особи, право якої порушене, можливості пред'явити вимогу безпосередньо до порушника (в межах основного зобов'язання) [141, с. 21].

Характеризуючи суб'єктний склад регресного зобов'язання, доцільно говорити не про три сторони останнього, а про трьох суб'єктів, які пов'язані між собою двома правовідносинами, одне з яких, виникаючи на підставі та у зв'язку з припиненням іншого, є регресним [476, с. 123].

Отже, регрес є зворотною вимогою регредієнта до регресата, метою якої є повернення грошей (іншого майна), переданих регредієнтом третій особі на виконання основного зобов'язання [402, с. 168]. При цьому первісне зобов'язання припиняється виконанням.

Таким чином, третя особа є суб'єктом цивільно-правового зобов'язання, який перебуває у певному правовому зв'язку з однією із його сторін та

здійснює вплив на динаміку останнього [409, с. 110]. Додатковий правовий зв'язок між третьою особою та однією зі сторін зобов'язання призводить до того, що при настанні певних юридичних фактів, визначених законом або договором, третя особа посідає місце кредитора або боржника у зобов'язанні.

5.2. Зобов'язання на користь третьої особи

Класичним прикладом участі осіб, які не є стороною у зобов'язанні, є договір на користь третьої особи. Відповідно до ч. 1 ст. 636 ЦК України договором на користь третьої особи є договір, в якому боржник зобов'язаний виконати свій обов'язок на користь третьої особи, яка встановлена або не встановлена у договорі. Прикладом договору на користь третьої особи, коли вона наперед невідома, може бути договір, укладений на користь майбутньої дитини, договір страхування джерел підвищеної небезпеки, договір морського страхування, договір страхування відповідальності нотаріуса, медичного працівника.

Відповідно до ст. 246 КТМ України договір морського страхування може бути укладено страхувальником на користь третьої особи, зазначеної або не зазначеної в договорі. У випадку укладення договору морського страхування на користь третьої особи страхувальник несе всі обов'язки за цим договором. Ці самі обов'язки несе і особа, на користь якої і укладено договір, якщо він укладений за дорученням вказаної особи або навіть і без доручення, але ця особа пізніше виявила щодо страхування свою згоду. Третя особа, на користь якої укладається договір морського страхування зазначається в страховому полісі або іншому документі, що виданий страховиком. Якщо третя особа в договорі не зазначена, то страховий поліс видається на пред'явника.

Як зазначає І. О. Бровченко, при роботі з договорами на користь невизначеної третьої особи слід мати на увазі, що такий договір повинен містити чіткі ознаки, які б дозволили при виконанні індивідуалізувати таку

третю особу, інакше не можна говорити про існування в цьому випадку договору на користь третьої особи. Так, при укладенні договору страхування на користь майбутньої дитини, необхідно вказати її батьків, з тим, щоб згодом, з настанням страхового випадку, чітко визначити суб'єкта виконання страхового зобов'язання [43, с. 85].

Водночас, в окремих випадках відсутність чіткої вказівки на особу, на користь якої укладається договір, призводить до його недійсності. Зокрема, відповідно до абзацу 3 ч. 1 ст. 1063 ЦК України визначення імені фізичної особи (стаття 28 цього Кодексу) або найменування юридичної особи (стаття 90 цього Кодексу), на користь якої зроблений вклад, є істотною умовою договору банківського вкладу. Отже, у такому випадку неможливе існування договору з невизначеною третьою особою.

У договорі на користь третьої особи третя особа називається бенефіціантом (бенефіціаром або вигодонабувачем) і набуває самостійну вимогу до боржника, яка у своєму існуванні незалежна від вимоги кредитора, а також, вірогідно, - і до кредитора. Разом з тим, така вимога вражається всіма запереченнями, які боржник міг би висунути проти кредитора, та виникає не з моменту укладення договору, а з моменту вираження третьою особою згоди скористатися наданим їй правом [25, с. 367].

Юридична модель договору на користь третьої особи є доволі поширеною та популярною серед суб'єктів підприємницької діяльності. Суть її полягає у тому, що боржник вчиняє дії, які складають предмет зобов'язання (сплачує гроші, передає майно, виконує роботи, надає послуги тощо) як повністю, так і в певній частці, на користь особи, яка не бере участі в укладенні цього договору [43, с. 75-76]. При цьому не кожен договір, за яким третя особа отримує вигоду, є договором на користь третьої особи. Якщо замовляються квіти, для того, щоб вони були надіслані третій особі, остання лише має право їх отримати, але не може вимагати доставки квітів [56, с. 312].

Н. С. Ковалевська визначає договір на користь третьої особи як такий договір, за яким право вимагати виконання виникає в особи, яка не бере участі в договорі ні прямо (як контрагент), ні опосередковано (через представника) [180, с. 99]. Дослідниця робить висновок, що в зобов'язанні, яке виникло з договору на користь третьої особи, є два кредитори: кредитор договору, який укладав договір на користь третьої особи, та сама третя особа [179, с. 15].

Характеризуючи цей договір В. А. Абрамов вказує, що договір на користь третьої особи створює право вимоги для особи, яка не бере участі в укладенні договору, водночас це право може співіснувати з правом вимоги особи, яка уклала договір, проте одночасно ці вимоги заявлятися не можуть [1, с. 30]. Договір на користь третьої особи є підставою виникнення зобов'язання, в якому виконання від боржника можуть вимагати як третя особа, так і кредитор. При цьому кожен із них може вимагати виконання виключно на свою користь.

Для договору на користь третьої особи характерні такі ознаки:

- 1) особа, яка не бере участі в укладенні договору, набуває самостійну вимогу від боржника обумовленого виконання;
- 2) ця особа не зобов'язана скористатися встановленим на її користь правом [452, с. 32-36].

О. Я. Кузьмич визначає для договору на користь третьої особи кваліфікуючими такі ознаки, які виділяють його з-поміж інших суміжних правових конструкцій, а саме: виникнення права вимоги у третьої особи, що не є характерним для договору про виконання третій особі; укладення договору здійснюється без повноважень з боку третьої особи, що відокремлює його від договорів, які укладаються представниками від імені тих, кого вони представляють; право вимоги у третьої особи виникає на підставі договору, а не внаслідок переходу від особи, яка уклала договір, що є характерним для договорів про відступлення права вимоги (*cessio*); особа, яка укладає договір, не є посередником третьої особи, що відділяє розглядуваний договір від

посередницьких договорів; укладаючи договір на користь третьої особи, учасники цивільних відносин не вважаються такими, які вчиняють дії в майнових інтересах іншої особи (тобто третьої особи) без її доручення; виникнення прав у третьої особи не робить останню стороною договору, що відділяє зобов'язання, яке виникає з аналізованого договору, від зобов'язань із множинністю осіб на стороні кредитора. Зазначене свідчить про те, що договір на користь третьої особи є самостійною договірною конструкцією [214, с. 59-60].

Договір на користь третьої особи подібний до умовного правочину, оскільки наперед невідомо, скористається третя особа правом вимоги чи ні. Метою укладення такого договору є надання третій особі права вимоги, реалізувавши яке, вона отримає певну користь. Таким чином третьою особою у договірному зобов'язанні буде вважатися лише та особа, котра має самостійний інтерес щодо об'єкта зобов'язання, і виражає волю щодо виникнення, зміни чи припинення правовідносин. Цей договір, який закріплює програму дій сторін договору та третьої особи, укладається з дотриманням принципу свободи договору, закріпленого у ст. 3 ЦК України. Кредитор зацікавлений у тому, щоб задовольнити інтерес третьої особи шляхом надання їй права вимоги на виконання зобов'язання.

О. О. Кот вказує, що з огляду на перехід прав кредитора до третіх осіб, який відбувається в межах існуючого зобов'язання, відмінність договорів на користь третьої особи полягає в тому, що в таких договорах права між кредитором і вигодонабувачем розподіляються (а не переходять!) на стадії формування договірного зобов'язання, а головне – вигодонабувач не витісняє кредитора із зобов'язання [197, с. 41].

У юридичній науці сформувався декілька теорій щодо сутності договору на користь третьої особи. Автори теорії договору виходили з того, що будь-який договір не має сили щодо третіх осіб, а тому третя особа не може набути ніяких прав із договору, укладеного на її користь. В теорії ведення справ

договір на користь третьої особи виступає в якості окремого виду представництва. Стверджується, що кредитор міг би діяти за дорученням третьої особи, тоді б третя особа набула права такі самі, як би вона була у договорі стороною. Теорія прямого виникнення позову визнає, що право третьої особи виникає безпосередньо з договору, в якому ця особа не є стороною. В такій ситуації юридичним фактом, який є підставою для виникнення прав цієї особи, є факт укладення між боржником і кредитором договору на її користь [43, с. 92-93].

Вважаємо, що найбільш вдало сутність цієї договірної конструкції розкриває саме теорія прямого виникнення позову, оскільки як впливає зі змісту ст. 636 ЦК України, право третьої особи виникає з договору, укладеного між боржником і кредитором на її користь. Реалізація прав третьої особи буде залежати лише від її бажання.

Для договору на користь третьої особи характерною є наявність двох груп відносин: 1) відносини між сторонами, які уклали договір; 2) відносини між сторонами та третьою особою, які виникають після вираження третьою особою наміру скористатися правом.

Договори на користь третьої особи поділяються на дві групи: 1) у деяких випадках ці договори ґрунтуються на особливих особистих відносинах особи, яка укладає договір (кредитора), та третьої особи: ця група договорів за своїм економічним значенням наближається до дарування; 2) в інших випадках договір на користь третьої особи ґрунтується на правовідношенні, яке існує між особою, яка укладає цей договір, та третьою особою: укладення таких договорів відбувається в силу обов'язку однієї зі сторін, які домовляються, перед третьою особою [293, с. 70].

Договором на користь третьої особи є: договір страхування (ст. 985 ЦК України), договір управління майном (1029 ЦК України), договір дарування (ст. 725 ЦК України), договір перевезення вантажу (ст. 909 ЦК України),

договір банківського вкладу на користь третьої особи (ст. 1063 ЦК України), договір довічного утримання (догляду) (ч. 4 ст. 746 ЦК України).

Відповідно до ст. 979 ЦК України за договором страхування одна сторона (страховик) зобов'язується у разі настання певної події (страхового випадку) виплатити другій стороні (страхувальникові) або іншій особі, визначеній у договорі, грошову суму (страхову виплату), а страхувальник зобов'язується сплачувати страхові платежі та виконувати інші умови договору.

Страхувальник має право укласти із страховиком договір на користь третьої особи, якій страховик зобов'язаний здійснити страхову виплату у разі досягнення нею певного віку або настання іншого страхового випадку.

Страхувальник має право при укладенні договору страхування призначити фізичну або юридичну особу для одержання страхової виплати (вигодонабувача), а також замінювати її до настання страхового випадку, якщо інше не встановлено договором страхування. Особливості укладення договору страхування на користь третьої особи встановлюються законом (ст. 985 ЦК України).

Вигодонабувача за договором страхування слід розглядати як призначену страхувальником (у випадку особистого страхування чи страхування майна) або невідому заздалегідь (у випадку страхування цивільної відповідальності) третю особу – фізичну або юридичну особу, яка не є стороною договору страхування, однак на користь якої укладається договір і яка має право на отримання страхової виплати (страхового відшкодування) у разі настання страхового випадку, визначеного у договорі страхування між страховиком і страхувальником [252, с. 39].

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Закону України «Про страхування» страхувальники можуть укладати із страховиками договори про страхування третіх осіб (застрахованих осіб) лише за їх згодою, крім випадків, передбачених чинним законодавством. Застраховані особи можуть набувати прав і обов'язків страхувальника згідно з договором страхування.

Незважаючи на те, що ст. 3 Закону України «Про страхування» не встановлює вимог щодо третіх осіб, які можуть бути призначені страхувальниками для отримання страхових виплат за договорами особистого страхування, тим не менше треті особи, про які йдеться, як і самі страхувальники, повинні мати страховий інтерес – усвідомлену майнову потребу, яка виникає у зв'язку із настанням обумовленого в договорі страхового випадку і спрямована на отримання страхових виплат [214, с. 170].

Отже, між страхувальником і страховиком виникають внутрішні відносини з приводу укладення договору, визначення його умов. Водночас зовнішні відносини виникають між страховиком та третьою особою з приводу здійснення страхової виплати. Третя особа набуває право на отримання страхової виплати за договором страхування з моменту настання страхового випадку. З моментом укладення договору страхування на користь третьої особи пов'язується сама можливість виникнення цього права в майбутньому при настанні певних умов.

Ще одним прикладом договору на користь третьої особи може бути договір управління майном, за яким одна сторона (установник управління) передає другій стороні (управителеві) на певний строк майно в управління, а друга сторона зобов'язується за плату здійснювати від свого імені управління цим майном в інтересах установника управління або вказаної ним особи (вигодонабувача) (ст. 1029 ЦК України). У такому випадку теж виникають дві групи відносин: 1) між установником управління та управителем; 2) між управителем та вигодонабувачем.

Ч. 2 ст. 1034 ЦК України встановлює право установника управління вказати в договорі особу, яка має право набувати вигоди від майна, переданого в управління (вигодонабувача). Формулювання ч. 2 ст. 1034 ЦК України дає підстави стверджувати, що договір управління майном укладається саме з метою задоволення інтересів третьої особи (вигодонабувача).

Л. Ю. Міхеєва також вказує, що правовідносини, які виникають із договору довірчого управління майном у випадку, коли вигодонабувач не співпадає з установником управління в одній особі, за своєю структурою є зобов'язанням на користь третьої особи [254, с. 71]. В. А. Васильєва робить протилежний висновок, вказуючи, що при всій зовнішній подібності, навряд чи слід так однозначно відносити вищезазначену конструкцію договору до договорів на користь третьої особи. По-перше, довірчий управитель вправі відмовитись від договору у зв'язку з неможливістю особистого виконання договору, а установник, крім того, вправі заявити про відмову від договору й за іншими підставами. При цьому наслідки односторонньої відмови не залежать від вигодонабувача. У свою чергу, відмова вигодонабувача від права, наданого йому за договором, не тягне за собою виникнення цього права в установника, а є підставою для припинення договору (ст.1044 ЦК) [49, с. 266].

Зазначимо, що правила про причини розірвання договору управління майном носять відносно загальних правил про необхідність згоди вигодонабувача спеціальний характер. Разом з тим ці особливості договору управління майном у принципі не суперечать загальним правилам про договори на користь третьої особи, і, відповідно, договір, укладений на користь вигодонабувача, повинен визнаватися різновидом договору на користь третьої особи [273, с. 45].

Щодо договору дарування, то відповідно до ч. 1 ст. 725 ЦК України ним може бути встановлений обов'язок обдаровуваного вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи або утриматися від її вчинення (передати грошову суму чи інше майно у власність, виплачувати грошову ренту, надати право довічного користування дарунком чи його частиною, не пред'являти вимог до третьої особи про виселення тощо).

Дарувальник має право вимагати від обдаровуваного виконання покладеного на нього обов'язку на користь третьої особи. У разі смерті дарувальника, оголошення його померлим, визнання безвісно відсутнім чи

недієздатним виконання обов'язку на користь третьої особи має право вимагати від обдаровуваного особа, на користь якої встановлений цей обов'язок. (ч. 2 ст. 725 ЦК України).

Дарувальник, укладаючи договір дарування зі встановленням обов'язку обдаровуваному вчинити певну дію майнового характеру на користь третьої особи або утриматися від її вчинення (ч. 1 ст.725 ЦК), укладає договір як договір про виконання третій особі, проте з настанням юридичних фактів, які передбачені в ч. 2 ст. 725 ЦК, укладений ним договір втрачає ознаки договору про виконання третій особі, набуваючи при цьому ознак вже юридичної конструкції договору на користь третьої особи [214, с. 54].

Відповідно до ст. 744 ЦК України за договором довічного утримання (догляду) одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їх частину, інше нерухоме майно або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням та (або) доглядом довічно. Договір довічного утримання (догляду) може бути укладений відчужувачем на користь третьої особи (ч. 4 ст. 746 ЦК України).

Процес виконання даного договору характеризується певними особливостями. Зокрема, при укладенні договору довічного утримання (догляду) на користь третьої особи з огляду на те, що стан здоров'я може не дозволити третій особі виразити намір скористатися наданим їй правом набувач за згодою з відчужувачем може почати здійснювати виконання договірних зобов'язань і без вираження наміру третьою особою скористатися наданим їй правом. У такому випадку прийняття виконання третьою особою свідчитиме про вираження нею наміру скористатися наданим їй правом. Крім того, у третьої особи виникає право, а не обов'язок, тому вона може скористатися своїм правом або зразу після укладення договору, або через деякий час після його укладення [214, с. 140-141].

Ч. 2 ст. 756 ЦК України передбачено, що договір довічного утримання (догляду) припиняється зі смертю відчужувача. Аналізуючи це нормативне положення, варто зазначити, що у випадку укладення договору довічного утримання відчужувачем на користь третьої особи, його припинення за цією підставою може призвести до виникнення проблем у реалізації прав третьою особою. У зв'язку з цим, у випадку укладення договору довічного утримання на користь третьої особи доцільно передбачити підставою припинення договору не смерть відчужувача, а смерть третьої особи.

Відповідно до ч. 1 ст. 1058 ЦК України за договором банківського вкладу (депозиту) одна сторона (банк), що прийняла від другої сторони (вкладника) або для неї грошову суму (вклад), що надійшла, зобов'язується виплачувати вкладникові таку суму та проценти на неї або дохід в іншій формі на умовах та в порядку, встановлених договором.

Фізична або юридична особа може укласти договір банківського вкладу (зробити вклад) на користь третьої особи. Ця особа набуває права вкладника з моменту пред'явлення нею до банку першої вимоги, що впливає з прав вкладника, або вираження нею іншим способом наміру скористатися такими правами. До набуття особою, на користь якої зроблений банківський вклад, прав вкладника ці права належать особі, яка зробила вклад (ч. 1 ст. 1063 ЦК України). Аналогічно момент виникнення права вимоги у третьої особи за цим договором визначено у п. 2.7 глави 2 Положення про порядок здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами [305] та п. 106 Інструкції про порядок відкриття і закриття рахунків клієнтів банків та кореспондентських рахунків банків-резидентів і нерезидентів [153].

На думку І. А. Безклубого, особа, що укладає такий договір, може у повному обсязі здійснювати відповідні права вкладника лише до моменту пред'явлення третьою особою до банку першої вимоги, що впливає з прав вкладника, або вираження нею іншим способом наміру скористатися такими

правами. До моменту виявлення третьою особою волі щодо вкладу, особа, що уклала договір банківського вкладу, може, наприклад, отримати проценти на вклад, достроково розірвати або змінити договір за згодою банку. <...> З моменту виявлення третьою особою волі щодо вкладу, відбувається заміна особи у відповідному зобов'язанні і особа, що уклала договір банківського вкладу, втрачає права вкладника [21, с. 235-236]. Водночас навіть після вираження наміру про отримання вкладу третя особа не стає стороною цього договору, а наділяється лише правом на отримання вкладу, відсотків у порядку, визначеному договором банківського вкладу.

Відповідно до ч. 2 ст. 1063 ЦК України, якщо особа, на користь якої зроблено вклад, відмовилася від нього, особа, яка уклала договір банківського вкладу на користь третьої особи, має право вимагати повернення вкладу або перевести його на своє ім'я. П. 106 Інструкції про порядок відкриття і закриття рахунків клієнтів банків та кореспондентських рахунків банків-резидентів і нерезидентів встановлено, що особа, яка уклала договір банківського вкладу та відкрила вкладний (депозитний) рахунок на користь третьої особи, має право вимагати повернення вкладу або перевести його на своє ім'я шляхом укладення додаткової угоди або нового договору банківського вкладу і відкриття нового вкладного (депозитного) рахунку, якщо особа, на користь якої відкрито вкладний (депозитний) рахунок, відмовилася від вкладу.

Згідно з ч. 1 ст. 909 ЦК України за договором перевезення вантажу одна сторона (перевізник) зобов'язується доставити довірений їй другою стороною (відправником) вантаж до пункту призначення та видати його особі, яка має право на одержання вантажу (одержувачеві), а відправник зобов'язується сплатити за перевезення вантажу встановлену плату. Тобто договір перевезення вантажу за своєю побудовою є договором на користь третьої особи, встановленої у змісті договору, якою є одержувач вантажу. Винятком є договори, в яких одержувач вантажу співпадає з відправником, оскільки він в

таких випадках є замовником транспортної послуги за договором перевезення вантажу [229, с. 201-202].

Характеризуючи договір перевезення вантажу Б. Б. Черепахін зазначав, що своєрідність договору вантажного перевезення як договору на користь третьої особи полягає в тому, що для вантажоодержувача тут створюється двостороннє правовідношення: вантажоодержувач набуває щодо перевізника і права, і обов'язки [468, с. 7].

Таким чином, для договору на користь третьої особи характерні такі елементи: третя особа завжди протистоїть в якості кредитора одній зі сторін первісного договору (1), первісний договір в принципі створює у третьої особи права, а не обов'язки (2), при відмові третьої особи від вказаного права його зазвичай може здійснити сам контрагент, який виступає в ролі кредитора (3) [41, с. 363].

Характеризуючи договір на користь третьої особи варто звернути увагу на момент виникнення у такої особи прав за договором. У науці цивільного права наявні дві протилежні позиції. Одні науковці є прихильниками виникнення права у третьої особи з моменту укладення договору, а інші – з моменту вираження нею згоди на набуття прав.

До першої групи належать І. Б. Новицький та Л. А. Лунц, які вказували, що право третьої особи у зобов'язанні виникає в момент укладення договору, проте остаточно одержує своє закріплення лише з моменту вираження згоди такої особи на набуття обумовленого права [276, с. 142]. М. К. Кроз, зазначає, що момент виникнення права третьої особи, як і будь-якого іншого права, яке впливає з договору, пов'язаний з моментом укладення такого договору, якщо тільки сторони не встановили, що виникнення права третьої особи залежить від настання визначеної обставини – події чи дії [203, с. 145-146]. Притримується такої позиції й І. В. Кисель, який вказує, що право вимоги третьої особи виникає безпосередньо із укладеного на її користь договору [177, с. 64].

Прихильником протилежної позиції є Г. Ф. Шершеневич, який вказував, що право третьої особи виникає тільки з моменту вираження нею згоди [480, с. 40]. Аналогічну думку висловив і М. О. Мільков [253, с. 60]. А. М. Гуляєв зазначав, що для третьої особи виникає із укладеного без її участі договору право вимоги, а для боржника – обов'язок виконання, з того часу, як третя особа виразить свою волю здійснити зміст договору: до цього моменту існує лише відношення, яке пов'язує контрагентів [115, с. 342].

Для виникнення у третьої особи права на пред'явлення вимоги про виконання зобов'язання не вимагається її згода. Згода вказаної особи виражається у момент здійснення наданого права. Як вказував А. Н. Бутовський, від третьої особи залежить скористатися виконанням, чи ні, здійснивши при цьому своє право вимоги [45, с. 17]. Тобто момент виникнення права у третьої особи та момент його реалізації, у часі не співпадають. Секундарне право третьої особи виникає з моменту укладення договору, а з моментом вираження третьою особою наміру скористатися своїм правом пов'язаний момент реалізації наданого договором права.

Таким чином виражаючи намір скористатися правами за договором, третя особа займає місце кредитора у зобов'язанні (ч. 1 ст. 636 ЦК України). Проте у такому випадку не можна говорити про усунення кредитора з відповідного правовідношення, оскільки відповідно до ч. 2 ст. 636 ЦК України виконання договору на користь третьої особи може вимагати як особа, яка уклала договір, так і третя особа, на користь якої передбачено виконання, якщо інше не встановлено договором або законом чи не впливає із суті договору.

Так, Рішенням Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області по справі 712/16913/12 від 19 серпня 2013 року відмовлено ОСОБІ_1 у задоволенні позову до Товариства з додатковою відповідальністю «Страхова компанія «Провіта», з участю третьої особи - АКБ «Форум» про стягнення суми. В даному випадку договір страхування був укладений на користь вигодонабувача, яким є АКБ «Форум», що узгоджується з вимогами ст. 985 та

ст. 636 ЦК України. Укладеним між сторонами договором передбачена можливість одержання страхового відшкодування безпосередньо страхувальником, однак відповідно до вимог п. 8.1.1 Договору страхування лише за письмовою згодою вигодонабувача. В матеріалах справи така згода вигодонабувача - відсутня, не надана така і в процесі розгляду справи. Посилання позивача на те, що ним на адресу банку надсилалась заява, у якій він просив повідомити, чи бажає банк скористатись правом вимоги до відповідача про стягнення страхового відшкодування, не є достатнім доказом для задоволення позовних вимог. Письмова згода вигодонабувача страхувальнику надана не була [352].

Залежно від суті договору боржник може здійснити виконання зобов'язання на користь третьої особи ще до вираження наміру останньою скористатися наданим їй правом, наприклад, за погодженням з особою, яка уклала договір, або з власної ініціативи (проте в останньому випадку боржник повинен нести ризик настання несприятливих наслідків у разі відмови третьої особи прийняти виконання зобов'язання чи від наданого їй права під час виконання зобов'язання). Тому прийняття виконання зобов'язання третьою особою в зазначених випадках свідчитиме про намір останньої скористатися наданим їй правом. У випадку, якщо виконання аналізованого договору боржником (за домовленістю із особою, яка уклала договір) здійснюється до вираження наміру третьою особою скористатися своїм правом, то сторона, яка уклала договір, може реалізувати право вимагати виконання договору на користь третьої особи ще до вираження наміру третьою особою скористатися своїм правом. Зазначене свідчить про існуючий зв'язок між правом вимагати виконання договору на користь третьої особи, яким володіє особа, яка уклала договір, та правом вимоги, яке виникає в третьої особи, оскільки вони виникають одночасно, однак реалізувати своє право кожен із вказаних суб'єктів договірною зобов'язання залежно від суті укладеного договору може

незалежно один від одного із відповідними правовими наслідками [214, с. 79-80].

Маючи намір скористатися своїм правом вимоги третя особа повинна повідомити про це одну зі сторін зобов'язального правовідношення. Вираження наміру третьою особою скористатися наданим їй правом полягає у вчиненні або утриманні від вчинення дій, спрямованих на реалізацію наданого їй права.

Якщо третя особа відмовляється від наданих їй прав, то відповідно до ч. 4 ст. 636 ЦК України, скористатись цим правом може сторона, яка уклала договір. Разом з тим, оцінюючи відмову третьої особи як безумовний, беззастережний акт, слід мати на увазі, що така відмова не може мати характеру відступлення права вимоги. Тобто третя особа не може передати свої права іншій особі [43, с. 103]. Реалізувати своє право на відмову від прийняття виконання договору, укладеного на її користь, третя особа може або до моменту прийняття такого виконання, або в момент прийняття виконання. Водночас відмова третьої особи від прийняття виконання та відмова від права, наданого їй договором, не завжди є тотожними поняттями. Якщо третя особа відмовляється від прийняття виконання у зв'язку з його неналежністю, це не призводить до автоматичної відмови останньої від свого права за договором на користь третьої особи.

Нездійснення свого суб'єктивного права або відмова від його здійснення повинна мати певні темпоральні (часові) межі, якщо це тягне за собою ускладнення або унеможливлення повноцінного здійснення суб'єктивних цивільних прав інших осіб [422, с. 32]. І. В. Кисель вказує, якщо до настання строку виконання зобов'язання третя особа не висловила боржнику наміру скористатися своїм правом, боржник зобов'язаний запропонувати третій особі скористатися наданим їй на підставі договору правом і несе ризик настання наслідків ненаправлення такої пропозиції [178, с. 23].

Ми підтримуємо позицію О. Я. Кузьмича щодо того, що, якщо третя особа ні виражає намір скористатися своїм правом, ні відмовляється від нього до

настання строку виконання договору на її користь, це свідчить про її відмову від наданого їй права і тому немає доцільності повторно боржнику пропонувати третій особі скористатися наданим їй правом [214, с. 104].

У юридичній літературі немає єдності думок щодо можливості покладення на третю особу не лише прав, які виникають на підставі укладення договору на її користь, а й відповідних обов'язків. Одні науковці вказують на те, що третя особа не брала участі в укладенні договору, а тому правові наслідки укладення договору на користь третьої особи можуть виражатися для останньої лише у встановленні прав, але не обов'язків: обов'язки виникають тільки для того, хто особисто або через представника брав участь у договорі [279, с. 46]. Прихильники протилежної концепції зазначають, якщо інше не передбачено законом, договором чи сутністю зобов'язання, на третю особу, яка висловила намір скористатися наданим їй за договором правом, покладаються обов'язки, передбачені законом, іншими правовими актами і договором [177, с. 75-76].

Якщо виходити із загального правила, передбаченого ст. 511 ЦК України, то третя особа може мати лише права. Водночас за договорами на користь третіх осіб в останніх, крім прав, можуть виникати обов'язки, однак вони за своїм характером не можуть бути спрямовані на надання майнових чи немайнових благ іншим особам. Виникнення таких обов'язків зумовлюється необхідністю захисту прав та інтересів інших осіб при виконанні договорів, про які йдеться, їх припиненні, а також при здійсненні третіми особами наданих їм прав [217, с. 10]. Обов'язки третьої особи полягають у використанні переданого за договором майна за цільовим призначенням. У випадку передання майна в користування, обов'язком третьої особи буде також його повернення власнику у належному стані після припинення договору. Крім того, третя особа повинна на вимогу боржника надати підтвердження виконання останнім зобов'язання.

Обов'язки для третьої особи передбачені також договором перевезення вантажу. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 310 ГК України одержувач зобов'язаний прийняти вантаж, який прибув на його адресу. Він має право

відмовитися від прийняття пошкодженого або зіпсованого вантажу, якщо буде встановлено, що внаслідок зміни якості виключається можливість повного або часткового використання його за первісним призначенням.

Особливість конструкції договору на користь третьої особи можна пояснити через поняття «секундарне право». Секундарні права здійснюються управненою особою на свій розсуд і не передбачають пред'явлення до іншої сторони зобов'язальних відносин будь-яких вимог. Інша сторона зобов'язання змушена підпорядковуватися правовій ситуації, що виникла в результаті реалізації управненою особою секундарного права, так само, як вона підпорядковується вимогам законодавства і умовам договору [466, с. 107]. Особа, яка наділена секундарним правом, має можливість своїми односторонніми діями завершити юридичний склад, необхідний, зокрема, для виникнення правовідношення у повному обсязі, тобто створює для себе суб'єктивне право, забезпечене покладенням обов'язку на іншого учасника правовідношення [177, с. 61].

З огляду на вищенаведене, секундарне право надає можливість односторонньої зміни правового статусу кредитора. Реалізація секундарного права відбувається шляхом прийняття третьою особою запропонованої їй пропозиції на відступлення права вимоги. Після вираження третьою особою згоди на прийняття виконання за договором кредитор фактично із зобов'язання вибуває. До моменту вираження згоди третьою особою кредитор є повноцінною стороною договірною зобов'язання.

Щодо становища боржника, то воно не змінюється у зв'язку з вираженням наміру третьою особою прийняти виконання за договором. Цей висновок впливає з аналізу змісту ч. 1 ст. 518 ЦК України, відповідно до якої боржник має право висувати проти вимоги нового кредитора у зобов'язанні заперечення, які він мав проти первісного кредитора на момент одержання письмового повідомлення про заміну кредитора.

З моменту укладення досліджуваного договору (виходячи із теорії секундарних прав) у боржника не виникає обов'язку як такого, а всього-навсього пов'язаність, яка стає обов'язком тільки на підставі ще одного юридичного факту – волевиявлення третьої особи, у результаті чого в третьої особи виникає суб'єктивне право, а у боржника – обов'язок, тобто «абстрактний» боржник стає дійсним боржником на підставі одностороннього правочину третьої особи [214, с. 65].

Відповідно до ч. 3 ст. 636 ЦК України, з моменту вираження третьою особою наміру скористатися своїм правом сторони не можуть розірвати або змінити договір без згоди третьої особи, якщо інше не встановлено договором або законом. Це нормативне положення пояснюється тим, що з моменту вираження наміру скористатися своїм правом третя особа усуває кредитора із договірною зобов'язання, у зв'язку з чим він не може здійснювати вплив на подальшу його долю.

М. І. Брагінський з цього приводу зазначає, що до підтвердження прийняття третьою особою обумовленого на її користь права, договір може бути змінений та, зокрема, стати звичайним договором на користь сторони, яка його уклала. Стороні не потрібно для цього згода ні третьої особи, ні контрагента. Інша справа – зміна третьої особи. Самостійно замінити останню боржник може тільки у випадку, якщо це передбачено законом, іншим правовим актом чи договором. Мається на увазі, що заміна третьої особи означає заміну первісного договору, яка повинна здійснюватись за загальним правилом лише зі згоди боржника-контрагента в первісному договорі [41, с. 368].

Разом з тим, виходячи з диспозитивних засад регулювання даних відносин, сторони можуть передбачити в договорі на користь третьої особи можливість розірвання або зміни договору незалежно від вираження наміру третьої особи скористатися своїм правом.

М. А. Мільков виділяє три стадії існування договірної зобов'язання на користь третьої особи. Перша – з моменту укладення договору до моменту вираження третьою особою наміру скористатися своїм правом за ним чи до моменту відмови від такого права. Друга – з моменту вираження третьою особою наміру і до моменту виконання договору чи з моменту відмови від права. Третя – з моменту відмови третьої особи від права за договором до розпорядження цим правом зі сторони кредитора [253, с. 83] .

Г. Г. Гриценко вказує, що у разі порушення боржником обов'язку третя особа не може вимагати від нього відшкодування збитків, сплати неустойки, не несе жодних зустрічних обов'язків щодо боржника (не зобов'язана навіть приймати виконання), не бере участі у встановленні зобов'язання і не може змінювати чи розривати договір, укладений на її користь [107].

Проте, згідно з нормами чинного законодавства із правила про неможливість третьої особи змінювати чи розривати договір є винятки. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 753 ЦК України договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду на вимогу відчужувача або третьої особи, на користь якої він був укладений, у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків, незалежно від його вини.

Зобов'язання з договору на користь третьої особи варто відмежовувати від зобов'язань з множинністю осіб. Незважаючи на те, що і кредитор, і третя особа мають право вимоги, вони не зможуть пред'явити вимогу одночасно. Кредитор має право вимагати виконання у тому випадку, коли третя особа відмовилась від свого права вимоги. Крім того, третя особа в жодному разі не набуде статусу сторони договору, вона є лише особою, на користь якої він виконується. Як слушно зазначає І. В. Бекленищева, характеризуючи договір на користь третьої особи, така особа стає суб'єктом договірної зобов'язання, але не стороною договору [23, с. 301]. Разом з тим, на одній стороні або одночасно на обох сторонах договору на користь третьої особи може існувати множинність осіб.

Правовими підставами виконання зобов'язання боржником третій особі є договір на користь третьої особи, а також цивільно-правові договори, які передбачають виконання зобов'язання третій особі. У першому випадку третя особа наділяється правом вимоги до боржника про виконання зобов'язання, у другому випадку вона не наділена таким правом. У другому випадку мова йде про переадресування виконання, яке полягає в тому, що кредитор домовляється з боржником про виконання не кредитору, а третій особі. У зв'язку з цим виникає питання щодо особи, для якої настануть наслідки такого переадресування: кредитор чи третя особа. М. А. Мільков з даного приводу зазначає, що виконання зобов'язання третій особі, здійснене на основі переадресування, з юридичної точки зору вважається виконанням кредитору, а тому само по собі не зумовлює для третьої особи жодних правових наслідків [253, с. 94]. Н. Ландкоф зазначав, що договір з виконання третій особі полягає у тому, що в укладенні договору також беруть участь дві сторони з тим, що боржник виконує договір третій особі, але ця особа не має права вимагати виконання від боржника [224, с. 109].

Прикладом може слугувати норма ст. 713 ЦК України, відповідно до якої за договором контрактації сільськогосподарської продукції виробник сільськогосподарської продукції зобов'язується виробити визначену договором сільськогосподарську продукцію і передати її у власність заготівельникові (контрактанту) або визначеному ним одержувачеві, а заготівельник зобов'язується прийняти цю продукцію та оплатити її за встановленими цінами відповідно до умов договору. Як впливає з цього нормативного положення, права та обов'язки за договором виникнуть саме у заготівельника, а не в одержувача.

Прикладом, коли виконання може здійснюватись третій особі, можуть бути договірні відносини з набуття майна. За загальним правилом, визначеним ч. 1 ст. 334 ЦК України право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом.

Водночас ч. 2 ст. 334 ЦК України прирівнює до передання майна вручення його перевізникові, організації зв'язку тощо для відправлення. У такому випадку в перевізника чи організації зв'язку не виникає права власності на майно, власником майна є покупець.

Таким чином, виконання зобов'язання третій особі, яке здійснюється в результаті переадресування виконання, потрібно вважати виконанням кредитору, оскільки таке виконання не створює правових наслідків для третьої особи. Правові наслідки для третьої особи можуть виникнути лише на підставі її відносин з кредитором, який прийняв рішення про переадресування виконання. Третя особа у відносинах переадресування виконання сприяє належному виконанню цивільно-правового зобов'язання.

Щодо боржника, то внутрішні відносини кредитора з третьою особою для нього є неважливими. Для боржника важливим є факт підтвердження повноважень третьої особи на прийняття виконання. Відповідно до ч. 2 ст. 527 ЦК України кожна із сторін у зобов'язанні має право вимагати доказів того, що обов'язок виконується належним боржником або виконання приймається належним кредитором чи уповноваженою на це особою, і несе ризик наслідків неперед'явлення такої вимоги.

Таким чином, переадресування виконання є зміною умов зобов'язання щодо особи, якій буде здійснене виконання боржником. Водночас таке переадресування не впливає на зміст самого зобов'язання, а третя особа не набуває права вимоги та обов'язків за зобов'язанням. Поділяємо думку О. О. Кота щодо того, що при переадресуванні виконання зберігається первісний суб'єктний склад зобов'язання. Особа, якій було переадресоване виконання, не має у своєму розпорядженні цивільно-правових засобів захисту проти несумлінного боржника. Ця обставина пояснюється тим, що активним суб'єктом зобов'язання, як і раніше, залишається первісний кредитор. І саме кредитор вправі вимагати від боржника належного виконання зобов'язання. У цьому, власне, й полягає відмінність переадресування виконання від переходу

прав кредитора: при переадресуванні активним суб'єктом зобов'язання залишається первісний кредитор, а при переході прав кредитора первісний кредитор усувається новим кредитором, який в повному обсязі замінює первісного кредитора в зобов'язанні [197, с. 46].

Зобов'язання на користь третьої особи можуть виникати не тільки з договору, а й з інших підстав. Зокрема, відповідно до ст. 1237 ЦК України заповідач має право зробити у заповіті заповідальний відказ. Відказоодержувачами можуть бути особи, які входять, а також ті, які не входять до числа спадкоємців за законом.

Отже, договір на користь третьої особи відрізняється від інших цивільно-правових договорів тим, що останні укладаються в інтересах сторін. Для договірних конструкцій, укладених на користь третьої особи характерним є те, що правом вимоги наділяється особа, яка не брала участі в укладенні договору. Для виникнення прав кредитора у третьої особи необхідна наявність двох юридичних фактів: укладення договору між кредитором і боржником; вираження третьою особою наміру прийняти виконання за договором.

На відміну від договору на користь третьої особи, при переадресуванні виконання права, які випливають з договору, набуває саме кредитор, а не третя особа.

5.3. Участь третьої особи на стороні боржника у зобов'язанні

При виконанні цивільно-правового зобов'язання боржник повинен вчинити на вимогу кредитора дії, які складають об'єкт зобов'язання. Оскільки сторони зацікавлені саме в переданні (одержанні) певного предмета виконання, тому не завжди важливу роль відіграє сторона, яка надає таке виконання. Як слушно зазначає М. К. Рожкова, кредитор зацікавлений не в самій дії боржника, а в тому благові (у широкому розумінні слова), яке він отримає в результаті вчинення боржником такої дії [355, с. 73].

Відповідно до ч. 1 ст. 528 ЦК України виконання обов'язку може бути покладено боржником на іншу особу, якщо з умов договору, вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто. Іншими словами, зобов'язання повинно бути виконане обов'язково стороною договору у тому випадку, якщо це передбачено умовами договору або із суті зобов'язання впливає обов'язок особистого виконання зобов'язання боржником.

До зобов'язань, які повинні виконуватись особисто стороною договору належить виконання обов'язків: виконавцем за договором про надання послуг (ч. 1 ст. 902 ЦК України), зберігачем за договором зберігання (ч. 1 ст. 943 ЦК України), повіреним за договором доручення (ч. 1 ст. 1005 ЦК України).

Проте переважно законодавство не забороняє залучати до виконання договірною зобов'язання третю особу. Можливість залучення третьої особи до виконання договірною зобов'язання сприяє належному виконанню зобов'язань. Водночас, така особа не включається у структуру зобов'язання, не набуває статусу його сторони. Тобто у такому випадку відбувається відмежування правового статусу суб'єктів виконання зобов'язання та сторін зобов'язання (кредитора та боржника). Підтвердженням цієї відмінності у правовому статусі суб'єктів та сторін є ч. 2 ст. 528 ЦК України, відповідно до якої у разі невиконання або неналежного виконання обов'язку боржника іншою особою цей обов'язок боржник повинен виконати сам.

Таким чином, якщо кредитор не отримав виконання від третьої особи, залученої боржником до виконання зобов'язання, він має право вимагати виконання від боржника, оскільки саме з ним він перебуває у договірних відносинах. Третя особа пов'язана зобов'язальними відносинами лише з боржником, а отже, у випадку невиконання обов'язків буде відповідати не перед кредитором, а перед боржником, як контрагентом за договором.

§ 1769 ЦК Чеської Республіки передбачає, що у випадку, якщо особа зобов'язується забезпечити, щоб третя сторона виконала домовленість, то вона тим самим зобов'язується домовитись з третьою стороною, щоб вона погодилась здійснити виконання за домовленістю. Проте, якщо особа зобов'язується забезпечити, щоб третя сторона виконала те, що було узгоджено, вона відшкодує шкоду, яка буде спричинена кредитору у випадку, якщо виконання за домовленістю не відбудеться.

Третя особа у зобов'язанні може виступати як його виконавець або як пособник виконавця. При виконанні зобов'язання третьою особою, на яку покладено виконання, вона виконує зобов'язання безпосередньо кредитору. З моменту прийняття виконання кредитором від третьої особи зобов'язання припиняється. Як пособник третя особа виконує своє зобов'язання перед боржником, який передає отримане – кредитору.

Досліджуючи питання, пов'язані з виконанням зобов'язання третьою особою, З. Крилова зробила висновок, що при покладенні виконання зобов'язання на третю особу виникає правовідношення, у якому в ролі третьої особи виступають по чергові то одна, то інша особа. Так, якщо постачальник покладає виконання зобов'язання на виробника – третю особу, то остання здійснює виконання за боржника. Виробник, в свою чергу, здійснює виконання не постачальнику, а покупцю, який для нього є третьою особою, а не стороною договору [202, с. 22].

У випадку виконання обов'язку третьою особою, не відбувається переведення боргу в розумінні ст. 520 ЦК України. Таким чином, при покладенні виконання обов'язку боржника на третю особу не вимагається згода кредитора. При покладенні виконання зобов'язання на третю особу боржник не перестає бути суб'єктом цього зобов'язального правовідношення та зберігає прийняті на себе права та обов'язки до моменту припинення зобов'язання. Зобов'язаним перед кредитором залишається боржник, незважаючи на те, що виконання зобов'язання він поклав на третю особу. Він, за загальним правилом,

несе відповідальність перед кредитором за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання третьою особою [177, с. 147].

Водночас не будь-яке залучення боржником третіх осіб для участі у виконанні зобов'язання є покладенням виконання. Серед дій, які вчиняються боржником, розрізняють такі, які передують переданню предмета, та такі, які є самим переданням. Перші з них лише створюють фактичну передумову виконання, а другі представляють собою виконання у власному розумінні слова [434, с. 71].

Як впливає зі змісту ч. 1 ст. 528 ЦК України, якщо з умов договору, вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства або суті зобов'язання не впливає обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто, то у цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою. Водночас зобов'язальних правовідносин між кредитором і особою, на яку покладено виконання зобов'язання, не виникає. Третя особа, яка виконує зобов'язання боржника, фактично поглинається особою боржника, а дії, які вона вчиняє, сприймаються як дії боржника. Для кредитора не має значення також правовий зв'язок між боржником і третьою особою, оскільки він знаходиться за межами зобов'язання, яке необхідно виконати.

Водночас, покладення обов'язку боржника на третю особу не повинно здійснювати негативний вплив на правовий статус кредитора, який зацікавлений у належному виконанні зобов'язання. Покладення виконання обов'язку боржника на іншу особу зазвичай має місце у випадку неспроможності останнього виконати цивільно-правове зобов'язання належним чином.

Таким чином, третя особа не наділена правами та не несе обов'язків за зобов'язанням, яке вона виконує, а здійснює лише фактичний вплив на динаміку договірної зобов'язання, який полягає в тому, що дії третьої особи з виконання зобов'язання замість боржника призводять до його припинення.

Крім випадку виконання третьою особою зобов'язання за згодою боржника, на практиці можливі також випадки, коли третя особа виконує обов'язки боржника незалежно від волевиявлення останнього. Відповідно до ч. 3 ст. 528 ЦК України інша особа може задовольнити вимогу кредитора без згоди боржника у разі небезпеки втратити право на майно боржника (право оренди, право застави тощо) внаслідок звернення кредитором стягнення на це майно. У цьому разі до іншої особи переходять права кредитора у зобов'язанні і застосовуються положення статей 512-519 цього Кодексу.

Виконання обов'язків третьою особою у випадках передбачених ч. 3 ст. 528 ЦК України призводить до набуття останньою певних прав, а саме: права виконати обов'язок боржника на користь кредитора, а після виконання – право кредитора щодо боржника. У такому випадку боржник із зобов'язання не вибуває, для нього змінюється лише кредитор. Варто зазначити, що виконання зобов'язання третьою особою на підставі ч. 3 ст. 528 ЦК України є винятком із загального правила щодо виконання зобов'язань третьою особою. За загальним правилом третя особа може виконати зобов'язання боржника тільки з волі останнього.

Щодо відносин кредитора та третьої особи, то в результаті виконання третьою особою зобов'язання, до неї переходять права кредитора, тобто відбувається відступлення права вимоги на підставі п. 1 ч. 1 ст. 512 ЦК України. Боржник має право заявляти проти вимог нового кредитора заперечення, які він мав проти вимог попереднього кредитора.

Прикладами залучення третьої особи до виконання зобов'язання є: договір підряду (ч. 1 ст. 838 ЦК України), договір про надання послуг (ст. 902 ЦК України), договір транспортного експедирування (ст. 932 ЦК України, ст. 9 Закону України «Про транспортно-експедиторську діяльність» [332]), договір зберігання (ст. 943 ЦК України), договір доручення (ст. 1005 ЦК України), договір комісії (ст. 1015 ЦК України), договір управління майном (ст. 1041 ЦК

України), розрахунки із застосуванням платіжних доручень (ст. 1091 ЦК України).

Виконання зобов'язань третьою особою передбачене також господарським законодавством. Зокрема, відповідно до ст. 194 ГК України виконання господарського зобов'язання може бути покладено в цілому або в частині на третю особу, що не є стороною в зобов'язанні. Управнена сторона зобов'язана прийняти виконання, запропоноване третьою особою – безпосереднім виконавцем, якщо із закону, господарського договору або характеру зобов'язання не випливає обов'язок сторони виконати зобов'язання особисто. Неналежне виконання зобов'язання третьою особою не звільняє сторони від обов'язку виконати зобов'язання в натурі, крім випадків, передбачених частиною третьою статті 193 цього Кодексу.

Слушною є думка І. О. Бровченко з приводу того, що в основі інституту залучення третіх (інших) осіб до виконання зобов'язань лежать загальні та окремі спеціальні норми ЦК, статті ГК лише дублюють зміст відповідної цивільно-правової конструкції, не встановлюючи специфіки виконання третіми особами зобов'язань у сфері господарювання. Крім того, автор визначає спеціальні види виконання зобов'язань третіми особами (у процедурі банкрутства та ін.), які додатково регулюються іншими законодавчими актами [43, с. 59].

Підставою для виконання зобов'язання третьою особою є вираження волі боржником. Воно може мати місце до прийняття виконання від третьої особи, а може виявлятися у формі подальшого схвалення її дій [84, с. 598-599].

Отже, виконання зобов'язання третьою особою можливе у двох випадках: виконання зобов'язання третьою особою зі згоди боржника; виконання зобов'язання третьою особою без згоди боржника. Обидва випадки виконання зобов'язання третьою особою спрямовані на припинення зобов'язальних відносин між кредитором і боржником. Водночас між ними існують певні відмінності. У першому випадку боржник залишається учасником

зобов'язальних відносин, а також відповідальним за дії третьої особи. У другому випадку боржник не відповідає перед кредитором за неналежні дії такої третьої особи.

Передоручення виконання зобов'язання передбачає наступну конструкцію зобов'язальних зв'язків осіб, які беруть в ньому участь – два самостійних, але водночас взаємопов'язаних зобов'язання: 1) основне зобов'язання, сторонами якого є боржник і кредитор; 2) допоміжне зобов'язання, де кредитором виступає боржник основного зобов'язання, якому в ролі боржника протистоїть фактичний виконавець (третья особа) основного зобов'язання [177, с. 154-155].

Класичним прикладом участі третіх осіб у зобов'язанні є інститут забезпечення виконання зобов'язань. Оскільки будь-яке зобов'язання (крім тих, які виконуються негайно в момент виникнення), є по суті, просто обіцянкою боржника кредитору, то ймовірність його невиконання дійсно є достатньо високою. По-перше, боржники-фізичні особи (керівники боржника-юридичної особи) можуть виявитися непорядними, а по-друге, вони можуть бути об'єктивно не в змозі виконати зобов'язання. Тому законодавством, юридичними звичаями і вводяться спеціальні механізми, спрямовані на виконання зобов'язань [257, с. 36].

Як зазначає Н. К. Кудріна будь-яке зобов'язання само по собі ще не гарантує вчинення боржником необхідних дій на користь кредитора. Навіть при використанні кредитором заходів відповідальності відносно несправного боржника у останнього може не знайтись необхідного для задоволення вимог майна [206, с. 39].

Відповідно до ст. 546 ЦК України виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком, правом довірчої власності. Договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання.

Забезпечення зобов'язання будь-яким із видів також створює додаткові зобов'язальні відносини між кредитором і боржником (чи іншою особою, яка

забезпечує зобов'язання боржника), які встановлюються як у самому договорі, так і в додатковому договорі [145, с. 46]. Але це зобов'язання особливого характеру, його специфіка полягає у додатковому (акцесорному) характері щодо забезпечуваного зобов'язання. До ознак акцесорного характеру зобов'язання, яке забезпечує виконання основного, належать наступні: недійсність основного зобов'язання спричиняє недійсність правочину щодо його забезпечення, якщо інше не встановлено ЦК України (ч. 2 ст. 548); недійсність правочину щодо забезпечення виконання зобов'язання не спричиняє недійсність основного зобов'язання (ч. 3 ст. 548); припинення основного зобов'язання, як правило, тягне і припинення його забезпечення (ст. ст. 559, 568, 593).

До неакцесорних видів забезпечення виконання цивільно-правових зобов'язань належить гарантія, оскільки зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсності), зокрема і тоді, коли в гарантії міститься посилання на основне зобов'язання (ст. 562 ЦК України).

Найбільш надійними видами забезпечення зобов'язань є ті, в яких до забезпечення залучається третя особа (порука, майнова порука, гарантія). Як вказують деякі автори, участь третьої особи у забезпеченні виконання зобов'язань створює правові зв'язки, які не існують, та й не можуть існувати при забезпеченні зобов'язання самим боржником [292, с. 28]. Зазначимо, що для вступу третьої особи у забезпечувальні зобов'язальні правовідносини необхідна її згода (укладення договору поруки, видача гарантії, укладення договору іпотеки майновим поручителем).

М. О. Мільков, характеризуючи забезпечення зобов'язань, говорить про єдиний комплекс правових зв'язків, які в свою чергу, формують зобов'язання, ускладнене прив'язкою до нього додаткового учасника. На думку науковця, досліджуваний комплекс зв'язків за своєю природою є аналогічним механізму участі третьої особи у зобов'язанні на її користь. Основною відмінністю

забезпечувальних правовідносин є те, що у такому випадку на третю особу покладається ризик несення несприятливих наслідків у зв'язку із зобов'язанням, а тому додаткове забезпечувальне відношення більш чітко простежується у правовій дійсності [253, с. 110].

Щодо несприятливих наслідків для третьої особи, то вони настануть тільки у випадку невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником. Відповідно до ч. 1 ст. 553 ЦК України поручитель відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником; відповідно до ст. 560 ЦК України гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником; відповідно до ст. 11 Закону України «Про іпотеку» майновий поручитель несе відповідальність перед іпотекодержателем за невиконання боржником основного зобов'язання виключно в межах вартості предмета іпотеки.

Як впливає з вищенаведеного, до моменту невиконання чи неналежного виконання зобов'язання основним боржником, третя особа, на яку покладені обов'язки із забезпечення виконання зобов'язання, перебуває у становищі потенційно зобов'язаної особи.

Щодо відносин поруки, то у них беруть участь три особи: боржник за основним зобов'язанням, кредитор та третя особа – поручитель. Водночас договір поруки є двостороннім правочином, сторонами якого є кредитор за забезпечуваним зобов'язанням і поручитель. Обов'язок поручителя виконати зобов'язання виникає у випадку невиконання чи неналежного виконання основного зобов'язання. У зв'язку з цим зобов'язання між поручителем і кредитором за основним зобов'язанням виникає на підставі юридичного складу, який включає в себе, крім договору поруки, протиправну дію боржника, яка полягає у невиконанні чи неналежному виконанні ним свого обов'язку.

Як впливає зі змісту ч. 1 ст. 554 ЦК України, у разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки

не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. Досліджуючи поруку, О. В. Михальнюк вказує, що доцільніше говорити про поручителя і боржника не як про солідарних боржників, а як про осіб, вимога кредитора до яких може бути пред'явлена як до солідарних боржників, тобто у тому ж порядку: кредитор вправі пред'явити свої вимоги як до боржника за основним зобов'язанням, так і до поручителя; як разом, так і окремо; як повністю, так і в частині боргу (ст. 543 ЦК України) [122, с. 592].

Відповідальність поручителя не настає автоматично, кредитор повинен пред'явити до нього вимогу про виконання зобов'язання. Відповідно до ч. 1 ст. 555 ЦК України у разі одержання вимоги кредитора поручитель зобов'язаний повідомити про це боржника, а в разі пред'явлення до нього позову – подати клопотання про залучення боржника до участі у справі.

Отже, поручитель відповідає солідарно з боржником лише у випадку невиконання боржником основного зобов'язання. Відмінність поручителя від боржника у солідарному зобов'язанні простежується також у наслідках, які настають у результаті виконання зобов'язання. Ч. 1 ст. 544 ЦК України встановлює право боржника, який виконав солідарний обов'язок, на зворотну вимогу (регрес) до решти солідарних боржників. Щодо наслідків виконання зобов'язання поручителем, то відповідно до ч. 1 ст. 512 ЦК України в результаті виконання зобов'язання поручителем відбувається заміна кредитора іншою особою.

Якщо договором поруки передбачено субсидіарну відповідальність поручителя, то кредитор має право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання до поручителя у тому випадку, коли основний боржник відмовився від задоволення вимоги кредитора.

Поручитель відповідає перед кредитором у тому самому обсязі, що і боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки (ч. 2 ст. 554 ЦК України). Поручитель зобов'язаний нести відповідальність перед

кредитором у випадку невиконання основного зобов'язання боржником – відшкодувати збитки, але він не може вважатись зобов'язаним виконати основне зобов'язання [280, с. 24-25]. Ні основному боржнику, ні поручителю, як правило, при укладенні договору поруки невідомо, у якому розмірі кредитор можуть бути спричинені збитки, оскільки збитки можуть бути як реальні, так і у вигляді упущеної вигоди. <...> Таким чином, при укладенні договору поруки поручитель зобов'язується перед кредитором відповідати за такий обсяг відповідальності, який може перевищувати або значно перевищувати розмір самого основного зобов'язання [165, с. 208].

Зобов'язання із договору поруки можна вважати факультативним зобов'язанням, оскільки поручитель має право замінити предмет виконання, наперед визначеним предметом (грошовою сумою, еквівалентною вартості предмета виконання основного зобов'язання).

Спірним є питання щодо терміну «відповідальність поручителя». Поручитель не вчинив жодного проступку, він повинен виконати зобов'язання у випадку порушення його боржником, тобто він відповідає не за власне правопорушення, а за правопорушення іншої особи. Умови такої відповідальності визначені договором поруки, який укладений між кредитором і поручителем.

Зобов'язання боржника може забезпечуватися порукою декількох осіб. При цьому можливі варіанти: а) поруку надано декількома особами незалежно одна від одної, за різними договорами поруки; б) за одним договором поруки на стороні поручителя виступає декілька осіб (порука надана декількома особами спільно) [70, с. 102]. Відповідно до ч. 3 ст. 554 ЦК України особи, які за одним чи за декількома договорами поруки поручилися перед кредитором за виконання боржником одного і того самого зобов'язання, є солідарними боржниками і відповідають перед кредитором солідарно, якщо інше не встановлено договором поруки.

Законодавством передбачено строк, протягом якого кредитор має право звернутися до поручителя з вимогою про виконання зобов'язання. Так, відповідно до ч. 4 ст. 559 ЦК України порука припиняється після закінчення строку поруки, встановленого договором поруки. Якщо такий строк не встановлено, порука припиняється у разі виконання основного зобов'язання у повному обсязі або якщо кредитор протягом трьох років з дня настання строку (терміну) виконання основного зобов'язання не пред'явить позову до поручителя. Якщо строк (термін) виконання основного зобов'язання не встановлений або встановлений моментом пред'явлення вимоги, порука припиняється, якщо кредитор протягом трьох років з дня укладення договору поруки не пред'явить позову до поручителя. Для зобов'язань, виконання яких здійснюється частинами, строк поруки обчислюється окремо за кожною частиною зобов'язання, починаючи з дня закінчення строку або настання терміну виконання відповідної частини такого зобов'язання.

Відповідно до ст. 560 ЦК України за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Гарантію слід розглядати як одностороннє зобов'язання гаранта, відповідно до якого останній повинен сплатити бенефіціару обумовлену грошову суму. Оскільки гарантія повинна забезпечувати належне виконання принципалом основного зобов'язання, її мета – забезпечувальна.

У разі порушення зобов'язання, забезпеченого гарантією, виникає обов'язок гаранта сплатити кредиторіві певну грошову суму. Проте, як впливає зі змісту ст. 563 ЦК України, така відповідальність настає для гаранта не автоматично, а при пред'явленні до нього відповідної вимоги бенефіціаром. Тобто навіть, якщо гаранту стало відомо про порушення зобов'язання принципалом, він може виконати покладені на нього виданою гарантією обов'язки тільки при наявності волевиявлення кредитора. Пред'явлення бенефіціаром вимоги за гарантією є його правом, яким він може скористатися

або не скористатися. Проте, якщо бенефіціар реалізує це право, то він повинен дотримуватись усіх встановлених законом і гарантійним зобов'язанням вимог.

Існує думка, згідно з якою гарант, виконуючи взяте на себе зобов'язання, несе відповідальність перед бенефіціаром. Проте це не так. Задовольняючи вимогу бенефіціара про сплату грошової суми, гарант належним чином виконує своє зобов'язання. У випадку порушення ним цього обов'язку можлива відповідальність [515, с. 173]. Закон розмежовує саме зобов'язання гаранта та відповідальність гаранта за невиконання чи неналежне виконання ним цього обов'язку.

Відповідно до ст. 566 ЦК України обов'язок гаранта перед кредитором обмежується сплатою суми, на яку видано гарантію. У гарантії необхідно вказати суму гарантії. Відсутність у гарантії вказівки на суму, на яку вона видана, робить відповідальність гаранта практично необмеженою, а це не відповідає його інтересам. Вказана у гарантії сума є остаточною та максимальною, на яку може розраховувати бенефіціар у разі пред'явлення вимоги до гаранта. Вона не залежить від фактичних збитків бенефіціара, які виникли внаслідок реалізації кредитного ризику у відносинах між бенефіціаром та принципалом [416, с. 171].

Оскільки у ЦК України не закріплено способу вираження даної грошової суми, вона може визначатися умовами гарантії або у вигляді твердої суми, або у процентному відношенні до суми зобов'язання тощо. Обсяг зобов'язання, що виконується, не може виходити за межі суми, визначеної в гарантії.

Відповідно до ст. 18 Уніфікованих правил МТП для гарантій на вимогу грошова сума, яка виплачується відповідно до гарантії, повинна бути зменшена на суму будь-яких виплат, зроблених гарантом для задоволення платіжної вимоги. Якщо максимальна грошова сума, вказана в гарантії, була повністю сплачена на підставі платіжної вимоги, то дія гарантії припиняється.

Відповідно до ст. 566 ЦК України у разі порушення гарантом свого обов'язку його відповідальність перед кредитором не обмежується сумою, на

яку видано гарантію, якщо інше не встановлено у гарантії. Відповідальність за договором про видачу гарантії може наступити за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання. Належним виконанням зобов'язання зі сторони гаранта є видача гарантії, яка повністю відповідає вимогам законодавства і договору про видачу гарантії, та виконання вимог п. 1 ст. 564 і п. 3 ст. 565 ЦК України.

Підставою відповідальності є факт порушення зобов'язання. Порушення зобов'язань гарантом можуть полягати у: видачі гарантії, яка не відповідає умовам, вказаним у домовленості про видачу гарантії; видачі недійсної гарантії; порушенні строку видачі гарантії; невидачі гарантії [2, с. 44]; невиконанні чи неналежному виконанні свого обов'язку, який полягає у тому, що гарант на вимогу бенефіціара не сплатив встановлену суму, задовольнив вимогу бенефіціара не в повному обсязі, допустив прострочку у задоволенні вимоги бенефіціара.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про іпотеку» майновий поручитель – особа, яка передає в іпотеку нерухоме майно для забезпечення виконання зобов'язання іншої особи-боржника. І. О. Бровченко, проаналізувавши відносини, які складаються при участі майнового поручителя, зробив висновок, що він є третьою особою по відношенню до основного зобов'язання, стороною в договорі застави і стороною в договорі між ним (майновим поручителем) і боржником за основним зобов'язанням [43, с. 117].

Як слушно зазначає А. Р. Чанишева, поняття «майновий поручитель» не може інтерпретуватися як видове стосовно родового поняття «поручитель». Тому до відносин щодо майнової поруки не можуть застосовуватися правила, що регулюють відносини щодо поруки. Якщо третя особа уклала з кредитором два договори – договір поруки і договір іпотеки, яким забезпечується виконання не зобов'язання боржника перед кредитором, забезпечене порукою, а зобов'язання поручителя перед кредитором, забезпечене порукою, то до правовідносин щодо поруки застосовуються ст. 553-559 ЦК, а до

правовідносин, що виникли на підставі іпотечного договору, застосовується Закон «Про іпотеку» та інші нормативні положення, що стосуються іпотеки [467, с. 265]. Спільним для поручителя та майнового поручителя є те, що обидва суб'єкти є учасниками забезпечувальних відносин акцесорного характеру, в яких вони не виступають боржником за основним зобов'язанням, а третьою особою.

Відповідно до ч. 1 ст. 35 Закону України «Про іпотеку» у разі порушення основного зобов'язання та/або умов іпотечного договору іпотекодержатель надсилає іпотекодавцю та боржнику, якщо він є відмінним від іпотекодавця, письмову вимогу про усунення порушення. В цьому документі зазначається стислий зміст порушених зобов'язань, вимога про виконання порушеного зобов'язання у не менш ніж тридцятиденний строк та попередження про звернення стягнення на предмет іпотеки у разі невиконання цієї вимоги. Якщо протягом встановленого строку вимога іпотекодержателя залишається без задоволення, іпотекодержатель вправі прийняти рішення про звернення стягнення на предмет іпотеки шляхом позасудового врегулювання на підставі договору.

Поручитель може відповідати перед іпотекодержателем за невиконання або неналежне виконання боржником основного зобов'язання виключно після того, як таке зобов'язання невиконане в терміни передбачені договором або встановлені законом. Тобто майновий поручитель не набуває комплексу обов'язків стосовно кредитора до моменту, коли боржник не вичерпає всі наявні в нього можливості для самостійного виконання зобов'язання у встановлений термін [425, с. 102].

Майновий поручитель несе відповідальність перед іпотекодержателем за невиконання боржником основного зобов'язання виключно в межах вартості предмета іпотеки (ст. 11 Закону України «Про іпотеку»). Обмеження відповідальності майнового поручителя виключно в межах вартості предмета

іпотеки означає, що майновий інтерес кредитора у разі звернення стягнення на предмет іпотеки може бути забезпечений (задоволений):

а) в повному обсязі, якщо вартість предмета іпотеки дорівнюватиме розміру вимог кредитора за основним зобов'язанням або перевищуватиме його;

б) частково, якщо вартість предмета іпотеки буде нижчою за розмір вимог кредитора за основним зобов'язанням [29, с. 188].

Обмеження відповідальності майнового поручителя вартістю заставленого майна призводить до того, що майновий поручитель і боржник у зобов'язанні, забезпеченому заставою, не можуть відповідати перед кредитором як солідарні боржники [410, с. 106].

Отже, до моменту порушення зобов'язання основним боржником, третя особа (поручитель, гарант, майновий поручитель) не здійснюють жодного впливу на динаміку договірної зобов'язання. Кредитор не має права пред'являти жодних вимог до такої особи, оскільки вона не набуває автоматично статусу боржника. Якщо зобов'язання буде виконане належним чином основним боржником, забезпечувальне зобов'язання припиниться, а третя особа буде фактично звільнена від ризику настання несприятливих наслідків.

У забезпечувальних правовідносинах додаткове зобов'язання виникає між основним боржником і третьою особою, оскільки саме від того, виконає основний боржник своє зобов'язання чи ні, залежить, чи настануть для третьої особи несприятливі наслідки. Щодо кредитора, то до моменту порушення зобов'язання, він не має права пред'являти жодних вимог до третьої особи. З моменту порушення зобов'язання він має право пред'явити вимогу про виконання зобов'язання до третьої особи в межах, визначених договором або законом. За таких умов становище кредитора не погіршується, оскільки його майновий інтерес захищений від несприятливих наслідків.

У разі залучення третьої особи до виконання зобов'язання, на пасивній стороні останнього виникає множинність суб'єктів. Це пояснюється тим, що

основний боржник із зобов'язання не вибуває, а гарант, поручитель, майновий поручитель, додатково залучаються для надання кредитору додаткової можливості для реалізації своїх прав вимоги. У зв'язку з вище наведеним слушною є думка М. О. Мількова щодо того, що забезпечення виконання зобов'язання третьою особою породжує єдиний комплекс правових зв'язків, який проходить у своєму розвитку дві основні стадії: від моменту вираження третьою особою волі на прийняття несприятливих наслідків, які можуть виникнути з основного зобов'язання, до моменту невиконання чи неналежного виконання своїх обов'язків боржником і від моменту такого невиконання зі сторони боржника до виконання його обов'язків повністю або в частині третьою особою чи до припинення зобов'язання з інших підстав [253, с. 114].

Законодавство України не допускає набуття майна без достатньої правової підстави. У зв'язку з цим законодавством передбачені певні правові наслідки для третьої особи, яка виконала зобов'язання у випадку невиконання його основним боржником. Відповідно до ч. 2 ст. 556 ЦК України до поручителя, який виконав зобов'язання, забезпечене порукою, переходять усі права кредитора у цьому зобов'язанні, в тому числі й ті, що забезпечували його виконання. Відповідно до ст. 11 Закону України «Про іпотеку» у разі задоволення вимог іпотекодержателя за рахунок предмета іпотеки майновий поручитель набуває права кредитора за основним зобов'язанням.

У таких випадках мова йде про заміну кредитора відповідно до ст. 512 ЦК України. Як слушно зазначає О. Є. Самбір, суброгації прав кредитора майновому поручителю за суб'єктним складом, умовами слід відрізняти від інших суброгацій, передбачених цивільним законодавством, насамперед від суброгації прав кредитора поручителю. Захист інтересів майнового поручителя повинен обмежуватись не тільки переходом до нього прав кредитора, але й охоплювати можливість відшкодування втрат, зумовлених виконанням обов'язку боржника [364, с. 93].

Спiрним є рiшення Київського районного суду мiста Одеси по справi № 520/1870/19, яким задоволено позов ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про стягнення грошової суми в порядку регресу. Судом встановлено, що мiж АКiБ «УкрСиббанк» (правонаступник АТ «УкрСиббанк») та ОСОБА_2 12 грудня 2005 року був укладений кредитний договiр № 3714-08 ОФН, вiдповiдно до якого банк надав ОСОБА_2 кредит у розмiрi 110000, 00 доларiв США. В забезпечення виконання вiдповiдачем зобов'язань за кредитним договором № 3714-08 ОФН вiд 12.12.2005 року, мiж АКiБ «УкрСиббанк» (правонаступник АТ «УкрСиббанк») та ОСОБА_2 i ОСОБА_1 був укладений договiр поруки № 3714-08ОФН вiд 12.12.2005 року, згiдно з яким ОСОБА_1 зобов'язалась вiдповiдати перед АКiБ «УкрСиббанк» за виконання усiх зобов'язань вiдповiдача за кредитним договором № 3714-08 ОФН вiд 12.12.2005 року. Таким чином, на пiдставi кредитного договору № 3714-08 ОФН вiд 12.12.2005 року та договору поруки вiд 12.12.2005 року № 3714-08ОФН ОСОБА_2 та ОСОБА_1 були солiдарними боржниками перед АКiБ «УкрСиббанк» щодо виконання вiдповiдачем кредитних зобов'язань за кредитним договором № 3714-08 ОФН вiд 12.12.2005 року. Оскiльки ОСОБА_1 повнiстю виконала кредитнi зобов'язання вiдповiдача за кредитним договором № 3714-08 ОФН вiд 12.12.2005 року на пiдставi положень ст.ст. 544, 556 ЦК України до ОСОБА_1 перейшло право регресної вимоги до ОСОБА_2 у розмiрi 630915, 84 грн. [353].

Проте, у цьому випадку варто говорити не про право регресу поручителя, а про заміну кредитора на підставі п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК України (суброгацію). Даний висновок очевидний зі змісту статті ч. 2 ст. 556 ЦК України.

Щодо гаранта, то вiдповiдно до ч. 1 ст. 569 ЦК України вiн має право на зворотну вимогу (регрес) до боржника в межах суми, сплаченої ним за гарантiєю кредиторiв, якщо iнше не встановлено договором мiж гарантом i боржником.

Залучення до виконання зобов'язання третiх осiб є дiєвим механiзмом забезпечення належного виконання цивiльно-правових зобов'язань та,

відповідно, розвитку цивільного обороту. Варто зазначити, що участь третіх осіб не обмежується лише виконанням стимулюючої функції щодо боржника, вони також включаються у процес виконання зобов'язання.

У випадку відповідальності боржника за дії третьої особи, він відповідає за них як за свої власні дії. Щодо випадків підвищеної відповідальності сторони це означає, що останній необхідно для свого звільнення від неї доказати, що ні вона, ні третя особа не могли вчинити відповідну дію через обставини, які варто віднести до непереборної сили. Якщо виконання не вкладається в рамки підприємницької діяльності і з цієї причини відповідальність будується на принципі вини, для звільнення себе від відповідальності стороні достатньо довести відсутність вини як її самої, так і третьої особи [41, с. 377].

М. К. Кроз під відповідальністю за дії третьої особи розуміє відповідальність однієї особи за правопорушення (у деяких випадках за дію), вчинене іншою особою. Таке правопорушення, відповідно, у зв'язку з наявністю особливих причин стає однією з підстав покладення мір відповідальності на особу, яка виступає третьою щодо даного зобов'язального зв'язку [203, с. 105-106].

Підставами відповідальності за третіх осіб є такі юридичні факти, як укладення спеціальних договорів (наприклад, договорів страхування цивільної відповідальності), правочинів представника з третіми особами, залучення боржником третьої особи до виконання свого обов'язку та, нарешті, невиконання боржником обов'язку з нагляду за третіми особами [116, с. 1-2]. Отже, підстави відповідальності за дії третіх осіб поділяються на два види: договірні та недоговірні. Покладення мір відповідальності за правопорушення інших осіб можливе лише у випадках договірної відповідальності, деліктне право не знає загального правила про відповідальність за «чужу вину» [242, с. 108].

Якщо боржник доручає третій особі виконання зобов'язання, яке повинно бути виконано ним особисто, він завжди буде нести відповідальність за дії

третьої особи як за свої власні. Його вина полягає в тому, що він неправомірно доручив виконання зобов'язання іншій особі.

5.4. Заміна осіб у зобов'язанні

Договір, укладений сторонами, є для них обов'язковим. Водночас, можливі ситуації, коли сторони з певних причин не можуть належним чином виконати умови договору, що призводить до необхідності зміни суб'єктного складу зобов'язання. У міжнародному комерційному обороті відступлення експортером товару кредитній організації своїх прав на одержання грошей з іноземного покупця (в обмін на негайну оплату більшої їх частини) не тільки звільняє його від багатьох клопотів, але інколи й захищає від безнадійних боргів [483, с. 231].

Є. Годеме виокремив такі види зміни зобов'язання:

- 1) зміни, що відносяться до сили зобов'язання;
- 2) зміни, що відносяться до предмета чи до змісту зобов'язання;
- 3) зміни, що відносяться до активного чи пасивного суб'єктів зобов'язання [61, с. 434].

Згідно із визначенням зобов'язання, яке міститься у ст. 509 ЦК України, у ньому завжди присутні дві сторони: кредитор і боржник, отже, замінити можна як кредитора, так і боржника у зобов'язанні. Іншими словами, первісні кредитор і/або боржник можуть під час дії зобов'язання з певних причин вибути із зобов'язання, замінивши себе іншою особою.

О. О. Кот, вказує, що існують три основні правові форми зміни суб'єктного складу зобов'язань:

- 1) універсальне правонаступництво;
- 2) перехід прав кредитора;
- 3) переведення боргу [197, с. 38].

Крім того, у зобов'язанні може відбуватись одночасна заміна як боржника, так і кредитора (змішана заміна сторін).

Залежно від обсягу та можливості участі первісного кредитора в зобов'язанні виокремлюються умовні та безумовні способи заміни кредитора. Умовні способи заміни кредитора передбачають його можливу участь у зобов'язанні в майбутньому (часткове відступлення права вимоги). Безумовні способи заміни кредитора не передбачають можливості його подальшої участі у зобов'язанні (правонаступництво).

За ступенем самостійності доцільно визначити самостійні та додаткові (акцесорні) способи. У першому випадку такі способи можна вважати окремими (самостійними) юридичними конструкціями (договір відступлення, суброгація), у другому – вони мають додатковий характер до основної конструкції (до прикладу, виконання поручителем обов'язку боржника) [167, с. 47].

У випадку заміни боржника чи кредитора у зобов'язанні до осіб, які їх замінюють, переходять всі права та обов'язки, тобто фактично йдеться про правонаступництво. При цьому вказане правонаступництво стосується всіх прав і обов'язків, які випливають із даного зобов'язання (в тому числі ті, які забезпечують його належне виконання), якщо законом або договором прямо не передбачено інше [82, с. 36].

Заміну осіб у зобов'язанні необхідно відрізнити від зобов'язання на користь третьої особи та виконання зобов'язання третьою особою. У випадку заміни осіб у зобов'язанні права кредитора чи боржника у зобов'язанні переходять до інших осіб, при цьому первісні кредитор чи боржник із зобов'язання вибувають у випадку повної заміни. Щодо зобов'язань з участю третіх осіб, то кредитор чи боржник із зобов'язання не вибувають, у випадку відмови третьої особи прийняти виконання, таке право залишається за кредитором, а в разі невиконання зобов'язання третьою особою, відповідальність за її дії покладається на боржника.

Відповідно до ст. 512 ЦК України кредитор у зобов'язанні може бути замінений іншою особою внаслідок: 1) передання ним своїх прав іншій особі за правочином (відступлення права вимоги); 2) правонаступництва; 3) виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем); 4) виконання обов'язку боржника третьою особою. Кредитор у зобов'язанні може бути замінений також в інших випадках, встановлених законом.

В. М. Касап зазначає, що серед способів заміни кредитора ст. 512 ЦК України передбачено виконання обов'язку боржника поручителем або заставодавцем (майновим поручителем). Однак, можна припустити, що в цьому випадку відбувається заміна боржника, а не кредитора, оскільки відносини між поручителем або ж заставодавцем із первісним боржником виходять за межі того зобов'язання, що виконується [167, с. 51].

Ми не можемо погодитись з такою позицією, оскільки у п. 3 ч. 1 ст. 512 ЦК України йдеться не про виконання обов'язку боржника іншою особою, тобто про заміну боржника. У даному випадку виконання обов'язку поручителем або заставодавцем є підставою заміни саме кредитора, оскільки до поручителя чи заставодавця переходять права кредитора в результаті виконання останніми обов'язку боржника. Боржник у зобов'язанні залишається незмінним.

Відступлення права вимоги характеризується добровільним характером поведінки кредитора, який висловлює намір передати своє право іншій особі. Мета, з якої відбувається відступлення кредитором своєї вимоги, не впливає на дійсність даного правочину. Відступлення права вимоги може відбуватись у формі цесії або суброгації.

Цесія визначається як акт передачі права [509, с. 5]. Також в європейському праві поширена думка, що цесія здійснюється для отримання прибутку (продаж вимог), або з метою обдарувати третю особу (дарування вимог), або з метою надання забезпечення наявного боргу (фідуціарна цесія) [506, с. 266].

Відступлення права вимоги є договірною передачею первісним кредитором (цедентом) своїх прав у зобов'язанні новому кредитору (цесіонарію). Відповідно до ст. 9.1.1 Принципів УНІДРУА «відступлення прав» означає передання за домовленістю від однієї особи (цедента) іншій особі (цесіонарію), включаючи передання в порядку забезпечення, права цедента на отримання грошової суми або іншого виконання від третьої особи (боржника).

Розширене тлумачення відступлення права вимоги запропоноване у Конвенції ООН про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі [191], яка визначає «відступлення» як передання за домовленістю однією особою («цедентом») іншій особі («цесіонарію») договірного права, повністю чи частково, чи неподільного інтересу в договірному праві цедента на платіж грошової суми («дебіторської заборгованості»), належної з третьої особи («боржника»). Створення прав у дебіторській заборгованості в якості забезпечення боргу чи іншого зобов'язання вважається переданням (ст. 2).

Відповідно до п. 1 ст. III. 5:104 DCFR для відступлення права на одержання виконання необхідна наявність наступних вимог: (a) право існує; (b) право може бути відступлене; (c) особа, яка має намір поступитися правом, має право або повноваження на його передачу; (d) цесіонарій уповноважений на придбання від цедента в силу договору чи іншого правочину, рішення суду або закону; і (e) акт відступлення права є дійсним.

Предметом правочину з відступлення права вимоги може бути дійсна, належним чином індивідуалізована та законна майнова вимога. До дійсних належать права вимоги, що юридично існують, виникнуть у майбутньому або права по зобов'язаннях, за якими не настав строк виконання [341, с. 27]. Індивідуалізація права вимоги, що виникне в майбутньому, може здійснюватися за допомогою будь-яких засобів та ознак, які дозволять визначити підставу виникнення вимоги, її характер, обсяг, особу боржника тощо [459, с. 22].

Предметом відступлення (цесії) не може бути майнове право вимоги: щодо якого встановлено заборону відступлення в законодавстві; яке має особливий зміст: стосується вимоги, яка безпосередньо пов'язана з особою кредитора; ґрунтується на особливій довірі між сторонами (фідуціарні договори); виключає його здатність до відчужуваності (переважне право); для володіння яким необхідна спеціальна правоздатність (спеціальний дозвіл); оборотоздатність якого обмежена сторонами в основному договорі [481, с. 6].

Основним юридичним фактом відступлення вимоги (цесії) є договір між цедентом і набувачем вимоги про відступлення останньому певної вимоги. Такий договір може бути як відплатним (тоді йдеться про продаж боргової вимоги), так і безоплатним (дарування боргової вимоги) [469, с. 68]. Відплатне передання права вимоги може здійснюватись на підставі договору купівлі-продажу, оскільки ч. 3 ст. 655 ЦК України встановлено, що предметом договору купівлі-продажу може бути право вимоги, якщо вимога не має особистого характеру. До договору купівлі-продажу права вимоги застосовуються положення про відступлення права вимоги, якщо інше не встановлено договором або законом. Тобто, при регулюванні відносин з відплатного відступлення права вимоги, в першу чергу застосовуються саме норми про відступлення права вимоги, а додатково – норми про договір купівлі-продажу.

Спеціальні правила застосовуються щодо регулювання відносин з відступлення права грошової вимоги. Відповідно до ст. 1077 ЦК України за договором факторингу (фінансування під відступлення права грошової вимоги) одна сторона (фактор) передає або зобов'язується передати грошові кошти в розпорядження другої сторони (клієнта) за плату (у будь-який передбачений договором спосіб), а клієнт відступає або зобов'язується відступити факторові своє право грошової вимоги до третьої особи (боржника).

Предметом договору факторингу може бути право грошової вимоги, строк платежу за якою настав (наявна вимога), а також право вимоги, яке виникне в

майбутньому (майбутня вимога). Майбутня вимога вважається переданою фактору з дня виникнення права вимоги до боржника. Якщо передання права грошової вимоги обумовлене певною подією, воно вважається переданим з моменту настання цієї події. У цих випадках додаткове оформлення відступлення права грошової вимоги не вимагається (ст. 1078 ЦК України).

Варто зазначити, що відмежування договору про відступлення права вимоги від договору факторингу відбувається за суб'єктивним складом. Учасниками цієї операції можуть бути будь-які фізичні та юридичні особи. Фактором може бути банк або інша фінансова установа, яка відповідно до закону має право здійснювати факторингові операції (ч. 3 ст. 1079 ЦКУ України).

У постанові Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 р. по справі № 909/968/16 визначено також інші відмінності даних договірних конструкцій, зокрема: метою укладення договору відступлення права вимоги є безпосередньо передання такого права. Метою договору факторингу є отримання клієнтом фінансування (коштів) за рахунок відступлення права вимоги до боржника.

Також розмежування даних договірних конструкцій здійснюється за їх формою: правочин щодо заміни кредитора у зобов'язанні вчиняється у такій самій формі, що і правочин, на підставі якого виникло зобов'язання, право вимоги за яким передається новому кредитору (стаття 513 Цивільного кодексу України). Оскільки факторинг визначено пунктом 3 частини першої статті 49 Закону України «Про банки і банківську діяльність» кредитною операцією, вимоги до такого договору визначені у статті 6 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг» [315].

Відступлення вимоги за договором факторингу необхідно відрізнити від договору форфейтингу. Зокрема, за договором форфейтингу одна сторона (форфейтер) передає або зобов'язується передати грошові кошти клієнту (експортеру), а друга сторона (клієнт) відступає або зобов'язується відступити форфейтеру своє право грошової вимоги до боржника за

зовнішньоекономічним контрактом, яке гарантоване виданим векселем (тратою) або іншим борговим документом чи гарантією, без права регресу зі сторони форфейтера у разі неможливості отримання боргу з боржника [9, с. 22].

Щодо безоплатного відступлення права вимоги, то для регулювання таких відносин додатково будуть застосовуватись норми, які регулюють відносини дарування. Зокрема, ч. 2 ст. 718 ЦК України встановлює, що дарунком можуть бути майнові права, якими дарувальник володіє або які можуть виникнути у нього в майбутньому.

Законодавством також встановлено вимоги щодо форми договору дарування майнових прав. Договір дарування майнового права та договір дарування з обов'язком передати дарунок у майбутньому укладається у письмовій формі. У разі недодержання письмової форми цей договір є нікчемним (ч. 3 ст. 719 ЦК України).

Застосування норм про відступлення права вимоги передбачене й іншими нормативними актами. Зокрема, відповідно до ч. 4 ст. 13 Закону України «Про цінні папери та фондовий ринок» [334] права за іменним ощадним (депозитним) сертифікатом передаються в порядку, встановленому для відступлення права вимоги. Передача прав за ощадним (депозитним) сертифікатом на пред'явника здійснюється шляхом передачі ощадного (депозитного) сертифіката.

Характеризуючи відносини з відступлення права вимоги, варто зазначити, що вони включають такі складові: 1) основне зобов'язання між кредитором і боржником, з якого виникає право на відступлення вимоги; 2) правочин, на підставі якого відбувається заміна кредитора; 3) дія первісного кредитора, спрямована на передання права вимоги іншій особі.

Правочин, в якому знаходить своє втілення відступлення зобов'язального права вимоги, має відповідати всім ознакам правочину. Його юридична характеристика – двосторонній, консенсуальний, він може бути як відплатним,

так і безвідплатним. Крім того, цесії притаманні і специфічні риси – абстрактний та розпорядчий характер [342, с. 505].

Кредитор може передати своє право вимоги у повному обсязі (заміна кредитора у зобов'язанні) або за домовленістю між сторонами – частково. Цей висновок випливає із аналізу змісту положень ст. 514 ЦК України, відповідно до якої до нового кредитора переходять права первісного кредитора у зобов'язанні в обсязі і на умовах, що існували на момент переходу цих прав, якщо інше не встановлено договором або законом.

Водночас не всі науковці підтримують можливість та доцільність часткового відступлення права вимоги, вказуючи, що при частковому відступленні порушується баланс інтересів учасників зобов'язання; при розщепленні прав можливі протиріччя між учасниками нової структури зобов'язальних правовідносин [272, с. 69]. З таким твердженням не можна погодитись з наступних причин. При переході до нового кредитора лише частини прав на стороні кредитора виникає, за загальним правилом, часткова множинність осіб. У випадку відступлення частини вимог за зобов'язаннями цедент не може вибути зовсім із зобов'язання, а повинен стати в ньому поруч із цесіонарієм, як його співвіритель [10, с. 209]. За таких умов становище боржника у зобов'язанні не змінюється, не змінюється обсяг виконання за зобов'язанням, визначається лише обсяг виконання кожному з кредиторів. Внутрішні відносини між кредиторами жодним чином не впливають на становище боржника.

Право на часткове відступлення права вимоги передбачене також міжнародними актами. Зокрема, відповідно до ст. 11:103 Принципів Європейського договірної права подільна вимога може бути передана частково, але цедент несе відповідальність перед боржником за будь-яке збільшення витрат, які понесе боржник внаслідок цього. Ч. 3 ст. III.-5:102 DCFR встановлює, що у разі часткового відступлення права будь-яке

посилання в цьому Розділі на права включає в себе і посилання на відступлену частину права.

Відповідно ст. 9.1.4 Принципів УНІДРУА право на отримання грошової суми може бути відступлено частково. Право на отримання іншого виконання може бути відступлене частково тільки, якщо відповідне зобов'язання є подільним і відступлення не зробить зобов'язання більш обтяжливим.

Право на часткове відступлення права вимоги передбачено Конвенцією ООН про відступлення дебіторської заборгованості в міжнародній торгівлі. Відповідно до ст. 8 Конвенції відступлення не визнається таким, що не має сили у відносинах між цедентом і цесіонарієм, чи у відносинах боржника, чи стосовно конкуруючого заявника вимоги, і праву цесіонарія не може бути відмовлено у пріоритеті на тій підставі, що вона є відступленням більш, ніж однієї статті дебіторської заборгованості, майбутньої дебіторської заборгованості чи частин або неподільних інтересів у дебіторській заборгованості за умови, що дебіторська заборгованість визначена: а) індивідуально в якості дебіторської заборгованості, з якою пов'язане відступлення; або б) будь-яким іншим способом, за умови, що вона може бути ідентифікована в якості дебіторської заборгованості, з якою пов'язане відступлення, в момент відступлення чи – у випадку майбутньої дебіторської заборгованості – в момент укладення первинного договору. Таким чином, часткове відступлення права вимоги можливе у випадку подільності предмета зобов'язання.

Законодавством або договором може бути встановлена заборона на часткове відступлення права вимоги. Зокрема, відповідно до ч. 2 ст. 12 Уніфікованого закону про переказні векселі та прості векселі [190] частковий індосамент вважається недійсним.

Законодавством передбачені випадки, коли заміна кредитора неможлива. Відповідно до ст. 515 ЦК України заміна кредитора не допускається у зобов'язаннях, нерозривно пов'язаних з особою кредитора, зокрема у

зобов'язаннях про відшкодування шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю. П. 133 Статуту залізниць України [421] передбачає, що передача іншим організаціям або громадянам права на пред'явлення претензій та позовів не допускається, за винятком випадків передачі такого права вантажовідправником вантажоодержувачу або вантажоодержувачем вантажовідправнику, а також вантажовідправником або вантажоодержувачем вищій організації або уповноваженій особі, яка виступає від їх імені.

Щодо відступлення права вимоги у відносинах з участю суб'єктів господарювання, то у випадках, передбачених законом, воно можливе лише суб'єктам, які мають право на зайняття певним видом діяльності. Зокрема, відповідно до ст. 35 Закону України «Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» [326] за рішенням суду або за ініціативою емітента іпотечні активи можуть бути передані в управління особі, яка відповідає вимогам цього Закону та стає управителем, з переходом до неї всіх зобов'язань щодо власників сертифікатів. Управителем є фінансова установа, яка діє від свого імені, здійснюючи управління іпотечними активами в інтересах установника управління іпотечними активами, та має відповідний дозвіл/ліцензію (ст. 1 Закону).

Оскільки однією із засад цивільного законодавства, визначених у ст. 3 ЦК України, є свобода договору, сторони можуть передбачити у договорі положення про неможливість відступлення права вимоги третій особі. У випадку відступлення вимоги, вона може бути визнана недійсною.

Умова про заборону відступлення права вимоги може бути включена до змісту основного договору, який також має передбачати можливість відступлення права вимоги виключно за згодою боржника. В першому випадку сторони обмежують оборотоздатність права вимоги; воно практично не може об'єктивуватися й існує виключно як елемент змісту зобов'язання. В другому випадку надання боржником згоди має бути індивідуальним; його згода

вимагатиметься для всіх подальших відступлень цього майнового права [481, с. 5].

Відступлення права вимоги може здійснюватись також на підставі суброгації, яка визначається у цивільному праві як передбачений законом перехід прав кредитора до третьої особи (суброганта) в результаті виконання зобов'язання боржника третьою особою на користь кредитора (суброгата) в рамках існуючих зобов'язальних правовідносин внаслідок здійсненого платежу і, як правило, в межах здійсненого платежу [63, с. 8].

Суброгація є однією з особливостей майнового страхування. Л. А. Зубкова вказує, що термін «суброгація» (у страхуванні) можна визначити як перехід до страховика, який виплатив страхове відшкодування, права вимоги, що належить страхувальнику або вигодонабувачу до особи, відповідальної за шкоду, нанесену страхувальнику або вигодонабувачу в обсязі, що визначається згідно з нормами права [148, с. 55].

Відповідно до ст. 993 ЦК України та ст. 27 Закону України «Про страхування» до страховика, який виплатив страхове відшкодування за договором майнового страхування, у межах фактичних витрат переходить право вимоги, яке страхувальник або інша особа, що одержала страхове відшкодування, має до особи, відповідальної за завдані збитки.

Разом з тим ні ЦК України, ні Закон України «Про страхування» не містять самого поняття «суброгація». Цей термін використовується у назві ст. 269 КТМ України, відповідно до якої у разі сплати страхової суми, за винятком випадку, передбаченого статтею 266 цього Кодексу, до страховика за його згодою переходять: 1) усі права на застраховане майно – у разі страхування на повну вартість; 2) право на частку застрахованого майна пропорційно відношенню страхової суми до страхової вартості – у разі страхування на неповну вартість.

Суброгації властиві такі ознаки: 1) наявність третьої особи, тобто особи, яка є чужою для зобов'язання та не бере в ньому участі; 2) платіж цієї третьої особи на користь кредитора; 3) платіж з метою не припинити зобов'язання, а

зберегти його та вступити в права кредитора; 4) вибуття первісного кредитора та вступ на його місце нового кредитора (третьої особи, яка заплатила); 5) при цій зміні в суб'єкті на активній стороні – збереження тотожності зобов'язання [435, с. 218-219].

Загальними умовами суброгації, які для окремих видів можуть доповнюватися та уточнюватися, вважаються наступні: наявність зобов'язальних відносин, у яких відповідно до ЦК України допускається суброгація; виконання обов'язку боржника перед кредитором; виконання обов'язку боржника здійснюється третьою особою [365, с. 86].

Не дивлячись на те, що цесія та суброгація є двома підставами заміни кредитора у зобов'язанні, між ними існують певні відмінності. По-перше, суброгація здійснюється незалежно від волі первісного кредитора. Цесія, навпаки, передбачає необхідність волевиявлення первісного кредитора на уступку приналежної йому вимоги. По-друге, при суброгації третя особа здобуває право вимоги лише в тому обсязі, у якому вона виконала зобов'язання перед первісним кредитором. Якщо ж третя особа виконала зобов'язання лише частково, то в невиконаній частині первісний кредитор зберігає свою вимогу. У відношенні цесії слід зазначити, що цесіонарій набуває вимогу, як правило, у повному обсязі. По-третє, при суброгації первісний кредитор не відповідає за дійсність вимоги, що перейшла до третьої особи. У випадку договірної уступки вимоги цедент несе відповідальність за недійсність переданого цесіонарію права вимоги. По-четверте, ЦК України, що діє як загальне правило, закріпив можливість уступки вимоги, у той же час суброгація, представляючи собою виняток із загального правила про припинення зобов'язання належним виконанням, допускається лише у виняткових випадках, передбачених законом. І, нарешті, по-п'яте, концептуальне розходження в характеристиці цесії й суброгації пов'язане з характером інтересів особи, що вступає в зобов'язання: при цесії цесіонарій прагне придбати вимогу, що належить цеденту, а при

суброгації – вивести боржника з зобов'язальних правовідносин з первісним кредитором [197, с. 145-146].

За загальним правилом, заміна кредитора відбувається без згоди боржника. Разом з тим, дане правило має диспозитивний характер, оскільки ч. 1 ст. 516 ЦК України надає сторонам можливість у договорі передбачити обов'язковість отримання згоди боржника на заміну кредитора. Крім того, таке правило може бути передбачене й законом.

Незважаючи на те, що згода боржника на заміну кредитора у зобов'язанні не вимагається, він повинен бути повідомлений про неї у письмовій формі. У протилежному випадку, відповідно до ч. 2 ст. 516 ЦК України новий кредитор несе ризик настання несприятливих для нього наслідків. У цьому разі виконання боржником свого обов'язку первісному кредиторі є належним виконанням.

Необхідність повідомлення боржника про заміну кредитора передбачається також законодавством інших держав. Зокрема, ч. 1 § 1882 ЦК Чеської Республіки передбачає, що до тих пір, поки цедент не повідомить боржника або цесіонарій не доведе боржнику відступлення вимоги, боржник може звільнитися від свого обов'язку тим, що виконає його щодо цедента або іншим способом проведе з ним розрахунок.

Варто зазначити, що хоча боржник не може заперечувати проти заміни кредитора він, відповідно до ч. 1 ст. 518 ЦК України, має право висувати проти вимоги нового кредитора у зобов'язанні заперечення, які він мав проти первісного кредитора на момент одержання письмового повідомлення про заміну кредитора. Дане законодавче положення обумовлене тим, що заміна кредитора у зобов'язанні не повинна погіршувати становище боржника. Заперечення боржника можуть бути пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням первісним кредитором зобов'язання, зі спливом строку позовної давності тощо.

Первісний кредитор не відповідає перед новим кредитором за невиконання чи неналежне виконання зобов'язання боржником, крім випадків, коли він поручився за боржника перед новим кредитором.

Законодавством допускається переведення боргу на іншу особу, проте встановлюються жорсткіші правила для заміни боржника, порівняно із заміною кредитора. Зокрема, відповідно до ст. 520 ЦК України боржник у зобов'язанні може бути замінений іншою особою (переведення боргу) лише за згодою кредитора. Правило про отримання згоди кредитора спрямоване не на погіршення становища боржника, а на забезпечення належної реалізації сторонами своїх прав та обов'язків. Кредитор зацікавлений в тому, щоб особа, якій передається борг, була платоспроможною та сумлінною.

Можна виокремити основні ознаки та умови переведення боргу: волевиявлення кредитора (ознака) виражається шляхом виявлення його згоди на вчинення правочину між боржниками або шляхом укладення нового договору між кредитором і третьою особою (умови); обов'язки від однієї особи до іншої можуть бути передані (ознака) в силу договору або одночасно з переходом прав на підставі закону (умови) [167, с. 134].

Оскільки для переведення боргу вимагається не лише згода первісного боржника, але й кредитора, то договір про переведення боргу може визначатись як багатосторонній правочин. Дана позиція підтримується і судовою практикою. Зокрема, у постанові Вищого господарського суду України від 14.01.2010 р. по справі № 16/19 вказано, що договір про переведення боргу – це багатосторонній правочин за участю первісного боржника, нового боржника та кредитора. Тобто лише у разі укладення угоди про переведення боргу за правилами вказаних норм цього Кодексу кредитор отримує право вимоги до нового боржника, а новий боржник набуває права заперечувати проти вимог кредитора (ст. 522 ЦКУ) [314].

Разом з тим, не забороняється укладення двосторонніх правочинів переведення боргу, сторонами яких будуть первісний та новий боржники, а

кредитор лише надасть згоду на укладення такого договору. Дане правило підтверджується зокрема положенням ст. 12:101 Принципів європейського договірнього права.

Принципи УНІДРУА у ст. 9.2.1 встановлюють, що зобов'язання сплатити грошову суму чи здійснити інше виконання може бути переведено з однієї особи (первісного боржника) на іншу особу (нового боржника) шляхом: домовленості між первинним боржником і новим боржником; або домовленістю між кредитором і новим боржником, відповідно до якої новий боржник приймає на себе зобов'язання.

Тезу про двосторонній характер правочину про переведення боргу підтримує також В. І. Пушай, аргументуючи свою позицію наступним чином. По-перше, при наданні згоди на заміну первісного боржника новим кредитор не набуває нових, додаткових прав і обов'язків. По-друге, цивільне законодавство не забороняє отримання згоди кредитором і після укладення договору між первісним та новим боржником. По-третє, у подібних цивільно-правових конструкціях, коли правочин вчиняється за згодою третьої особи, їй не надаються права сторони за договором. <...> По-четверте, аналіз договірної практики свідчить, що, незважаючи на визнання кредитора стороною за договором про переведення боргу, його права й обов'язки обмежуються вказівкою про надання ним згоди на переведення боргу до нового боржника [343, с. 15].

Таким чином для переведення боргу на іншу особу, за загальним правилом, вимагається домовленість первісного та нового боржників та згода кредитора у формі одностороннього правочину. Якщо кредитор одностороннім правочином висловлює незгоду на переведення боргу, переведення боргу неможливе.

Надання згоди на переведення боргу є правом, а не обов'язком кредитора. Тому вимоги щодо оскарження відмови від надання згоди або відсутності відповіді кредитора на пропозицію боржника задоволенню не підлягають.

Пред'явлення кредитором вимоги про виконання до первісного, а не до нового боржника, в тому числі й подання позову до суду, слід розглядати як відсутність згоди на передачу боргу з відповідними наслідками [415, с. 10].

Щодо форми правочину, яким кредитор виражає свою згоду на заміну кредитора чи висловлює незгоду на таку заміну, законодавством не встановлено певних вимог. Законодавець встановлює вимоги лише щодо форми правочину про заміну боржника (ст. ст. 513, 521 ЦК України). Таким чином, згода кредитора може бути виражена у формі, визначеній домовленістю кредитора та боржника. Проте з метою захисту прав сторін правовідносин, доцільно правочин про надання згоди кредитора укладати у письмовій формі.

Відповідно до ст. III. 5:202 DCFR можливі такі види заміни боржника у зобов'язанні: повна заміна на нового боржника; неповна заміна на нового боржника; приєднання нового боржника, при якій первісний та новий боржник несуть солідарну відповідальність.

У випадку часткового переведення боргу виникає множинність осіб на стороні боржника. Відповідно у договорі про переведення боргу необхідно визначити обсяг виконання кожним із боржників: чи буде кожен виконувати в рівній частці, чи частки виконання будуть різними, чи обов'язки боржників будуть солідарними. Якщо договором не визначено солідарну множинність, то за загальним правилом, визначеним ст. 540 ЦК України, вона буде частковою.

Ч. 2 ст. III. 5:202 DCFR встановлює, якщо очевидно, що з'явився новий боржник, але неочевидно, який вид заміни чи приєднання мався на увазі, первісний боржник і новий боржник несуть солідарну відповідальність. Таким чином, на відміну від презумпції часткової множинності зобов'язань, передбаченої у вітчизняному законодавстві, даний документ закріплює презумпцію солідарної множинності.

Заміна боржника та кредитора у зобов'язанні може відбутись також в результаті правонаступництва. правонаступництво – це один із способів

правонабуття, пов'язаний не з виникненням нових прав (правовідносин), а лише із заміною осіб у існуючих правовідносинах [167, с. 42].

Цивільному правонаступництву притаманні такі ознаки: 1) до правонаступника переходять лише ті права та/або обов'язки, які належали правопереднику; 2) термін «перехід прав та обов'язків» характеризується одночасною втратою останніх однією особою (попередником) і набуттям їх іншою особою (наступником); 3) при правонаступництві спостерігається зв'язок (пряма залежність) між набутими суб'єктивними правами й обов'язками та правовідносинами, у яких перебуває їхній носій – попередник – з іншими особами, через що й було можливе їхнє існування; 4) правонаступництво відбувається у правах та/або обов'язках правопередника (а не в об'єктах цих прав або правомочностях як складових прав); 5) права та/або обов'язки правопередника переходять у порядку правонаступництва до правонаступника як одне ціле [47, с. 115].

Залежно від обсягу прав і обов'язків, які переходять в порядку правонаступництва, воно поділяється на універсальне та сингулярне. Сингулярним (частковим) транзитивним правонаступництвом вважається правонаступництво в окремо взятих, доволіно виокремлених із загальної маси цивільних правовідносин з участю конкретної особи, суб'єктивних правах та (або) обов'язках [25, с. 483]. Підставами сингулярного правонаступництва є цивільно-правові договори, в тому числі договори про відступлення права вимоги, переведення боргу.

Універсальним вважається правонаступництво, при якому відбувається перехід всієї сукупності прав і обов'язків певної особи. Б. Б. Черепакін відзначав, що при універсальному правонаступництві майно особи, як сукупність належних їй прав і обов'язків, переходить до правонаступників як єдине ціле, в цій сукупності єдиним актом переходять всі окремі права й обов'язки, що належали на момент правонаступництва праводавцю, незалежно від того, виявлені вони до цього моменту чи ні [469, с. 20].

Метою універсального правонаступництва є, у першу чергу, збереження стабільності цивільного обороту за допомогою забезпечення заміни третіми особами (правонаступниками) особи, яка вибула зі складу учасників цивільного обороту [197, с. 131].

Цивільному праву відомі два види універсального правонаступництва – спадкування та реорганізація юридичних осіб. Спадкове правонаступництво слід розглядати як перехід спадщини (прав і обов'язків) від спадкоємця до спадкодавця. Спадкове правонаступництво може відбуватись на підставі закону або на підставі заповіту. Основна різниця двох підстав спадкового правонаступництва полягає в тому, що при спадкуванні за законом коло спадкоємців вичерпним чином зазначено в нормах цивільного законодавства, а при спадкуванні за заповітом спадкодавець своїм розпорядженням вправі внести будь-які зміни як в бік розширення, так і в бік звуження кола спадкоємців, а також встановити на власний розсуд розмір часток в спадковій масі [453, с. 235].

Відповідно до ст. 1218 ЦК України до складу спадщини входять усі права та обов'язки, що належали спадкодавцю на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті. При цьому, що стосується боргів, то до спадкоємця вони переходять в межах вартості майна, одержаного у спадщину (ч. 4 ст. 1231 ЦК України). Відповідно у випадку переходу боргу від спадкодавця до спадкоємця, кредитори не можуть вимагати від останнього виконання боргу у сумі, що перевищує вартість успадкованого майна. Спадкоємець, який не прийняв спадщину, звільняється від виконання будь-яких обов'язків щодо кредитора спадкодавця.

У випадку переходу обов'язків спадкодавця до кількох спадкоємців виникає пасивна множинність осіб. Відповідно до ч. 1 ст. 1282 ЦК України кожен із спадкоємців зобов'язаний задовольнити вимоги кредитора особисто у розмірі, який відповідає його частці у спадщині. Кредитори мають право звернути стягнення на будь-яке майно нового боржника, а не тільки на те, яке

отримане ним у спадок. При цьому загальною межею звернення стягнення є дійсна вартість отриманого у спадок майна у грошовому еквіваленті.

Щодо універсального правонаступництва у випадку реорганізації юридичних осіб, то воно уможлиблює однократний перехід всієї сукупності прав і обов'язків від однієї юридичної особи до іншої. правонаступництво відображає зміну суб'єктного складу у господарських правовідносинах, змістом яких є відповідні права та обов'язки, на підставі певного юридичного факту або юридичного складу (прийняття рішення про реорганізацію, затвердження передавального акту). Саме зміна суб'єктного складу зумовлює перехід до нового суб'єкта прав та обов'язків юридичної особи, що реорганізується [30, с. 7].

Юридична особа, яка утворилась в результаті реорганізації, стає правонаступником прав попередника з моменту внесення змін до відомостей, що містяться у Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ч. ч. 4-8 ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» [324]).

Сама по собі вказівка в статуті юридичної особи, утвореної в результаті злиття щодо її правонаступництва всіх прав та обов'язків реорганізованих юридичних осіб, а також відповідний запис про правонаступництво в Єдиному державному реєстрі не може означати автоматичного правонаступництва без затвердження передавальних актів та без виключення реорганізованих юридичних осіб з Єдиного державного реєстру [192, с.59].

Характеризуючи правонаступництво як спосіб заміни осіб у зобов'язанні, варто зазначити, що воно пов'язане із повною заміною учасника правовідношення іншим, але зі збереженням зв'язку між правами особи, яка вибуває з правовідношення, та особою, яка вступає у правовідношення.

Водночас в окремих випадках правонаступництво може призвести до припинення зобов'язання на підставі ст. 606 ЦК України. Зокрема, зобов'язання

може припинитись поєднанням боржника і кредитора в одній особі у випадку, коли орендар є спадкоємцем орендодавця, чи боржник є спадкоємцем кредитора.

Висновки до розділу 5

У результаті проведеного дослідження участі третіх осіб у зобов'язанні зроблено такі основні висновки:

1. Історично поняття «треті особи» у доктрині цивільного права розглядається у широкому та вузькому значенні. У першому випадку застосування цього поняття означає, що йдеться про учасників цивільних правовідносин, які не є сторонами зобов'язання. У другому значенні треті особи – це учасники цивільних правовідносин, які перебувають у правовому зв'язку з однією зі сторін зобов'язання, і цей зв'язок позначається на динаміці цивільного правовідношення, адже настання юридичних фактів, які передбачені договором чи законом, надають імпульсу статусу третьої особи як кредитора/боржника.

2. Треті особи можуть брати участь у цивільно-правовому зобов'язанні шляхом: набуття третьою особою прав за договором, укладеним на її користь; забезпечення виконання зобов'язання третьою особою (порука, гарантія, майнова порука); виконання зобов'язання третій особі чи третьою особою. Залучення третіх осіб до участі у зобов'язанні зменшує для сторін ризики, пов'язані з невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язання.

3. Договір на користь третьої, окрім того що є домовленістю між кредитором і боржником про взаємні права і обов'язки, водночас засвідчує згоду кредитора на вступ третьої особи у зобов'язання та відступлення їй права вимоги на той випадок, коли третя особа матиме намір скористатися своїми правами із договору. Вираження третьою особою такого наміру змінює її правовий статус як особи, котра до вираження наміру володіє секундарними

правами, на статус кредитора, що зумовлює вибуття попереднього кредитора із зобов'язання.

4. Третьою особою у договірному зобов'язанні буде вважатися лише та особа, котра має самостійний інтерес щодо об'єкта зобов'язання, і виражає волю щодо виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

5. Розмежовано правову природу прав третьої особи, які виникають у неї з договору, адже до моменту вираження наміру вступити у договірне зобов'язанням третя особа володіє лише секундарним правом, а після вираження наміру скористатися своїм правом ця особа набуває суб'єктивні права і обов'язки як учасник зобов'язання.

6. Переадресування виконання є зміною умов зобов'язання стосовно особи, якій буде здійснене виконання боржником. Разом з тим таке переадресування не впливає на зміст самого зобов'язання, а третя особа не набуває права вимоги та обов'язків за зобов'язанням, а тому не вважається його учасником.

7. При покладенні виконання на третю особу остання не наділена правами та не несе обов'язків за зобов'язанням, яке вона виконує, а здійснює лише фактичний вплив на динаміку договірного зобов'язання, який полягає в тому, що дії третьої особи з виконання зобов'язання замість боржника призводять до його припинення.

8. Виконання зобов'язання третьою особою можливе у двох випадках: виконання зобов'язання третьою особою зі згоди боржника; виконання зобов'язання третьою особою без згоди боржника. Водночас у першому випадку боржник залишається учасником зобов'язальних відносин, а також відповідальним за дії третьої особи. У другому випадку боржник не відповідає перед кредитором за неналежні дії такої третьої особи.

9. Законодавчо визначена можливість кредитора відступити право вимоги історично зумовлена потребами майнового обороту та у правовому сенсі означає заміну кредитора у зобов'язанні. Така правова можливість

обмежена заборною погіршення становища боржника, оскільки його згода на заміну кредитора законом не вимагається. Щодо заміна боржника у зобов'язанні, то вона опосередковується процедурою переведення боргу на іншу особу, здійснюється за домовленістю первісного і нового боржника та згодою кредитора, яка надається шляхом вчинення ним одностороннього правочину.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено системне теоретичне дослідження цивільно-правових зобов'язань з множинністю суб'єктів та формування на цій основі висновків і практичних пропозицій щодо вдосконалення цивільного законодавства України. До основних висновків належать такі:

1. Тематика правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів у сучасному українському суспільстві потребує глибокого і комплексного наукового осмислення з огляду на нові виклики розвитку майнових відносин в умовах свободи договору та свободи здійснення підприємницької діяльності. Більше того, у багатьох вже існуючих наукових розробках з цієї тематики простежуються неоднозначні підходи дослідників до вирішення окремих питань щодо підстав виникнення зобов'язань з множинністю суб'єктів, критеріїв їх класифікації та виконання цієї категорії зобов'язань, що обумовило потребу пошуку єдиного концептуального підходу до їх вирішення.

2. Використання загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання дало змогу виявити та вирішити комплекс теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із поглибленням наукових знань про загальні закономірності виникнення зобов'язань з множинністю суб'єктів, з'ясувати сутність та особливості елементного складу цих зобов'язань як правовідношення, а також проаналізувати динаміку їх правового регулювання та окреслити пріоритетні напрямки подальшого удосконалення.

3. У генезі правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів на українських землях можна виділити такі історичні етапи: період зародження законодавства про зобов'язання з множинністю суб'єктів (до XIV століття) – регулювання зобов'язальних відносин з ускладненням суб'єктного складу здійснювалось за допомогою норм звичаєвого права, а також норм Руської Правди; період становлення

законодавства про зобов'язання з множинністю суб'єктів на теренах української держави (XIV-XVII століття) – в актах цивільного законодавства цього періоду з'являються окремі норми, присвячені регулюванню зобов'язань з множинністю суб'єктів; період законодавчого закріплення зобов'язань з множинністю суб'єктів на теренах української держави (XVIII-XX століття) – регулюванню зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів присвячені окремі статті (параграфи), розділи (книги, глави) кодифікованих нормативних актів; сучасний період (з 2003 р.) – характеризується посиленням диспозитивних засад регулювання цивільно-правових зобов'язань, у тому числі зобов'язань з множинністю суб'єктів. Одним із пріоритетних напрямків розвитку національного законодавства, в тому числі й у сфері регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів, є його гармонізація з правом ЄС.

4. Зобов'язання з множинністю суб'єктів – це вид складного зобов'язального правовідношення, яке характеризується особливими зв'язками між його суб'єктами (сторонами, іншими особами), що призводить до ускладнення здійснення суб'єктивних цивільних прав і (або) виконання обов'язків.

5. Зобов'язання з множинністю суб'єктів необхідно диференціювати за наступними критеріями. Залежно від підстав виникнення зобов'язання з множинністю суб'єктів поділяються на: 1) договірні; 2) недоговірні. Водночас, недоговірні зобов'язання з множинністю суб'єктів можна поділити на ті, що: виникають з правомірних дій; виникають щодо відшкодування шкоди. Залежно від зв'язків між суб'єктами, які утворюють множинність, зобов'язання з множинністю суб'єктів поділяються на: 1) зобов'язання з множинністю осіб; 2) зобов'язання за участю третіх осіб. Залежно від моменту виникнення множинності виділяють зобов'язання, в яких множинність виникає: 1) у момент виникнення зобов'язання; 2) у процесі існування зобов'язання; 3) у момент виконання зобов'язання.

6. Зобов'язання з множинністю осіб – це єдине зобов'язання з ускладненням суб'єктного складу, в якому на стороні кредитора та/або боржника є кілька осіб, які пов'язані спільним об'єктом зобов'язання та наявністю внутрішніх і зовнішніх зв'язків.

7. Зобов'язання з множинністю осіб доцільно диференціювати на види за наступними критеріями: Залежно від розподілу прав і обов'язків осіб, які утворюють множинність, зобов'язання з множинністю осіб поділяються на: 1) часткові; 2) солідарні; 3) субсидіарні. Залежно від того, на якій стороні виникає множинність, виділяють: 1) зобов'язання з активною множинністю; 2) зобов'язання з пасивною множинністю; 3) зобов'язання зі змішаною множинністю (асиметричні зобов'язання). У свою чергу змішані (асиметричні) зобов'язання поділяються на: 1) субсидіарно-солідарні; 2) субсидіарно-часткові; 3) солідарно-часткові.

8. Під правовим регулюванням зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів необхідно розуміти регламентований вплив на дані відносини системи правових засобів, які закріплюють модель фактичної поведінки їхніх суб'єктів, спрямовану на досягнення правового результату, що обумовлений залученням на стороні кредитора та/або боржника зобов'язання двох і більше осіб, а також третіх осіб. Сучасне правове регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів опосередковується нормативним та договірним регулюванням.

9. Часткові зобов'язання, як один із видів зобов'язань з множинністю осіб, характеризуються наявністю внутрішніх і зовнішніх правовідносин між їх учасниками. Внутрішні відносини існують між особами, які беруть участь у зобов'язанні на стороні кредитора та/або боржника, і можуть виникати як з волі цих осіб, так і поза їх волею. Зміст цих відносин позначається на механізмі виконання зобов'язання загалом (зовнішні відносини), адже саме зміст внутрішніх відносин корелює частини зобов'язань, які підлягають виконанню боржником (боржниками) на користь кредитора (кредиторів). Обсяг прав та

обов'язків кожної особи, що є фігурантом на стороні кредитора та/або боржника доводить не тільки відсутність у них правового статусу сторони зобов'язання з множинністю осіб, але і демонструє спільну персоніфікацію цих осіб як одну із його сторін.

10. Виконання окремим боржником своєї частки у зобов'язанні не призводить до припинення зобов'язання в цілому, а лише унеможлиблює для кредитора пред'явлення вимоги про вчинення таким боржником інших дій, що не охоплені його часткою у зобов'язанні. Разом з тим, належне виконання свого обов'язку одним із боржників не убезпечує його від негативних наслідків, що матимуть місце у випадку невиконання хоча б одним із боржників своєї частки у зобов'язанні.

11. Зміст правої категорії «солідарність» як кваліфікуючого критерію одного із видів зобов'язань із множинністю осіб опосередковується правовими можливостями солідарних кредиторів та солідарних боржників, що визначені у статтях 542-544 ЦК України. Однак спектр таких законодавчо визначених властивостей солідарності може доповнюватися іншими можливостями за домовленістю сторін договору, у тому випадку коли солідарне зобов'язання встановлено договірною конструкцією, або тією особою, яка вчиняє односторонній правочин. Отож, властивості конкретного солідарного зобов'язання можна диференціювати на загальні та індивідуальні.

12. Солідарному зобов'язанню, на відміну від інших зобов'язань із множинністю осіб, властивий широкий спектр можливостей кожного кредитора у площині пред'явлення вимог до боржників, що є переконливим проявом принципу диспозитивності у механізмі виконання зобов'язань з множинністю осіб. Утім, кожен обраний кредитором варіант пред'явлення вимоги сфокусований на виконання солідарного зобов'язання як цілісної договірної моделі.

13. Задля посилення гарантій інтересів кредитора у солідарному зобов'язанні з пасивною множинністю здійснення його права вимоги

законодавчо опосередковано свободою вибору боржника (такими можуть бути усі боржники разом або будь-хто із них) та свободою визначення обсягу виконання за кожним із них. Втім, такі прояви свободи обмежені допустимістю подільності предмета та змістом зобов'язання, а також потенційною можливістю боржника, до якого звернена вимога, виконати зобов'язання.

14. Субсидіарне зобов'язання виокремлюється з-поміж інших видів зобов'язань з множинністю осіб участю на стороні боржника двох осіб (основного і додаткового боржників) та можливістю кредитора пред'явити до них вимогу у встановленій законодавством черговості. Завданням додаткового боржника є виконання зобов'язання у тому випадку, коли основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу. Такий стан поведінки учасників не дає підстав розглядати додаткового боржника як особу, відповідальну за порушення зобов'язання, а інститут субсидіарного зобов'язання асоціювати із особливостями цивільно-правової відповідальності на той випадок, коли договором або законом передбачена можливість виконання зобов'язання іншою особою.

15. Поєднання у словосполученні «субсидіарний боржник» двох правових категорій «субсидіарність» та «боржник», позначається на розмежуванні моменту виникнення в іншій особі, до якої може бути пред'явлена вимога кредитора, обов'язку як боржника (обов'язок такої особи, як і обов'язок основного боржника виникають одночасно внаслідок виникнення субсидіарного зобов'язання) та моменту необхідності виконання такою особою субсидіарного обов'язку. Законодавчо таким моментом визначено час пред'явлення кредитором до неї вимоги в повному обсязі на той випадок, коли основний боржник відмовиться задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержить від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу.

16. Правова модель, за якої треті особи беруть участь у цивільно-правовому зобов'язанні, покликана мінімізувати ризики, на які наражаються

сторони зобов'язання у випадку його невиконання чи належного виконання. Така модель опосередковує відносини між сторонами зобов'язання та правовий зв'язок сторін і третіх осіб, зміст якого зумовлений: укладанням договору на користь третьої особи; забезпеченням виконання зобов'язання третьою особою (порука, гарантія, майнова порука); виконанням зобов'язання третьою особою чи третій особі.

17. Договір на користь третьої особи, окрім того що є домовленістю між кредитором і боржником про взаємні права і обов'язки, водночас засвідчує згоду кредитора на вступ третьої особи у зобов'язання та відступлення їй права вимоги на той випадок, коли третя особа матиме намір скористатися своїми правами із договору. Вираження третьою особою такого наміру змінює її правовий статус як особи, котра до вираження наміру володіла секундарними правами, на статус кредитора, що зумовлює усунення попереднього кредитора від процесу виконання зобов'язання.

18. Законодавчо визначена можливість кредитора відступити право вимоги історично зумовлена потребами майнового обороту та у правовому сенсі означає заміну кредитора у зобов'язанні. Така правова можливість обмежена заборонаю погіршення становища боржника, оскільки його згода на заміну кредитора законом не вимагається. Щодо заміни боржника у зобов'язанні, то вона опосередковується процедурою переведення боргу на іншу особу, здійснюється за домовленістю первісного і нового боржника та згодою кредитора, яка надається шляхом вчинення ним одностороннього правочину.

19. Запропоновано внести зміни до ЦК України:

– статтю 540 викласти у наступній редакції: «Якщо у зобов'язанні беруть участь кілька кредиторів або кілька боржників, кожний із кредиторів має право вимагати виконання, а кожний із боржників повинен виконати зобов'язання у рівній частці, якщо інше не встановлено договором, актами цивільного законодавства або не впливає із суті зобов'язання»;

- статтю 541 викласти у наступній редакції: «Солідарний обов'язок або солідарна вимога виникають у випадках, встановлених договором, одностороннім правочином або законом, зокрема у разі неподільності предмета зобов'язання»;
- частину 3 статті 542 викласти у наступній редакції: «Виконання боржником свого обов'язку у повному обсязі одному із солідарних кредиторів припиняє зобов'язання боржника перед кредиторами»;
- частину 3 статті 542 ЦК України доповнити абзацом 2 такого змісту: «У випадку прощення боргу одним із солідарних кредиторів, вимога інших солідарних кредиторів повинна бути зменшена на частку, яка належала кредитору, що здійснив прощення боргу»;
- абзац 1 частини 2 статті 543 викласти у наступній редакції «Кредитор, який одержав виконання обов'язку не в повному обсязі від одного із солідарних боржників, має право вимагати недоодержане від цього боржника та від решти солідарних боржників»;
- частину 4 статті 543 викласти у наступній редакції: «Виконання солідарного обов'язку у повному обсязі одним із боржників припиняє зобов'язання боржників перед кредитором»;
- статтю 543 ЦК України доповнити частиною 5 наступного змісту: «Поєднання одного із боржників і кредитора в одній особі погашає солідарне зобов'язання лише в частці боржника у даному зобов'язанні»;
- частину 2 статті 544 викласти у наступній редакції: «Якщо один із солідарних боржників не сплатив частку, належну солідарному боржникові, який у повному обсязі виконав солідарний обов'язок, несплачене припадає на цього боржника та на кожного з решти солідарних боржників у рівній частці»;
- включити статтю 544-1 «Субсидіарні зобов'язання», яку викласти у наступній редакції: «Договором або законом може бути передбачено виконання зобов'язання за вимогою кредитора іншою особою (додатковим (субсидіарним)

боржником), якщо зобов'язання не виконав чи виконав неналежно основний боржник»;

– абзац 1 частини 2 статті 619 викласти у наступній редакції:
«Кредитор повинен пред'явити до основного боржника вимогу про виконання зобов'язання у письмовій формі, перед тим як таку вимогу пред'явити до особи, яка несе субсидіарну відповідальність».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов В. А. Сделки и договоры : Комментарии. Разъяснения. 5-е изд., доп. Москва : Ось-89, 2001. 191 с.
2. Аванесова Г. Ответственность принципала и гаранта. *Хозяйство и право*. 1999. № 9. С. 44-50.
3. Агарков М. М. Обязательство по советскому гражданскому праву. Москва, 1940. 192 с.
4. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву: в 2 т. Т. 1. Москва : АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. 490 с.
5. Адамова О.С. Визначення поняття інституту права. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу; НУ ОЮА, Півд. регіон. центр НАПрН України. Одеса : Фенікс, 2014. Т. 1. С. 257-260.
6. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма. Москва : Госюриздат, 1961. 271 с.
7. Алексеев С. С. Гражданское право в современную эпоху. Москва : Юрайт, 1999. 40 с.
8. Ананьева К. Я. Исполнение обязательств с множественностью субъектов в них. *Юридическая наука*. 2012. № 2. С. 47-52. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolnenie-obyazatelstv-s-mnozhestvennostyu-subektov-v-nih> (дата звернення 06.06.2015).
9. Андрієнко В. В. Договір форфейтингу у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2017. 215 с.
10. Анненков К. Н. Система русского гражданского права. Т. 3. Права обязательственные. 2-е изд., пересм. и доп. Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. 490 с.
11. Аномалії в цивільному праві України : навч.-практ. посіб. / відп ред. Р. А. Майданик. Київ : Юстиніан, 2007. 912 с.

12. Байбак В. В. Обязательственное требование как объект гражданского оборота : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Санкт-Петербург, 2004. 201 с.
13. Бакалінська О. Застосування оціночних понять у цивільному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 10. С. 8-11.
14. Бакин А. С. Субсидиарность в гражданском праве Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Томск, 2014. 227 с.
15. Бакин А. С. Понятие субсидиарного обязательства в гражданском праве РФ. *Вестник Томского государственного университета*. 2010. № 339. С. 91-94.
16. Бакшинская В. Ю. Договорные обязательства: теория и практика : практическое пособие для руководителя и бухгалтера. Москва : «АКДИ Экономика и жизнь», 1997. 160 с.
17. Балюк В. М. Сторони договору ренти. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 93-й річниці з дня народження д-ра юрид. наук, проф. В. П. Маслова (м. Харків, 27 лютого 2015 р.). Харків, 2015. С. 265-268.
18. Баранова Ю. О. Методологічні правила порівняльно-правових досліджень : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2015. 193 с.
19. Барон Ю. Система римського гражданского права : в 6 кн. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2005. 1100 с.
20. Бедрий М. М. Історико-правовий огляд джерел права Київської Русі. *Молодий вчений*. 2014. № 8 (11). С. 179-184.
21. Безклубий І. А. Банківські правочини : монографія. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. 456 с.
22. Безклубий І. Зобов'язання з деліктів у Стародавньому Римі. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2007. Вип. 74-76. С. 115-117.

23. Бекленищева И. В. Понятие договора: основные подходы в современном правоведении. *Цивилистические записки* : межвуз. сб. науч. трудов. Вып. 2. Москва, 2002. С. 297-313.
24. Белов В.А. Гражданское право : Общая и Особенная части : Учебник. Москва : АО «Центр ЮрИнфоР». 2003. 960 с.
25. Белов В. А. Гражданское право. Общая часть. Т. 1. Введение в гражданское право : учебник. Москва : Издательство Юрайт, 2011. 521 с.
26. Белов В. А. Гражданское право. Т. IV. Особенная часть : Относительные гражданско-правовые формы : учеб. для бакалаврата и магистратуры. Москва : Изд-во Юрайт, 2015. 1085 с.
27. Белов В. А. Сингулярное правоприменение в обязательстве. Москва : ЮрИнфоР, 2007. 266 с.
28. Белов В.А. Солидарность обязательств (общее учение и отдельные осложняющие моменты – альтернативность, обеспечение, перемена лиц, прекращение). *Практика применения общих положений об обязательствах*. Москва: Статут, 2011. С. 52-89.
29. Беляневич О. Про диспозитивність регулювання іпотеки за участю майнового поручителя. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 186-192.
30. Беляневич О. А. Питання правонаступництва при реорганізації суб'єкта господарювання шляхом злиття. *Міжнародний журнал «Право і суспільство»*. 2017. Вип. 5. С. 5-15.
31. Бервено С. М. Проблеми договірної права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
32. Блажівська О. Вчення про зобов'язання за Галицьким цивільним кодексом 1797 року: історико-правовий аналіз. *Юридична Україна*. 2014. № 5. С. 9-14.

- 33.Блащук А. М. Поняття та правова природа припинення цивільно-правового зобов'язання. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2004. № 4. С. 93-98.
- 34.Богданова Е. Е. Правовое регулирование субсидиарной ответственности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Белгород, 2001. 180 с.
- 35.Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 442 с.
- 36.Боднар Т. В. Договірні зобов'язання як категорія цивільного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2004. Вип. 60-62. С. 73-75.
- 37.Боднар Т.В. Договірні зобов'язання в цивільному праві (загальні положення) : навч. посіб. Київ : Юстініан, 2007. 280 с.
- 38.Бойко І. Правове регулювання цивільних відносин на українських землях у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772-1918 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія Юридична*. 2013. Вип. 57. С. 88-96.
- 39.Борзова К. Солидарные обязательства в советском гражданском праве: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 1952. 22 с.
- 40.Брагинский М. И. Влияние действия других (третьих) лиц на социалистические гражданские правоотношения : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Ленинград, 1962. 36 с.
- 41.Брагинский М. И., Витрянский В.В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. 2-е изд. Москва: Статут, 2005. 842 с.
- 42.Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Кн. 3 : Договоры о выполнении работ и оказании услуг. Москва : Статут, 2008. 1056 с.
- 43.Бровченко І. О. Участь третіх осіб у цивільно-правових зобов'язаннях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2009. 186 с.
- 44.Булаевский Б. А. Отраслевые особенности правовых презумпций. *Пермский конгресс ученых-юристов* : тез. докл. междунар. науч.-практ.

- конф. (г. Пермь, Перм. ун-т, 22 октября 2010 г.). Пермь, 2010. С. 185-187. URL: <http://permcongress.com/content/k1.pdf> (дата звернення 08.11.2017).
45. Бутовский А. Н. Договоры в пользу третьих лиц. *Журнал министерства юстиции*. 1910. № 10. С. 1-33.
46. Вавин Н. Г. Некоторые предпосылки к изучению проблемы солидарных обязательств. *Право и жизнь*. 1927. Кн. 2. С. 9-14.
47. Валах В. В. Відмежування правонаступництва від суміжних явищ у цивільному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2015. Вип. 30. Т. 1. С. 114-118.
48. Валігура К. Механізм правового регулювання : методологічний аспект. *Visegrad journal on human rights*. 2016. № 2/1. С. 17-22.
49. Васильєва В. А. Цивільно-правове регулювання діяльності з надання посередницьких послуг : монографія. Івано-Франківськ : ВДВ ЦІТ Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, 2006. 346 с.
50. Васильєва В. В. Договір як підстава виникнення цивільно-правового зобов'язання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 215 с.
51. Великанова М. М. Методична складова пізнання юридичного ризику. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 1. С. 144-150.
52. Великанова М. М. Ризики в цивільному праві : монографія. Київ: Алерта, 2019. 378 с.
53. Венедиктова І. В. Співвідношення суб'єктивного права і законного інтересу в цивільному праві. *Право і безпека*. 2005. №4*3. С. 110-113.
54. Верховець А. А. Цивільно-правова відповідальність за порушення договору : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2010. 209 с.
55. Верховний Суд. Довідка за результатами вивчення судової практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням банківського законодавства за період з 01.01.2018 по 30.11.2018. С. 38 URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Dovidka_banki_2.pdf (дата звернення 15.04.2019).

56. Вильнянский С. И. Лекции по советскому гражданскому праву. Харьков : Изд-во ХГУ им. А.М. Горького, 1958. 322 с.
57. Вишновецька С. В. Методологія науки трудового права : монографія. Київ : Ніка-Центр, 2014. 319 с.
58. Всеобщий гражданский кодекс Австрии=Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch / пер. с нем. Маслов С. С. Москва : Инфортропик Медиа, 2011. 272 с.
59. Гавзе Ф. И. Обязательственное право (общие положения). Минск : Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1968. 128 с.
60. Гелевей О. І. Неустойка як вид забезпечення виконання зобов'язання : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 197 с.
61. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. пер. с фр. И. Б. Новицкого. Москва : Юридическое изд-во М-ва юстиции СССР, 1948. 510 с.
62. Голевинский В. О происхождении и делении обязательств. Варшава : Тип. О. Бергера, 1872. 310 с.
63. Головачов Я. В. Суброгація у страхових правовідносинах : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2017. 20 с.
64. Голубева Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2013. 456 с.
65. Голубева Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України : методологічні засади правового регулювання : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 642 с.
66. Голубева Н. Ю. Вимоги до об'єкта зобов'язальних правовідносин. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2013. Т. 13. С. 363-374.

- 67.Голубева Н. Ю. Система зобов'язань у цивільному праві України. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*: збірник наукових праць. 2010. Т. 9. С. 241-247.
- 68.Голубева Н. Ю. Характеристика елементів зобов'язання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 59. С. С. 468-474.
- 69.Гольмстен А. Х. Юридические исследования и статьи. Т. II. Санкт-Петербург : Тип. М. М.Стасюлевича, 1913. 475 с.
- 70.Гонгало Б. М. Учение об обеспечении обязательств: вопросы теории и практики. Москва : Статут, 2002. 222 с.
- 71.Господарський кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 20-21. Ст. 144.
- 72.Гражданский закон Латвийской Республики : URL: <https://www.inlatplus.lv/wp-content/uploads/2019/11/%D0%93%D1%80%D0%B0%D0%B6%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD.pdf> (дата звернення 05.11.019).
- 73.Гражданский кодекс Республики Армения. URL: http://www.rgs.am/uploads/Civil_Code_Rus.pdf (дата звернення 03.02.2019).
- 74.Гражданский кодекс Республики Беларусь. URL: <http://гражданский-кодекс.бел/> дата звернення 03.02.2019).
- 75.Гражданский кодекс Грузии. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/download/31702/75/ru/pdf> (дата звернення 03.02.2019).
- 76.Гражданский кодекс Кыргызской Республики. URL: <http://minjust.gov.kg/ru/content/313> (дата звернення 03.02.2019).

- 77.Гражданский кодекс Республики Молдова. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/md/md149ru.pdf> (дата звернения 03.02.2019).
- 78.Гражданский кодекс Перу. URL : <https://constitutions.ru/?p=1627> (дата звернения 05.10.2018).
- 79.Гражданский кодекс Российской Федерации. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/00b65438089d0fdc_f122d5d4103827c3432f00db/ дата звернения 03.02.2019).
- 80.Гражданский кодекс Республики Таджикистан. URL: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/ru/tj/tj013ru.pdf> (дата звернения 03.02.2019).
- 81.Гражданское право: актуальные проблемы теории и практики / под общ. ред. В. А. Белова. Москва : Юрайт-Издат, 2007. 993 с.
- 82.Гражданское право : в 2 т. Том II. Полутом I : Учебник / отв. ред. проф. Е. А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Волтерс Клувер, 2004. 704 с.
- 83.Гражданское право / отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. 776 с.
- 84.Гражданское право России. Общая часть / отв. ред. О. Н. Садилов. Москва : Юристъ. 2001. 776 с.
- 85.Гражданское право в 4 т. Т. 1 : Общая часть / отв. ред. Е.А. Суханов. Москва, 2006. 720 с.
- 86.Гражданское право. Часть вторая : учебн. / под ред. А. Г. Калпина. Москва : Юристъ, 2002. 542 с.
- 87.Гражданское право : учеб. для вузов по спец. «Юриспруденция» : часть первая / Н. Н. Агафонова, С. В. Артеменков, В. В. Безбах и др.; отв. ред. В. П. Мозолин, А. И. Масляев. Москва : Юристъ, 2007. 719 с.

- 88.Гражданское право: Учебник Т. 1 / А. М. Беляков, С. М. Братусь, Е. Н. Гендзехадзе, В. П. Грибанов и др.; отв. ред. : С. М. Корнеев, П. Е. Орловский. Москва : Юрид. лит., 1969. 560 с.
- 89.Гражданское право Германии. пер. с нем. / Бернгефт Ф., Колер И. ; под ред. В. М. Нечаев. Санкт-Петербург : Сенат. Тип., 1910. 425 с.
- 90.Гражданское и торговое право зарубежных государств : Учебник / отв. ред. Е. А. Васильев, А. С. Комаров. В 2-х т. Т. 1. Москва : «Международные отношения», 2004. 560 с.
- 91.Гражданское и торговое право капиталистических государств. 3-е изд. перераб. и доп. / отв. ред. Е. А. Васильев. Москва: «Международные Отношения», 1993. 560 с.
- 92.Гражданское уложение Германии=Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz : ввод. закон к Гражд. Уложению; пер. с нем. В. Бегрман, введ., сост. ; науч. редакторы А. Л. Маковский и др. 2-е изд., доп. Москва : Волтерс Клувер, 2004. 816 с.
- 93.Грешников И.П. Субъекты гражданского права: юридическое лицо в праве и законодательстве. Санкт-Петербург: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 331 с.
- 94.Грибанов В. П. Интерес в гражданском праве. Осуществление и защита гражданских прав (Классика российской цивилистики). Москва : «Статут», 2000. С. 234-244.
- 95.Грибиниченко Л. О. Признаки гражданского правоотношения с множественностью лиц. *Право и политика*. 2017. № 4. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=22665 (дата звернения 20.02.2018).
- 96.Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права. Москва : Издательство «Зерцало», 2003. 496 с.

- 97.Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права : поняття, система, рецепція : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.
- 98.Гринько С. Д. Рецепція деліктних зобов'язань римського приватного права в Україні : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 36 с.
- 99.Гриценко Г. Г. Множинність осіб у цивільно-правовому зобов'язанні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2015. 234 с.
100. Гриценко Г. Зобов'язання з обов'язковою множинністю осіб та зобов'язання, в яких вона неможлива. *Юридична Україна*. 2013. № 6. С. 60-64.
101. Гриценко Г. Г. Види зобов'язань з множинністю осіб за цивільним законодавством іноземних країн. *Форум права*. 2016. № 4. С. 77–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2016_4_15 (дата звернення 12.10.2016).
- 102.Гриценко Г. Особливості виконання часткових зобов'язань. *Юридична Україна*. 2014. № 7. С. 63-67.
103. Гриценко Г. Г. Сближение институтов третьих лиц и множественности лиц в гражданско-правовом обязательстве. URL: <http://www.jurnal.org/articles/2013/uri55.html> (дата звернення 20.03.2017).
- 104.Гриценко Г. Окремі питання виконання солідарних зобов'язань з активною та пасивною множинністю осіб. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 7. С. 28-31.
105. Гриценко Г. Припинення солідарних зобов'язань зарахуванням. *Юридична Україна*. 2015. № 9. С. 32-35.
106. Гриценко Г. Г. Новація солідарних зобов'язань. *Актуальні питання цивільного та господарського права* : збірник матеріалів круглого столу (Полтава, 24 грудня 2015 р.). Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2015. С. 24-26.

107. Гриценко Г. Відмежування окремих третіх осіб від множинності осіб у зобов'язанні. URL: <http://yurradnik.com.ua/stati/d0-b2-d1-96-d0-b4-d0-bc-d0-b5-d0-b6-d1-83-d0-b2-d0-b0-d0-bd-d0-bd-d1-8f-d0-be-d0-ba-d1-80-d0-b5-d0-bc-d0-b8-d1-85-d1-82-d1-80-d0-b5-d1-82-d1-96-d1-85-d0-be-d1-81-d1-96-d0-b1-d0-b2-d1-96-d0-b4-2/> (дата звернення 20.03.2017).
108. Гришко О. С. Порухення договіршого зобов'язання : поняття, види, правові наслідки : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2013. 203 с.
109. Гудима-Підвербецька М. М. Субсидіарні зобов'язання в цивільному праві України: окреслення проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2018. Вип. 53. Т. 1. С. 85-88.
110. Гудима-Підвербецька М. М. Співвідношення субсидіарних і акцесорних зобов'язань в цивільному праві України. *Журнал східноєвропейського права*. 2019. № 60. С. 49-56.
111. Гудима-Підвербецька М. М. Правова природа субсидіарних зобов'язань в цивільному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 8. С. 10-15.
112. Гудима-Підвербецька М. М. Специфіка договірних субсидіарних зобов'язань в аспекті дихотомічного поділу цивільно-правових субсидіарних зобов'язань за підставами їх виникнення. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2019. № 39. С. 82-86.
113. Гудима-Підвербецька М. М. Значення субсидіарних зобов'язань в цивільному праві України: законодавчі упущення та потенційні можливості. «Актуальна юриспруденція»: матеріали науково-практичної Інтернет-конференції 06.12.2018. Секція 3. URL: http://www.legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1978%3A071218-11&catid=230%3A3-122018&Itemid=284&lang=ru (дата звернення 02.04.2019).

114. Гудима-Підвербецька М. М. Щодо прояву диспозитивності в договірних субсидіарних зобов'язаннях. URL: <https://conference.pu.if.ua/forum/viewtopic.php?f=217&t=612> (дата звернення 20.11.2018).
115. Гуляев А. М. Русское гражданское право. Изд. 4-е. Санкт-Петербург : Типография М. М. Стасюлевича, 1913. 638 с.
116. Данилова Е. Н. Ответственность должника за действия третьих лиц, участвующих в исполнении договора. Москва, 1913. 56 с.
117. Дашковська О. О. Юридична особа як суб'єкт правовідносин: загальнотеоретичний підхід. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3-2. С. 21-24. URL: http://www.pap.in.ua/3-2_2013/5.pdf (дата звернення 06.05.2017).
118. Дегтерев Д. А. Применение математических методов в юридической методологии. *Государство и право*. 2014. № 8. С. 82-87.
119. Дернбург Г. Пандекты. Т. 2. Обязательственное право; пер. с нем. / под. ред. П. Соколовского; ред. А. Э. Вормс, И. И. Вульферт. 3-е изд. Москва, 1911. 412 с.
120. Дзьобань О., Яроцький В. Догматичний напрям методології формування сучасної національної доктрини приватного права. *Право України*. 2019. № 1. С. 42-57.
121. Дигесты Юстиниана : пер. с лат. / отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. 6, полут. 2. Москва : Статут, 2005. 564 с.
122. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнєцова та ін. ; за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер. 2008. 896 с.
123. Дождев Д. В. Римское частное право : учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсесянца. 2-е изд., изм. и доп. Москва : Норма, 2006. 784 с.

124. Донцов С. Солидарные обязательства. *Советская юстиция*. 1971. № 2 (январь). С. 26-27.
125. Достдар Р. М. Правосуб'єктність (правова здатність) фізичної особи в приватноправових відносинах. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 6. Т. 1. С. 91-93.
126. Дювернуа Н. Основная форма кореального обязательства : историко-юридическое и критическое исследование по римскому праву. Ярославль : Тип. Губ. Правл., 1874. 272 с.
127. Егорова М. А. Гражданско-правовые договоры (общие положения) : учебное пособие. Москва : Изд-во РАГС, 2008. 228 с.
128. Ем В. С. Категория обязанности в советском гражданском праве (вопросы теории) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03: Москва, 1981. 209 с.
129. Ермолаев С. Н. Множественность лиц в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Краснодар, 2014. 186 с.
130. Ермолаев С. Н. Доктринальные основы множественности лиц в гражданском праве. *Научный журнал КубГАУ*. 2014. №98 (04). С. 1-19. URL: <http://ej.kubagro.ru/2014/04/pdf/86.pdf> (дата звернення 20.02.2018).
131. Ермолаев С.Н. Отрицательные признаки множественности лиц в гражданском праве. *Научный журнал КубГАУ*. 2014. № 100 (06). С. 1-17. URL: <http://ej.kubagro.ru/2014/06/pdf/05.pdf> (дата звернення 20.02.2018)
132. Ершов Ю. Л. О возможности существования обязательств с неопределенной множественностью лиц. *Цивилистические записки : межвуз. сб. науч. тр. Вып. 2*. Москва : Статут; Екатеринбург: Ин-т частного права, 2002. С. 353-358.
133. Єфімов О. М. Правовідносини в сфері обігу векселів в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 20 с.

134. Ефимова Л. Г. Особенности исполнения обязательств с множественностью лиц на стороне кредитора в банковской практике. *Цивилист*. 2008. № 4. URL: <https://center-bereg.ru/b10002.html> (дата звернення 10.10.2016).
135. Эннекцерус Л. Курс германского гражданского права. Введение и общая часть: Т.1 Полут. 1 / под ред. Д. М. Генкин (предисл.), И. Б. Новицкий (предисл.); пер. с нем. К. А. Граве. Москва : Издательство иностранной литературы, 1949. 432 с.
136. Жила О. В. Особливості виникнення права регресної вимоги. *Митна справа*. 2013. № 6 (90). Ч. 1. Кн. 1. С. 279-284.
137. Жила О. В. Випадки застосування регресу у страхових правовідносинах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2013. Вип. 23. Ч. 1. Т. 1. С. 206-210.
138. Жилінкова І. Комплексні цивільні правовідносини : поняття, структура, ознаки. *Право України*. 2010. № 12. С. 11– 17.
139. Жорнокуй Ю. М. Корпоративні конфлікти в акціонерних товариствах : цивільно-правовий аспект : монографія. Харків : Право, 2015. 532 с.
140. Жорнокуй Ю. М. Невирішені питання притягнення органу юридичної особи до цивільно-правової відповідальності : *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII науково-практичної конференції, присвяченої 97-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора В.П. Маслова (22 лютого 2019 р.). Харків : Право, 2019. С. 37-40.
141. Журавлева Ю. В. Регресс в гражданском праве России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2009. 166 с.
142. Завальна Ж.В. Щодо питання про юридичну природу зобов'язання. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 147-150.

143. Загнітко А. П., Щукіна І. А. Великий тлумачний словник. Сучасна українська мова від А до Я. Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2008. 704 с.
144. Зарубинский Е.А. Обязательство в гражданском праве. Москва, 1958.
145. Захарова Н.Н. Кредитный договор. Москва, 1996. 126 с.
146. Зацерковний В. І., Тішаєв І. В., Демидов В. К. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 236 с.
147. Зезекало А.Ю. Субсидиарность в гражданском праве. *Правовые проблемы укрепления российской государственности* : сб. статей. Ч. 45. Томск : Изд-во Том. ун-та, 2010. С. 88–93.
148. Зубкова Л. А. Суброгація та регрес в обов'язковому страхуванні цивільно-правової відповідальності власників наземних транспортних засобів України. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 3. С. 53-59.
149. Иванова Г. Н., Шевченко А. С. Субсидиарная ответственность. *Правоведение*. 1998. № 2. С. 150-153.
150. Игнатенко В. Н. К вопросу о множественности лиц в обязательствах из односторонних правомерных действий. С. 107-110 URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/7779/1/Ignatenko_107-110.pdf (дата звернення 10.02.2019).
151. Ільков В. В. Методи дослідження джерел права в адміністративному судочинстві. *Форум права*. 2017 № 1. С. 60-63. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_1_12.pdf (дата звернення 17.09.2019)
152. Институции Юстиниана. Перевод с латинского / под ред. Л. Л. Кофанова, В. В. Томсинова; пер. Д. Расснер. Москва : Зерцало, 1998. 400 с.
153. Інструкція про порядок відкриття і закриття рахунків клієнтів банків та кореспондентських рахунків банків-резидентів і нерезидентів,

- затв. Постановою Національного банку України 12.11.2003 № 492 (в редакції постанови Національного банку України 01.04.2019 № 56. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1172-03> (дата звернення 20.05.2019).
154. Иоффе О.С. Обязательственное право. Москва: Юридическая литература, 1975. 880 с.
155. Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. Москва : Статут, 2000. 781 с.
156. Історія держави і права України. Частина 1 : Підручник для юрид. вищих навч. закладів і фак. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; За ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. Харків: Основа, 1993. 432 с.
157. Казанцев М. Ф. Концепция гражданско-правового договорного регулирования : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2008. 333 с.
158. Казимирчук В. П. Право и методы его изучения. Москва : Юридическая литература, 1965. 204 с.
159. Калаур І. Р. Договірні зобов'язання з передання майна в користування : проблеми теорії та практики : Монографія. 2-ге вид., доп. Тернопіль : Підручники і посібники, 2015. 480 с.
160. Калаур І. Р. Договірні зобов'язання про передання майна у користування в цивільному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2015. 466 с.
161. Калаур І. Договір у механізмі правового регулювання відносин з передання майна в користування. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2016. № 5. С. 75-83.
162. Калаур І. Р. Принцип належного виконання договірних зобов'язань через призму виконання зобов'язань про передання майна в користування. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2013. Вип. 3. Т.1. С. 84-86.

163. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності : монографія. Одеса : Астропринт, 2006. 264 с.
164. Карабань Я. А. Поняття зобов'язання за цивільним правом України. *Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Серія : Правознавство*. 2013. Т. 18. Вип. 1. С. 22-29.
165. Карасава О. П. Поручка як спосіб забезпечення виконання кредитних зобов'язань: теоретичні та практичні аспекти. *Економічна теорія та право*. 2015. № 3 (22). С. 202-217.
166. Кархалев Д. Н. Охранительное гражданское правоотношение. Москва : Статут, 2009. 332 с.
167. Касап В. М. Заміна сторін у цивільно-правовому зобов'язанні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2017. 229 с.
168. Катренко А. А. Інтерес як категорія цивільного права. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 29. С. 34-37.
169. Квициния Н. В. Проблемы определения понятия «обязательство» в свете изменений гражданского законодательства. *Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса*. 2016. № 2 (35). С. 190-195.
170. Кельман М. Методологія сучасного правознавства : становлення та основні напрями розвитку. Система сучасних методологій : [хрестоматія у 4-х томах] / упорядн., відп. ред., перекл. А. В. Фурман. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. Т. 3. С. 122-132.
171. Кельман М. С. Теорія права. Навч. посіб. Тернопіль : «Поліграфіст», 1998. 382 с.
172. Кензеев Б. Э. Исполнение обязательств с множественностью лиц : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Волгоград, 2011. 167 с.
173. Керимов Д. А. Методология права : Предмет, функции, проблемы философии права. 4-е изд. Москва : Изд-во СГУ, 2008. 520 с.

174. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. Москва : Ид-во АН СССР, 1958. 187.
175. Ківалова Т. С. Поняття та система зобов'язань у цивільному праві України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 38. С. 22-27.
176. Кириченко Ю.І. Актуальні питання вибору шляху стягнення заборгованості з солідарних боржників. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. 2017. № 1. С. 91-96.
177. Кисель И. В. Обязательства с участием третьих лиц : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2002. 200 с.
178. Кисель И. В. Обязательство в пользу третьего лица. *Российский судья*. 2001. № 11. С. 18–23.
179. Ковалевская Н. С. Договор в пользу третьих лиц-граждан : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ленинград, 1988. 20 с.
180. Ковалевская Н. С. Договор в пользу третьего лица. *Вестник ЛГУ*. 1984. Вып. 1. Серия: Экономика, философия, право. № 5. С. 99-101.
181. Кодекс торговельного мореплавства України : Закон України від 23 травня 1995 року № 176/95-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1995. №№ 47, 48, 49, 50, 51, 52, Ст. 349.
182. Кодекс України з процедур банкрутства : Закон України від 18 жовтня 2018 р. № 2597-VIII. Відомості Верховної Ради. 2019. № 19. Ст. 74.
183. Кодифікація приватного (цивільного) права України / А. С. Довгерт, О. А. Підпригора, Д. В. Боброва, С. П. Головатий, В. Я. Калакура, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, О. А. Пушкін, З. В. Ромовська; ред. : А. С. Довгерт. Київ : Український центр правничих студій, 2000. 336 с.
184. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : Т. 1. / уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 1168 с.

185. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : Т. 2. / уклад. Ю. В. Білоусов, І. Р. Калаур, С. Д. Гринько та ін. За ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 1240 с.
186. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22-32.
187. Комиссарова Е. Г. Влияние методологии на выбор методов исследования в цивилистике. *Методологические проблемы цивилистических исследований*. Сборник научных статей / Отв. ред. А. В. Габов, В. Г. Голубцов, О. А. Кузнецова. Москва : Статут, 2016. С. 89-108. URL: <http://metodol59.ru/images/statut-old/statut-permmetodol-2015.pdf> (дата звернення 16.10.2018).
188. Комиссарова Е. Г. Об основах методологической культуры в цивилистике. *Вестник Пермского университета. Серия: Юридические науки*. 2014. Вып. 4 (26). С. 246-252. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ob-osnovah-metodologicheskoy-kultury-v-tsivilistike/viewer> (дата звернення 16.10.2018).
189. Конвенція ООН про позовну давність у міжнародній купівлі-продажу товарів 14.06.1974 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a97 (дата звернення 12.05.2017).
190. Конвенція, якою запроваджено Уніфікований закон про переказні векселі та прості векселі від 07.06.1930 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_009#n46 (дата звернення 15.05.2018).
191. Конвенция ООН об уступке дебиторской задолженности в международной торговле от 12.12.2001 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_a37#Text (дата звернення 15.10.2019).

192. Короед С. О. Проблема правонаступництва в цивільному і господарському судочинстві при реорганізації (злитті) юридичних осіб. *Судова апеляція*. 2016. № 2 (43). С. 55-60.
193. Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин : монографія. Київ : Ін Юре, 2014. 376 с.
194. Коструба А. В. Субсидіарна відповідальність учасників підприємницького товариства в цивільному праві України: на шляху інтеграції до європейського союзу. *Адаптація корпоративного законодавства України до права Європейського Союзу* : збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної наук.-практ. конф. / НДІ приватного права і підприємництва ім. академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України ; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. Івано-Франківськ, 2016. С. 126-129.
195. Кот О. О. Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 550 с.
196. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав : проблеми теорії та судової практики : монографія. Київ : Алерта, 2017. 494 с.
197. Кот О. О. Перехід прав кредитора до третіх осіб в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2002. 187 с.
198. Кот О. О. Перехід прав кредиторів: Історія. Теорія. Законодавство. Київ : Юрінком Інтер, 2002. 160 с.
199. Кочин В. В. Категорія «особа» у приватному праві. *Приватне право і підприємництво*. 2014. Вип. 13. С. 55-57.
200. Кравчук М. В. Теорія держави і права. Проблеми теорії держави і права (навчальний посібник для підготовки до державного іспиту. Тернопіль, 2001. 168 с.
201. Кривицький Ю. В. Механізм правового регулювання в сучасній теорії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 74-79.

202. Крылова З. Третьи лица при исполнении обязательств. *Советская юстиция*. 1967. № 22. С. 21-22.
203. Кроз М. К. Третье лицо в обязательстве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Самара, 2001. 169 с.
204. Крупчан О. Д. Методологічні виміри сучасного вітчизняного приватного права. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 3-34.
205. Крюкова Ю. Я. Субсидиарные обязательства в гражданском праве России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2013. 170 с.
206. Кудрина Н. К. Банковская гарантия как новый способ обеспечения обязательств. *Банковское право*. 2000. № 3. С. 39-43.
207. Кузнецова Н. С. Предмет і система сучасного цивільного права України. *Право України*. 2017. № 5. С. 27-35.
208. Кузнецова Н. С. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин. *Право України*. 2012. № 9. С. 12-18.
209. Кузнецова Н.С. Принципи сучасного зобов'язального права України. *Українське комерційне право*. 2003. № 4. С. 9–15.
210. Кузнецова Н. С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2009. Вип. 81. С. 100-106.
211. Кузнецова Н. С., Довгерт А. С. Сучасне цивільне законодавство України : здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 51-67.
212. Кузнецова Н.С. Вибрані праці. Київ: ПрАТ «Юридична практика», 2014. 544 с.
213. Кузнецова О. А. Меры гражданско-правовой ответственности: проблемы применения. Гражданское общество и развитие гражданского права: Сборник статей к юбилею доктора юридических наук, профессора

- Наталии Семеновны Кузнецовой / отв. ред. Р. А. Майданик и Е. В. Кохановская. Киев: ЧАО «Юридическая практика», 2014. С. 279.
214. Кузьмич О. Я. Договір на користь третьої особи в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2010. 212 с.
215. Кузьмич О. Третьи лица как субъекты гражданских правоотношений. *Leges et Viata*. 2018. № 4/2. С. 90-93.
216. Кузьмич О. Юридично значимий правовий зв'язок як критерій участі третіх осіб у цивільних правовідносинах. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 2. Ч. 1. С. 63-66.
217. Кузьмич О. Договір найму (оренди) на користь третьої особи. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7. С. 7-10.
218. Кукольник В. Начальныя основанія російскаго частнаго гражданскаго права. Для руководства къ преподаванію онаго на публичныхъ курсахъ. Санкт-Петербург : Сенат. типогр., 1813. 240 с.
219. Кулаков В. В. Сложные обязательства в гражданском праве : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2011. 382 с.
220. Кулаков В.В. Обязательство и осложнения его структуры в гражданском праве России : монография. Москва : РАП, 2009. 188 с.
221. Куріньовська Л. А. Правове регулювання права зворотної вимоги в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 20 с.
222. Курсь французского гражданского права Марсея Пляніоля. Ч. 1. Теорія обь обязательствах. пер. с фр. В. Ю. Гартмана. Москва : Петроковъ, 1911. 336 с.
223. Кутателадзе О. Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом і сучасним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2006. 210 с.

224. Ландкоф С. Н. Основи цивільного права. Друге вид. Київ : Державне учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа», 1948. 424 с.
225. Левандовські К. М. Правове регулювання субсидіарної відповідальності фізичних та юридичних осіб в Україні та Німеччині (порівняльно-правовий аналіз) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2012. 199 с.
226. Лист Держземагентства України від 03.04.2013 р. № 5601/17/11-13. URL:
http://fortetsya.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=6344:----03042013--56011711-13-q-----q&catid=71:mappu&Itemid=95 (дата звернення 10.09.2018).
227. Логвінова М. В. Цивільна та сімейно-правова відповідальність батьків (осіб, які їх замінюють) за правопорушення, вчинені неповнолітніми : монографія. Івано-Франківськ : Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. 206 с.
228. Логвінова М. В. Про характер субсидіарної відповідальності батьків за шкоду, завдану неповнолітніми дітьми. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства*. 2008. Вип. 20. С. 101-107.
229. Лукасевич-Крутник І. С. Договірні зобов'язання з надання транспортних послуг у цивільному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Тернопіль, 2019. 502 с.
230. Луць В. Договір як регулятор цивільних відносин. *Право України*. 2012. № 9. С. 19-25.
231. Луць В. В. Строки в цивільних правовідносинах : конспекти лекцій з спецкурсу. Львів : ЛДУ, 1992. 108 с.
232. Луць В. В. Контракти в підприємницькій діяльності : навч. посіб. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 576 с.
233. Ляшенко Р. Д. Презумпції у праві : питання теорії та практики : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 234 с.

234. Мазур В. В. Механізм цивільно-правового регулювання : теоретико-методологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2016. Вип. 36. Т. 1. С. 108-113.
235. Май С. К. Очерк общей части буржуазного обязательственного права. Москва : Внештогиздат, 1953. 220 с.
236. Майданик Р. А. Розвиток приватного права України : монографія. Київ : Алерта, 2016. 226 с.
237. Майданик Р. Вчення про джерела цивільного права України. *Право України*. 2017. № 6. С. 53-63.
238. Майданик Р. Поняття зобов'язання в цивільному праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 3. С. 67-72.
239. Майданик Р. А. Місце зобов'язання в праві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 4. С. 3-6.
240. Майданик Р. Вчення про методологію приватного (цивільного) права України. Загальні положення. *Право України*. 2019. № 1. С. 58-74.
241. Мандюк Т. С. Руська правда як джерело укладення Статутів Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 59-63.
242. Матвеев Г. К., Николаев К. П. Вина в советском гражданском праве. Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1955. 307 с.
243. Мейер Д. И. Русское гражданское право. Москва, 1997. Ч. 2. 455 с.
244. Меленко О. В. Проблеми оновлення методології цивільно-правової науки. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2012. Вип. 636. С. 32-35.
245. Мережко А. А. Договор в частном праве. Киев, 2003. 176 с.
246. Методологія і психологія гуманітарного пізнання. До 25-річчя наукової школи професора А. В. Фурмана : колективна монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2019. 998 с.

247. Мирза С. С., Качалко К. П. Цивільно-правові аспекти відповідальності поручителя. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2016. № 2. С. 106-110.
248. Мироненко В. П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності. *Юридична наука*. 2011. № 6. 24-30.
249. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 р. № 4495-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552.
250. Михалюк О. В. Третя особа як суб'єкт зобов'язальних правовідносин, що виникають під час виконання договорів про надання послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. 2014. Вип. 24. Т. 2. С. 70-73.
251. Мица Ю. В. Науково-практичний коментар до статей 538-540 ЦК України / Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 7 : Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФОП Лисяк Л. С., 2012. С. 141-169.
252. Міловська Н. В. Теоретичні засади цивільно-правового регулювання договірних відносин зі страхування : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 515 с.
253. Мильков М. А. Обязательства с участием третьих лиц в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2010. 179 с.
254. Михеева Л. Ю. Доверительное управление имуществом / под ред. В. М. Чернова. Москва : Юристъ, 1999. 176 с.
255. Мічурін Є. О. Методологія науки цивільного права. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія Право*. 2019. Вип. 29. С. 60-65

256. Міщенко І. В. Цивільно-правові договори в митній справі України. Київ, 2008. 345 с.
257. Молодіко К. Виникнення та історичний розвиток гарантії як окремого виду забезпечення зобов'язань. *Юридична Україна*. 2005. № 8. С. 35-43.
258. Морандьер Л. Ж. Гражданское право Франции : в 3-х т. пер. с фр. и вступ. статья Е. А. Флейшиц. Т. 1. Москва : Изд-во иностр. л-ры, 1958. 742 с.
259. Морандьер Л. Ж. Гражданское право Франции: в 3 т. пер. с фр. и вступ. статья Е. А. Флейшиц. Т. 2. Москва: Изд-во иностр. л-ры, 1960. 728 с.
260. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима. Москва : Статут, 2003. 684 с.
261. Мусяка В. Л. Солидарная ответственность за причинение вреда : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харьков, 1976. 19 с.
262. Мухін В. В. Договір як спосіб індивідуального правового регулювання. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. Вип. 5. С. 17-20.
263. Найчук А. Аналіз і синтез як методи пізнання сутності держави. *Проблеми дидактики історії*. 2015. Вип. 6. С. 21–28.
264. Нам К. Ответственность за нарушение обязательств: теория и законодательство. *Хозяйство и право*. 1997. № 4. С. 127-136.
265. Насиров Х.Т. Теоретические проблемы субсидиарных обязательств по гражданскому праву Таджикистана и России. Сравнительно-правовой аспект : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Душанбе, 2014. 372 с.
266. Насиров Х. Т. Концепция субсидиарных обязательств по гражданскому праву Таджикистана. *Актуальные проблемы российского права*. 2012. № 3. С. 116-125. URL:

<https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya-subsidiarnyh-obyazatelstv-po-grazhdanskomu-pravu-tadzhikistana/viewer> (дата звернення 06.09.2018).

267. Насиров Х.Т. Субсидиарные обязательства в гражданском праве: проблемы теории и практики. *Вестник Пермского университета. Серия: Юридические науки*. 2010. № 3 (9). С. 133-139. URL: <http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/ru/component/content/article/4-2010-12-01-13-31-58/-3-9-2010/33-subsidiarnye-obyazatelstva-v-grazhdanskom-prave-problemy-teorii-i-praktiki> (дата звернення
268. Насиров Х. Т. Содержание субсидиарных обязательств. *Вестник Пермского университета. Серия: Юридические науки*. 2012. № 1 (15). С. 149-155. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-subsidiarnyh-obyazatelstv/viewer> (дата звернення 12.10.2018).
269. Насиров Х. Т. Проблемы преемственности в субсидарных обязательствах. *Пермский конгресс ученых-юристов: тезисы докладов международной научно-практической конференции* (г. Пермь, Пермский университет, 22 октября 2010 г.). Пермь, 2010. С. 296-300. URL: <http://permcongress.com/content/k1.pdf> (дата звернення 15.10.2018).
270. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України : в 4 т. / А. Г. Ярема, В. Я. Карабань, В. В. Кривенко, В. Г. Ротань. Київ : А.С.К. ; Севастополь : Ін-т юрид. досліджень, 2004. Т. 2. 864 с.
271. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України. [текст] Станом на 14 квітня 2015 р. / за заг. ред. В. В. Богатиря. Київ : «Центр учбової літератури», 2015. 800 с.
272. Наумов О. А., Слесарев В. Л. Рассмотрение споров о признании цессии недействительной. *Арбитражная практика*. 2001. Спецвып. С. 63-70.
273. Некіт К. Г. Цивільно-правова характеристика договору управління майном. *Часопис цивілістики*. 2010. Вип. 8. С. 43-46.

274. Нелін О. Правове регулювання зобов'язальних відносин на українських землях (IX-XIX ст.). *Юридична Україна*. 2014. № 7. С. 4-8.
275. Нетишинская Л. Ф. К вопросу о влиянии третьих лиц на динамику обязательственного правоотношения. *Юрист*. 2006. № 3. С. 15-16
276. Новицкий И. Б. Лунц Л. А. Общее учение об обязательстве. Москва : Юр. лит., 1950. 412 с.
277. Новицкий И. Б. Избранные труды по гражданскому праву: в 2 т. Т. 2. Москва : Статут, 2006. 413 с.
278. Новицкий И. Б. Регрессные обязательства между социалистическими хозяйственными организациями. Москва : Гос. изд-во юрид. лит., 1952. 184 с.
279. Новицкий И.Б. Обязательства из договоров. Заключение договоров. Дарение. Двусторонние договоры. Договоры в пользу третьего лица. (Комментарий к ст. ст. 130-140, 144-146 ГК). Москва: Право и жизнь, 1924. 54 с.
280. Новицкий И. Б. Поручительство. Научно-практический комментарий. 2-е перераб. изд. Харьков : Юридическое издательство НКЮ УССР, 1927. 59 с.
281. Нусратуллоев Б. К. Принципы реального и надлежащего исполнения обязательств на современном этапе развития гражданского права Таджикистана : проблемы реализации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Душанбе, 2018. 173 с.
282. Орач Є. М. Римське приватне право : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Є. М. Орач, Б. Й. Тищик. Київ : Ін Юре, 2012. 392 с.
283. Орзіх В. Прогалини в цивільному праві України та причини їх виникнення. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 34-37.
284. Осипова М. В. Гражданское право. Курс лекций. Москва, 2003. 267 с.

285. Основы договорного права / Д. Вильямс, Д. Саймонд; под ред. Е. А. Флейшиц; пер. с англ. С. А. Андрианов, В. В. Зайцева. Москва : Иностр. л-ра, 1955. 704 с.
286. Отрадна О. О. Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 501 с.
287. Отрадна О. О. Механізм цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 36 с.
288. Отрадна О. Солідарна множинність осіб в деліктних зобов'язаннях. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2013. № 2 (96). С. 31-33.
289. Отрадна О. О. Множинність осіб у деліктних зобов'язаннях. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 76-82.
290. Павлов А. А. К вопросу о сущности солидарных обязательств. *Очерки по торговому праву* : сб. науч. тр. Ярославль : ЯрГУ, 2010. Вып. 17. С. 65-75.
291. Переверзева Л. Відповідальність за боргами дочірніх підприємств. *Вісник Донецького національного університету. Серія В: Економіка і право*. 2012. № 2. С. 159-161.
292. Перепелкина Е. А. Проблемы обеспечения исполнения обязательств путем привлечения третьих лиц : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Москва, 2007. 30 с.
293. Перетерский И. С. Сделки. Договоры. Гражданский кодекс РСФСР. Научный комментарий / под ред. С. М. Прушницкого и С. И. Раевича. Москва : Юрид. изд-во НКЮ РСФСР, 1929. 84 с.
294. Петров В. С. Альтернативное обязательство по российскому гражданскому праву : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03: Москва, 2006. 172 с.

295. Печений О. П. Прострочення виконання договірною зобов'язання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2002. URL: https://dbms.institute/wp-content/uploads/2016/01/Pechenyi_OP.pdf (дата звернення 20.10.2018).
296. Печений О. П. Науково-практичний коментар до статей 541-544 ЦК України. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). Т. 7: Загальні положення про зобов'язання та договір / за ред. проф. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків : ФОП Лисяк Л.С., 2012. С. 169-186.
297. Піддубний А., Таненок О. Зобов'язальне право України в 17-18 століттях. URL: <http://personal.in.ua/article.php?ida=220> (дата звернення 10.07.2019)
298. Пленюк М. Д. Юридичні факти як підстави виникнення цивільно-правових зобов'язань (теоретичні та практичні засади) : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 426 с.
299. Пленюк М. Д. Про деякі напрямки удосконалення загальних положень про зобов'язання у Цивільному кодексі України. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія: ПРАВО*. 2016. № 1. С. 169-175.
300. Победоносцев К. П. Курс гражданского права: в 3-х ч. Ч. 3 Договора и обязательства. Москва : Статут, 2003. 622 с.
301. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ. 2009. 35 с.
302. Погрібний С. Регулювання договірних відносин у цивільному праві України: співвідношення їх внутрішнього (саморегулювання) і зовнішнього (державного) регулювання. *Право України*. 2012. № 9. С. 26-36.

303. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва : Статут, 1998. 353 с.
304. Покровский И. А. История римского права. СПб: Издательско-торговый дом «Летний Сад», 1998. 560 с.
305. Положення про порядок здійснення банками України вкладних (депозитних) операцій з юридичними і фізичними особами, затв. Постановою Правління Національного банку України 03.12.2003 № 516. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1256-03> (дата звернення 03.04.2019).
306. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 6 від 27.03.1992 р. «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0006700-92> (дата звернення 25.05.2018).
307. Постанова Верховного Суду від 20.06.2018 р. по справі №308/3162/15-ц. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/75296551> (дата звернення 10.11.2018).
308. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 5 від 30.03.2012 р. «Про практику застосування судами законодавства при вирішенні спорів, що виникають із кредитних правовідносин». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-12> (дата звернення 25.05.2018).
309. Постанова Вищого господарського суду України від 23.12.2009 р. по справі № 2/37. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7377942> (дата звернення 25.05.2018).
310. Постанова Вищого господарського суду України від 03.07. 2012 р. у справі № 5008/232/2011. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25038461> (дата звернення 20.11.2017).

311. Постанова Пленуму Вищого Господарського суду України № 10 від 29.05.2013 р. «Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010600-13> (дата звернення 23.10.2017).
312. Постанови пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.10.2014 р. № 11 «Про деякі питання дотримання розумних строків розгляду судами цивільних, кримінальних справ і справ про адміністративні правопорушення». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011740-14> (дата звернення 25.06.2018).
313. Постанова Верховного Суду від 24.01.2018 р. у справі № 907/425/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/71798774> (дата звернення 25.06.2018).
314. Постанова Вищого господарського суду України від 14.01.2010 р. по справі №16/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/7635307> (дата звернення 20.09.2019).
315. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 11.09.2018 р. по справі № 909/968/16. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/76860058?ch=1013074> (дата звернення 20.08.2019).
316. Потапова О. А. Сотрудничество при исполнении обязательств. *Юрист*. 2004. № 3. С. 24-25.
317. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 209 с.
318. Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
319. Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА. URL: <https://ppt.ru/newstext.phtml?id=8193378> (дата звернення 12.05.2017).

320. Про акціонерні товариства : Закон України від 17 вересня 2008 р. № 514-VI. Відомості Верховної Ради України. 2008. №50-51. Ст. 384.
321. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 29. Ст. 367.
322. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 5-6. Ст. 30.
323. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність : Закон України від 16 липня 1999 р. № 996-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 40. Ст. 365.
324. Про державну реєстрацію юридичних осіб, юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань : Закон України від 15 травня 2003 р. № 755-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 31-32. Ст. 263.
325. Про іпотеку : Закон України від 5 червня 2003 р. № 898-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 38. Ст. 313.
326. Про іпотечне кредитування, операції з консолідованим іпотечним боргом та іпотечні сертифікати» : Закон України від 19 червня 2003 р. № 79-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 1. Ст. 1.
327. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку : Закон України від 29 листопада 2001 р. № 2866-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 10. Ст. 78.
328. Про оренду землі: Закон України від 06 жовтня 1998 р. № 161-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 46-47. Ст. 280.
329. Про страхування : Закон України від 7 березня 1996 р. № 85/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 18. Ст. 78.
330. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 6 лютого 2018 р. № 2275-VIII. Відомості Верховної Ради. 2018. № 13. Ст. 69.

331. Про товарну біржу : Закон України від 10 грудня 1991 р. № 1956-ХІІ. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 10. Ст. 139.
332. Про транспортно-експедиторську діяльність : Закон України від 1 липня 2004 року №1955-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 52. Ст. 562.
333. Про холдингові компанії в Україні : Закон України від 15 березня 2006 року № 3528-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 34. Ст. 291.
334. Про цінні папери та фондовий ринок : Закон України від 23 лютого 2006 р. № 3480-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 31. Ст. 268.
335. Прокопенко О. М. Методологічний інструментарій цивільно-правового дослідження. *Молодий вчений*. 2017. № 10 (37). С. 449-452.
336. Протасов В. Н. Правотношение как система. Москва : Юридическая литература, 1991. 143 с.
337. Прус Е. П. Проблемы правового регулирования субсидиарных обязательств учредителей (участников) юридического лица : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2006. 216 с.
338. Прус Е. П. Недостатки субсидиарных обязательств. *ЭЖ-юрист*. 2005. № 21. URL: <http://base.garant.ru/5164749/> (дата звернення 20.09.2018).
339. Пугинский Б. И. Теория и практика договорного регулирования. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2008. 224 с.
340. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Мирьяна Римское право (базовый учебник). Перевод с македонского д.ю.н., проф В. А. Томсинова и Ю. В. Филиппова / под ред. проф. В. А. Томсинова. Москва : Издательство ЗЕРЦАЛО, 1999. 448 с.
341. Пушай В. Деякі проблемні питання заміни осіб у зобов'язаннях. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 11. С. 26-28.

342. Пушай В. І. Проблемні аспекти здійснення заміни осіб у зобов'язаннях. *Форум права*. 2013. № 3. С. 502-506. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_3_84 (дата звернення 19.05.2019).
343. Пушай В. Переведення боргу: проблеми теорії та судової практики. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 2. С. 14-17.
344. Рабінович П. М. *Методологія юридичної науки*. Юридична енциклопедія у 6 т. / [Гол. редкол. Шемшученко Ю. С.]. Київ, 2001. Т. 3. 672 с.
345. Регеда Е. В. К вопросу о правовой сущности института коллективных прав. *Бизнес в законе*. 2009. № 1. С. 48-50.
346. Резніченко В. С., Церковна О. В. Особливості цивільно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 34. С. 291-296
347. Римарчук Р. Поняття субсидіарної відповідальності : історично-правовий аспект. С. 401-406. URL: [http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/41749/2/2017n861_Rymarchuk R-On the notion of subsidiary_401-406.pdf](http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/41749/2/2017n861_Rymarchuk_R-On_the_notion_of_subsidiary_401-406.pdf) (дата звернення 20.07.2018).
348. Рішення Галицького районного суду м. Львова від 27.04.2015 р. по справі № 461/3724/15-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43986292> (дата звернення 15.05.2017).
349. Рішення Дніпровського районного суду м. Києва від 09.12.2011 р. по справі № 2-650/2011(1). URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/20471608> (дата звернення 15.05.2017).
350. Рішення Машівського районного суду Полтавської області від 06.07.2011 р. по справі № 2-215/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/17370557> (дата звернення 25.05.2018).

351. Рішення Ожтябрського районного суду м. Полтави від 19.04.2011 р. по справі № 2-1319/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15828895> (дата звернення 15.05.2017).
352. Рішення Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 19.08.2013 р. по справі № 712/16913/12. URL : <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33135199> (дата звернення 20.06.2019).
353. Рішення Київського районного суду міста Одеси по справі № 520/1870/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/86650232>
354. Родоман Т. О. Проблема визначення поняття зміни умов договору в цивільному законодавстві України. *Судова апеляція*. 2014. № 3 (36). С. 112-118.
355. Рожкова М. К. К вопросу об обязательствах и основаниях их возникновения. *Вестник ВАС РФ*. 2001. № 6. С. 69-85.
356. Роз'яснення ВАС України № 02-5/218 від 30.03.1995 р. «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань за договором поставки». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_218800-95#Text (дата звернення 20.06.2019).
357. Руденко А. В. Субсидіарна відповідальність держави. *Право та інновації*. 2015. № 1. С. 154-159.
358. Рузанова Е. В. «Множественность» как категория теории обязательств. *Вестник ТвГУ. Серия «Право»*. 2017. № 3. С. 37-45
359. Руська Правда. Розширена редакція. URL: <https://www.rulit.me/books/ruska-pravda-read-394363-1.html> (дата звернення 15.03.2019).
360. Саватье Р. Теория обязательства; Юридический и экономический очерк. пер. с франц и вступ. ст. Халфина Р. О. Москва : Прогрес, 1972. 440 с.

361. Савиньи Ф. К. Обязательственное право. пер. с нем. В. Фукс и Н. Мандро. Москва: Типография А.В.Кудрявцевой, 1876. 620 с.
362. Савиньи Ф. К. Обязательственное право. Перевод с немецкого В. Фукса и Н. Мандро. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2004. 576 с.
363. Сакаэ Вагацума, Тору Ариидзуми. Гражданское право Японии: в 2 кн. Кн. 1. Москва : Прогрес, 1983. 351 с.
364. Самбір О. Є. Суброгація прав кредитора майновому поручителю. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 5. С. 87-94.
365. Самбір О. Є. Підстава та умови суброгації в цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2016. № 58. С. 79-88.
366. Самілик Л. О., Корбут Л. П. Співвідношення понять «суб'єкт права», «особа», «суб'єкт правовідносин». *Право і суспільство*. 2016. № 1. С. 89-93.
367. Самойленко В. М. Цивільне та сімейне право України : навч. посіб. Ч.1. Вид. 2-ге, перероб. і доп. Харків : Юрsvіт, 2007. 460 с.
368. Сампара Н. М. Про класифікацію субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 40-44.
369. Сампара Н. Окремі аспекти методології дослідження проблематики субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 6. Ч. 2. С. 155-160.
370. Сарбаш С. В. Обязательства с множественностью лиц и особенности их исполнения. Москва : Статут, 2004. 112 с. URL: www.lawmix.ru/commlaw/1589 (дата звернення 06.06.2015).
371. Свистун Л. Я. Суб'єкти зобов'язань за законодавством України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 205-212.

372. Свод английского гражданского права: ученые труды. Вып. IV. Общая часть. Обязательственное право / под ред. Э. Дженкса. Москва: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1941. 304 с.
373. Сельська В. В. Поняття й ознаки субсидіарної юридичної відповідальності. *Право і суспільство*. 2016. № 3. С. 34-39.
374. Сенюта І. Я. Цивільно-правові відносини у сфері надання медичної допомоги в Україні : питання теорії та практики : дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2018. 500 с.
375. Сердюков К. А. Правоотношения с множественностью лиц в российском гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 Краснодар, 2011. 170 с.
376. Сердюков К. А. Классификация гражданских правоотношений с множественностью лиц. URL: http://dom-hors.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/pep/6-2010-1/serdjukov.pdf (дата звернення 05.02.2017).
377. Сердюков К. А. О границах понятия обязательств с множественностью лиц. *Общество и право*. 2010. № 3 (30). С. 94-97.
378. Сибіга С. Е. Прощення боргу за солідарними договірними зобов'язаннями. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Юридичні науки*. 2016. Вип. 2. Том 1. С. 108-112.
379. Сібільов М. М. Договірне зобов'язання та його виконання. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2-3 (33-34). С. 414-424.
380. Синайский В. И. Русское гражданское право. Вып. 2: Обязательственное, семейное и наследственное право. Киев, 1915. 460 с.
381. Синайский В. И. Русское гражданское право. Москва : Статут, 2002. 638 с.
382. Сінянський К. П. Зобов'язання як теоретико-правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.. Серія. Право*. 2016. Вип. 39. Т. 2. С. 25-31.

383. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. 3-тє вид. Київ : Алерта; ЦУЛ, 2011. 524 с.
384. Слипченко С. А. Оборотоспособность объектов личных неимущественных прав, обеспечивающих социальное бытие физического лица : монография. Харьков : ФОП Мичурина Н.А., 2011. 336 с.
385. Слома В. М. Поняття та види зобов'язань з множинністю осіб у цивільному праві. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2015. № 4. С. 149-151.
386. Слома В. М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. *Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2016. № 1 (38). С. 123-128.
387. Слома В. М. Суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2016. № 3 (40). С. 113-117.
388. Слома В. М. Виконання зобов'язань із множинністю осіб за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 6 (15). С. 67-69.
389. Слома В. М. Особливості виконання пасивних солідарних зобов'язань. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. № 6. Т. 1. С. 121-125.
390. Слома В. М. Солідарні цивільно-правові зобов'язання. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 9. С. 49-54.
391. Слома В. М. Елементи цивільно-правового зобов'язання. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 2. С. 79-82
392. Слома В. М. Генеза правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів в актах кодифікації цивільного законодавства на українських землях. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: ПРАВО*. 2017. Вип. 14. С. 197-203.

393. Слома В. М. Підстави виникнення солідарних зобов'язань. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2017. Вип. 24. С. 100-102.
394. Слома В. М. Множинність суб'єктів у зобов'язаннях із заподіяння шкоди. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2017. № 6. 139-141.
395. Слома В. Н. Возраження против вимог кредитора в солідарних зобов'язаннях. *Leges si Viata*. 2018. № 6. С. 49-53.
396. Слома В. М. Щодо питання про виконання часткових зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 31. С. 32-35.
397. Слома В. М. Щодо питання про активну солідарну множинність у цивільно-правових зобов'язаннях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія Право. Вип. 49. Т. 1. С. 152-154.
398. Слома В. М. Право на регрес внаслідок виконання солідарного зобов'язання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. Вип. 33. С. 93-95.
399. Слома В. М. Часткові зобов'язання у доктрині цивільного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6. Том. 1. С. 159-162.
400. Слома В. М. Припинення солідарного зобов'язання зарахуванням. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства: міжнародна наук.-практ. конференція, м. Харків, 31 серпня-1 вересня 2018 р.* Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2018. С. 41-42.
401. Слома В. М. До питання про підстави виникнення субсидіарних зобов'язань. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 3 (28). Т. 1. С. 122-125.
402. Слома В. М. Регрес та суброгація: співвідношення понять / Соціальні, економіко-правові та фінансові виклики в умовах глобальних

- трансформацій : монографія / за ред. Л. Гур'янової, В. Цибакової; Братислава – Харків : ВШЕМ – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. С. 167-174.
403. Слома В. М. Види множинності осіб на стороні боржника у цивільно-правовому зобов'язанні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 2 (36). Т. 2. С. 73-76.
404. Слома В. М. Щодо підстав виникнення часткових зобов'язань. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав*: матеріали наук.-практ. конференції, присвяченої пам'яті проф. Ч.Н. Азімова та 20-річчю з дня створення кафедри цивільного права № 2 (Харків, 29 листопада 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 143-145.
405. Слома В. М. Розмежування понять «особа», «суб'єкт», «сторона» у зобов'язальних правовідносинах. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. 2019. Т. 30 (69). № 6. С. 51-55.
406. Слома В. М. Субсидіарні зобов'язання у доктрині цивільного права. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6. С. 177-180.
407. Слома В. М. Щодо питання про зміст субсидіарного зобов'язання. Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід: матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конференції. Том II (5-6 квітня 2019). Тернопіль, 2019. С. 58-60.
408. Слома В. М. Особливості виконання субсидіарних зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3. С. 102-106.
409. Слома В. М. Треті особи як суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 105-110.
410. Слома В. М. Участь третіх осіб у забезпеченні виконання цивільно-правового зобов'язання. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 5 (39). С. 104-107.

411. Слома В. М. Нормативно-правова складова механізму правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4. С. 195-199.
412. Слома В. М. Відповідальність у зобов'язаннях з множинністю осіб: окремі цивільно-правові аспекти. *Модернізація цивільно-правової відповідальності (Матвєєвські цивілістичні читання)* : матеріали міжнародної наук.-практ. конференції (Київ, 18 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. С. 272-274.
413. Слома В. М. Припинення зобов'язань з множинністю осіб прощенням боргу. *Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі* : матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. Том ІІ (1 березня 2019 р.) Київ, 2019. С. 133-135.
414. Слома В. М. До питання про суб'єктний склад субсидіарного зобов'язання. *Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку* : матеріали ХVІІІ міжнародної наук.-практ. конференції, присвяченої 98-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова (28 лютого 2020 р.). Харків: «Право», 2020. С. 351-353.
415. Смілянець І. П. Заміна боржника у зобов'язанні за цивільним законодавством України : автореф. ... дис. канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2010. 19 с.
416. Соболева Н. В. Банковская гарантия как способ обеспечения обязательств и практика ее применения в банковской деятельности : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Томск, 2005. 245 с.
417. Советское гражданское право : учебник : в 2 т. Т. 1 / Т. И. Иларионова, М. Я. Кириллова, О. А. Красавчиков и др.; под ред. О. А. Красавчикова. Москва : Высшая школа 1985. 544 с.
418. Советское гражданское право. Т. 1 : учебник для вузов ; изд. 2-е / под ред. проф. О. А. Красавчикова. Москва : Высшая школа, 1972. 448 с.

419. Советское гражданское право: учеб. для юрид. вузов. отв. ред. И. Б. Новицкий, П. Е. Орловский. Москва : Госюриздат, 1959. Т. 1. 494 с.
420. Соколовська Ю. В. Учасники підприємницьких товариств як суб'єкти цивільно-правової відповідальності у корпоративних відносинах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2019. 260 с.
421. Статут залізниць України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 06.04.1998 № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/457-98-%D0%BF> (дата звернення 03.04.2019).
422. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав : монографія. Київ : КНТ, 2008. 184 с.
423. Стефанчук Р. О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України. Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2006. 170 с.
424. Стефанчук Р. О. Про розмежування понять «особа», «особистість» та «особистий» у філософії та праві. *Проблеми філософії права*. 2006-2007. Т. IV-V. С. 184-192. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/13553> (дата звернення 18.03.2019).
425. Стратійчук В. В. Іпотека в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 216 с.
426. Строгович М. С. Методологические вопросы юридической науки. *Вопросы философии*. 1965. № 12. С. 3-14.
427. Сулейманов М. К. Третьи лица в гражданском праве. *Советское государство и право*. 1978. № 3. С. 123-128.
428. Сядриста І. Відповідальність акціонерів у рамках корпоративних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 2. С. 60-64.

429. Тархов В.А. Гражданское правоотношение: монография. Уфа, 1993. 122 с.
430. Терлюк І. Історія держави і права України (Доновітній час). Київ : Атіка, 2006. 459 с.
431. Ткачук А. Л. Значення вини у відносинах відповідальності за порушення договірних зобов'язань : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2002. 20 с.
432. Тлумачний словник сучасної української мови : Близько 50 000 слів / уклад. І. М. Забіяка. Київ : Арій, 2007. 512 с.
433. Тололаева Н. В. Пассивные солидарные обязательства : российский подход и континентально-европейская традиция : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2017. 174 с.
434. Толстой В. С. Исполнение обязательств. Москва : Юридическая литература, 1973. 208 с.
435. Трепицын И. Н. Гражданское право губерний Царства Польского и русское в связи с Проектом гражданского уложения. Общая часть обязательственного права. Варшава: Тип. Варшавского учеб. окр., 1914. 363 с.
436. Трут Д. В. Цивільно-правові зобов'язання з множинністю осіб : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 242 с.
437. Трут Д. В. Цивільно-правові зобов'язання з множинністю осіб в римському приватному праві. *Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Політологія. Соціологія. Право. 2013. № 1. С. 94-97.
438. Трут Д. В. Часткові зобов'язання як різновид цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2012. Вип. 29. С. 152-161.

439. Трут Д. В. Ознаки та підстави виникнення солідарних зобов'язань як різновиду цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб. *Правовий вісник Університету «КРОК»*. 2012. Вип. 13. С. 98-105.
440. Трут Д. В. Неподільність предмету зобов'язання як підстава виникнення солідарної множинності осіб. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2012. № 25. С. 532-541.
441. Трут Д. В. Заперечення проти вимог кредитора в пасивних солідарних зобов'язаннях. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний університет»*. *Політологія. Соціологія. Право*. 2012. № 4. С. 68-73.
442. Трут Д. В. Субсидіарні зобов'язання як різновид цивільно-правових зобов'язань з множинністю осіб. *Університетські наукові записки*. 2012. № 4 (44). С. 186-192.
443. Французский гражданский кодекс : учеб.-практич. комментарий. Москва : Проспект, 2008. 752 с.
444. Халабуденко О. А. Содержание обязательства: внутреннее и внешнее действие требования. *Правовое регулирование осуществления и защиты прав физических и юридических лиц*: материалы Междунар. науч.-практ. конф., посвященной 90-летию профессора В. Ф. Чигира (Минск, 4-5 ноября 2014 г.). Минск, 2014. С. 250-252. URL : <http://elib.bsu.by/handle/123456789/109515> (дата звернення 12.02.2018).
445. Харитонов Є. О. Нариси теорії цивілістики (поняття та концепції) : монографія. Одеса : Фенікс, 2008. 464 с.
446. Харитонов Є. О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Витоки. Одеса : Бахва, 1999. 292 с.
447. Харитонов Є. О., Дрішлюк А. І. Цивільне право України. Елементарний курс : Навчальний посібник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. 352 с.

448. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Концепт приватного права та методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства України. *Часопис цивілістики*. 2014. Вип. 17. С. 6-15.
449. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Цивільні правовідносини: навч. посіб. Київ: Істина, 2008. 304 с.
450. Харитонов М. М. Множественность лиц на стороне работодателя : дис. ...канд. юрид. наук : 12.00.05. Санкт-Петербург, 2010. 160 с.
451. Харьковская цивилистическая школа: о договоре : монография / И. В. Спасибо-Фатеева, О. П. Печенький, В. И. Крат и др.; под общ. ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2017. 576 с.
452. Хаскельберг Б. Л. К вопросу о сущности договора в пользу третьего лица. Доклады итоговой науч. конф. юрид. фак-тов (декабрь 1973 г.). Томск, 1973. С. 32-36.
453. Хороша Т. С. Сутність спадкового правонаступництва з іноземним елементом. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2013. Вип. 22. Ч. 1. Т. 1. С. 233-237.
454. Храпунова Е. А. Субсидиарная ответственность в гражданском праве : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ростов-на-Дону, 2001. 185 с.
455. Царук О. В. Історична еволюція зобов'язальних правовідносин. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 77-81.
456. Цибань А. Поняття та окремі види меж виконання суб'єктивного цивільного обов'язку. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 8. С. 61-64.
457. Цибульська О. Ю. Визначення та сутність заповідального відказу як підстави виникнення правовідносин за цивільним законодавством України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 68. С. 378-385.
458. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.

459. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, А. Г. Бірюкова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків : Право, 2014. Т. 2. 816 с.
460. Цивільне право України : Академічний курс : підруч.: у 2 т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Т. 1. Загальна частина. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 520 с.
461. Цивільне право України : навч. посіб. / Ю. В. Білоусов, В. А. Ватрас, С. Д. Гринько та ін. : за ред. Р. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 536 с.
462. Цивільний кодекс Галичини : пер. з нім. Мар'яна Мартинюка, Олени Павлишинець. Івано-Франківськ : Вавилонська бібліотека, 2017. 272 с.
463. Цивільний кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. №№ 40-44. Ст. 356.
464. Цивільний кодекс України. Коментар. за заг. ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. Одеса : Юридична література, 2003. 1080 с.
465. Чайка А. А. Принцип надлежащего исполнения обязательства : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Рязань, 2007. 207 с.
466. Чанишева А. Р. Зміст зобов'язальних відносин за цивільним законодавством України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. 509 с.
467. Чанишева А. Р. Зміст зобов'язальних іпотечних правовідносин. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 45. С. 261-268.
468. Черепяхин Б.Б. Ответственность грузополучателя по требованиям из договора железнодорожной перевозки. Иркутск : Изд-во Иркутского ун-та, 1927. 31 с.
469. Черепяхин Б. Б. Правопреемство по советскому гражданскому праву. Москва : Госюриздат, 1962. 162 с.

470. Чернілевська О. І. Зобов'язання з відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2017. 185 с.
471. Чернілевська О. Спеціальні умови виникнення зобов'язань із відшкодування шкоди, завданої спільно кількома особами. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 11. С. 58-61.
472. Чернілевська О. І. Поняття та ознаки множинності осіб у цивільних зобов'язаннях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2013. Вип. 21. Ч. II. Т. 1. С. 296-299.
473. Чернышова И. В. Правовое положение субъектов в солидарных обязательствах. URL:
<https://www.sovremennoepravo.ru/m/articles/view/%D0%9F%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B5-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5-%D1%81%D1%83%D0%B1%D1%8A%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%BE%D0%B2-%D0%B2-%D1%81%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D0%B4%D0%B0%D1%80%D0%BD%D1%8B%D1%85-%D0%BE%D0%B1%D1%8F%D0%B7%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B0%D1%85> (дата звернення 20.10.2018).
474. Шапенко Л. Юридичні факти в механізмі правового регулювання страхових відносин. *Evropský politický a právní diskurz*. 2017. №. 4. Iss. 2. С. 222-227.
475. Швейцарский обязательственный закон. Федеральный закон о дополнении Швейцарского гражданского кодекса (Часть пятая: Обязательственный закон): от 30 марта 1911 г. (по состоянию на 1 марта

- 2012 г.) / пер. с нем., фр. Гайденок Шер Н. И., Шер М. Москва : Инфотропик Медиа, 2012. 574 с.
476. Шевченко Г. Н. Понятие регрессного обязательства в советском гражданском праве. *Вестник ЛГУ*. Сер. 6. 1986. № 1. С. 121-125.
477. Шевченко Г. Н. Солидарные обязательства в российском гражданском праве. *Журнал российского права*. 2014. № 2. С. 14-20. URL: <https://cyberleninka.ru/> (дата звернення 12.06.2017).
478. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.); вступ. статья Е. А. Суханов. Москва : Фирма «СПАРК», 1995. 556 с.
479. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права: в 2 т. Т. 1. Москва: Статут, 2005. 461 с.
480. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права: в 2 т. Т. 2. Москва : Статут, 2005. 462 с.
481. Шимон С. Законодавчі та договірні обмеження щодо відступлення права вимоги. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7. С. 3-6.
482. Шишка Р. Б. Методологія досліджень за спеціальністю 12.00.03. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 150-152.
483. Шмиттгофф К. Экспорт: право и практика международной торговли. Москва : Юридическая литература, 1993. 512 с.
484. Шумейко И. Ю. Проблемы исполнения обязательств в гражданском праве : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Ростов-на-Дону, 2009. 244 с.
485. Шутко Н. І. Структура, джерела та основні положення Цивільного кодексу Західної Галичини 1797 року. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2. С. 62-66. URL: http://www.pap.in.ua/2_2014/17.pdf (дата звернення 25.10.2018).
486. Щенникова Л. В. Гражданско-правовое понятие обязательства. *Законодательство*. 2005. № 8. URL : <http://base.garant.ru/5174498/> (дата звернення 10.05.2017)

487. Юдельсон К. С. Основные проблемы права регресса в советском гражданском праве. *Ученые труды ВИЮОН*. Вып. IX. Москва, 1947. С. 178-238.
488. Юдин Э. Г. *Методология науки. Системность. Деятельность*. Москва : Эдиториал УРСС, 1997. 444 с.
489. Юсип В. В. Цивільно-правове регулювання строків і термінів у посередницьких договорах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 233 с.
490. Яворська О. С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність : цивільно-правові аспекти : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 384 с.
491. Яроцька М. В. Юридичний склад як підстава виникнення майнових цивільних правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2018. 228 с.
492. Яроцький В. Л. Цінні папери в механізмі правового регулювання майнових відносин (основи інструментальної концепції) : монографія. Харків : Право, 2006. 544 с.
493. Яроцький В. Л. Характеристика основних стадій механізму цивільно-правового регулювання. *Право України*. 2010. № 12. С. 18–24.
494. California Civil Code. URL: <http://leginfo.legislature.ca.gov/faces/codesTOCSelected.xhtml?tocCode=CIV> (дата звернення 03.02.2019).
495. Civil Code of Brazil. URL: https://archive.org/stream/civilcodebrazil00whelgoog/civilcodebrazil00whelgoog_djvu.txt (дата звернення 03.02.2019).
496. Civil Code of Quebec. URL: <http://legisquebec.gouv.qc.ca/en/showdoc/cs/CCQ-1991> (дата звернення 18.04.2019).

497. Civil Code of the Republic of Lithuania. URL: <https://wipolex.wipo.int/en/text/202088> (дата звернення 18.04.2019).
498. Czech Civil Code: <http://obcanskyzakonik.justice.cz/images/pdf/Civil-Code.pdf> (дата звернення 02.09.2018).
499. Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: https://www.trans-lex.org/400725/_/outline-edition-/ (дата звернення 15.01.2019).
500. Dutch Civil Code. URL: (<http://www.dutchcivillaw.com/civilcodegeneral.htm> (дата звернення 15.01.2019).
501. Fitting H. Die Natur der Correalobligationen. Erlangen, 1859.
502. First Council Directive of 9 March 1968 on coordination of safeguards which, for the protection of the interests of members and others, are required by Member States of companies within the meaning of the second paragraph of Article 58 of the Treaty, with a view to making such safeguards equivalent throughout the Community 68/151/EEC. URL: <https://eur-lex.europa.eu/> (дата звернення 05.10.2018).
503. Glöchner J. Gesamtschuldvorschriften und Schuldnermehrheiten bei unterschiedlichen Leistungsinhalten: Eine Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung konkurrierender Verpflichtungen aus bauvertraglicher Gewährleistung. Baden-Baden, 1997. 262 S.
504. Knieper R. Die Regelung von Sorgfaltspflichten und Verantwortlichkeit in den Gesellschaftsrechten der Transformationsstaaten. Sorgfaltspflicht und Verantwortlichkeit in der Aktiengesellschaft nach georgischem und deutschem Recht. Tagungsband des II. deutsch-georgischen Symposiums zum Gesellschaftsrecht. 2003. Tbilissi, 2003. S.499-517.
505. Kodeks Cywilny. URL: <https://www.arslege.pl/kodeks-cywilny/k9/> (дата звернення 05.11.2019).
506. Kotz H., Flessner A. European Contract Law. Vol.1: Formation, Validity, and Content of Contracts; Contract and Third Parties. Clarendon Press, Oxford, 1997.

507. Law of the Republic of Latvia. The Civil Law. URL : <https://likumi.lv/ta/en/en/id/225418-the-civil-law> (дата звернення 03.02.2019).
508. Schroete, Ulrich G. Freedom of contract: Comparison between provisions of the CISG (Article 6) and counterpart provisions of the PECL. URL : <https://ideas.repec.org/p/osf/lawarx/2877p.html> (дата звернення 03.02.2019).
509. Scott S. The Law of Cession. Cape Town: Juta & Co, 1980.
510. Selb W. Mehrheit von Gläubigern und Schuldern. Tübingen, 1984.
511. Sloma V. The notion of subsidiary commitments in Ukrainian Civil Law. *Economic and social development of Ukraine in XXI century: national vision and globalization challenges*: Collection of scientific articles. Dradt2Digital Publishing House, 2017. P. 182-183.
512. The Civil Code of the Philippines. URL: <http://www.chanrobles.com/civilcodeofthephilippinesfulltext.html> (дата звернення 05.10.2018).
513. The Principles of European Contract Law. URL: https://www.trans-lex.org/400200/_/pecl/#head_8 (дата звернення 15.05.2017).
514. Tuhr Andreas von. Der Allgemeine Teil des deutschen burgerlichen Rechts. Bd. 1. Berlin: Dunker& Humbolt, 1957.
515. Valentina Sloma. Besonderheiten bei der Umsetzung der zivilrechtlichen Verpflichtung von Bürgen und Garanten im ukrainischen Recht. *Osteuropa recht*. 2018. № 2. S. 161-176.
516. Ulrich Drobnig. General Principles of European Contract Law. URL : www.cisg.law.pace.edu/cisg/biblio/drobnig.html (дата звернення 08.11.2018).
517. Zimmermann Reinhard. The Law of Obligation: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Oxford : Oxford University Press, 1996. 1312 p.

ДОДАТКИ
Додаток А
СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ
ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Одноосібна монографія

1. Слома В. М. Цивільно-правові зобов'язання з множинністю суб'єктів : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 384 с.

Колективна монографія

2. Слома В. М. Регрес та суброгація: співвідношення понять / Соціальні, економіко-правові та фінансові виклики в умовах глобальних трансформацій : монографія / за ред. Л. Гур'янової, В. Цибакової; Братислава – Харків : ВШЕМ – ХНЕУ ім. С. Кузнеця, 2019. С. 167–174.

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях

3. Слома В. М. Поняття та види зобов'язань з множинністю осіб у цивільному праві. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2015. № 4. С. 149–151.

4. Слома В. М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2016. № 1 (38). С. 123–128.

5. Слома В. М. Суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2016. № 3 (40). С. 113–117.

6. Слома В. М. Виконання зобов'язань із множинністю осіб за цивільним законодавством України. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. № 6 (15). С. 67–69.

7. Слома В. Елементи цивільно-правового зобов'язання. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 2 (10). С. 79–82.
8. Слома В. М. Підстави виникнення солідарних зобов'язань. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2017. Вип. 24. С. 100–102.
9. Слома В. М. Множинність суб'єктів у зобов'язаннях із заподіяння шкоди. *Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2017. № 6. 139–141.
10. Слома В. М. Особливості виконання пасивних солідарних зобов'язань. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. Т. 1. С. 121–125.
11. Слома В. М. Генеза правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів в актах кодифікації цивільного законодавства на українських землях. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: ПРАВО*. 2017. Вип. 14. С. 197–203.
12. Слома В. М. Щодо питання про активну солідарну множинність у цивільно-правових зобов'язаннях. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія Право. Вип. 49. Т. 1. С. 152–154.
13. Слома В. М. Право на регрес внаслідок виконання солідарного зобов'язання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2018. №. 33. С. 93–95.
14. Слома В. М. Щодо питання про виконання часткових зобов'язань. *Часопис цивілістики*. 2018. Вип. 31. С. 32–35
15. Слома В. М. Часткові зобов'язання у доктрині цивільного права. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 6. Т. 1. С. 159-162.
16. Слома В. Особливості виконання субсидіарних зобов'язань. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. №. 3 (19). С. 102–106.
17. Слома В. М. Розмежування понять «особа», «суб'єкт», «сторона» в зобов'язальних правовідносинах. *Вчені записки Таврійського національного*

університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2019. № 6. Т. 30 (69). С. 51–55.

18. Слома В. М. Треті особи як суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. *Право і суспільство*. 2019. № 6. С. 105–110.

19. Слома В. М. До питання про підстави виникнення субсидіарних цивільно-правових зобов'язань. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. Вип. 3 (28). Т. 1. С. 122–125.

20. Слома В. Нормативно-правова складова механізму правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 4 (20). С. 195–199.

***Статті у наукових періодичних виданнях інших держав та виданнях,
які включено до міжнародних наукометричних баз:***

21. Слома В. М. Солідарні цивільно-правові зобов'язання. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 9 (15). С. 49–54.

22. Слома В. Возражения против требований кредитора в солидарных обязательствах. *Legea si Viata*. 2018. № 6. С. 49–53.

23. Valentina Sloma. Besonderheiten bei der Umsetzung der zivilrechtlichen Verpflichtung von Bürgen und Garanten im ukrainischen Recht. *Osteuropa recht*. 2018. № 2. S. 161–176.

24. Слома В. Види множинності осіб на стороні боржника у цивільно-правовому зобов'язанні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 2 (36). Т. 2. С. 68–71.

25. Слома В. Участь третіх осіб у забезпеченні виконання цивільно-правового зобов'язання. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 5 (39). С. 104–107.

26. Слома В. Субсидіарні зобов'язання в доктрині цивільного права. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6. С. 177–180.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

27. Слома В. М. Зобов'язання з множинністю осіб у римському приватному праві. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (8-9 квітня 2016 р). Тернопіль, 2016. С. 298–300.

28. Sloma V. The notion of subsidiary commitments in Ukrainian Civil Law. *Economic and social development of Ukraine in XXI century: national vision and globalization challenges*: Collection of scientific articles. Dradt2Digital Publishing House, 2017. P. 182–183.

29. Слома В. М. Часткові зобов'язання як різновид зобов'язань з множинністю осіб. *Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми* : матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (24 лютого 2017 року). Том II. Київ, 2017. С. 147–149.

30. Слома В. М. Види зобов'язань із солідарною множинністю осіб. *Актуальні проблеми приватного права*: матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 96-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслової (Харків, 14 лютого 2018 р.). Харків : Право, 2018. С. 224–225.

31. Слома В. М. Зобов'язання з множинністю суб'єктів за Галицьким цивільним кодексом 1797 року. *Сучасна університетська правова освіта і наука* : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції. Том II (23 лютого 2018 року). Київ, 2018. С. 135–136.

32. Слома В. М. Солідарна множинність суб'єктів у зобов'язаннях із заподіяння шкоди. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (20-21 квітня 2018 року). Тернопіль, 2018. С. 205–207.

33. Слома В. М. Припинення солідарного зобов'язання зарахуванням. *Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства*: міжнародна науково-практична конференція (31 серпня-

1 вересня 2018 р.). Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2018. С. 41–42.

34. Слома В. М. Припинення зобов'язань з множинністю осіб прощенням боргу. *Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі* : матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції. Том ІІ (1 березня 2019 р.). Київ, 2019. С. 133–135.

35. Слома В. М. Щодо поняття субсидіарної відповідальності. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали XVII науково-практичної конференції, присвяченої 97-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 22 лютого 2019 р.). Харків: «Право», 2019. С. 212–215.

36. Слома В. М. Щодо питання про зміст субсидіарного зобов'язання. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід* : матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції. Том ІІ (5-6 квітня 2019 р.). Тернопіль, 2019. С. 58–60.

37. Слома В. М. Щодо презумпції рівності часток у частковому зобов'язанні. *Верховенство права та правова держава*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (20-21 вересня 2019 р., м. Ужгород). Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С. 54–56.

38. Слома В. М. Відповідальність у зобов'язаннях з множинністю осіб: окремі цивільно-правові аспекти. *Модернізація цивільно-правової відповідальності (Матвєєвські цивілістичні читання)* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. С. 272–274.

39. Слома В. М. Щодо підстав виникнення часткових зобов'язань. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : матеріали науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті проф. Ч.Н. Азімова та 20-

річчю з дня створення кафедри цивільного права № 2 (Харків, 29 листопада 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 143–145.

40. Слома В. М. До питання про суб'єктний склад субсидіарного зобов'язання. *Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку* : матеріали XVIII міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 98-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова (Харків, 28 лютого 2020 р.). Харків: «Право», 2020. С. 351–353.

Відомості про апробацію результатів дисертації.

Одержані в процесі дослідження висновки, узагальнення та пропозиції обговорювались на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 8-9 квітня 2016 р.); VII Міжнародна науково-практична конференції «Безпека людини в умовах глобалізації: сучасні правові парадигми» (м. Київ, 24 лютого 2017 р.); XIV Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна візія та виклики глобалізації» (м. Тернопіль, 16-17 березня 2017 р.); Науково-практична конференція, присвячена 96-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова «Актуальні проблеми приватного права» (м. Харків, 14 лютого 2018 р.); VIII Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна університетська правова освіта і наука» (м. Київ, 23 лютого 2018 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 20-21 квітня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства» (м. Харків, 31 серпня-1 вересня 2018 р.);

IX Міжнародна науково-практична конференція «Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі» (м. Київ, 1 березня 2019 р.); XVII науково-практична конференція, присвячена 97-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова «Актуальні проблеми приватного права» (м. Харків, 22 лютого 2019 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 5-6 квітня 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Верховенство права та правова держава» (м. Ужгород, 20-21 вересня 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Модернізація цивільно-правової відповідальності» (Матвєєвські цивілістичні читання) (м. Київ, 18 жовтня 2019 р.); Науково-практична конференція, присвячена пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення кафедри цивільного права № 2 «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав» (м. Харків, 29 листопада 2019 р.); XVIII міжнародна науково-практична конференція, присвячена 98-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора члена-кореспондента АН УРСР В.П. Маслова «Цивільне право України: нові виклики і перспективи розвитку» (м. Харків, 28 лютого 2020 р.).

Додаток Б

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
 УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 475051;
 www.tneu.edu.ua; rektor@tneu.edu.ua; код ЄДРПОУ 33680120

N 126-24/622

19 05 2020р

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор Тернопільського
 національного економічного
 університету
 к.ф.м.н., доцент

М.І. Шинкарик
 2020 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Сломи Валентини Миколаївни на тему «Зобов'язання з множинністю суб'єктів
 у цивільному праві України», поданого на здобуття наукового ступеня доктора
 юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес;
 сімейне право; міжнародне приватне право в навчальний процес
 Тернопільського національного економічного університету

Комісія у складі:

Голови комісії: Банаха Сергія Володимировича, декана юридичного
 факультету, к.ю.н.;
 членів комісії: Лукасевич-Крутник Ірини Степанівни, завідувача кафедри
 цивільного права і процесу, д.ю.н., доцента
 Дракохруст Тетяни Вікторівни, завідувача кафедри
 міжнародного права та міграційної політики, кандидата наук з
 державного управління, доцента

склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження доцента
 кафедри цивільного права і процесу на тему «Зобов'язання з множинністю
 суб'єктів у цивільному праві України» використовуються для проведення
 лекційних і семінарських занять з дисципліни «Цивільне право» (Загальна
 частина), що викладається для студентів юридичного факультету, які

навчаються за ступенем вищої освіти «бакалавр». Наукові праці Сломи Валентини Миколаївни закріплені як джерела у робочих програмах та навчально-методичних матеріалах з даної дисципліни. Серед них:

1. Слома В.М. Поняття та види зобов'язань з множинністю осіб у цивільному праві. Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». 2015. № 4. С. 149-151.
2. Слома В.М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2016. № 1 (38). С. 123-128.
3. Слома В.М. Суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2016. № 3 (40). С. 113-117.
4. Слома В.М. Виконання зобов'язань із множинністю осіб за цивільним законодавством України. Прикарпатський юридичний вісник. 2016. № 6 (15). С. 67-69.
5. Слома В.М. Зобов'язання з множинністю осіб у римському приватному праві. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід (8-9 квітня 2016 р)». 2016. Тернопіль, 2016. – С. 298-300
6. Слома В.М. Елементи цивільно-правового зобов'язання. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 2. С. 79-82
7. Слома В.М. Підстави виникнення солідарних зобов'язань. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО». 2017. Вип. 24. С. 100-102.
8. Слома В.М. Множинність суб'єктів у зобов'язаннях із заподіяння шкоди. Порівняльно-аналітичне право. 2017. № 6. 139-141.
9. Слома В.М. Особливості виконання пасивних солідарних зобов'язань. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. № 6. Т. 1. С. 121-125.
10. Слома В.М. Генеза правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів в актах кодифікації цивільного законодавства на українських землях. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: ПРАВО. 2017. Вип. 14. С. 197-203.
11. Слома В.М. Солідарні цивільно-правові зобов'язання. Eurasian Academic Research Journal. 2017. № 9. С. 49-54.
12. Слома В.М. Щодо питання про активну солідарну множинність у цивільно-правових зобов'язаннях. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Серія Право. Вип. 49. Т. 1. С. 152-154.
13. Слома В.М. Право на регрес внаслідок виконання солідарного зобов'язання. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: юриспруденція. 2018. Вип. 33. С. 93-95.
14. Слома В.М. Щодо питання про виконання часткових зобов'язань. Часопис цивілістики. 2018. Вип. 31. С. 32-35
15. Слома В.М. Часткові зобов'язання у доктрині цивільного права. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Вип. 6. Том. 1. С. 159-162.
16. Слома В.М. Возраження против требований кредитора в солидарных обязательствах. *Leges et Viata*. 2018. № 6. С. 49-53.

17. Слома В.М. Зобов'язання з множинністю суб'єктів за Галицьким цивільним кодексом 1797 року. Матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасна університетська правова освіта і наука». Том II (23 лютого 2018 року, м. Київ). 2018. С. 135-136.
18. Слома В.М. Припинення солідарного зобов'язання зарахуванням. Шляхи вдосконалення нормативно-правової бази України як основи сталого розвитку суспільства: Міжнародна наук.-практична конференція, м. Харків, 31 серпня-1 вересня 2018 р. Харків: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2018. С. 41-42.
19. Слома В.М. Солідарна множинність суб'єктів у зобов'язаннях із заподіяння шкоди. Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (20-21 квітня 2018 року, м. Тернопіль). 2018. С. 205-207.
20. Слома В.М. Особливості виконання субсидіарних зобов'язань. Актуальні проблеми правознавства. 2019. № 3. С. 102-106.
21. Слома В.М. Розмежування понять «особа», «суб'єкт», «сторона» у зобов'язальних правовідносинах. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». 2019. Т. 30 (69). № 6. С. 51-55.
22. Слома В.М. Треті особи як суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. Право і суспільство. 2019. № 6. С. 105-110.
23. Слома В.М. До питання про підстави виникнення субсидіарних зобов'язань. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. Вип. 3 (28). Том 1. С. 122-125.
24. Слома В.М. Нормативно-правова складова механізму правового регулювання зобов'язальних відносин з множинністю суб'єктів. Актуальні проблеми правознавства. 2019. № 4. С. 195-199.
25. Слома В.М. Види множинності осіб на стороні боржника у цивільно-правовому зобов'язанні. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2019. № 2 (36). Т. 2. С. 73-76.
26. Слома В.М. Участь третіх осіб у забезпеченні виконання цивільно-правового зобов'язання. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2019. № 5 (39). С. 104-107.
27. Слома В.М. Субсидіарні зобов'язання у доктрині цивільного права. Visegrad journal on human rights. 2019. № 6. С. 177-180.
28. Слома В.М. Відповідальність у зобов'язаннях з множинністю осіб: окремі цивільно-правові аспекти: Модернізація цивільно-правової відповідальності (Матвеевські цивілістичні читання): Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. С. 272-274.
29. Слома В.М. Припинення зобов'язань з множинністю осіб прощенням боргу. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції «Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі». Том II (1 березня 2019 р.). Київ, 2019. С. 133-135

30. Слома В.М. Щодо презумпції рівності часток у частковому зобов'язанні. Верховенство права та правова держава: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Ужгород, 20-21 вересня 2019 р. Ужгород: Ужгородський національний університет, 2019. С. 54-56.

Голова комісії:
декан юридичного факультету

С.В. Банах

Члени комісії:
завідувач кафедри цивільного
права і процесу

І.С. Лукасевич-Крутник

завідувач кафедри міжнародного
права та міграційної політики

Т.В. Дракохруст

Додаток В

ЗАТВЕРДЖУЮ

Ректор Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова

О.М. Омельчук

2020 р.

АКТ

про реалізацію наукових досліджень

Сломи Валентини Миколаївни на тему:

«Зобов'язання з множинністю суб'єктів у цивільному праві України»

Комісія у складі:

голови комісії: декан юридичного факультету

к.ю.н. Крушинський Сергій Антонович

членів комісії: завідувач кафедри цивільного права та процесу д.ю.н., професор

Гринько Світлана Дмитрівна,

доцент кафедри цивільного права та процесу, к.ю.н.

Сердечна Ірина Леонідівна,

стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Сломи Валентини Миколаївни наукові положення і висновки з теми «Зобов'язання з множинністю суб'єктів у цивільному праві України» були детально вивчені колективом кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та реалізовані у навчальному процесі.

Зокрема дисертантом були надані для ознайомлення наукові публікації:

1. Слома В.М. Поняття та види зобов'язань з множинністю осіб у цивільному праві. Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право». 2015. № 4. С. 149-151.

2. Слома В.М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2016. № 1 (38). С. 123-128.

3. Слома В.М. Суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». 2016. № 3 (40). С. 113-117.

4. Слома В.М. Виконання зобов'язань із множинністю осіб за цивільним законодавством України. Прикарпатський юридичний вісник. 2016. № 6 (15). С. 67-69.

5. Слома В.М. Елементи цивільно-правового зобов'язання. Актуальні проблеми правознавства. 2017. Вип. 2. С. 79-82.

6. Слома В.М. Підстави виникнення солідарних зобов'язань. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО». 2017. Вип. 24. С. 100-102.

7. Слома В.М. Солідарні цивільно-правові зобов'язання. Eurasian Academic Research Journal. 2017. № 9. С. 49-54.

8. Слома В.М. Генеза правового регулювання зобов'язань з множинністю суб'єктів в актах кодифікації цивільного законодавства на українських землях. Вісник Маріупольського державного університету. Серія: ПРАВО. 2017. Вип. 14. С. 197-203.

9. Слома В.М. Часткові зобов'язання у доктрині цивільного права. Науковий вісник публічного та приватного права. 2018. Вип. 6. Том. 1. С. 159-162.

10. Слома В.М. Возраження против вимог кредитора в солідарних обов'язках. Legea si Viata. 2018. № 6. С. 49-53.

11. Слома В.М. Види множинності осіб на стороні боржника у цивільно-правовому зобов'язанні. Jurnalul juridic national: teorie și practică. 2019. № 2 (36). Т. 2. С. 73-76.

12. Слома В.М. Розмежування понять «особа», «суб'єкт», «сторона» у зобов'язальних правовідносинах. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки». 2019. Т. 33 (69). № 6. С. 51-55.

13. Слома В.М. Треті особи як суб'єкти цивільно-правових зобов'язань. Право і суспільство. 2019. № 6. С. 105-110.

14. Слома В.М. Участь третіх осіб у забезпеченні виконання цивільно-правового зобов'язання. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2019. № 5 (39). С. 104-107.

15. Слома В.М. Субсидіарні зобов'язання у доктрині цивільного права. *Visegrad journal on human rights*. 2019. № 6. С. 177-180.

16. Слома В.М. Припинення зобов'язань з множинністю осіб прощенням боргу. Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції «Юриспруденція в сучасному інформаційному просторі». Том ІІ (1 березня 2019 р.). Київ, 2019. С. 133-135

17. Слома В.М. Щодо поняття субсидіарної відповідальності. Актуальні проблеми приватного права: Матеріали XVII науково-практичної конференції, присвяченої 97-й річниці з дня народження доктора юридичних наук, професора В.П. Маслова (22 лютого 2019 р.). Харків: «Право», 2019. С. 212-215.

18. Слома В.М. Відповідальність у зобов'язаннях з множинністю осіб: окремі цивільно-правові аспекти: Модернізація цивільно-правової відповідальності (Матвеевські цивілістичні читання): Матеріали міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18 жовтня 2019 р.). Київ, 2019. С. 272-274.

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічними працівниками кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та були включені до матеріалів лекційних занять з дисципліни «Цивільне право».

Голова комісії:

С. А. Крушинський

Члени комісії:

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

С. Д. Гринько

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова

І. Л. Сердечна

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ:
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Юзькова